

अनन्तशयनविश्वविद्यालयः

अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावलिः

ग्रन्थाङ्कः १५५.

Travancore Sanskrit Series

वाहटकृतम्

अष्टाङ्गहृदयं

श्रीदासपण्डितविरचितहृदयबोधिकाख्यया
व्याख्ययोपेतम् ।

द्वितीयो भागः ।

(सूत्रस्थाने १६-३० अध्यायाः ।)

सम्पादकः

डाक्टर पि. के. नारायणपिळ्ळै, एम्. ए., पि.एच्. डि.

पौरस्त्यग्रन्थप्रकाशनकार्यालयाध्यक्षः ।

अनन्तशयनम् ।

इदं च

अनन्तशयने

राजकीयमुद्रणयन्त्रालये तदध्यक्षेण

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

१९५०.

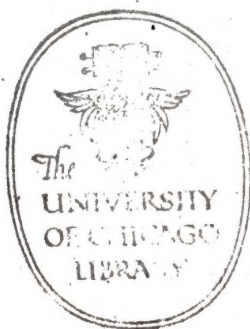
मूल्यं ४ रूप्यकाणि ।

PK2971

.T8

no. 155

1450

PL 480

INTRODUCTION.

The second part of the *Aṣṭāṅgahrdaya* with the commentary *Hṛdayabodhikā* of Śrīdāsapāṇḍita is now issued as No. 155 in the Trivandrum Sanskrit Series. The first part was published by the Director of Ayurveda in 1940, when there was a separate section under the Ayurveda Department for publishing ancient works in Indian medicine. But later on that section was abolished and the publication of Ayurvedic works was entrusted to the University Manuscripts Library. The first part comprises the first fifteen chapters and the second comprises the remaining fifteen chapters in the *Sūtrasthāna*. Thus the first and the second parts cover the *Sūtrasthāna* for the exposition of which Vāgbhaṭa stands distinguished among the authors of medical works in Sanskrit.

The *Aṣṭāṅgahrdaya*, one of the outstanding and popular works on Ayurveda², came to be commented on by various scholars of repute in different parts of India. The following is a list of commentaries on the work in Sanskrit :

- 1 Kairālī.
- 2 Nidānacintāmaṇi (on the Nidānasthāna only?)
by Kanha Prabhu Todaramalla.
- 3 Pāṭhya.
- 4 Bālabodhinī.
- 5 Vyākhyāsāra.
- 6 Hṛdyā.
- 7 Commentary by a disciple of Nārāyaṇa Yogendra.
- 8 Sarvāṅgasundarī by Arunadatta.
- 9 Uddyota by Āśādhara.

1. निदाने माधवः श्रेष्ठः सूत्रस्थाने तु वाग्भटः ।

कारिरे सुश्रुतः प्रोक्तश्चरकस्तु चिकित्सिते ॥

2. This is the most popular medical work in Kerala.

- 10 Śaṣilekhā by Indu.
- 11 Padārthacandrikā by Candranandana.
- 12 Saṅketamañjarī by Dāmodara.
- 13 Hṛdayabodhikā by Śrīdāsaṇḍita.
- 14 Vāgbhaṭakhaṇḍanamaṇḍana by Bhaṭṭa Naraharī
or Nṛ-simhākavi.
- 15 Vākya-pradīpikā by Parameśvara.
- 16 Dīpikā by Purandara *alias* Udayāditya.
- 17 Commentary by Rāmanātha.
- 18 Vaidūryakabhāṣya by Vāgbhaṭa himself(?)
- 19 Tīkā by Vāgbhaṭa himself(?) (Different from
the above ?)
- 20 Dīpikā by Viṭṭhala Paṇḍita.
- 21 Vijñeyārthaprakāśikā by Viśveśvara Paṇḍita.
- 22 Lalitā by Śaṅkara, son of Nārāyaṇa Śarman.
- 23 Dīpikā by Hātakāṅka.
- 24 Āyurvedarasāyana by Hemādri.
- 25 Pañcikā³.

Of these Pāṭhya, Hṛdyā, Vyākhyāsāra, Hṛdayabodhikā, Lalitā, Kairālī, Vākya-pradīpikā and Pañcikā are written by scholars of Kerala. In addition to these there are also a few Malayalam commentaries (including the Alpabuddhiprabodhanam of Śrīkanṭha) written by Kerala authors⁴.

The Commentary.

In the colophons found at the end of the various sections of the commentary, the work is referred to as Hṛdayabodhikā. But in certain MSS. the work is also referred to as

3. The commentary Pañcikā is not noticed in the New Catalogus Catalogorum. It is referred to by Śrīdāsaṇḍita (vide. p 154 of the present volume).
4. There are also a few unidentified and incomplete manuscripts of Aṣṭāṅgahṛdaya-vyākhyā which might be different from any of the above.

हृदयबोधिनी⁵ (MS. T 1448).

In his commentary *Lalitā* on the *Aṣṭāṅgahrdaya*, Śaṅkara of Planthol Ilam (Vayaskara) refers to *Hṛdaya-bodhikā* in the following words :

सुन्दर्यादिष्ववैशद्यादर्थानामरूपचेतसाम् ।

विस्तरादर्थगाम्भीर्याद्याख्यां कर्तुं यतामहे ॥

इद्येन्दुपाठ्यव्याख्यानमतभेदप्रदर्शिनीम् ।

समालम्ब्य गभीरार्था व्याख्यां हृदयबोधिकाम् ॥

This encomium paid to the work stands fully justified, for the *Hṛdayabodhikā* quotes and discusses the views expressed in earlier commentaries such as *Sarvāṅgasundarī*, *Indu*, *Pañcika* *Paṭhyam*, *Hṛdyā*, *Vyākhyāsāra* and *Dīpikā*. It also draws much on the original works like *Caraka*, *Suśruta*, *Aṣṭāṅgasaṅgraha*, *Bhojasaṁhitā*, *Khara-nāda*, *Āgama*, *Āsvinaśaṁhitā*, *Nāṇḍikeśvarasaṁhitā*, etc., for elucidating various technical points.

Commentaries like *Sarvāṅgasundarī* pay more attention to textual interpretation than explaining the technical points and pointing out the practical ways for treatment and the preparations of medicines. But *Hṛdayabodhikā* is of great help to physicians in medical practice as well as in preparing medicines. It is with this purpose in mind that the commentator has extracted materials from various other works on Indian medicine.

The fact that the commentary gives the Malayalam equivalents of technical words has made it very useful to physicians of Kerala. Here it may be pointed out that physicians in all parts of India are very often put to great difficulties in identifying the medicinal plants mentioned in the standard works on *Ayurveda*. In the commentary on *Sūtrasaṭhāna* itself the Malayalam equivalents of not less than 800 Sanskrit terms are given⁶.

5. Aufrecht in his *Catalogus Catalogorum* notices this work as *Hṛdayaprabodhikā*. In the New *Catalogus Catalogorum* the title *Hṛdayabodhikā* is omitted.

6. Vide Appendix IV.

The Author.

From the stanza with which the commentary opens it can be gathered that the author was known as Paṇḍita and that one Vāsudeva⁷ was his teacher. The stanza runs as follows :

आयुर्वेदाचार्यान् ब्रह्मादीन् वासुदेवमाचार्यम् ।

नत्वा पण्डितनाम्ना व्याक्रियते हृदयबोधिका टीका ॥

In the colophons at the end of the various chapters the author is mentioned by the name Śrīdāsapāṇḍita. The colophon at the end of the first chapter is given below :

इति श्रीदासपण्डितविचितायां हृदयबोधिकायां सूत्रस्थाने प्रथमो-
ऽध्यायः ।

From this it may be inferred that Śrīdāsapāṇḍita was the commentator's full name and that he was popularly known as Paṇḍita.

Śrīdāsapāṇḍita was a colleague of the author of Vyākhyāsāra, another Keralīya commentary on the Aṣṭāṅga-hṛdaya. This is evident from the fact that the same passages are seen quoted in the Vyākhyāsāra and in Hṛdayabodhikā as taken from the work of the teacher of the commentators.

Eg. 1. Vyākhyāsāra :—

अहनि गोसर्गे मध्यंदिनेऽर्धरात्रे पर्वदिनेष्वनङ्गेऽपि वेति सङ्ग्रह-
दर्शनात् पूर्वोक्त एवार्थो युक्त इत्यस्मद्गुरुणां सिद्धान्तः । सू० VII. 70.

Hṛdayabodhikā :—

अहनि गोसर्गे मध्यंदिनेऽर्धरात्रे पर्वदिनेष्वनङ्गेऽपि वेति सङ्ग्रहदर्शनात्
(पूर्वोक्त) एवार्थो युक्त इत्यस्मद्गुरुणां सिद्धान्तः । सू० VII. 70.

7. Vāsudeva, the author of Navakhaṇḍa, an ancient Malayalam work on medicine, might be the teacher of Śrīdāsa-pāṇḍita.

2. Vyākhyāsāra :—

नात्र यथासङ्ख्यं पार्श्वकक्ष्यास्तनानामन्तर इत्यस्मद्गुरवः । सू०
XXVII-13.

Hrdayabodhikā :—

नात्र यथासङ्ख्यं पार्श्वकक्ष्यास्तनानामन्तर इत्यस्मद्गुरवः । सू०
XXVII. 13.

Śrīdāsapāṇḍita has quoted from Vyākhyāsāra profusely. A few quotations may be given here :

1. सारकृत् त्वेवमाह — वृत्तं गोपुच्छाकारादि शेषं पूर्वोक्तमत्र वेद्यम् ।
पुष्पवृन्तोपमं तत्र न युज्यते, यतो मूत्रस्रोतःपरीणाहं हि तद् विधातव्यं
पुरुषलिङ्गाकारमिति । XIX. 78.

2. खपुरः कुन्दुरुष्कादिनिर्यास इति सारकृत् । XX. 5.

3. सारकृदप्याह — आपूयदर्शनात् सकृदेव न्यसेत् । आहरेत्तच्चेति
पूयदर्शनानन्तरं तत्र न स्थाप्यमित्यर्थः । तत्र न पाठनं कुर्यादिति पिण्डि-
तार्थः । XXI. 18.

4. सारकृदप्येवमाह — एते माघादयो मासाश्चान्द्रं पक्षमवलम्ब्य प्रोक्ता
इति गम्यन्ते । III. 1.

Pāṇḍita as a rule quotes and discusses the views of other authors and expresses his own independent views on points at issue. Where he gives his own view, he introduces it in the words पण्डितस्त्वाह । In the following passages Pāṇḍita expresses his views :—

पण्डितस्त्वाह — शिरोहृदयवस्त्यादिमर्माण्यस्थिसन्धय इति नाम्नो-
च्यन्ते । तन्निबद्धाः शिरोहृदयवस्त्यादिसंश्रिताः सिरास्त्राग्वादयश्चास्थि-
सन्धय इत्युच्यन्ते । अस्थिसन्धय इति संज्ञा । स मध्यमो रोगमार्ग इति ।

(Sūtrasthāna Ch. XII, verse 4).

पण्डितस्त्वाह — रागादीनामागन्तुत्वमनुपपन्नं, 'रागादिरोगान्
सततानुषक्तान्' इत्यनेन सहजत्वनिर्देशादिति । अत्र ब्रूमहे — आद्यशब्दे-

नादिभवा गृह्यन्ते 'आद्यमादिभवे स्वाद्ये' इति वैजयन्ती । रागाद्वेषमयादिभवा ज्वरादय इति ।

(Sūtrasthāna, Ch. IV, verse 31).

पण्डितस्त्वाह — तदा शरीरमनवस्थितासकृ अग्निर्विशेषादनवस्थितः तस्माद् रक्षितव्यः पुरुषः इति ।

(Sūtrasthāna Ch. XXVII, verse 52).

Date.

The Alpabuddhiprabodhana, a Malayalam commentary on the Aṣṭāṅgahrdaya by Śrīkaṇṭha follows closely Vyākhyāsāra and Hrdayabodhikā. In certain places in his commentary, Śrīkaṇṭha has even translated these commentaries into Malayalam for instance:—

Hrdayabodhikā.

Sūtrasthāna, Ch. I, verse 9

यद्यपि च सर्वशरीरव्यापित्वात्ते सदैव
शुक्लान्वस्थाः स्युः तथापि इह शुक्लार्त-
वस्थिरिति कृतं विशेषणार्थं गर्भस्थ ।
पित्रोरानन्दावस्थायां अन्यधातुनिषेक-
काले विशेषेण यथा शुक्लार्तवस्थाः ते
स्युरिति ।

.... ..
.... ..

समस्तोपादनेन च त्रिदोषजन्यं स-
र्वासां प्रकृतीनां ज्ञापयत्याचार्यः । अन्यथा
त्रिदोषप्रकृतिः श्रेष्ठेति ब्रूयात् ।

(Printed edn. p. 38)

Alpabuddhiprabodhanam.

മോക്ഷങ്ങൾ കൈമാറിയാതെയിരിക്കുന്ന മേൽത്തൂക്കൻ പ്രാപ്തങ്ങൾ എന്തിരിക്കുമെന്നേടത്തു ശുക്ലാർതവത്തികൾ സ്ഥിതിചെയ്യുന്നതെന്നതിന്നുചൊല്ലി. അച്ഛരൻറായുമമ്മയുടേയും ആനന്ദാവസ്ഥയികൾ ഇതിം സ്വച്ഛിരബോധം വിശേഷിച്ചു അവരോടു ശ്രയിക്കുന്നു എന്നതിന്നു അറിയിപ്പാൻ
... ..
... ..
സമസ്തനരസ്തുതെ പ്രയാഗിക്കുകയും പ്രകൃതികളോടും കൂടിയോടും കൈന്നിയിക്കുന്നു ആചാര്യൻ. അല്ലെങ്കിൽ മോക്ഷപ്രകൃതി ശ്രേഷ്ഠനെന്നു ചൊല്ലിമാൽ മതിയ്ക.

(Tran. No. 1478, p. 31, 36)

INTRODUCTION

Nidānasthāna, Ch. VIII.

Introduction.

ഓരഗുഹാതിസാരമഹണീശോ
 ഭി: कर्षणात् कुपितेन वायुना पायो-
 र्വിषു दुहासु जायन्तेऽर्शासीद्युक्तं, अस्मि-
 न्न्यायेऽपि अर्शाभिः स्नेहविभ्रमादिभिश्च
 कुपितोऽपि: अनकं मन्दीकृत्य पुरीषं
 हवतां नयन्नतीसाराय कल्पते इति
 वक्ष्यते, एतेनार्शां हेतुप्रहण्यतिसारा
 प्रहण्यतिसारोहेतु: अर्शासीति परस्पर-
 हेतुहेतुमद्भाव: सम्बन्ध: ।

(Transcript No. 1458, p. 129)

ഓരഗുഹാതിസാരമഹണീശോ
 ഫലാബ്ധ്യുത്ഭവം കർശനം
 മേലുവായിട്ടു കവിതനായിരിക്കുന്നവര
 യു പിനാൽ ഗുദവചികൾ ഉണ്ടാകും
 തിരി ക്ഷയിക്കുന്നതിൽ അർശസ്സുകൾ
 ഉണ്ടാകുന്നു എന്ന് മുമ്പത്തെ അദ്ധ്യായ
 യത്തിൽ ചൊല്ലപ്പെട്ടു. ഈ അദ്ധ്യായ
 ത്തിൽ അർശസ്സുകൾ മേലുവായിട്ടും
 സ്നേഹവിഭ്രമാദികൾ മേലുവായിട്ടും
 കവിതനായിരിക്കുന്ന വായു അഗ്നി ത
 മനനാക്കിട്ടു ചുരിക്കുന്ന ഒരു മൂലം എ
 ന്നുള്ളതിനെ തയ്ച്ചിടത്തുനിന്നുതന്നെ
 നായ്ക്കു അതിസാരത്തെ ഉണ്ടാക്കുന്നു
 എന്നു ചൊല്ലും. ഇതുവെക്കുണ്ടു അർശസ്സു
 കൾക്കു മേലു അതിസാരഗുഹണികൾ,
 അതിസാരഗുഹണികൾക്കു മേലു അർ
 ശസ്സുകൾ എന്നിട്ടു അന്വേഷം (മേലു
 കൾ ? മേലുമേലുമത്) ഭാവാം സം
 ബന്ധം.

(Tran. No. 1475, p. 228)

This praves beyond doubt that Hrdayabodhikā is earlier than Śrīkanṭha's Alpabuddhiprabodhana. This Śrīkanṭha may be identified with the Śrīkanṭha well versed in Ayurveda⁸ and the teacher of Rāghava, the author of Padārthacintana, a commentary on Yudhiṣṭhiravijaya. Rāghava in his commentary refers to Śrīkanṭha as follows:

श्रीकण्ठारूपाः समाख्याताः श्रीकण्ठाकुण्ठधीगुणाः ।

सुश्रुता विश्रुता लोके गुरवो मम रक्षकाः ॥

This Rāghava was the teacher of Śaṅkara, the author of Śrīkṛṣṇavijayam. In that kāvya Rāghava is referred to with deep respect in the stanza :

8. See History of Sanskrit Literature in Kerala, Part I, p. 180.

विभाति तस्मिन् गिरिजाकटाक्ष-
 पात्रीभवन् कश्चन सूरिवर्यः ।
 श्रीकोलभूपालकर्हर्षसिन्धु-
 राकाशस्त्री राघवनामवेयः ॥

Raghava is mentioned in *Candrotsava* ⁹, a *Maṇipravāla-kāvya* of the 15th century and Śaṅkara is referred to in *Kokilasandēśa* by Uddanḍa¹⁰, who flourished in the beginning of the 15 century A. D. So Śrīkanṭha may be placed in the latter half of the 14th century and it may be tentatively accepted that Śrīdāsapaṇḍita whose work the former has drawn upon much, might have flourished earlier than 1300 A. D.

Manuscript No. C. 977 is the basis of this edition. In reading the proof and preparing the indices given at the end Messrs. Siromani M. Madhavan Unni and M. P. Parameswaran Namputiri have been of great help to me and I acknowledge their services with thanks.

P. K. NARAYANA PILLAI.

⁹ vide. *Candrotsava*, IV. 92.

¹⁰. vide *Kokilasandēśa*, I. 60.

अष्टाङ्गहृदयद्वितीयभागीयाविषयाणाम्
अनुक्रमणी ।

विषयः	पुटम्	श्लोकः
स्नेहविध्यध्यायः	१६	
स्नेहनविरूक्षणयोर्लक्षणम्	१	१
स्नेहेषु मुख्यानि	२	२
तत्रापि सर्पिष उत्तमत्वम्	"	"
सर्पिरादीनि पित्तघ्नानि	३	३
घृतोपेक्षया तैलादीनामुत्तरोत्तरं गुरुत्वम्	४	"
यमकस्नेहादीनां लक्षणम्	"	४
स्नेहानां परिगणनम्	"	४, ५,
स्नेहनायोग्याः	५	५, ७
घृतस्नेहाहर्हाः	५	८
ग्रन्थ्यादिषु तैलस्य हितत्वम्	"	८, ९
वातादिषु मज्जवसयोः श्रेष्ठत्वम्	६	९, १०
वसाया विषयान्तरम्	६	१०, ११
तैलादीनामुपयोगकालाः	६	११
घर्मेऽपि च निशि घृतोपयोगः	७	१२
पैत्तिकादिषु निश्चयेवेति नियमोऽन्यथा दोषश्च	८	१३
स्नेहोपयोगप्रकाराः	१०	१४
स्नेहस्य चतुष्पष्टिर्विचारणाः	१०	१५
अच्छपेयस्नेहस्य विचारणात्वाभावः	११	१६
तस्य श्रेष्ठ्यम्	"	"
स्नेहस्य मात्राभेदस्तल्लक्षणं च	१२	१७, १८
शोधनस्नेहोपयोगः	१३	१८
शुभनस्नेहोपयोगः	१४	१९
वृंहणस्नेहोपयोगः	"	"
वृंहणस्य बालादिषु हितत्वम्	१५	१९, २०, २१

विषयः	पुटम्	श्लोक
प्राग्भक्तादिस्नेहोपयोगफलम्	१५	२१, २२
स्नेहोपयोगोत्तरमुष्णवारिपानम्	१६	"
तौरवारुष्करे तत्पाननिषेधः	"	२३
अजीर्णशङ्कायां पुनःपानविधिस्तत्फलं च	"	२३, २४
स्नेहस्यान्नपानप्रकारः	१७	२४, २५
पीतस्नेहस्योष्णोदकोपचारादिविधिः	"	२५—२७
स्वेदादिषु व्याधिक्षीणेषु च पूर्वोक्तस्य विनियोगः	"	२८
शमनस्नेहोपयोगे विरिक्तवदुपचारः	"	"
अच्छपाने दिनपरिमाणम्	१८	२९
सम्यक्स्निग्धास्निग्धयोर्लक्षणम्	"	३०
अतिस्निग्धलक्षणम्	१९	३१
अमात्रादितः स्नेहोपयोगस्य शोफादिकरत्वम्	"	३१, ३२
स्नेहव्यापदि भेषजानि	"	३३, ३४
विरूक्षणे लङ्घनवलक्षणकथनम्	"	३५
स्निग्धे विरेचनवमनयोर्विधिः	२०	३५, ३६
मांसलादीनां स्नेहत्वे पूर्व रूक्षणम्	"	३७
तत्फलानि	२१	३८
बालवृद्धादिषु सद्यःस्नेहविधिः	"	३९
सद्यःस्नेहानां नामतो निर्देशः	"	४०, ४१
लवणोत्प्लवणस्य सद्यःस्नेहने हेतुः	२२	४२
कुष्ठ्यादीनां स्नेहने गुडादिनिषेधः	"	४३
तेषां स्नेहनप्रकारः	"	४४
आमयक्षीणानां स्नेहनानि	"	४५
स्नेहोपसेवायां फलानि	२३	४६
स्वेदविषयध्यायः	१७	
स्वेदस्य चातुर्विध्यम्	२३	१
तापस्वेदलक्षणम्	"	"

विषयः	पुटम्	श्लोकः
उपनाहस्वेदलक्षणम्	२४	२
केवले संघटे च पवने उपनाहस्य द्रव्यविशेषकथनम्	२५	३, ४
उपनाहस्य बन्धनप्रकारः	२७	४, ५
ऊष्माख्यस्वेदविधिः	"	६, ७
द्रवस्वेदविधिः	२९	७—१०
अवगाहस्वेदविधिः	"	११
स्वेदे देशादि	"	१२
व्याध्याद्यपेक्षया स्वेदप्रकारः	"	"
कफप्रस्तस्य स्वेदाचरणम्	"	१३
वायुकफयोः स्थितिविशेषात् स्वेदे विशेषः	३०	१३, १४
वह्मणादौ स्वेदे विशेषः	"	१४
सम्यक्स्विन्नस्य लक्षणं तस्यानन्तरकरणीयानि च	३१	१५
अतिस्विन्नलक्षणम्	"	१६, १७
स्वेदातियोगे विषादौ च स्तम्भनौषधविधिः	३२	१७, १८
स्वेदनस्तम्भनयोरलक्षणम्	३२, ३३	१८—२०
सम्यक्स्तम्भितलक्षणम्	३३	२०
अतिस्तम्भितलक्षणम्	"	२०, २१
अतिस्थूलादीनां स्वेदानिषेधः	"	२२—२५
अवश्यस्वेदाः	३७	२५—२७
अनामेयस्वेदस्य विषयः, तत्प्रकाराश्च	३८	२७, २८
स्वेदस्य फलम्	"	२९
वमनविरेचनविषयध्यायः	१८	
कफपित्तयोर्वमनविरेचने	४०	१
विशेषतो नवज्वरादीनां वमनम्	"	२, ३
गर्भिण्यादीनां वमननिषेधः	"	३—६
निषिद्धानामपि विषाद्यभ्यवहारे वमनम्	४१	६
प्रसक्तवमन्यादिषु घृसान्तकर्मणां निषेधः	"	७

विषयः	पुटम्	श्लोकः
विरेकवमनसाध्यानां परिगणनम्	४२	८—१०
नवचर्यादीनां विरेचननिषेधः	४२	१०, ११
वमनप्रयोगक्रमः	४३—४५	१२—२१
दोषभेदेन वमनद्रव्यभेदः	४५	२१, २२
वमनावधिः	४६	२२
हीनवेगस्य कणादिभिः पुनर्वमनम्	"	२३
वमनायोगे लक्षणानि व्याषयश्च	"	२३, २४
सम्यग्योगलक्षणानि	"	२५
वमनातियोगे लक्षणानि व्याषयश्च	"	२५, २६
सम्यग्मितस्य धूमस्निग्धचर्याविधिः	४७	२७
तदूर्ध्वं सायंभुजानस्य पेयादिक्रमः	"	२८
पेयादिक्रमरूपम्	४८	२९
पेयादिक्रमशीलनस्य फलम्	५३	३०
वमनविरेकयोर्वेगसङ्ख्या, विरेके दोषपारिमाणं च	"	३१
वमनविरेकयोः पित्तकफान्तता	५४	३२
वमनविरेकयोर्दोषप्रमाणप्रकारः	५५	"
वमितस्य स्नेहस्वेदपूर्वं विरेकः	"	३३
मृदुक्रूरकोष्ठयोर्लक्षणं विरेचनद्रव्यं च	५६	३४
पित्तादौ कषायादिभिर्विरेचनम्	५७	३५
विरेकाप्रवृत्तावुष्णाभ्युपानादि	"	३५, ३६
अल्पप्रवृत्तौ पुनर्विरेचनादि	"	३६
अदृढस्नेहकोष्ठस्य दशाहादूर्ध्वं विरेकादि	"	३७, ३८
विरेकायोगसम्यग्योगलक्षणम्	५७, ५८	३८, ३९
विरेकातियोगलक्षणम्	५८	४०—४२
सम्यग्विरिक्तस्य धूमवर्जं वमितवचर्या	५८, ५९	४२, ४३
पीतभेषजस्य वह्निमान्द्यादौ लङ्घनम्	५९	४४

विषयः	पुटम्	श्लोकः
कृन्तनगुणाः	५९	४४
संशोधनादौ पेयादिकमाचरणे हेतुः	"	४५, ४६
सुतास्पपित्तादेः पेयानिषेधादि	६०	४६, ४७
हमनस्य पाकाप्रतीक्षायां हेतुः	"	४७, ४८
पूर्वलादीनां भेदनीयभोज्यविधिः	"	४८, ४९
सृद्धस्त्र्योषधैर्विरेचनीयाः	६०, ६१	४९, ५०
पूर्वोक्तौषधस्य फलकीर्तनम्	६१	५०, ५२
मन्दाम्नादेः शोधने विशेषः	६२	५२, ५३
रूक्षानिलादीनां वस्तिपूर्वकं स्निग्धं विरेचनम्	६२, ६३	५३, ५५
विषादिषु विरेके विशेषः	६३	५६, ५७
हमनादीनां मध्ये मध्ये स्नेहस्वेदप्रयोगः	६३	५७, ५८
एवंविधाने कारणम्	६४	५८, ५९
स्नेहस्वेदानभ्यासेन संशोधने दोषः	"	५९
संशोधनफलानि	"	६०

वस्तिविषयध्यायः १९

वस्तिविषयाः	६५	१
तस्य त्रैविध्यम्	"	१, २
निरुहवस्तिसाध्याः	६६	२, ३
अतिस्निग्धादीनां निरुहनिषेधः	"	३, ४
अन्वासनसाध्याः	६७	४, ७
अन्वासननिषेधविषयाः	६७, ६८	७—९
निरुहान्वासनयोर्यन्त्रस्य लक्षणम्	६८	९, १०
वयोमेदेन यन्त्रस्य प्रमाणविधिः	६९, ७०	१०—१२
यन्त्रस्य मूलाग्रयोः परिणाहः	७०	१२
मूलाग्रयोः छिद्रस्य परिणाहः	७०, ७१	१३, १४
वस्तिपुटयोजनार्थं कर्णिकाकरणम्	७२	१४, १५
कर्णिकाद्विषयेऽज्ञादिवस्तिमोजना	७३	१५—१७

विषयः	पृष्ठम्	श्लोकः
बस्त्रभावे अन्नपादादियोजनम्	७३	१७
निरूहमात्राकथनम्	७४	१८, १९
अनुवासनमात्राकथनम्	"	२०
निरूहात्पूर्वमन्वासनं तस्य कालश्च	"	२०, २१
अन्वासनकालविषयो मतभेदः	"	२१
अन्वासनप्रयोगरीतिः	७४—७७	२२—२६
दत्तान्वासनस्य स्फिजोः पीडनम्	७७	२७
तस्याङ्गाहननादि	"	२८
स्नेहस्य शीघ्रनिवृत्तौ पुनःप्रयोगस्तत्कारणं च	"	२९
अन्वासितस्याहारकालादि	७८	३०
स्नेहनिवृत्तिकालः	"	३०, ३१
स्नेहानिवृत्तौ कार्याणि	"	३१
अतिरौक्ष्यात्स्नेहानिवृत्तौ विशेषः	"	३२, ३३
तृतीयादौ दिने पुनरन्वासनम्	७८, ७९	३३, ३४
ततः शोधनाय निरूहः	७९	३५
ततो वस्तिप्रकल्पनम्	७९, ८०	३६—३८
निरूहकाथकल्पनाप्रकारः	८०	३८
काशे स्नेहकल्कादियोजनाप्रकारः	८१	३९—४१
वस्तेर्गुदे प्रणयनम्	८२	४२, ४३
काशे स्नेहादिबोजनायां मतान्तरम्	८३	४३—४५
निरूहमिश्रणक्रमविधिः	"	४५, ४६
निरूहे रोगिणः स्थितिः	८४	४६, ४७
निरूहप्रतिनिवृत्तिकालः	"	४७
अनिवृत्तौ करणीयानि	"	४८, ४९
स्वयंनिवृत्तौ पुनर्वस्तिप्रकल्पनम्	८५	४९, ५०
निरूढस्य सम्यग्योगादिलभ्यम्	"	५०
सम्यग्योगे भोजनम्	"	"
क्रोष्णसलिलेन स्नानम्	"	५१

विषयः	पृष्ठम्	श्लोकः
वातादितस्य भूयोऽनुवासनम्	८३	५२
अनुवासनस्य सम्यग्योगादिलक्षणम्	८७	५३, ५४
श्लेष्मादिविकारेषु श्लेष्वास्तिसङ्ख्या	"	५४, ५५
कफादिषु यूषादिभोजनम्	"	५६
अनिले वस्तिप्रकारः	८८	५६, ५७
पित्ते वस्तिप्रकारः	८९	५७, ५८
कफे वस्तिप्रकारः	"	५८, ५९
सन्निपाते वस्तित्रयम्	"	५९
वस्तिसङ्ख्यायां मतभेदः	८९, ९०	६०, ६१
स्वमतकथनम्	९०	६२
कर्मकालयोगाख्या वस्तिविशेषाः	९०, ९१	६३—६५
वस्ति कर्मणास्त्रिंशोषजित्त्वम्	९१	६६, ६७
मात्रावस्ति लक्षणम्	"	६७, ६८
बालादीनां मात्रावस्तेर्हितत्वम्	९२	६८, ६९
उत्तरवस्तिविषयाः	"	७०
पुरुषेषु नेत्रपरिमाणादि	"	७१, ७२
योजनीयवस्ति लक्षणम्, औषधमात्रा च	९३	७३
उत्तरवस्तिदानप्रकारः	"	७३—७६
सम्यग्योगादिकमन्वासनवत्	९४	७७
स्त्रीणामुत्तरवस्तिविधाने कालः	"	७७, ७८
स्त्रीबालयोर्नेत्रप्रमाणादि	९५, ९६	७९, ८०
स्त्रीबालानां वस्तावौषधमात्रा	९७	८०
स्त्रिया उत्तरवस्ताववस्थानम्	९८	८१
त्रिदिनपर्यन्तं विलम्ब्य पुनर्विधानम्	"	८२
विरेकादीनां संक्षेपतः कालक्रमकथनम्	"	८३
वस्तेर्दोषनिर्हरणे दृष्टान्तः	९९	८४
रोगाणामुत्पत्तौ वायोर्हेतुत्वम्	१००	८५
वायोः क्षमनाय वस्तिरेव भेषजम्	"	८६
तस्माद्वस्तेऽभिक्षिप्तार्पित्वम्	१०१	८७

विषयः

पृष्ठम्

श्लोकः

नस्यविध्यध्यायः २०

ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु नस्यविधिः	१०३	१
नासया प्रयोगे हेतुकथनम्	"	"
विरेचननस्यविषयाः	१०४	२
बृंहणविषयाः	"	३
शमनविषयाः	"	४
विरेचननस्यसाधनानि	"	४, ५
बृंहणसाधनानि	१०५	५
शमनसाधनानि	"	६
नस्यक्षेहस्य मात्राभेदेन संज्ञाभेदः	१०६	६
अवर्षादाख्यं मूर्धरेचनं नस्यम्	"	७
ध्मानाख्यं नस्यम्	"	७
तस्य नासायां प्रयोगप्रकारः	"	७, ८
मर्शस्य मात्राः	१०७	९, १०
कृच्छ्रदेर्मात्राः	"	१०
नस्येऽयोग्याः	१०८	१०—१२
नस्यकालनियमः	१०८, १०९	१२, १३
स्वस्थस्य नस्यकालनियमः	१०९	१४
रोगभेदेन नस्यकालभेदः	"	१५, १६
नस्यदानप्रकारः	११०, १११	१६—२०
नस्ये मूर्च्छायां प्रतीकारः	११२	२१
रेचननस्यान्ते दोषाद्यपेक्षया स्नेहननस्यम्	"	"
नस्यान्ते स्थितिः	"	"
ततो धूमक्रोष्णाम्बुक्रवलविधिः	"	२२
सम्यक्स्निग्धे शिरसि लक्षणानि	"	"
रूक्षे शिरसि लक्षणानि	११३	२३
अतिस्निग्धे शिरसि लक्षणानि	"	२४
सम्यग्विरिक्ते शिरसि लक्षणानि	"	"
	"	२५

विषयः	पुटम्	श्लोकः
दुर्गन्धे विरासि लक्षणानि	११३	२५
प्रतिनिधय विषयाः	११४	२६
प्रतिनिधय विषयाः; निषेधे हेतुश्च	"	२६, २७
प्रतिनिधय विषया निरान्तादिषु तदुपयोगविधिश्च	"	२८, २९
तत्र निषेधे लोतःशुद्ध्यादिफलकथनम्	११५	२९, ३०
नस्त्यदिन अणुतैलयोगकथनम्	"	३०, ३१
प्रतिनिधय विशेषतो हितकरत्वम्	"	३२, ३३
नस्त्यदिन श्रेष्ठत्वम्	११६	३३, ३४
मर्शप्रमाणसूचीनां आशुक्रत्वचिरकृत्वादि- विशेषकथनम्	"	३४—३६
नस्त्यदिन अणुतैलयोगकथनम्	११७	३७, ३८
नस्त्यदिन फलानि	११८	३९

धूमपानविषयध्यायः २१.

धूमपानसाध्या विकाराः धूमपानाधिकारी च	११८	१
धूमपाने स्निग्धादिभेदास्तेषां विनियोगश्च	११९	२
रक्तपित्तादिषु धूमपाननिषेधः	"	२—३
अकारण्यं तिपीतयोर्धूमयो रक्तपित्तादिकृत्त्वम्	"	४, ५
रक्तपित्तादौ शीतविधिः	१२०	५
त्रयानां धूमानां प्रयोगकारकः	"	५—७
धूमनेत्रलक्षणम्	"	७, ८
स्निग्धादिधूमभेदेन नेत्रस्य प्रमाणभेदः	१२१	८, ९
धूमपाने स्थितिः	"	९, १०
धूमपाने नासामुसयोः पौर्वापर्यम्	१२२	१०, ११
धूमोत्सर्गप्रकारः	"	११
धूमपानप्रकारः	"	"

विषयः	पृष्ठम्	श्लोकः
स्निग्धादिधूमनां पानप्रकृतिः	१२१	१२, १३
स्निग्धादिधूमनां प्रत्यागमः	"	१३—१५
शामनधूमार्धदन्त्याणि	१२४	१६, १७
शोषणधूमार्धदन्त्याणि	"	१७, १८
धुः प्रतिलिखानम	"	१९—२१
कर्मिणो धूमपानं विक्षयः	१२५	२१
धूमपानफलम्	१२६	२२

गण्डूपादिविध्यध्यायः १२.

गण्डूषस्य स्निग्धादिभेदेन चातुर्विध्यम्	१२७	२
तेषां योजना	"	१, २
तेषां साधनानि	१२७, १२८	२, ३
स्नेहक्षीरादीनां गण्डूषे योगः	१२८	३, ४
दन्तदुर्घादौ गण्डूषाय तिलकल्कोदकविधानम्	"	५
नित्यगण्डूषाय तैलमांसरसयोर्विधिः	"	६
उष्मादाहान्वितपाकादौ सर्पिः पयो वा	१२९	६, ७
मधुगण्डूषधारणगुणाः	"	७, ८
धान्याम्लगण्डूषधारणगुणाः	"	८
भक्ष्यगण्डूषधारणगुणाः	"	९
क्षाराम्बुगण्डूषधारणगुणाः	"	"
सुसोष्णोदकगण्डूषधारणगुणाः	"	१०
गण्डूषधारणप्रकारः	"	१०, ११
गण्डूषधारणविधिः	१३०	११
गण्डूषकल्लयोर्विधेयः	"	"
कर्मधारणसाध्या रोगाः	१३१	१२
प्रतिसारणस्य त्रैविध्यम्	"	१३
तस्य कफरोगेषु योजना	"	"

विषयः	पुटम्	श्लोकः
मुखालेपस्य त्रैविध्यं, दोषविशेषे विनियोगश्च	१३१	१४
तस्य प्रमाणानि	१३२	१५
मुखालेपस्य स्थित्यादिप्रकारः	"	१५, १६
मुखालेपिनो दिवास्वप्नादेनिषेधः	"	१५
पीनसादौ मुखालेपनिषेधः	"	१७
तस्याकालपलितादिनाशकरत्वम्	"	१७, १८
ऋतुभेदेन लेपनद्रव्यविधिः	१३२, १३३	१८—२१
मुखालेपफलम्	१३३	२
मूर्धतैलस्य चातुर्विध्यं, तेषूत्तरोत्तरस्य बहुगुणत्वं च	"	२३
तेषां प्रयोगविषयाः	"	२४—२६
शिरोवस्तेः प्रयोगविधानम्	१३४, १३५	२६—३१
कर्णपूरणप्रयोगविधिः	१३५	३१, ३२
कालमात्रालक्षणम्	"	३२
मूर्धतैलोपयोगफलम्	१३६	३३

आश्च्योतनाब्जनविध्यध्यायः २३.

आश्च्योतनविषयाः	१३७	१
मरुदादावुष्णाद्याश्च्योतनम्	"	२
आश्च्योतनविधिः	१३७, १३८	२—४
अत्युष्णाद्याश्च्योतनस्य रुंगादिकृत्वम्	१३८	५, ६
नेत्रे प्रयुक्तस्यौषधस्य मलाकर्षणप्रकारः	१३९	७
अञ्जनप्रयोगः	"	८, ९
अञ्जनस्य लेखनादिप्रकारत्रयं तत्साधनानि च	१४०	१०, ११
अञ्जनार्थशलाकालक्षणम्	१४१	११, १२
दोषस्य गुरुत्वाद्यपेक्षया अञ्जनस्य पिण्डादिभेदकल्पनम्	"	१३

विषयः	पुटम्	श्लोकः
पिण्डाद्यज्जनानां मात्राः	१४१	१२, १५
राश्याश्रयः प्रयोगनिषेधस्तदेतुश्च	१४२	१५, १६
अज्जनप्रयोगकालाः	१४३	१६
तीक्ष्णाज्जनप्रयोगकालविषयकमाचार्यान्तरमतम्	१४४	१०, १८
तत्र स्वमतकथनं तदेतुश्च	१४४, १४५	१९, २०
राश्याश्रयेन सम्भाव्यमाना दोषाः	१४५	२१
अज्जननिषेधविषयाः	१४६	२२, २३
अतितीक्ष्णाद्यज्जनस्य प्रयोगनिषेधः	"	२४
नेत्रेऽक्षिते करणीयानि	१४६, १४७	२५—२९
कण्डूवादौ तीक्ष्णाज्जनधूमयोर्विधानम्	१४७	२९
तीक्ष्णाज्जनाभिसन्तप्ते प्रत्यज्जनम्	"	"

तर्पणपुटपाकविष्यध्यायः २४.

तर्पणयोजनविषयाः	१४८	१—३
तर्पणकालनिर्णयः तद्योजनाप्रकारश्च	१४८, १४९	३—६
नक्तान्ध्यादौ तर्पणाय वसाया विशेषविधिः	१४९	६
रोगविशेषेषु तर्पणधारणमात्राः	"	७, ८
नेत्रवृत्तस्नेहस्य निगालनं, अनन्तरानुष्ठेयं च	१५०	९
बाह्यादिकोपमनुसृत्य तर्पणादिनानिर्णयः	१५१	१०
तृप्तातृप्तातिवृत्तानां लक्षणम्	"	११
तर्पणानन्तरं पुटपाकप्रयोगे कारणम्	"	१२, १३
पुटपाकस्य त्रैविध्यं तत्तत्प्रयोगविषयाश्च	"	१३, १४
स्नेहनपुटपाककल्पना	१५२	१४, १५
लेखनपुटपाककल्पना	"	१५, १६
प्रसादनपुटपाककल्पना	"	१६, १७

विषयः	पुटम्	श्लोकः
पुटपाककरणप्रकारः	१५२	१७-१९
पुटपाककरणमात्रादि	१५२, १५३	१०, २०
नरः तत्र तर्पणपुटपाः यानि विषयः	१५२	२१
शुद्धिः ॥ विधिः	"	"
नेत्रलक्षणं नालीनिर्मितस्यावश्यकर्तव्यत्वम्	१५२	२२

यन्त्रविध्यध्यायः २५.

यन्त्राणां मायलक्षणम्	१५५	१-४
शङ्खदुसादियन्त्रविशेषलक्षणम्	१५३, १५७	४, ५
स्वतन्त्रयन्त्रस्य लक्षणं प्रयोजनं च	१५४	५, ६
सन्तर्गतयन्त्रयोर्लक्षणप्रयोजने	"	७, ८
मुचुण्डीयन्त्रस्य लक्षणं प्रयोजनं च	"	९
द्वितालकैकतालकयोर्लक्षणं प्रयोजनं च	१५८	१०
नालीयन्त्राणां लक्षणम्	"	११, १२
अन्तःकण्ठशल्यावलोकनार्थनालीलक्षणम्	१५९	१२
वारङ्गसङ्घट्टार्थनालीयन्त्रलक्षणम्	"	१३-१५
शूलनिर्घातिन्या लक्षणम्	१६०	१५, १६
अर्शोयन्त्रयोर्लक्षणम्	"	१६-१८
अर्शःप्रपीडनाय शमीयन्त्रं, तल्लक्षणं च	"	१९
मगन्दरयन्त्रलक्षणम्	"	"
प्राणवर्धुदार्शसोर्नाडीयन्त्रस्य लक्षणम्	१६१	२०
अङ्गुलित्राण्ययन्त्रलक्षणम्	"	२१
मोनित्राण्ययन्त्रलक्षणम्	१६२	२२, २३
नाडीत्राण्ययन्त्रलक्षणं यन्त्रे, तयोर्लक्षणं च	"	२२, २४
उदकादरे जलसावणार्थं नालीयन्त्रं,		
तल्लक्षणं च	१६३	२५
रक्षादिचूर्णार्थकयन्त्रलक्षणम्	"	२६

विषयः	पृष्ठम्	पृष्ठम्
अक्षानुलक्षणम्	१६३	२७
घटीलक्षणम्	"	२८
शलाकायन्त्राणां सामान्यलक्षणम्	"	२८, २९
गण्डूपदमुखयोरलक्षणम्	"	२९
मसूरदलवक्रयोरलक्षणम्	१६३, १६४	२९, ३०
अहिफणावक्रयोः शङ्कोरलक्षणम्	१६४	३०, ३१
शरपुङ्खमुखयोः शङ्कोरलक्षणम्	"	३१
बडिशकृतयोः शङ्कोरलक्षणम्	"	"
गर्भशङ्कुलक्षणम्	"	३२
अश्मर्याकर्षणदन्तनिर्घातनयोरलक्षणम्	१६५	३३
प्रमार्जनाद्यर्थं शलाकाविशेषाः	१६५, १६६	३४-३८
भनूयन्त्राणि	१६७	३९, ४०
यन्त्राणां कर्माणि	"	४१
यन्त्रेषु कङ्कमुखस्य प्राधान्यम्	१६८	४२

शस्त्रविध्यध्यायः २६.

षट्विंशतिः शस्त्राणि, तेषां करणे सामान्यविधिः	१६९	१-४
मण्डलाग्रस्य लक्षणमुपयोगश्च	१७०	५
शुद्धिपत्रलक्षणम्	१७०, १७१	६, ७
उत्पलाध्यध्वजारयोरलक्षणप्रयोजने	१७१	७
सर्पास्यस्य पञ्चयोश्च लक्षणम्	१७१, १७२	८, ९
वेतसशरार्मास्यत्रिकूर्चकाणां लक्षणम्	१७२	९
कुक्काटावदनान्तर्मुखत्रीहिबक्राणां लक्षणम्	"	१०, ११
कुठारीशस्त्रस्य लक्षणम्	१७३	१२
साम्रयाः शलाकाया अङ्गुलिशस्त्रस्य च लक्षणम्	"	१३-१५
बडिशशस्त्रलक्षणम्	१७४	१६
कस्तूरलक्षणम्	"	१६, १७

विषयः	पुटम्	श्लोकः
कर्तरीलक्षणम्	१७४	१७
नखशस्त्रलक्षणम्	"	१८
दन्तलेखनशस्त्रम् लक्षणम्	७५	१९
सूचीशस्त्राणां लक्षणम्	"	१९-२१
कूर्चशस्त्रलक्षणम्	१७६	२२, २३
खजस्य लक्षणम्	"	२३, २४
भाराशस्त्रलक्षणम्	"	२४-२६
कर्णवेधिनीसूच्या लक्षणम्	"	२६
जलौकः प्रभृतीन्मनुशस्त्राणि	१७७	२७, २८
शस्त्राणां कर्माणि	"	२८, २९
शस्त्रदोषाः	१७८	२९, ३०
शस्त्रग्रहणप्रकारः	१७९	३०-३२
शस्त्रकोशलक्षणम्	"	३३, ३४
जलौकसामुपयोगः	१८०	३५
दुष्टजलौकसां लक्षणम्	१८१	३६, ३७
प्रदुपयोगाज्जायमाना व्याधयस्ताच्चिकि- त्सितं च	"	३७
शुद्धजलौकसां लक्षणम्	१८२	३८
रक्तमत्तजलौकसां लक्षणं त्यागविधिश्च	"	३९
जलौकसां योजनप्रकारः	"	४०, ४१
तासां दुष्टशोणिवादानसामर्थ्यम्	१८३	४२
तासां मोक्षणकालः	"	४३
तासां वमनप्रकारः	"	४३, ४४
पुनःसप्ताहं यावत्तासां योजने निषेधः	"	४४
सम्यग्वान्तजलौकसां लक्षणम्	"	"
दुर्बान्तजलौकसां लक्षणम्	१८४	४५
जलौकसां रक्षणम्	"	४५, ४६
अशुद्धौ दंशानां सावणादिविधिः	"	४७
दुष्टरक्तापवमलक्षणम्	"	४८

विषयः

१८५

४९

भगुदरक्तस्य पुनःसावगे हंतुः

भलावादीनां विषयभेदेन योजन-

विधितिथौ

"

४९-११

प्रच्छानप्रारः

"

५२

प्रच्छानादिना रक्तमोक्षय विषयाः

१८५, १८६

५३-५३

सुतरक्तस्य शोफशमनार्थमुष्णसर्पि-

स्तेचनम्

"

५६

सिराव्यथविध्यध्यायः २७.

शुद्धरक्तस्य लक्षणं तद्दोषे हनुश्च

१८७

१, २

रक्तदोषेण जायमाना व्याधयः

१८७, १८८

२-५

रक्तलावार्थे सिराव्यथविधिः

१८८

५

सिराव्यथानिषेधविषयाः

१८९

६-९

दोषविशेषेण व्यथनीयासिराविशेषाणां

निर्देशः

१८९, १९०

९-१७

निर्दिष्टानामदृष्टेन व्यथनीयाः सिराः

१९०

१७, १८

कण्ठोपरिस्थानामन्तर्मुखावर्जानां

सिराणां यन्त्रणप्रकारः

१९१

१८-२२

व्यथनविधिः

१९२

२३-२५

उपनासिकायाः सिराया व्यथनविधिः

"

२५

जिह्वाधःस्थितायाः सिराया व्यथनविधिः

१९४

२६

ग्रीवासिराणां यन्त्रणव्यथप्रकारः

"

२६, २७

हस्तसिराव्यथप्रकारः

"

२८, २९

पार्श्वसिराव्यथप्रकारः

"

२९

मेहनजङ्घासिराव्यथप्रकारः

"

३०-३२

ग्रीहमुखकुठारिकयोर्विषयप्रदर्शनम्

१९६

३३

सम्यग्विद्धत्वादिलक्षणानि

"

३४, ३५

रक्तस्रुतिप्रतिबन्धे हेतवः

१९६, १९७

३५, ३६

रक्तस्यासम्यक्ज्ञावे सम्यक्ज्ञाये च

करणीयानि

१९७, १९८

३६, ३७

विषयः	पुटम्	श्लोक
दुष्टरक्तस्य प्रथमतः स्रवणे दृष्टान्तः	१९८	३८
जातमूर्च्छस्योपचारादि	"	३९
वातादिकोपभेदतो रक्तस्वरूपभेदः	"	४०, ४१
स्रावणीथरक्तपरिमाणं, अतिस्रुतिजा		
रोगास्तद्वेषजाश्च	१९९	४२, ४३
स्रावणानन्तरकार्याणि	"	४३, ४४
पुनःस्रावणकालः	"	४४, ४५
दुष्टरक्तस्य सशेषीकरणापेक्षयातिस्रुतेर्निन्द्यता	२००	४५, ४६
स्रुतशेषस्यानुद्दिक्तस्य रक्तस्य शृङ्गादिना हरणम्	"	४६, ४७
अतिष्ठति रक्ते लोभ्रादिचूर्णलेपनाद्याः		
स्तम्भनक्रियाः	२०१	४८—५०
रक्तस्रावणानन्तरविधिः	"	५१
दीपनीयाहारविधानं तद्वेतुश्च	२०२	५२
विशुद्धरक्तस्य पुरुषस्य लक्षणम्	"	५३

शल्यहरणविध्यध्यायः २८

शल्यानां गतयः अन्तःशल्य—

व्रणस्य सामान्यलक्षणं च	२०३, २०४	१, २
त्वग्गते शल्ये लक्षणानि	२०५	३
मांसगते शल्ये लक्षणानि	"	३, ४
पेशीमध्यगते शल्ये लक्षणानि	"	४
स्नायुगते शल्ये लक्षणानि	"	५
सिराश्रिते शल्ये लक्षणानि	"	"
स्रोतोगते शल्ये लक्षणानि	"	६
धमनीगते शल्ये लक्षणानि	"	६, ७
अस्त्रिसन्धिप्राप्ते शल्ये लक्षणानि	"	७
अस्थिस्थे शल्ये लक्षणानि	"	८

विषयः	पृष्ठम्	श्लोकः
शरीरसन्धिस्थे शल्ये लक्षणानि	२०५	८
कोष्ठस्थे शल्ये लक्षणानि	"	८, ९
मर्मगते शल्ये लक्षणानि	"	९
त्वगादिगते शल्ये विशेषलक्षणम्	२०७	१०
अनुलोमस्थस्य शल्यस्य रूढाभासत्वम्	"	,
दोषकोपादितः शल्यस्य भूयो बाधकत्वोक्तिः	"	११
त्वङ्मनष्टशल्यस्थानपरीक्षा	२०८	११, १२
मांसप्रणष्टशल्यस्थानपरीक्षा	"	१३
पेश्यस्थिसन्धिकोष्ठेषु नष्टस्य शल्यस्य स्थानपरीक्षा	"	१३, १४
अस्थिनष्टशल्यस्थानपरीक्षा	"	१४, १५,
सन्धिनष्टशल्यस्थानपरीक्षा	"	१५
स्नायुसिरासोतोधमनिषु नष्टस्य शल्यस्य स्थानपरीक्षा	"	१५, १६
मर्मनष्टस्य पृथगनुक्तौ कारणम्	"	१७
नष्टशल्यदेशस्य सामान्यलक्षणम्	२०९	"
अदृष्टशल्याकृतिग्रहणे उपायाः	"	१८
शल्यानामाकर्षणोपायाः	२१०, २११	१९, २०
शल्यविशेषाणामाहरणे निषेधः	२११, २१२	२०, २१
करप्राप्यस्य शल्यस्य करेणैवाहरणविधिः	२१३	२२
तदितरेषां दृश्यशल्यानां सिंहमुस्तादिभिर्ग्रहणम्	"	"
अदृश्यानामाहरणोपायः	"	२३
त्वगादिस्थशल्यानां संदंशादिना आहरणविधिः	"	२४
यन्त्रैरशक्यानामाहरणे उपायकथनम्	"	२५
सिरास्त्रावविलम्बनानामाहरणे उपायः	"	२६
हृदयस्थशल्याहरणप्रकारः	२१४	२६, २७

विषयः	पुटम्	श्लोकः
तदन्यस्थानस्थानामाहरणप्रकारः	२१४	२७
मास्थिदृष्टशल्याहरणप्रकारः	"	२८
अशक्यशल्यानामाहरणे उपायः	"	२८, २९
श्वयथुग्रस्तवारङ्गाणामाहरणप्रकारः	२१६	३२
उत्तुण्डितशल्यानामाहरणप्रकारः	"	"
मर्माद्यमार्गोत्तुण्डितानामाहरणे विशेषः	"	३३
कर्णिनां शल्यानामाहरणे विशेषकथनम्	"	"
निष्कर्णस्यायस्कान्तेनाप्याहरणम्	"	३४
पक्षाशयगतस्य विरेकेणाहरणम्	"	"
दुष्टवातादीनां चूषणेन निर्हरणम्	"	३५
कण्ठस्रोतोगतशल्याहरणप्रकारः	२१६, २१७	३५, ३६
कण्ठस्रोतोगतजातुषशल्याहरणविधिः	२१७	३६, ३७
कण्ठस्रोतोगतकण्ठकाहरणप्रकारः	"	३७, ३८
मुखनासाभ्यामाहर्तुमशक्यस्याहरणे उपायः	"	३८
ग्रासशूल्यस्यान्तःप्रवेशनाय करणीयानि	२१७	३९
नयनादिगतसूक्ष्मशल्यानामाहरणम्	"	"
नखादौ पातेनाप्यपूर्णस्य नरस्य		
जलनिर्हरणे उपायः	२१८	४०
कर्णगतस्य जलस्य निर्हरणम्	"	४१
कर्णगतस्य कीटस्य निर्हरणम्	"	४२
देहोष्मणा विलीयमानानि शूलानि	२१९	४३
उक्तादभ्यानि शूलानि	"	४४
अविलीयमानानां शूलानां रक्तमांसपाके		
हेतुत्वकथनम्	"	४५
पांसावगाढशूल्यस्य चिरं पाकहेतुत्वाभावेऽपि		
तन्निर्हरणे उपायाः	"	४६, ४७

विषयः	पुटम्	श्लोकः
शुल्कादीनां बहुरूपतया तज्ज्ञानादौ वेद्येन सावधानेन भाव्यमिति	२२०	४८

शस्त्रकर्मविधिः २९

शस्त्रकर्मविषयस्य व्रणस्योत्पत्तिकथनम्	२२१	१
पाकानुत्पत्तये श्रयथोर्लक्षणाविधिः	"	१, २
आमावस्थस्य श्रयथोर्लक्षणम्	२२२	२
पच्यमानावस्थस्य श्रयथोर्लक्षणम्	"	३, ४
पक्वावस्थस्य श्रयथोर्लक्षणम्	"	५, ६
पाके त्रिदोषाणां रक्तस्य च हेतुत्वकथनम्	२२३	६, ७
अतिक्रान्तपाकस्य शोफदेशस्य लक्षणम्	"	७-८
कफाधिकशोफानां पाके विशेषलक्षणानि	२२४	८-१०
दारणपाटनयोर्विषयाः	२२६	१०, ११
आमच्छेदे व्यापदः	"	११-१३
अनिश्चितकारिभिषग्निन्दा	"	१३, १४
शस्त्रकर्मणः पूर्वमातुरस्य भोजनविधिः	"	१४
वेदनाक्षमस्य मद्यपत्वे तद्दानविधिस्तत्फलं च	"	१५
मृदगर्भादिषु भोजनमद्यपानप्रतिषेधः	२२६	१६
शस्त्रकर्मोपन्यासः	२२६—२२८	१६—२१
शस्त्रकर्मणि वैद्यस्य शौर्यादीनामा- वश्यकत्वम्	२२८	२१, २२
ललाटादिषु तिर्यक्छेदनं	२२९	१२, २३
उपर्युक्तमित्तदेशेषु तिर्यक्छेदनेन सिरादिच्छेदो दोषः	२३०	२३
शस्त्रावचारणानन्तर आतुरस्याश्वासनम्	"	२४
व्रणं परितोऽङ्गुल्या पीडनम्	"	"
कषायण क्षालनं प्लवतेन जलपानकनं च	२३०	२५

विषयः	पुटम्	श्लोकः
व्रणे गुग्गुलुवादिभिर्धूपनविधिः	"	२५, २६
व्रणे तिलकल्कादिदिग्भवार्तिदानविधिः	"	२६, २७
वर्तेरुपरिष्ठाद् घृताक्तसक्तुनिधानम्	"	२७
कबलिकानिधानपूर्वकं पट्टेन बन्धनप्रकारः	"	२७, २८
व्रणे निघातव्यानां पट्टादीनां गुणकथनम्	२३१	२९
व्रणितस्य रक्षोनिषेधाय बलिदानादिविधिः	२३१, २३२	३०, ३१
व्रणितस्य उष्णोदकोपचारादि-		
स्नेहविध्युक्तानां विधिः	२३२	३२
व्रणितस्य दिवास्वप्नेन जायमाना दोषाः	"	"
व्रणितस्य स्त्रीस्मृत्यादिनिषेधः	"	३३
व्रणस्य शीघ्रमपोहनाय यथासात्स्थं		
यवगोधूमाद्युपयोगः	२३३	३४-३७
मात्रया कालेऽशितस्य पथ्याहारस्य		
सुखजरणोक्तिः	"	३७
भजीर्णाद् व्रणे उत्पद्यमाना दोषाः	"	३८
नवधान्यादीनां व्रणिनः सर्वदोषकृत्वोक्तिः	"	३९, ४०
मद्यस्य तीक्ष्णादिगुणवत्त्वात्		
व्रणिनस्तदुपयोगेऽत्यन्तनिषेधः	"	४१
बालोशीरबीजनादेर्व्रणापोहनत्वम्	२३३, २३४	४१-४३
तृतीये दिवसे प्रक्षालनादिनिधानम्	२३४	४३
द्वितीये दिवसे प्रक्षालनादिनिषेधस्तद्देतुश्च	"	४४
अतिस्निग्धत्वादिगुणवतोर्विकेशिका-		
कल्कयोर्व्रणे निधाननिषेधः	"	४५
पूर्वोक्तयोर्निधानेन व्रणे जायमाना दोषाः	"	४५, ४६
विकेशिकाया व्रणशोधनत्वोक्तिः	"	४७
व्यम्ले शोफे पण्डिते करणीया उपचाराः	२३५	४८
सीबनापेक्षाणां व्रणानां परिगणनम्	"	४९-५१
सीबनायोग्या व्रणाः	२३६	५१, ५२

विषयः	पृष्ठम्	श्लोकः
व्रणे गुग्गुलुवादिभिर्घूपनविधिः	"	२५, २६
व्रणे तिलकल्कादिदिग्भवर्तिदानविधिः	"	२६, २७
वर्तेरुपरिष्ठाद् घृताक्तसक्तुनिधानम्	"	२७
कनलिकानिधानपूर्वकं पट्टेन बन्धनप्रकारः	"	२७, २८
व्रणे निधातव्यानां पट्टादीनां गुणकथनम्	२३१	२९
व्रणितस्य रक्षोनिषेधाय बलिदानादिविधिः	२३१, २३२	३०, ३१
व्रणितस्य उष्णोदकोपचारादि-		
स्नेहविध्युक्तानां विधिः	२३२	३२
व्रणितस्य दिवास्वप्नेन जायमाना दोषाः	"	"
व्रणितस्य स्त्रीस्मृत्यादिनिषेधः	"	३३
व्रणस्य शीघ्रमपोहनाय यथासात्म्यं		
यवगोधूमाद्युपयोगः	२३३	३४-३७
मात्रया कालेऽशितस्य पथ्याहारस्य		
सुखजरणोक्तिः	"	३७
अजीर्णाद् व्रणे उत्पद्यमाना दोषाः	"	३८
नवधान्यादीनां व्रणिनः सर्वदोषकृत्वोक्तिः	"	३९, ४०
मद्यस्य तीक्ष्णादिगुणवत्त्वात्		
व्रणिनस्तदुपयोगेऽत्यन्तनिषेधः	"	४१
वालेशीरबीजनादेर्व्रणापोहनत्वम्	२३३, २३४	४१-४३
तृतीये दिवसे प्रक्षालनादिविधानम्	२३४	४३
द्वितीये दिवसे प्रक्षालनादिनिषेधस्तद्धेतुश्च	"	४४
अतिस्निग्धत्वादिगुणवतोर्विकेशिका-		
कल्कयोर्व्रणे निधाननिषेधः	"	४५
पूर्वोक्तयोर्निधानेन व्रणे जायमाना दोषाः	"	४५, ४६
विकेशिकाया व्रणशोधनत्वोक्तिः	"	४७
व्यम्ले शोफे पटिते करणीया उपचाराः	२३५	४८
सीवनापेक्षाणां व्रणानां परिगणनम्	"	४९-५१
सीवनायोम्या व्रणाः	२३६	५१, ५२

विषयः	पृष्ठम्	श्लोकः
सीवनप्रकारकथनम्	२३६, २३७	५२-५३
सीवनमनु कार्याण्यञ्जनबन्धादीनि	२३७	५४, ५५
निःशोणितौष्ठव्रणसीवनप्रकारः	"	५३
देशाद्यपेक्षया बन्धनानां व्रणेषु प्रयोगः	"	५७
आविकादीनां गुणनिरूपणम्	"	५७, ५८
मेदःकफाधिके व्रणे ताम्रादियोजनविधिः	"	५८
भस्मे फलकाद्युपयोगविधिः	"	५९
पञ्चदशबन्धनानां नामतो निर्देशः	२३८	५९, ६१
गाढसमश्लथबन्धनानां देशनिर्देशः	२४०	६२, ६३
वातश्लेष्मोद्भवव्रणेषु गाढादीनां देशनियमः	"	६३, ६४
हेमन्ताशिशिरयोर्वातश्लेष्मोद्भवव्रणानां		
त्रिदिनमन्तरीकृत्य मोक्षणाविधिः	२४०	६४
रक्तपित्तोद्भवेषु गाढादीनां देशनियमः	२४१	६५
रक्तपित्तोद्भवव्रणयोः ग्रीष्मे शरदि च		
सायम्प्रातर्मोक्षविधिः	"	६६
व्रणानां बन्धनाभावे दोषकथनम्	"	६६, ६७
व्रणानां बन्धने गुणाः	२४२	६८-७०
पत्रदानविषया व्रणाः	२४३	७०
पत्रगुणादिकथनम्	"	७१, ७२
अबन्धनीया व्रणाः	"	७२, ७४
अरक्षया व्रणे मक्षिकाभिः कृमिनिक्षेपः	"	७४
कृमिभिः व्रणस्य जायमाना दोषाः	"	७५
तत्र चिकित्साविधिः	"	७५-७७
अन्तस्सदोषव्रणस्य रोपणे निषेधस्तद्वेतुश्च	२४४	७७, ७८
रूढेऽपि व्रणे अर्जीर्णवर्जनादिविधिः	"	७८, ७९
व्रणस्य तत्तदवस्थासु व्रणविज्ञानीयप्रतिषेधोः		
कृतविधानान्याचरणीयानीत्युपसंहारः	२४५	८०

विषयः

पृष्ठम्

श्लोकः

क्षाराग्निकर्मविध्यध्यायः ३०

क्षारस्य श्रेष्ठचोक्तिः	२४६	१
क्षारस्य श्रेष्ठचे हेतवः	२४६	१, २
अर्शआदिषु क्षारपानविधिः	२७	३
मर्शोदिषु क्षारलेपनविधिः	"	३, ४
क्षारनिषेधविषयाः	"	४-८
मध्यमक्षारनिष्पादनविधिः	२४८-२५१	८-२०
मृदुक्षारपाके पूर्वस्माद्विशेषः	२५१	२०
तीक्ष्णक्षारपाकविधिः	"	२०-२२
त्रिविधस्यापि क्षारस्य सप्तरात्रार्ते		
परमेवोपयोज्यत्वम्	२५१, २५२	२२
क्षारत्रयस्योपयोगविषयनिर्देशः	२५२	२२, २३
पुराणस्य क्षारस्य पुनर्वलाघानार्थं		
क्षाराम्बुयोजनविधिः	"	२३
क्षारगुणाः	"	२४, २५
क्षारे दत्ते आतुरस्यानुभवाः	२५२, २५३	२५, २६
क्षारप्रयोगसामान्यविधिः	२५३	२७, २८
अर्शस्सु क्षारप्रयोगविशेषः	"	२८
वर्त्मरोगप्राणार्बुदेषु क्षारप्रयोगे विशेषः	"	२८-३०
कर्णार्शस्सु क्षारप्रयोगे प्राणार्बुदवद्विधिः	"	३०
मुदग्धे क्षारप्रमार्जनादि	२५४	३१, ३२
क्षारदग्धस्य क्लेदनायामि-		
प्यन्दिभोज्योपयोगविधिः	"	३२
क्षारदग्धस्य क्लेदनार्थं लेपनम्	"	३३
क्षारोद्भूतव्रणस्य रोपणौषधयोगः	"	३४
सम्यग्दग्धस्य लक्षणम्	"	"
दुर्दग्धस्य लक्षणं तस्य पुनर्दाहविधिश्च	"	३५

विषयः	पुटम्	श्लोकः
अतिदग्धलक्षणम्	२५४	३५
गुदेऽतिदग्धे विट्संरोधादि	"	३६
नासायामतिदग्धायां नासिकावंशदरणादि	२५४	३७
श्रोत्रादिष्वतिदग्धेषु तत्तद्विषयाज्ञानम्	"	"
क्षारातियोगे चिकित्सितानि	"	३८
क्षारातियोगे अम्लोपयोगस्य युक्तिप्रदर्शनम्	२५५	३९
अग्नेः क्षारात् श्रैष्ठ्यकथनं तद्धेतुश्च	२५६	४०
त्वगादिषट्के अग्नेः प्रयोगः	२५७	४१
त्वग्दाहविषया रोगाः उपकरणानि च	"	४१, ४२
मांसदाहविषयाः मांसदाहो-		
उपकरणानि च	"	४३
सिरादिदाहविषया उपकरणानि च	"	४३, ४४
अग्निकर्मनिषेधविषयाः	"	४४
सुदग्धस्योपचाराः	"	४५
सुदग्धलक्षणानि	२५८	४५, ४६
दुर्दग्धातिदग्धलक्षणानि प्रमाददग्धवदिति	"	४६
प्रमाददग्धस्य चतुष्प्रकारत्वम्	२५९	४७
तत्र चुत्थदग्धलक्षणम्	"	"
दुर्दग्धातिदग्धयोर्लक्षम्	"	४८, ४९
चुत्थदग्धेऽग्नितपनादिचिकित्साविधिः	"	४९
तच्चिकित्सायां युक्तिप्रदर्शनम्	"	५०
दुर्दग्धे चिकित्सा	"	"
सम्यग्दग्धे चिकित्सा	२६०	५१
अतिदग्धस्नेहदग्धयोश्चिकित्सा	"	५२
सूत्रस्थानोपसंहारः	"	५३

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाहटविरचितम्

अष्टाङ्गहृदयम् ।

श्रीदासपण्डितविरचितया हृदयबोधिकाख्यया

व्याख्यया समेतम् ।

द्वितीयो भागः ।

अथ षोडशोऽध्यायः ।

शोषनादिगणसंग्रहाध्यायादनन्तरं ज्ञेहाध्यायारम्भः । यतः शोषनं ज्ञेहस्वेदावन्तरेण
न सम्भवति । वक्ष्यति हि — 'ज्ञेहस्वेदावनन्त्यस्ये'त्यादि ।

अथातः स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

स्नेहस्य दोषमार्दवकरणप्राधान्यादग्रे पाठः । स्नेहस्य सर्पिरादेः स्नेहने
वा विधिः स्नेहविधिः, तं व्याख्यास्यामः । स्नेहाद्युपयोगार्थं देशादिवैपरीत्येन
तद्व्यापच्छमनाय पूर्वमेव घृतादीन् शरावोदञ्चनादीन् व्यापच्छमनयोगद्रव्याणि
च चिनुयात् ॥

ज्ञेहनद्रव्याणां लक्षणमाह —

गुरुशीतसरस्निग्धमन्दसूक्ष्ममृदुद्रवम् ।

औषधं स्नेहनं प्रायो विपरीतं विरूक्षणम् ॥ १ ॥

गुर्वित्यादि । गुर्वादिगुणयुक्तं यद्द्रव्यं तत् स्नेहनं भवति । क्षीरमेवं-
गुणं स्नेहमम् । विपरीतमतो यत्लघूष्णस्थिररूक्षतीक्ष्णस्थूलकठिनसान्द्रगुणोपेतं
तद्विरूक्षणम् । प्रायोऽग्रहणं विरूक्षणे स्नेहने च योज्यं व्यभिचारज्ञापनार्थम् ।
गुर्वी बल्मीकमुत्तिका रूक्षणी । सरा हरीतकी रूक्षणी । न च स्निग्धस्य स्नेहने
व्यभिचारः । मन्दमृदुशीतं शशमांसं रूक्षणम् । गुरुशीतसरादिगुणो यवो
रूक्षणः । तथा राजमाषोऽपि । सूक्ष्मो वातो रूक्षणः । द्रवं काश्चिकं रूक्ष-
णम् । एवं विरूक्षणेऽपि । तीक्ष्णोष्णं तैलं स्नेहनम् । लघु सर्षपतैलं छागं

च दुग्धं जाज्वलं च मांसं स्नेहनम् । उष्णं मत्स्यमहिषमांसं च स्नेहनम् ।
कठिनमक्षोलनालिकेरादिफलं स्नेहनमित्यादि द्रष्टव्यम् । अप्रतिज्ञातस्य स्वरूप-
कथनं विरूक्षणस्य कथमिति चेदुच्यते । विरूक्षणज्ञानमपि स्नेहनविज्ञानाय
स्यादिति स्नेहव्यापत्प्रतीकारत्वाच्च शोधनाङ्गत्वाच्च रूक्षणस्योक्तिः । हाट-
कोऽपि स्नेहने प्रकृते विरूक्षणोपन्यासोऽन्वयव्यतिरेकेण सुतरां स्नेहनस्य
सम्यक् प्रतिपादनार्थमित्याह ॥ १ ॥

इदानीं स्नेहेषु मुख्यतमं चतुष्टयमाह —

सर्पिर्मज्जा वसा तैलं स्नेहेषु प्रवरं मतम् ।

तत्रापि चोत्तमं सर्पिः संस्कारस्याऽनुवर्तनात् ॥ २ ॥

सर्पिरित्यादि । सर्पिषो ज्यायस्त्वादग्रेऽभिधानम् । सर्पिरादिचतुष्टयं
स्नेहेषु सर्वस्नेहद्रव्येषु क्षीरमाषामिषादिषु मध्ये प्रकर्षेण वरं श्रेष्ठम् । आशु
स्वकार्यकरणात् । स्थावराणां तिलाक्षोलादीनां यः स्नेहस्तत् तैलमित्युच्यते ।
जङ्गमानां स्नेहः सर्पिः । मांसस्नेहो वसा । अस्थ्यन्तर्गतः स्नेहो मज्जा ।
स्नेहेषु सर्पिरादिषु चतुर्विधं न वाच्यं निर्धारणानुपपत्तेः । तत्रापि च
तेष्वपि मध्ये सर्पिरुत्तमम् कुतः संस्कारस्यानुवर्तनात् । ननु यदि संस्कारम-
नुरुध्यते सर्पिस्तदानीं मरिचचित्रकादिभिर्द्रव्यैरभिसंस्कृतस्य घृतस्य शैत्यादिगुण-
विपर्यासः प्राप्तः । न चेदं दृष्टमिष्टं वा यदस्य शैत्यादयो गुणा विनश्यन्त्यौष्ण्या-
दयश्चेत्पद्यन्ते इति । अत्रोच्यते । अनुशब्दोऽत्र सहार्थे । अनेकार्थत्वान्निपा-
तानाम् । अतोऽयमर्थः — सर्पिषो गुणाः संस्कारगुणैः सह वर्तन्ते न तु
तैलादीनाम् । तैलवसामज्जानो हि संस्कारवशात् स्वगुणांस्त्यजन्तीति । अत्र
चोदाहरणं चन्दनाद्यं तैलम् । अतो द्रव्यान्तरैर(न)भिभूतगुणत्वात् सर्पिषः,
इतरेषां च तैलादीनां द्रव्यैरभिभूतगुणत्वादुत्तमत्वम् । अत एव च वातपित्त-
ज्वरादिषु घृतसाध्येषु भेषजं तैलं नेष्टमनिष्टसम्पादनात् । तैलसाध्येषु विकारेषु
तदुपशान्त्यर्थं तथाविधद्रव्यसंस्कृतं घृतमभीष्टम् । तद्धि न तथानिष्टहेतुः ।
तस्मात् सर्वस्नेहेभ्यः सर्पिरेवोत्तमं संस्कारस्यानुवर्तनात् । हाटकोऽप्याह —
संस्कारस्यानुवर्तनाद्, येन द्रव्येण संस्क्रियते तमनुवर्तते । स्वगुणानजहत्
संस्कारगुणान् गृह्णातीति संस्कारानुवर्तनम् । एतत् तैलादिषु न सम्भवति ।
तथा हि—चन्दनादितैलादीनां विपरीतैर्द्रव्यान्तरैरौष्ण्यादिनाशो भवतीति । न
तु स्नेहनाशः । तस्य बहुत्वाद् । दद्याकारोऽप्याह — संस्कारो नामातिशय-

गुणाधानमित्यर्थः । पाकसंयोगादिः संस्कारः । येन द्रव्यादिना सर्पिः संस्क्रियते
तस्मै गुणानादाय स्वगुणान्त्वजदेव तिष्ठति । तैलादयस्तु स्वगुणान् विहाय
संस्कारगुणान् भजन्ते । संस्कारस्थानुरूपावृत्तिरनुवृत्तिः । अनेकशक्तिसम्पन्नेत्वा-
न्माधुर्बादविदाहित्वाच्च तदन्तःसात्त्यत्वाच्च घृतस्तुतिरियमित्यर्थः । इति ॥ २ ॥

पित्तघ्रास्ते यथापूर्वमितरघ्रा यथोत्तरम् ।

पित्तघ्रा इत्यादि । यो यः पूर्वो यथापूर्वम् । यो य उत्तरो यथोत्तरम्
इति 'यथा सादृश्ये' इत्यन्ययीभावः । उत्तरमपेक्ष्य पूर्वः, पूर्वमपेक्ष्योत्तरः ।
वेन चतुर्णां स्नेहानां यथानिर्दिष्टानां सर्पिरादीनां त्रय एव स्नेहाः वसामज्ज-
सर्पिःसंज्ञका यथापूर्वत्वेन संबध्यन्ते, न तु तैलाख्योऽपि स्नेहस्तस्य पूर्वत्वा-
भावात् । नखान्योऽस्मात् कश्चिदुत्तरोऽस्ति, यदपेक्षयैव पूर्वत्वमात्मन आसादयेत् ।
तस्मात् पूर्वत्वसम्बन्धस्तैलस्य । तदेवं यथापूर्वं पित्तघ्नत्वं वसामज्जसर्पिषाम् ।
वसा पित्तघ्नी, मज्जा पित्तघ्नतरः, घृतं पित्तघ्नतममित्यर्थः । इतरौ वातकफौ
पित्तप्रेक्षया तौ घ्नन्ति पराकुर्वन्ति इतरघ्राः । यथोत्तरं त्रयः स्नेहाः मज्जावसा-
तैलाख्या वातश्लेष्मघ्राः । मज्जा वातश्लेष्मघ्नः, वसा वातश्लेष्मघ्नतरा, तैलं वा-
तश्लेष्मघ्नतममित्यर्थः । हाटकस्त्वाह — ते च सर्पिरादयः स्नेहा यथापूर्वं
पित्तघ्राः । यथोत्तरमितरघ्राः । श्लेष्मणि स्नेहप्रतिषेधादितरघ्नशब्देन सामान्यो-
क्तावपि वातश्लेष्मघ्रा इति गम्यते । अथ वा द्रव्यान्तरसंस्कृतसर्पिराद्यपेक्षया
इतरशब्देन कफस्यापि ग्रहणम् । तेनैव तैलस्यापि पित्तघ्नत्वं सिद्धम् । अक्षा-
दीनां वा तैलस्य पित्तघ्नत्वमिति । यो यस्मात् पूर्वः, स तस्मात्पित्तघ्नः । यो
यस्मादुत्तरः, स तस्माद् वातघ्नः । तैलस्य पूर्वत्वासंभवात् पित्तघ्नत्वाभावः ।
न च सर्पिरितरघ्नं तस्योत्तरत्वाभावात् । वसामज्जोस्तु यत्र मांसानुगस्वरू-
पत्वेन पित्तघ्नत्वं सम्भवति, तत्र पित्तघ्नत्वम् । अत्र च सर्पिषः पित्तघ्नत्वमस्य-
मात्रोपेतस्य वक्ष्यमाणस्य बृहणारूपस्य । न तु शोचनस्य मध्यमात्रोपेतस्य वा ॥

“न सर्पिः केवलं पित्ते पेयं सामे विशेषतः ।

सर्वं ह्यनुव्रजेद् देहं हत्वा संज्ञां च मारयेत् ॥”

इति वचनात् । पित्ते केवलमच्छं सर्पिर्न पेयम् । सामे पित्ते विशेषतः केवले
पित्ते सर्पिषि पीते पित्तं स्नेहसहायं सर्वं देहमनुव्रजेत् । ततश्चाधिकं शोभं
शरीरेयत् । सामे स्नेहसहायं पित्तं शोतःपिधानेन संज्ञां हत्वा मारयेत् । इदं

बृहदयबोधिकाख्यव्याख्योपेते अष्टाङ्गहृदये सूत्रस्थाने

अस्य द्रव्यान्तरेण सह प्रयोगादनपायित्वमिति । हृद्याकारस्त्वाह — ते सर्पि-
रादयः स्नेहा यथापूर्वं पूर्वानतिक्रमेण पित्तघ्नाः । उत्तरानतिक्रमेण इतरघ्नाश्च ।
इतरशब्देन वातो गृह्यते । क्लेष्मणि स्नेहानिषधात् । कफहरद्रव्यसिद्धस्य स्नेहस्य
कफहरत्वमस्तीति इतरशब्दः कफेऽपि वर्तते इत्येके । ननु सर्पिर्मज्जवसानेत्थानां
पित्तघ्नत्वे सति यथापूर्वं पित्तघ्ना इति शक्यते वक्तुम् । वसामज्जोस्तु पित्तहर्तृत्वं
कफपित्तबलप्रदाविति च । उच्यते । पित्तहरद्रव्यसिद्धानां स्नेहानां पित्तहर्तृत्व-
मित्यदोषः । सिद्धानां स्नेहानामुक्तिरिति कथं ज्ञायते । ब्रूमः । शुद्ध्यङ्गत्वेन
स्नेहानामुक्तेः सिद्धानामिति गम्यते । न हि स्नेहनार्थमसिद्धस्नेहानां विधिः ।
कफमांसबलप्रदाविति पाठश्चेन्नायं दोषः । अक्षनिम्बादितैत्थानां पित्तहर्तृत्वक-
र्तनादेवमुक्तिः, तिलोद्भूतमभ्यङ्गेन पित्तहृदिति ॥

घृताचैलं गुरु वसा तैलान्मज्जा ततोऽपि च ॥ ३ ॥

घृतादित्यादि । घृताद् गुरुणः सकाशात् तैलं गुरुतरमित्यर्थः । वसा
तैलाद् गुरुतमा । ततोऽप्यतिशयेन मज्जा गुरुतमः । एतच्च प्रयोगवाक्येषूपयुज्यते
इत्युच्यते ॥ ३ ॥

इदानीं यमकस्त्रेहस्त्रिवृतस्त्रेहः महास्त्रेह इति तत्र तत्रोच्यते । ते च न शास्त्रे
इति तज्ज्ञापनार्थं नामानि परिभाषते —

द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तैर्यमकस्त्रिवृतो महान् ।

द्वाभ्यामित्यादि । सर्पिरादिभ्यो द्वाभ्यां स्नेहाभ्यां संयुक्ताभ्यां यमको
भवति । यथा सर्पिस्तैलाभ्यां, सर्पिर्मज्जभ्यामित्यादि । एवं त्रिमिः स्त्रेहैः
युक्तैस्त्रिवृतो भवति । सर्वैः पुनर्महास्त्रेहः । अत्र, उच्यते इति शेष इत्यन्ये ॥

इदानीं स्नेधानस्त्रेहान्च निरूपयति —

स्वेद्यसंशोध्यमद्यस्त्रिव्यायामासक्तचिन्तकाः ॥ ४ ॥

बृद्धबालाऽबलकृशा रुक्षाः क्षीणास्त्रेतसः ।

वातार्तस्यन्दतिमिरदारुणप्रतिबोधिनाः ॥ ५ ॥

स्नेहाः

स्नेहेत्यादि । स्वेद्यादयः स्नेहाः स्नेहयोग्याः । न शास्त्रेहितः स्वेद्य-
इत्यर्थः । यश्च संशोध्यः स प्रथमं स्नेहः । अर्हाथे कृत्यप्रत्ययोऽत्र पठ्यते । आस-
क्तशब्दस्य मद्यादित्रयेण सम्बन्धः । अबल अल्पबल इत्यर्थः । क्षीणस्त-

ब्दस्यासरेतोभ्यां सम्बन्धः । क्षीणरुधिराः क्षीणशुक्लाः । वातार्ताश्च । स्यन्दादिषु
प्रत्येकमिन्निर्योज्यः । स्यन्दोऽभिप्यन्दोऽक्षिरोगः । दारुणप्रतिबोधः कृच्छ्रो-
न्मीलो वर्त्मरोगविशेषः । एते स्नेहाः ज्ञेहार्हाः ॥ ४, ५ ॥

नत्वतिमन्दाभितीक्ष्णाग्रिस्थूलदुर्बलाः ।

ऊरुस्तम्भाऽतिसाराऽऽमगलरोगगरोदरैः ॥ ६ ॥

मूर्च्छाच्छर्धरुचिश्लेष्मत्तृष्णामयैश्च पीडिताः ।

अपप्रसृता युक्ते च नस्ये वस्तौ विरेचने ॥ ७ ॥

नत्वित्यादि । अतिमन्दाम्यादयो न स्नेहाः । अतिशब्दो यावत्
प्रत्येकं दुर्बलान्तेषु योज्यः । तेनातिदुर्बलो न स्नेह इत्यर्थः । अत एवाल्पबलाः
स्नेहाः न त्वतिदुर्बला इति न पूर्वापरविरोधः । अतिमन्दाग्नेः स्नेहजरणाशक्ते-
निषेधः । अतितीक्ष्णाग्नेरत्यग्निवृद्धिकरत्वात् । अतिस्थूलस्याग्निमेदोवृद्धिभयात् ।
अत्यल्पबलानां जरणाशक्तेर्मन्दाग्नित्वात् स्नेहव्यापद् जायते । ऊरुस्तम्भादीनां
मद्यान्तानां पीडितशब्देन सम्बन्धः । एषु शोधनप्रसङ्गेऽप्यस्नेहनं स्नेहव्याप-
द्भ्यात् । स्नेहनं विना शोधनमिति यावत् । अपप्रसृता सुतगर्भा न स्नेहेति
लिङ्गवचनविपरिणामः । प्रयुक्ते च नस्यादिकर्मणि आदोषसाम्यात् सर्व एव न
स्नेहाः ॥ ६, ७ ॥

साम्प्रतं चतुर्णां स्नेहानां मध्ये यो वेद्यो हितः तं दर्शयन्नाह । स्नेहप्रसङ्गेन स्नेहानां
प्रयोगविषयं दर्शयतीति इत्याकारः —

तत्र धीस्मृतिमेधादिकांक्षिणां शस्यते घृतम् ।

ग्रन्थिनाडीकृमिश्लेष्ममेदोमाकृतरोगिषु ॥ ८ ॥

तैलं लाघवदार्याधिकूरकोष्ठेषु देहिषु ।

तत्रेत्यादि—तत्र तेषु स्नेहेषु मध्ये धीप्रभृतिकांक्षिणां स्नेहप्रसङ्गे सति
घृतं शस्यते । तस्य तद्भाशक्तित्वाद् । धीर्बुद्धिर्ब्रह्मवसायात्मिका । पूर्वविज्ञान-
जनितसंस्कारसम्भूतं ज्ञानं स्मृतिः । मेधा प्रज्ञा आशुग्रहणसामर्थ्यं वा ग्रन्था-
र्थयोः । आद्रिशब्देन स्वरायुर्वर्णबलपुष्ट्यादिपरिग्रहः । केचिदग्निकांक्षिणा-
मिति पठन्ति । ग्रन्थादिरोगिषु, शरीरलाघववृद्धत्वाभिषु, कूरकोष्ठेषु च प्राणिषु
तैलं शस्यते इति सम्बन्धः ॥

वातातपाध्वमारस्त्रीव्यायामक्षीणधातुषु ॥ ९ ॥

रूक्षकेशक्षमाऽन्यग्निवातावृतपथेषु च ।

शेषौ

वातेत्यादि । वातादीनां क्षीणधातुना प्रत्येकं सम्बन्धः । वातादिभिः
बह्विभिः कारणैः क्षीणधातुषु च रूक्षादिषु च । शेषौ स्नेहौ घृततैलाभ्यामन्यौ
वसामज्जानौ शस्येते । क्लेशक्षमस्य मज्जवसयोर्विधानादक्लेशक्षमे पुरुषे
सर्पिस्तैल्योरेव प्रयोगः सिध्यति । क्लेशक्षमः क्लेशसहः । अत्यग्निषु महाबल-
वदग्निष्विति द्रष्टव्यम् । अन्यथात्यग्निषु स्नेहनिषेधात् पूर्वापरविरोधः स्यात् ।
अथवात्यग्निष्वपि वसामज्जानौ अनुजज्ञे अपवादवाक्यत्वाद् । अत एवात्यग्नेः
स्नेहनिषेधोऽपि मज्जवसाव्यतिरेकेण । अत्रानयोरनुज्ञानादित्यवगन्तव्यम् । अथ-
वात्यग्निविहितं वराहादिमांसम् । तथा तज्जयोर्वसामज्जोरेवोपयोगे मांसा-
नुगस्वरूपाविति वचनात् । कुपितेन वातेनावृता रुद्धाः पन्थानो देहस्रोतांसि
येषां ते वातावृतपथास्तेषु ॥

मज्जवसमोः समानं विषयं प्रदर्शयितुं वसाया विषयान्तरमप्याह —

वसा तु सन्ध्यस्थिमर्मकोष्ठरुजासु च ॥ १० ॥

तथा दग्धाहतभ्रष्टयोनिर्कर्णशिरोरुजि ।

वसेत्यादि ॥ वसा तु तुशब्दो विशेषे । सन्ध्यादिस्थानजातासु रुजासु
व्याधिषु प्रायशः । चशब्दः समुच्चये । वक्ष्यमाणेषु च दग्धरुगाहतभ्रष्टयोनिरु-
वर्णरुक्शिरोरुज्जु च शस्यते ॥

शोधनाहस्य स्वस्थस्य ज्ञेयविषये ज्ञेयनियमः कालनियमश्च क्रियते । हृद्याकारोऽपि
सर्वत्र सर्वज्ञेहप्राप्तौ विषयभेदो दर्शितः । इदानीं सर्वस्मिन् काले सर्वज्ञेहप्राप्तौ ज्ञेहकालयो-
नियमं दर्शयतीत्याह । अनन्तरं स्वस्थस्य शोधनार्थं च ज्ञेहानामृतुविशेषेण नियमप्रदर्शना-
न्वमाहेति हाटकः । कालमुद्दिश्य ज्ञेहोचित्यमाहेति पाठ्यकारः —

तैलं प्रावृषि वर्षान्ते सर्पिरन्यौ तु माधवे ॥ ११ ॥

तैलमित्यादि । प्रावृषशब्देन पूर्वोक्तः भावणमासो गृह्यते । एवं शेष-
योरपि । प्रावृषि भावणे मासि स्नेहनप्रसङ्गे वातजयाय तैलं शस्तम् । योज्य-
मिति वा । वर्षान्ते शरदि कार्तिके मासे घृतं पित्तजयाय । अन्यौ तु वसा-
मज्जानौ माधवे वसन्ते चैत्रे मासे कफोक्लेशाय । तुशब्दो विशेषे । वसामज्जो-

दोषकालयोस्तुल्यत्वेऽपि उत्कृष्टनार्थं प्रयोगो न विरुध्यत इत्यर्थः । अयं चोत्सर्गविशेषणोक्तः सर्वस्नेहः शोध्यस्याशोध्यस्य च ॥ ११ ॥

ऋतौ साधारणे स्नेहः शस्तोऽहि विमले रवौ ।

ऋतौ साधारणे श्रावणकार्तिकचैत्राख्ये स्नेहः शस्तः । हेतौ सप्तमी । अत्युष्णवर्षशीतेषु ग्रीष्मवर्षाहिमागमेष्वेवं प्रयोगो नेष्यते । श्रावणादीनां साधारणत्वादेवं विधिरित्यर्थः । ऋतौ साधारण इति (कथमुक्तं ? एतदुक्तं) भवति । सङ्कल्पिते साधारणे ऋतौ यथा पूर्वं शोधनस्योक्तं तथेदानीमपि स्नेहने करिष्यमाणे तथाविध एव साधारणऋतुः सङ्कल्प्यः । तत्रापि नियमं दर्शयति — अहिं दिवसे न निशायाम् । रवौ च विमले निर्मले मेघादिभिरनावृते सातपे शस्तः स्नेहः सर्वोऽपि दिवस एव प्रयोज्यः । ऋत्वेकदेशे ऋत्वभिधानमुपचारात् ॥

शीतोष्णयोः स्नेहप्रतिषेधादिदमुच्यते तैलं त्वरायामित्यादि । इत्याकारस्तु तैलं प्रावृषीत्यादिस्वस्थविषयमुक्त्वेदानीं दोषादिभेदादपि स्नेहभेदं दर्शयति तैलं त्वरायामित्यादिनेत्याह । अस्मद्गुरवस्तु तैलं प्रावृषीत्यादिना शोधनार्हस्य स्वस्थस्य स्नेहविषये स्नेहनियमः कालनियमश्च, ऋतावित्यादिना शोध्यस्याशोध्यस्य चातुरस्य स्वस्थस्य च स्नेहनियमः कालनियमश्च, । शीतोष्णयोः स्नेहप्रतिषेधादिदमुच्यते तैलं त्वरायामित्यादीत्याहुः —

तैलं त्वरायां शीतेऽपि

तैलं त्वरायामित्यादि । त्वरायां सत्यां स्नेहविषयव्याधुपशमाय त्वरमाणे शीते हेमन्तशिशिराख्ये ऋतावपि दिवा तैलं योजयेत् । अपिशब्दान्न केवलं वर्षासु । अथ वा तैलं त्वरायामिति, शीघ्रसम्पाद्ये स्नेहकार्ये हेमन्ते शिशिरे च काले तैलं स्नेहनार्थं प्रयोज्यम् । स्नेहकार्यं द्रुतं जनयति । अपिशब्देन प्रावृष्येवेति न नियम इत्यर्थः ।

सर्पिषोऽपि कालभेदमाहः सर्वस्य स्नेहस्याहि उपयोगाद् रात्रावप्रयोगः प्राप्त इत्याह —

घर्मेऽपि च घृतं निशि ॥ १२ ॥

घर्मेऽपीत्यादि । न केवलं शरदि घृतं प्रयुज्जीत । यावद् घर्मेऽपि ग्रीष्मेऽपि उष्णकाले त्वरायां सत्यां निशि रात्रौ घृतं प्रयुज्जीत । दाहार्तानां सर्पिषो नोपदेशात् । अत्र तु रात्रावेव सर्पिरेव च ॥ १२ ॥

दोषतोऽप्याह —

निशयेव पित्ते पवने संसर्गे पित्तवत्यपि ।

निश्चयेवेत्यादि । तथा केवले पित्ते, कुपिते पवने च कुपिते, तथा पित्तवति संसर्गे पित्तानिले पित्तकफे च निश्चयेव यथार्हस्नेहो योज्यः । अथवा पित्तादिषु निशि घृतं योज्यम् । न केवलं घर्मकाल एव सर्पिर्निशि योज्यं, किन्तु पित्ते दोषे पित्तजनिते रोगे च, पवने पवनजनिते रोगे च निशि घृतं योज्यमित्यर्थः ॥

निश्चयन्यथा वातकफाद्रोगाः स्युः पित्ततो दिवा ॥ १३ ॥

निश्चयन्यथेत्यादि । अन्यथा शीते काले निशि घृतोपयोगाद् वातकफाद्वेतो रोगाः स्युः । पित्ततो दिवा, उष्णे काले दिवा तैलोपयोगात् पित्तनिमित्ता रोगाः स्युरिति सम्बन्धः । हृद्याकारोऽप्याह — निश्चयन्यथा विहितप्रकारादन्यप्रकारेण घृतप्रयोगे वातकफयोः कोपः, उष्णकाले दिवा तैलोपयोगे पित्तकोपः स्यात् । उक्तवाञ्छ —

“सर्वं सर्वस्य च स्नेहं युञ्ज्याद् भास्वति निर्मले ।

ऋतौ साधारणे दोषसाम्येऽनिलकफे कफे ॥

दिवा निश्चयनिले पित्ते संसर्गे पित्तवत्यपि ।

त्वरमाणे तु शीतेऽपि दिवा तैलं प्रयोजयेत् ॥

उष्णेऽपि रात्रौ सर्पिश्च दोषादीन् वीक्ष्य चान्यथा ।

निश्चयश्नुते वातकफाद् रोगानहनि पित्ततः ॥

इति । अन्यत्रापि —

न प्रावृष्येव तिलजं हेमन्ते शिशिरे दिवा ।

स्नेहनार्थं प्रयुञ्जीत विकारे कफवातयोः ॥

न शरद्येव सर्पिः स्यादुष्णकाले तु पैत्तिके ।

विकारे निशि युञ्जीत संसर्गे पित्तवत्यपि ॥

उष्णकाले दिवा तैलप्रयोगात् पित्ततो भयम् ।

शीतकाले निशि घृते युक्ते वातकफाद् भयम् ॥”

इति ।

सर्पिः शरदि पातव्यं वसा मज्जा च माधवे ।

तैलं प्रावृषि नात्युष्णशीते स्नेहं पिबेन्नरः ॥

वातपित्ताधिको रात्रावुष्णे चापि पिबेन्नरः ।

श्लेष्माधिको दिवा शीते पिबेच्चागलभास्करे ॥

अत्युष्णे वा दिवा पीतो वातपित्ताधिकेन वा ।
 मूर्छा पिपासामुन्मादं कामिलां वा समीरयेत् ॥
 शीते रात्रौ पिबन् स्नेहं सधः श्लेष्माधिक्येपि वा ।
 आनाहमर्हचिं शूलं पाण्डुरतां वा समृच्छति ॥
 जलमुष्णं घृते पेयं यूषं तैलेऽनुशस्यते ।
 वसामज्जोऽस्तु मण्डः स्यात् सर्वेषुष्णमथाम्बु वा ॥

इति चाह । श्लेष्मानुबन्धादिभ्यो दोषेभ्यः शरदि वसन्ते च सर्पि-
 रादिनां पानमयुक्तम् । ब्रूमः । शरदि तत्साध्यस्य सर्पिषः श्लेष्मानुबन्धपरिहारार्थं
 तिक्तस्य पानं विहितम् । मधौ तु वसामज्जानौ कफं वर्धयत एव । एवं च
 सति वयनं सुखेन क्रियते । माघवे प्रतिक्षपिता (ना ? नां) वातप्राबल्यात् तच्छ-
 मनार्थं प्रयुज्यते । तैलस्य प्रावृषि पित्तानुबन्धेऽपि तत्प्रतिपक्षौषधसंस्कृतस्या-
 नपायित्वमिति न्यासे । अरुणदत्तोऽप्याह— तैलं प्रावृषीत्यादि । तैलं प्रावृषि
 शस्यते इति सम्बन्धः । एवमुत्तरत्रापि । स्नेहनार्थं सर्वस्यैव स्नेहस्य प्रसङ्गे
 नियमोऽयं क्रियते । तैलं प्रावृष्येव । वर्षान्त एव सर्पिः । वसामज्जानौ माघव
 एव इति । वर्षासु तैलं वर्षान्ते सर्पिः वसामज्जानौ माघे इति योऽयं नियमः
 स किञ्चिदपेक्ष्यैव वर्तते आहोस्विदनपेक्ष्येत्यस्मिन् पर्यनुयोग इदमाह— क्रता-
 वित्यादि । श्रावणादावृत्तौ साधारणे संशोधनात् पूर्वं स्नेहनार्थं स्नेहस्तैला-
 दिकः शस्तः । तथाहि वासरे न निशायां तथा विमले रवौ जलदनीहारा-
 दिना अस्थगिते स्वरांशौ स्नेह इति । सामान्यशब्दप्रयोगात् सर्वस्नेहः सर्पि-
 रादिचतुष्प्रकारो गृह्यते । तैलमित्यादि । त्वरायां सत्यां व्याधिक्रियां प्रति प्राप्ते
 फाले स्नेहयोग्यतायां सत्यां शीते हेमन्तशिशिराख्ये काले तैलं संशोधनात् पूर्वं
 स्नेहनार्थं शस्तम् । नान्यः स्नेहः । अपिशब्दान्न केवलं वर्षासु शस्तमित्यर्थः ।
 सर्वस्य स्नेहस्याहन्युपयोगाद् सत्रावप्रयोगः प्राप्तः इत्याह— धर्मोऽपि चेत्यादि ।
 न केवलं शरदि घृतं प्रयुज्जीत । न च धर्म एव निश्युपयुज्जीत । यावत्
 पिचे कुपिते तज्जे वा विकारे, तथा पवने, कुपिते स्नेहसाध्ये धर्मे घृतं निश्यु-
 पयुज्जीत । न दिवा न च तैलवसामज्जानौ वा, तथा पित्तवति पित्ताधिके संसर्गे,
 वातपित्ताख्ये, श्लेष्मपित्ताधिक्ये च कुपिते, तज्जे वा विकारे स्नेहसाध्ये धर्मे
 घृतमेव निश्युपयुज्जीत । पिचे पवन इत्येतदोषविकारोभयोपलक्षणात् नेषम् ।

पित्तवतीति भूम्नि मत्तुप । निश्चयन्यथेत्यादि । अन्यथोक्तप्रकारादपरेण प्रकारेण यथा शीतकाले निशि घृतोपयोगाद् वातकफाद्वेतो रोगा भवेयुः, तथा दिवा उष्णकाले तैलोपयोगाद् पित्ताद् रोगाः स्युः । वसामज्जोस्त्वनिश्चितरूपत्वात् तयोर्नोष्णकाले, नापि शीते त्वरायां सत्यामुपयोगस्तन्त्रान्तरे दर्शितः । तथा चोक्तम् —

यथासत्त्वं तु (सः शैत्योष्णे वसामज्जोस्तु निर्दिशेत् ।

इति ॥ १३ ॥

स्नेहस्य कालनिर्धममुक्त्वा कथं स्नेह उपयुज्यत इति योजनो दर्शयति—स्नेहानां प्रयोगकालमुक्त्वा इदानीं प्रयोगभेदं दर्शयतीति ह्रस्वाकारः । युक्त्येत्यादिना सर्वस्नेहानामवधारणं कृत इति पाठ्यकारः ।

युक्त्यावचारयेत्स्नेहं भक्ष्याद्यन्नेन वस्तिभिः ।

नस्याभ्यञ्जनगण्डूषमूर्धकर्णाक्षितर्पणैः ॥ १४ ॥

युक्त्येत्यादि । युक्त्ययोग उपयोगलक्षणः युक्त्या मात्राकालक्रियाभूमिदेहदोषस्वभावानुगुणया स्नेहं सर्वं सर्पिराद्यमवचारयेदुपयुञ्जीत । केन सहेत्याह भक्ष्यादिनान्नेन सह । भक्ष्यं शशाङ्ककिरणादि । भक्ष इति वा पाठः । आदिशब्देन भोज्यलक्षणपेयस्य त्रिविधस्याप्यन्नस्य ग्रहणम् —

“भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं लेखं चान्नं चतुर्विधम् ।

इति । देशादीन् निरूप्य युक्त्या कस्यचिद् भक्ष्येण कस्यचिदन्नेन सहेति पाठ्यकारः । युक्त्या यथायोग्यं देशकालाद्यानुकूल्येन भक्ष्यादिभिर्युक्त्या योगेन सहेति ह्रस्वाकारः । तथा वस्तिभिः बहुवचननिर्देशात् निरुहानुवासनोत्तरवस्तिभिः सह । तथा नस्यादिभिश्च । मूर्धतर्पणं शिरोवस्तिः । एवं भक्ष्यादिना प्रयुज्यमानस्य स्नेहस्य चतुष्पष्टिसङ्ख्या विचारणा भवन्ति ॥ १४ ॥

कथमित्याह—

रसभेदैककत्वाभ्यां चतुष्पष्टिर्विचारणाः ।

स्नेहस्यान्याभिभूतत्वादल्पत्वाच्च क्रमात्समृताः ॥ १५ ॥

रसभेदेत्यादि । रसभेदश्चैककत्वं च ताभ्यां रसभेदैककत्वाभ्यां स्नेहस्यावधार्यमाणस्य चतुष्पष्टिर्विचारणा भवन्ति । * उच्यन्ते । त्रिषष्टि रसभेदैः सह स्वयं चेति चतुःषष्टिधा विचारणाः प्रयोगाः । अथवा विविधं

* तत्र रसभेदा एकेकहोना इत्यादिग्रन्थेन त्रिषष्टिधा व्याख्याताः । तैः सहोपयुक्तस्य तथा एक एक एव केवलस्नेह इत्यर्थः । तस्य भाव एककत्वं तेन सहोपयुक्तस्य चतुःषष्टिर्विचारणाः ।

कार्यते प्रयुज्यतेऽनया स्नेह इति विचारणा । अथवा विलम्ब्य चारणा विचारणा ।
अथवा विर ईषदर्थं चर प्रतियत्ने प्रतियत्नः संस्कारः ईषत् संस्कारहेतवः ।
प्रयोगविशेषा विचारणा अल्पमात्रा कल्पना इत्यर्थाल्लभ्यते । तस्माद् भक्ष्याद्यन्ते
रसभेदसम्भवः । एको यः स्नेहः केवलमुपयुज्यते । न च पीयते । एकशब्देन
वस्तिनस्याभ्यञ्जनादिकं गृह्यते । कथमेता एव विचारणा उच्यन्ते नाच्छपेयं
इत्याह । स्नेहस्येत्यादि । कमाद् यथासङ्ख्यं स्नेहस्यान्याभिभूतत्वादन्येन भक्ष्या-
दिना बहुना तेषां रसभेदेन च सहोपयुक्त्या अभिभूतत्वात् तथास्पत्वाच्च
अल्पोपयोगित्वात् मूर्धकर्णाश्वितर्पणनस्या (दि? दि) षु हि पान इव प्रभूतत्वाव-
चारयितुमशक्यत्वाच्च चतुःषष्टिर्विचारणाः स्मृताः, आयुर्वेदविद्भिर्मुनिभिरिति
शेषः । रसभेदैः सह प्रयुक्ते अन्याभिभूतत्वात् केवलप्रयोगेऽल्पत्वाच्चेति
कमार्थः । सङ्ख्याग्रहणमच्छपानशमनवृंहणादीनां विचारणासंज्ञा नेति सूच-
यितुम् । विचारणासंज्ञा कथं क्रियते इति चेत् स्नेहमवचारयेद् इति यत्रोक्तं
तत्राल्पमात्रा कार्येति सूचयितुम् । यत्र पुनरच्छ इति व्यवहारः तत्रैव बहुमात्रा
कल्पना कार्येति ॥ १५ ॥

यथोक्तहेत्वभावाच्च नाच्छपेये विचारणा ।

स्नेहस्य कल्पः स श्रेष्ठः स्नेहकर्माशुसाधनात् ॥ १६ ॥

यथोक्तेत्यादि । स्नेहस्य विचारणासंज्ञात्वे यथानिर्दिष्टो यो हेतुः तस्य
यथोक्तस्य हेतोरन्याभिभूतत्वादिलक्षणस्य चाभावाद् अविद्यमानत्वाद् योऽच्छ-
पेयः केवल एव तस्मिन्नच्छपेये केवलस्नेहपाने न विचारणासंज्ञा, केवलपयो-
गित्वात् बहुपयोगित्वाच्चेत्यर्थः । अन्याभिभूतत्वमल्पत्वं च न विद्यतेऽच्छपेये
तत्र पानसंज्ञैव । यत्र पिबेदिति वक्ष्यति तत्र बहुमात्रा । यत्रावचारयेदिति
तत्र भक्ष्यादिभिः सह वा, केवलं स्नानस्य लेहनादिकं वा कार्यमिति सूचयति ।
नन्विह केवलः स्नेहो न विचारणेत्युच्यते । प्राक् च केवलस्यैव स्नेहस्य वस्त्या-
णुपयोगो विचारणेत्यभ्यधायि । तदेतत् पूर्वापरव्याहतमिव मन्यामहे । नैत-
दस्ति । अच्छपेय इत्यस्य अयमर्थः । अच्छः केवलो यः स्नेहः पीयते स
विचारणा न भवति । केवलस्नेहपानं विचारणेति न स्मर्यते । मूर्धकितर्पणादिना
न केवलस्य स्नेहस्य य उपयोगः सा विचारणेति । उक्तं च मुनिना-

बोधनश्च विलेपी च रसो सांसं पयो दधि ।

यवागूः सुपुष्पाके च सप्तः कामान्निकः खलः ॥

सक्तवस्तिरपिष्टं च मद्यं लेहास्तथैव च ।

अक्षयमयञ्जनं वस्तिस्तथैवोत्तरवस्तयः ॥

गण्डूयः कर्पतैलं च नस्तः कर्माक्षितर्पणम् ।

चतुर्विंशतिरित्येताः स्नेहस्य प्रविचारणाः ॥

अच्छपेयस्तु यः स्नेहो न तामाहुर्विचारणाम् ।

इत्यादि ॥

स्नेहस्येत्यादि । स्नेहस्य सोऽच्छपेयाख्यः कल्पः प्रयोगः श्रेष्ठः प्रशस्ततमः । कुत इत्याह स्नेहकर्मणां तर्पणमार्दवादीनां आशुसाधनात् शीघ्र-सम्पादनात् ॥ १६ ॥

प्रयोगमेदमुक्त्वेदानीं अच्छपेयस्नेहस्य मात्राभेदं त्रिविधं मात्रालक्षणं चाधिकृत्याह —

द्राभ्यां चतुर्भिरष्टाभिर्यामैर्जीर्यन्ति याः क्रमात् ।

ह्रस्वमध्योत्तमा मात्रास्तास्ताम्यश्च हसीयसीम् ॥ १७ ॥

कल्पयेद्दीक्ष्य दोषादीन् प्रागेव तु हसीयसीम् ।

द्राभ्यामित्यादि । द्राभ्यां यामाभ्यामग्निबलापेक्षयोपयुक्ता या स्नेहमात्रा जाठरानलवशात् जरां याति सा तस्य मात्रा ह्रस्वा । यामः प्रहरः । या चतुर्भिर्यामैर्जीर्यति सा तस्य मध्यमा । या अष्टाभिर्यामैर्जीर्यति सा उत्तमा मात्रा । एवं क्रमाद् यथाक्रमं ता ह्रस्वमध्योत्तमाः मात्राः कल्पयेदिति वान्वयः । दोषदृष्ट्याद्यानुगुण्येन ताभ्यश्च तिसृभ्यो हसीयसी-मतिशयेन ह्रस्वां चतुर्थीमपि कल्पयेद् वैद्य इति शेषः । तेन जरणकालानुक्ते-दोषादिपारतन्त्र्योक्तेश्च हसीयम्या बहुविधमानत्वं दर्शितम् । 'ह्रस्वमध्योत्तमा' इति निर्देशे 'व्यापोरित्या'दिना ह्रस्वः । ह्रस्वा मात्रा यामद्वयजरणलक्षणा । ततोऽप्यर्वाकालेन या जरां गच्छति सा हसीयसी । दोषादीन् दोषदृष्ट्यगेषज-देशकालबलशरीराहारसत्त्वसात्म्यभङ्गनीः वीक्ष्याकल्प्य । द्विविधो हि यामः — उक्तं च मौढ्यविकेः ॥

“पादोनास्तु चेतसः सार्धाः सप्तापि नादिका यामः ।

पूर्वः प्रहरकनामा तस्यार्धं मीषणो दोषः ।

इति ।

अत्र महती यामानीं ग्रहणम् । तथा चोक्तम्—

“जहोरात्रमहः कृत्स्नमर्षाहं च प्रतीदयते ।

प्रधाना मध्यमा ह्रस्वा स्नेहमात्रा जरां प्रति ॥

मर्यामधार्दानामल्यो यामो ग्राहः । तदर्थं हसीयसीमिति । ह्रस्वतभा हसीयसी । प्रमेव तु हसीयसीमिति — यत्राप्यन्यतमा मात्रा योज्या, तत्राप्यज्ञातकोष्ठत्वात् प्राक् प्रथममेव हसीयसीं कल्पयेत् ।

अज्ञातकोष्ठे हि बहुः कुर्याज्जीवितसंशयम् ।

इति वचनात् । अज्ञातकोष्ठे पुरुषे उत्तममात्राविषयेऽपि पूर्वं हसीयसीमेव कल्पयेत् । ततो ह्रस्वामनन्तरं मध्यमामनन्तरमुत्तमाम् । एवं मध्यममात्रा-विषये हसीयसीं, ह्रस्वमात्राविषयेऽपि हसीयसीं प्रकल्पयेत् । अतिप्रत्यवायतया । एवकारोऽवधारणे । तु शब्दो यथोत्तरमिति क्रमनिर्देशार्थः । तुशब्दोऽवधारण इतीन्दुः । ह्रस्वाकारोऽप्याह — महायामविषयेऽपि प्रथमं हसीयसीमेव प्रयुञ्जीत कोष्ठादिपरिज्ञानार्थम् । उक्तं च सारमुष्टौ—

उत्तमाविषये मध्यां मध्यमाविषयेऽवराम् ।

स्नेहमात्रां प्रयुञ्जीत भिषक् कोष्ठादिवित्तये ॥

इति । अन्यैस्तु पलद्वयपलचतुष्टयपलषट्कसङ्ख्यावच्छिन्ना मात्रा उक्ताः । नैतद् युज्यते । यतो जाठरानलशक्तिमनपेक्ष्य स्नेहमात्रा प्रयुज्यमाना अनर्थयैव । मुनेरपि नैतन्मतम् । तद्ग्रन्थो हि — अहोरात्रमहः कृत्स्नमित्यादिना पठितः ॥ १७ ॥

अधुना शोधनधामनबृंहणभेदात् त्रिविधस्य स्नेहस्य कालमात्रालक्षणमधिकृत्याह । अथवाधुना ह्रस्वादिमात्राणां विषयभेदेन शोधनशमिनबृंहणस्नेहः किं कुर्यादित्याह

ह्यस्तने जीर्ण एवात्र स्नेहोऽच्छः शुद्धये बहुः ॥ १८ ॥

ह्यस्तन इत्यादि । ह्यस्तनेऽत्रे पूर्वदिनाहारे जीर्ण एव जीर्णमात्र एव न त्व(त्ता)भिलाषे सति । न क्षुदुत्पत्तिः प्रतीक्ष्या । एवकारः कालातिक्रमपरिहारार्थः शुद्धये शोधनार्थं शोधनाग्नस्नेहनायेत्यर्थः । न च स्नेहेनैव शुद्धिरभिप्रेता । बहुरूतमया मात्रया स्नेहोऽच्छः केवलः पेयत्वेन शस्यते । सञ्जातबुभुक्षेण तु पीतो जाठरानलस्य दीप्तत्वात् शोधनकार्यमकुर्वाणस्तद्योग्यतामनुत्पादयन्नाश्वेन जरामुपैति । वमनमपि बुभुक्षितस्य न सम्पद्यते कफापचितेः पूर्वोक्ताद्वेतोः । ह्रस्वाकारस्त्वाह — बहुरिति ह्रस्वा मात्रा, नोत्तमा अहोरात्रजरणरक्षणा । अरु कथं बहुरिति ह्रस्वमात्रा गम्यते इति चेत् उच्यते । समान्तत्रादवगम्यते—

स्वस्थस्य स्नेहने मात्रा या ह्रस्वा सा विधीयते

अहरर्षेण जीर्णायां तस्यां लघु च भोजनम् ॥

इति ॥ १८ ॥

शमनः क्षुद्रतोऽनन्नो मध्यमात्रश्च शस्यते ।

शमन इत्यादि । शमनो यो रोगस्य शमनायोपयुज्यते, स्नेहः स क्षुद्रतः सञ्जातबुभुक्षस्य पुरुषस्य शस्यते । क्षुद्रत इत्यनेन जातायां बुभुक्षायां न जीर्णमात्र एव अस्ते । शोधन इव शमनो हि स्नेहो यत्र तत्रस्य दोषं कुपितं शमनरूपत्वाच्छमयति । यदि पुनर्जीर्णमात्र एवाहारे स्नेहोऽयमबुभुक्षितस्यैवोपयुज्यते, तदानीं स्रोतसां कफाणुपलेपानिर्वर्तनान् तत्सम्पृक्तोऽसौ स्नेहो न सर्वं शरीरमश्नुयात् । अप्राप्नुवंश्च न तं दोषं शमयेत् । तस्मात् क्षुद्रत एवायं शस्यते । ततः स्नेहे जीर्णोऽन्नं शस्यते । तत्राप्यनन्न एवान्नवर्जितः केवल एव भक्ष्यादिविचारणारहितः । अच्छ एव पेय इत्यर्थः । अन्नेन सहापि कुपितदोषशमनाय प्रयुज्यते इति प्राप्तौ निषेधः । सोऽपि मध्यमात्रश्च शस्यते । मध्यमया मात्रया । चशब्दादुत्तमया मात्रया च शस्यते । उत्तमा मात्रापि शमनार्थं प्रयुज्यते । यथावपीडके दर्शिता । बहुमात्रस्य न प्रचुरप्रयोग इति चशब्देनोक्तिः । अत्र चोत्तमया मात्रया स्नेहपाने दिनान्तरे पथ्यं कार्यम् । पुनः स्नेहप्रयोगः । पुनरन्यस्मिन्नहनि पथ्यं कार्यम् । मध्यमया मात्रया स्नेहपाने तु लघुभो- (जः)जिनो नाऽर्धयाममात्रे अन्नकांक्षा भवति । तदा रात्र्यारम्भे त्रियामार्धे वा गते लघ्वन्नप्रायं द्रवप्रायं भोजनं भोज्यं मात्रयैव । ग्रन्थकारो हि शमने स्वरूपभोजनमेवानुजने । वक्ष्यति हि —

उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ।

इति । सुश्रुते चोक्तम्—

परिपिच्यद्भिरुष्णाभिर्जीर्णस्नेहं ततो नरम् ।

यवागूं पाययेदुष्णां मुकुतामरुपतण्डुलाम् ॥

देधो मूषो रसो वा स्यादकृतः सौरमान्वितः ॥

कृतो वाप्यरूपसर्पिण्को विलेपी वा विधीयते ।

इति ॥

बृंहणो रसमद्याद्यैः सभक्तोऽल्पः

बृंहण इत्यादि । यस्तु स्नेहो बृंहणः शमनविशेषः स रसमद्याद्यैः सह उक्तः । समोजनो योज्य इति । 'रस इत्यविशेषोक्ती ज्ञेयो मांसरसो बुधैः ।' आदिशब्देन क्षीरगुडादेर्द्रवरूपस्य ग्रहणम् । तथा च सह मक्तेन मोदनादिना

इति वर्तते । सभक्तश्च शस्यते । यस्तु बृंहणः स रसमयाद्यैः सभक्तः सभाजनो
योज्य इति हाटकः । एष च स्नेहोऽस्यो हसीयसीतोऽपि मात्रातोऽन्यः ।
अस्यमात्रया योज्यः ॥

हितः स च ॥ १९ ॥

बालवृद्धपिपासार्तस्नेहद्विष्मद्यशीलिषु ।

स्त्रीस्नेहनित्यमन्दाग्निसुखितक्लेशभीरुषु ॥ २० ॥

मृदुकोष्ठाल्पदोषेषु काले चोष्णे कुशेषु च ।

हितश्च स इत्यादि । स च बृंहणः स्नेहो बालवृद्धादिभ्यो हितः ।
हितयोगे चतुर्थ्याः प्रायिकत्वात् सप्तमी । बालादीनामितरेतरद्वन्द्वः । पिपासार्तः
प्रसक्ततृडार्तः प्रसक्ततृट्पीडितः । स्नेहद्विषः स्नेहद्वेषिणो ये स्वभावेन स्नेहं
द्विषन्ति । स्त्रीस्नेहयोश्च नित्यशब्देन सम्बन्धः, स्त्रीनित्येषु स्नेहनित्येषु चेत्यर्थः ।
उष्णे ग्रीष्मादौ काले च । कुशेषु नरेषु हितः ॥

स च बृंहणः स्नेह उपयुक्तः किं कुर्यादित्याह — प्राग्मध्येत्यादिना सभक्तश्च
बृंहणस्य त्रिविध्यं ब्रूत इति पाठ्यकारः ।

प्राग्मध्येऽन्तरमक्तोऽसावबोमध्येऽर्ध्वदेहजान् ॥ २१ ॥

व्याधीन् जयेद् बलं कुर्यादङ्गानां च यथाक्रमम् ।

प्रागित्यादि । प्राक् च मध्यं च उत्तरं च प्राग्मध्येऽन्तरं भक्तं यस्मिन्
स्नेहे स एवम् । हाटकोऽपि प्राक् च मध्यं च उत्तरं च भक्तं यस्मिन् स्नेहे
स एवमित्याह । तेनायमर्थः—भक्तस्यान्ते उपयुक्तोऽर्ध्वदेहजान् व्याधीन् जयेत्,
मध्ये उपयुक्तो मध्यदेहजान्, भक्तस्य प्रागुपयुक्त ऊर्ध्वदेहजानित्यरुणवत्तः ।
हाटकस्त्वाह—भक्तस्यादावर्ध्वदेहजान् व्याधीन् जयेत् । एवं मध्ये मध्यजान्
अन्ते चोर्ध्वजान् यथाक्रमं जयेत् । यथाक्रमं चाङ्गानां शरीरावयवानामधो
मध्येऽर्ध्वसंज्ञकानां बलं कुर्यादिति । दृष्टाकारोऽप्याह—प्राग्भक्तं भक्तस्य
प्राक्, मध्यभक्तो भक्तस्य मध्ये, उत्तरभक्तो भक्तस्योत्तरं । असौ बृंहणो भोजनात्
प्राक् पीतोऽधःकायगतान् रोगान् नाशयति । तत्र बलं च जनयति । मध्ये
पीतो मध्यकायस्य, उपरि पीत ऊर्ध्वकायस्य । उक्तं वाच्यं —

स्नेहः प्राग् भोजनात् कुर्यादूर्जङ्गाफटीफलम् ।

वेगानुलोम्यमारोग्यमधः कायगदक्षयम् ॥

मध्ये महत्त्वाग्निबलस्थिरताकुक्षिरुक्छमान् ।

हृन्दिदयस्थिरतामूर्ध्वमूर्ध्वजत्रुगदस्रयम् ॥

इति । पालकाप्ये चोक्तं—

स्नेहः प्राग् भोजनात् पीतः (कश्चित् ?) कायबलावहः ।

पश्चात् पीतस्तु पूर्वार्धरोगहा बलवर्धनः ॥

सभक्तो बृंहणः पथ्यो बलाम्यूर्जस्करस्तु सः ।

इति । इत्थं चोक्तं—

मारुतेऽभ्यधिके सर्पिः सदा सलवणं हितम् ।

केवलं त्वाधिके पित्ते कफे सञ्चूषणं तथा ॥

इति । अन्यत्रापि —

मारुते लवणं सर्पिः पित्ते केवलमिष्यते ।

बैद्यो दद्याद् बहुकफे क्षारत्रिकटुकान्वितम् ॥

इति ॥

वार्युष्णमच्छेऽनु पिबेत् स्नेहे तत्सुखपक्तये ॥ २२ ॥

आस्योपलेपशुद्धयै च तौरवारुष्करे न तु ।

जीर्णाजीर्णविशङ्कायां पुनरुष्णोदकं पिबेत् ॥ २३ ॥

तेनोद्गारविशुद्धिः स्यात्ततश्च लघुता रुचिः ।

वार्युष्णमित्यादि । अच्छे अच्छोपेये स्नेहे उत्तममध्यमहस्वमात्रोपयो-
जिते अनु पश्चाद् उष्णं वारि पिबेत् । किमर्थं तत्सुखपक्तये तस्य स्नेहस्य
सुखेन पाकाय । तथा आस्योपलेपशुद्धयै च स्नेहविलिप्तस्यास्यस्य विशुद्धये ।
तुरवतैले भङ्गातकतैले वाच्छोपेये सत्युष्णोदकं न पिबेत् । तयोरत्युष्णवीर्यत्वा-
दिति भावः । तुरवस्य विकारः स्नेहः तौरवः 'तस्य विकारः' इत्यण् ।
एवमारुष्करः । तौरवेति केचित् पठन्ति । चिरपीते च स्नेहे जीर्णाजीर्णं प्रति
संशये सति मूयोऽप्युष्णजलं पिबेत् । अनुपानापेक्षं पुनर्ग्रहणं वीप्सार्थम् ।
तेनोष्णोदकपानेन उद्गारस्य विशुद्धिर्भवेत् । ततश्च जीर्णाजीर्णविशङ्कातोऽधिक-
प्रज्ञाघवं रुचिश्च स्नेहस्य पातुः स्यात् । संग्रहे त्वन्यदप्युक्तम् —

ततो गुरुप्रावरणो निवाते शयने स्थितः ।

जरणान्तं प्रतीक्षेत तृ(ष्णः)प्यनुष्णारूपवारिपः ।

शिरोरुम्भमनिष्टीवमूर्च्छाबाहालचिकलमैः ॥

१. मूर्च्छाबाहारचिकलमैरिति मुद्रितसंग्रहादः ।

जानीवाद् भेषजं जीर्यज्जीर्णं तच्छान्तिलाघवात् ।

अनुलोमानिलस्वास्थ्यक्षुत्तृष्णोद्धारशुद्धिभिः ॥ इति ॥

भोज्योऽन्नं मात्रया पास्यन् श्वः पिबन् पीतवानपि ॥ २४ ॥

द्रवोष्णमनभिर्घ्यन्दि नातिस्निग्धमसङ्करम् ।

उष्णोदकोपचारी स्यात् ब्रह्मचारी क्षपाशयः ॥ २५ ॥

न वेगरोधी ध्यायामक्रोधशोकहिमातपान् ।

प्रवातयानयानाध्वभाष्यात्यासनसंस्थितीः ॥ २६ ॥

नीचात्युच्चोपधानाहःस्वप्नधूमरजांसि च ।

पान्यद्धानि पिबेत्तानि तावत्यन्यान्यपि त्यजेत् ॥ २७ ॥

सर्वकर्मस्वयं प्रायो व्याधिक्षीणेषु च क्रमः ।

भोज्योऽन्नमित्यादि । श्वः स्नेहं पास्यन्, तथा तस्मिन्नेव दिवसे स्नेहं पिबन्, तथा श्वः स्नेहं पीतवानपि । अपिः समुच्चये । स नरोऽन्नं मात्रया भोजयितव्यः । किञ्चूतमन्नं — द्रवोष्णम् । अत्र चोभयथा समासः । द्रवेण मुद्रयूषादिना सहोष्णमन्नं द्रवोष्णम् । तथा केवलं द्रवं च तदुष्णं च द्रवोष्णं विलेप्यादिकं केवलमेवेति । तथा अनभिर्घ्यन्दि अकफकृत् । तथा नातिस्निग्धं अर्थादीपत् स्निग्धम् । तथा असङ्करं सङ्करवर्जितम् । पथ्यापथ्यान्नमिश्रीभावः सङ्करः । अपथ्येनामिश्रितमित्यर्थः । ननु मात्राशी सर्वकालं स्यादित्यनेन अल्पया मात्रया भोजनस्य सिद्धत्वे किमर्थमिह पुनर्मात्राग्रहणम् । त्रुमः । (तत्र) मात्राशब्दः प्रमाणार्थः, इह त्वत्पार्थः । तेनायमर्थः । योवदच्छपस्य सम्यग् यथाकालं परिणमति तावतोऽप्य(ल्पोऽल्पो)दनेन स्वस्वं भोज्यः । स्नेहपानेऽजीर्णोत्पत्तौ महानत्ययः स्यादिति दर्शयितुं मात्राग्रहणम् । उक्तं च —

“पीतस्नेहस्य वाजीर्णे छर्धरुच्यग्रिमन्दताः ।

देहक्षयश्च शोफश्च प्रसेकः सकफक्षुतिः ॥” इति ।

तथासौ स्नेहपाता उष्णोदकोपचारी स्यात् उष्णोदकमुपचरितुं सेवितुं शीलमस्य स एवम् । तथा ब्रह्मचारी ललनासङ्गरहितः । क्षपाशय इति

‘अधिकरणे शेतेः’ इत्यच् । क्षपाशय इत्यनेन दिवास्वप्नस्य रात्रिजागरणस्य च निषेधः । यान्यहानि स्नेहं पिबति तान्यहानि व्यायामादीस्त्यजेत् । तथा तावन्त्यन्यान्यप्यहानि स्नेहपानरहितानि व्यायामादीस्त्यजेत् । अहानीत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सर्वकर्मसु स्वेदवमनविरेचनादिषु अयमुष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिकः क्रमो विधिरित्यर्थः । यापनादिष्वहस्यु जीर्णवर्जैः(?)नायं विधिरिति प्रदर्शनार्थं प्रायोग्रहणम् । व्याधिक्षीणेषु च प्रायोऽयमेव (वि)धिः । अत्राप्यतीसारादिष्वहःस्वप्नादीनामनुज्ञानात् प्रायोग्रहणम् ॥

उपचारस्तु शमने कार्यः स्नेहे विरिक्तवत् ॥ २८ ॥

उपचार इत्यादि । त्वर्व्यतिरेके । शमने स्नेह उपयुक्ते उपचारो भोजनादिविरिक्तवत् कार्यः । यथा विरिक्ते पेयादिकः क्रमस्तथास्निन्नपीत्यर्थः । ॥ २८ ॥

अथहमच्छं मृदौ कोष्ठे कूरे सप्तादिनं पिबेत् ।

सम्यक् स्निग्धोऽथवा यावदतः सात्मीभवेत्परम् ॥ २९ ॥

अथहमित्यादि । मृदौ कोष्ठे सति पुरुषस्त्रिदिनमच्छं स्नेहं पिबेत् । कूरे कोष्ठे सप्ताहं पिबेत् । मध्यकोष्ठस्तु अत एव लक्षणादधिगम्यते । यथा — ‘चत्वार्यहानि पञ्च वा स्नेहं पिबेद्’ इति । यदि च ग्रहेण सम्यक् स्निग्धलक्षणं न स्यात्, तदा चतुष्पञ्चरात्रमपि स्नेहं पिबेत् । मध्यकोष्ठस्तु षड्रात्रमपि पिबेद् इत्याह — सम्यक् स्निग्धोऽथवा यावद् इति । अथवा नैष नियमः । वातानुलोम्यमित्यादिः सम्यक् स्निग्धलक्षणोत्पत्तिरेव नियमः । अतः सप्ताहादप्यूर्ध्वमच्छः स्नेहः पेयो यावत् स्निग्धलक्षणं स्यात् । अतः परं स्नेहः सात्मीभवेत् । सात्मीभूते च स्नेहे यो दोषः स सङ्गहे कथितः । यथा —

‘सात्मीभूतो हि कुरुते न मलानामुदीरणम् ।

अतियोगेन वा व्याधीन् यथा पानातियोजनात् ॥

इति ॥ २९ ॥

वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ।

स्नेहोद्वेगः क्रमः सम्यक् स्निग्धे रूक्षे विपर्ययः ॥ ३० ॥

अतिस्निग्धे तु पाण्डुत्वं घ्राणवक्त्रगुदस्रवाः ।

स्निग्धलक्षणमाह — वातानुलोम्यमित्यादि । सम्यक् स्निग्धे पुरुषे वातानुलोम्यादि कृमान्तं लक्षणं भवति । वर्चः शकृत्, स्निग्धं तथासंहतं शिथिलम् । रूक्षेऽस्निग्धे विपर्ययो वैपरीत्यं यथोक्तेभ्यो लक्षणेभ्यः । अतिस्निग्धे तु स्नेहस्मातियोजनात् पुनः पाण्डुत्वादयो भवन्ति । स्रवशब्दस्य घ्राणादिभिः समासः ॥

अमात्रयाहितोऽर्काले मिथ्याहारविहारतः ॥ ३१ ॥

स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रास्तम्भविसंज्ञताः ।

कण्डूकुष्ठज्वरोत्क्लेशशूलानाहभ्रमादिकान् ॥ ३२ ॥

अमात्रयेत्यादि । अमात्रया पीतः अतिमात्रः स्नेहः सर्पिरादिः शोफादीन् करोति । तथा अहितो यो यस्य प्रतिषिद्धः स्नेहः । तथा भ्रकाले ग्रीष्मादौ पूर्वं प्रतिषिद्धे । तथा मिथ्याहारविहारतो हेतोः द्रवोष्णमित्यादिविपर्ययेण उष्णोदकोपचारी स्यादित्यादिविपर्ययेण च शोफादीन् करोति । उत्क्लेशो दोषादीनाम् । आदिशब्देन बलक्षयजाल्यवाग्ग्रहादयः सङ्ग्रहोक्ता गृह्यन्ते ॥ ३२ ॥

क्षुत्तृष्णोल्लेखनस्वेदरूक्षपानाभभेषजम् ।

तक्रारिष्टखलोद्दालयवश्यामाककोद्रवाः ॥ ३३ ॥

पिप्पलीत्रिफलाक्षौद्रपध्यागोधूत्रगुग्गुलु ।

यथास्वं प्रतिरोगं च स्नेहव्यापदि साधनम् ॥ ३४ ॥

चिकित्सामाह — क्षुदित्यादि । स्नेहविधिभ्रंशे सति क्षुत्तृष्णादि-साधनं चिकित्सा । क्षुत्तृष्णाशब्देन क्षुत्तृष्णानिग्रहौ गृह्येते । उल्लेखनं वमनम् । रूक्षशब्दस्य पानादित्रयेण सम्बन्धः । तक्राणि चारिष्टं चेत्येवं समासः । खलो व्यञ्जनविशेषः प्रागुक्तः । उद्दालः शाल्मिविशेषः । यथास्वं प्रतिरोगं चेति । यथास्वं दोषानुगुण्येन । प्रतिरोगं यद् यस्मिन् रोगे स्वे स्वेऽध्याये उक्तं तदपि साधनम् ॥ ३४ ॥

स्नेहव्यापसाधनस्य विरूक्षणस्वभावत्वात् प्रकृतेन विरूक्षणस्य सम्यक्कृतातिष्ठत-
विरूक्षणमुच्यते —

विरूक्षणे लङ्घनवत्कृतातिकृतलक्षणम् ।

विरूक्षणे इत्यादि । विरूक्षणे सम्यगुत्पन्ने तथात्यर्थोत्पन्ने च लङ्घनवत् कृतातिकृतलक्षणं ज्ञेयम् । कृतं चातिकृतं च कृतातिकृते तयोरलक्षणम् । कृत-शब्देन सम्यक्कृतमुच्यते । तत्र लङ्घनस्य सम्यक्कृतस्य यलक्षणमुक्तं विमलेन्द्रियतादि तदेव विरूक्षणस्यापि सम्यक्कृतस्य लक्षणं बोध्यम् । तथातिलङ्घनस्य यलक्षणमतिकार्यादि तदेव विरूक्षणस्यातिकृतस्य लक्षणं विज्ञेयम् । विरूक्षणा- (ति)योगलक्षणं तु स्नेहातिभोगलक्षणैरेवोक्तम् ॥

स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभृक् स्वेदमाचरन् ॥ ३५ ॥

स्निग्धस्त्र्यहं स्थितः कुर्याद्विरेकं वमनं पुनः ।

एकाहं दिनमन्यच्च कफमुत्क्लेश्य तत्करैः ॥ ३६ ॥

स्निग्धेत्यादि । उक्तेन प्रकारेण स्निग्धो यदा वमनेन विना विरेकमेव कारणवशेन करोति तदा पुरुषः पूर्वं स्निग्धोऽप्यनन्तरं स्निग्धादिगुणयुक्तरसभृक् स्वेदमाचरन् दिनत्रयं स्थितः सन् विरेकं कुर्यात् । धन्वोत्थो रसो जाङ्गलदेश-मांससमुद्भूतो रसः । मांसरसस्य स्वभावत एव स्निग्धद्रवत्वात् स्निग्धद्रवग्रहण-मधिकयोगायेति वेद्यम् । उष्णमुभयथा वीर्यतोऽग्निसंयोगाच्च । एवम्भूतं रसं मुक्ते यः स एवम् । वमनं पुनरिति । यदा तु स्नेहादनन्तरं वमनमेवोपयुक्ते तदा एकाहमनेनैव प्रकारेण स्निग्धद्रवोष्णधन्वोत्थरसभृक् स्वेदमाचरन् स्थितः । अन्यच्च दिनं द्वितीयमहः तत्करैः उक्लेशनकरैः सङ्ग्रहोक्तैस्तिलमाषगुल्मदध्या-दिभिः कफमुत्क्लेश्य स्थानात् प्रच्याव्य स्थितो वमनं कुर्यात् । एवं द्यहं स्थितो वमनं कुर्यात् । तत्करैः कफकरैरिति वा । 'कृजो हेतु —' इत्यादिना हेतोः ॥ ३६ ॥

मांसला मेदुरा भूरिश्लेष्माणो विषमाग्रयः ।

स्नेहोचिताश्च ये स्नेहास्तान्पूर्वं रूक्षयेत्ततः ॥ ३७ ॥

संस्नेह्य शोषयेदेवं स्नेहव्यापकं जायते ।

मांसला इत्यादि । मांसलत्वादियुक्ताः पुरुषा ये शोध्यत्वेन स्नेहयितु-मिष्टाः, तान् स्नेहान् । पूर्व-प्रथमम् । रूक्षयेत् । ततो रूक्षयित्वानन्तरं संस्नेह्य शोषयेत् । किमेवं सति भवतीत्याह — एवं सति मांसलादीनां स्नेहस्य सदृशत्वात्-या स्नेहव्यापदाश्च दृश्यते सा न जायते । मांसला उपचितमांसाः । मेदुरा मंदस्विनः ॥

अलं मलानीरयितुं स्नेहश्चासात्म्यतां गतः ॥ ३८ ॥

न केवलं स्नेहव्यापदेवं न जायते यावदूक्षस्य स्नेहः प्रयुक्तः असात्म्य-
त्वाद् मलान् वातादीन् ईरयितुं शोधयितुम् । अलं पर्याप्तं भवतीति
फलद्वयम् । असात्म्यतां गत इति हेतुगर्भम् ॥ ३८ ॥

बालवृद्धादिषु स्नेहपरिहारासहिष्णुषु ।

योगानिमाननुद्वेगान् सद्यःस्नेहान् प्रयोजयेत् ॥ ३९ ॥

बाल इत्यादि । बालवृद्धादिषु पूर्वं बृंहणस्नेहविषयत्वपरिपठितेषु ।
यथायथं स्नेहविषये यः परिहारः शीतोदकादिः तमसहिष्णुष्वक्षमेषु सद्यः
स्नेहाभिधानान् अनुद्वेगकरान् । इमान् योगान् वक्ष्यमाणान् । प्रयोजयेत् ।
बालादिषु पूर्वं बृंहणस्नेहविषयत्वपरिपठितेषु, तथा ये स्नेहे प्रयुज्यमाने वर्ज्यपरिहारं
कृतं न शक्नुवन्ति तेषु चेतीन्दुः ॥ ३९ ॥

के ते योगा इत्याह —

प्राज्यमांसरसास्तेषु पेया वा स्नेहभर्जिता ।

तिलचूर्णश्च सस्नेहफाणितः कुशरास्तथा ॥ ४० ॥

भीरपेया घृताढ्योष्णा दध्ना वा सगुडः सरः ।

पेया च पञ्चप्रसृता स्नेहैस्तण्डुलपञ्चमैः ॥ ४१ ॥

सप्तैते स्नेहनाः सद्यः स्नेहाश्च लवणोल्वणाः ।

प्राज्येत्यादि । तेषु बालादिषु । प्राज्यमांसरसाः प्रभूताज्यमांसरसाः

जङ्गला ज्ञानूपजाश्च यत्रायोग्यम् । प्राज्यमांसरसाः पुष्टमांसरसा इति हृद्य-
कारः । तथा स्नेहभर्जिता पेया च । हाटकस्त्वाह — 'प्राज्यमांसरसाः प्रभूता
ज्यमांसरसाः तेषु मांसरसेषु अधिकरणभूतेषु सिद्धा पेया वा । किम्भूता
स्नेहैः सह भर्जिता पक्वा' इति । इन्दुनाप्येवमुक्तम् । तथा तिलचूर्णश्च
सस्नेहफाणितः सर्पिरादिना युक्तः क्षुद्रगुडेन च युक्तः । तथा कुसर-
सिलौदनः । तथेति स्नेहफाणितयुक्त इत्यर्थः । कुसरसिलमिश्रा विलेपीति
हाटकः । दध्नः सरः (००००००००००) पेया च पञ्चप्रसृता पञ्चप्रसृताख्या
पेया । स्नेहैश्चतुर्भिः प्रसृतसम्मितैः पञ्चमेन तण्डुलेन च कृता चतुर्णां स्नेहानां
चत्वारि प्रसृतानि तण्डुलस्य प्रसृतमिति पञ्चप्रसृताख्या पेया । तथा
वागमः —

हृदयबोधिकाभ्यामव्याख्योपेते अष्टाङ्गहृदये सूत्रस्थाने

‘सर्पितैलवसामज्जतण्डुलप्रसूतैः शृता ।

पाञ्चप्रसृतिकी पेया पेया स्नेहनमिच्छता ॥’

इति । द्वे पले प्रसृतः । एते सप्त पूर्वोक्ताः सद्यः शीघ्रं स्नेहनाः । न केवल-
मेत एव स्नेहना इत्याह — स्नेहाश्च लवणोलबणाः अपका ये लवणाभ्याः
स्नेहाः सर्पिरादयस्तेऽपि सद्यः स्नेहनाः ॥

कस्मादित्याह —

तद्व्यभिष्यन्धरूक्षं च सूक्ष्ममुष्णं व्यवायि च ॥ ४२ ॥

हि यस्मात् । तत् लवणम् । अभिष्यन्दि मालिन्येन स्रोतसां साव-
कम् अरूक्षत्वादिगुणयुक्तम् । सूक्ष्मं सूक्ष्मस्रोतोगामि । व्यवायि देहमास्त्रि
व्याप्य पाकाय कल्पते ॥ ४२ ॥

गुडान्पामिषक्षीरतिलमाषसुरादधि ।

कुष्ठशोफप्रमेहेषु स्नेहार्थं न प्रकल्पयेत् ॥ ४३ ॥

कुष्ठादिषु स्नेहयोग्यत्वे सत्यपि गुळादि स्नेहनार्थं, न प्रकल्पयेत्
न योजयेत् । कुष्ठादीनां मत्त्वर्थीयोऽकारः, तेन कुष्ठिनामित्साद्यर्थेऽवतिष्ठते
॥ ४३ ॥

तर्हि कथं ज्ञेया इत्याह —

त्रिफलापिप्पलीपथ्यागुग्गुल्वादिविपाचितान् ।

स्नेहान् यथास्वमेतेषां योजयेदविकारिणः ॥ ४४ ॥

त्रिफलेत्यादि । एतेषां कुष्ठादीनां यथास्वमध्यायेषु पथ्यत्वेनाभिहितै-
स्त्रिफलादिभिर्विपाचितान् साधितानविकारिणः स्नेहान् योजयेत् ॥ ४४ ॥

क्षीणानां त्वामयैरग्निदेहसन्धुक्षणक्षमान् ॥ ४५ ॥

क्षीणानामित्यादि । आमयैर्व्याधिभिः क्षीणानां पुनः पुंसाम् अग्नि-
देहसन्धुक्षणक्षमान् स्नेहान् योजयेत् । अग्निश्च देहश्चाग्निदेहौ तयोः सन्धु-
क्षणाश्च क्षमाश्च तान् । यथासङ्गयेनात्र सम्बन्धः । अग्नेः सन्धुक्षणा दीपनाः
देहस्य क्षमाः पुष्ट्यावहाश्च तान् । अत्रायं भावः — व्याधिभिः क्षीणानां
बहिरपि क्षीणो भवति । अतस्तेषां न केवलं ये पुष्ट्यावहा बहिमान्भवमावहन्ति,
अथवा ये बहिसन्धुक्षणा न पुष्ट्यावहाः ते स्नेहा उपयोक्तुं न युक्ताः । किं
तर्ह्यभ्यकारिण एव योज्या इति ॥ ४५ ॥

उपसंहरति —

दीप्तान्तराग्निः परिशुद्धकोष्ठः प्रत्यग्रधातुर्बलवर्णयुक्तः ।

दृढेन्द्रियो मन्दजरः शतायुः स्नेहोपसेवी पुरुषः प्रदिष्टः ॥ ४६ ॥

दीप्तेत्यादि । स्नेहोपसेवी यः पुमानभ्यासेन स्नेहमुपसेवते स दीप्तामतराग्निवादियुक्तो भवतीति प्रदिष्टः । सदैवैरागमविद्विरिति शेषः । प्रत्यग्रधातुः अनवधातुः वातादिभिरनुपहतधातुः । मन्दजरः मन्दवली-
पालितः । हृद्याकारस्तु स्नेहोपसेवी अनुरूपस्नेहसेवी बद्धिदेहदेशाद्यविरोधेन स्नेहसेवीत्याह ॥ ४६ ॥

इति श्रीदासपण्डितविरचितायां हृदयबोधिकायां
षोडशोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

शोधनप्रसङ्गेन स्नेह उपयुज्यते । तेन दिनग्ने देहे शोधनीयानां दोषाणां मार्दवाय स्वेदस्य प्रसङ्गः । अतस्तत्परिज्ञानार्थमध्यायोऽयमारभ्यते ।

अथातः स्वेदविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

स्वेदस्तापोपनाहोष्मद्रवभेदाच्चतुर्विधः ।

स्वेद इत्यादि । स्वेदनं स्वेदः तस्य विधिर्विधानम् । तत्र द्विविधः स्वेदः । अग्निकृतोऽनग्निकृतश्च । तत्राग्निकृतः स्वेदस्तापादिभेदेन चतुर्विधो भवति । अनग्निकृतोऽनेकविधः 'स्वेदो हितस्त्वनाग्नेय' इत्यादिना वक्ष्यमाणः । चतुर्विध इति सङ्ख्याग्रहणं शास्त्रान्तरोक्तानां स्वेदानां सङ्करप्रस्तरादीनामन्तर्भावाय ।

सङ्करः प्रस्तरः नाली परिषेकोऽवगाहनम् ।

जेन्ताकोऽदमघनः कर्षूः कुटी भूः कुम्भिरेव च ।

कूपो होलाक इत्येते स्वेदयन्ति त्रयोदश ॥

इति चरके । वल्लबदैरबदैर्वा पिण्डैः सङ्करः । स्विन्नानां द्रव्याणामुपरि प्रावृत्य शयनं प्रस्तरः । पिशितादिपक्वैः काञ्चिकादिभिः पूर्णं पिहितमुखे कुम्भादौ नाली न्यस्य स्वेदो नाख्याख्यः । तेनैव द्रवेण सेकः परिषेकः । तेन द्रवेण पूर्णं कुम्भ-
कटाहादौ स्थितिरवगाहः । कुटीगृहमध्यस्थिते कन्दुके वातहरकाष्ठतप्ते विगत-
धूमे तत्सम्बन्धिनीं पिण्डिकामालिङ्ग्य स्वेदो जेन्ताकः ॥

* शयानस्य प्रमाणेन घनामश्ममयीं शिलाम् ।

तापयित्वा मारुतघ्नैर्दारुभिः सम्प्रदीपितैः ॥

व्यपोष सर्वानङ्गारान् प्रोक्ष्य चैवोष्णवारिणा ।

शिलामथ प्रकुर्वीत कौशेयाविकसंस्तराम् ॥

तस्यां स्वभ्यक्तसर्वाङ्गः स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ।

और्णिकाजिनकौशेयप्रावाराद्यैः स संवृतः ॥

इत्युक्तोऽश्मघनः स्वेदः, कर्षूस्वेदः प्रवक्ष्यते ।

खानयेच्छयनस्याधः कर्षू स्नानविभागवित् ॥

दीप्तैर्विधूमैरङ्गारैस्तां कर्षू पूरयेत् ततः ।

तस्या उपरि शय्यायां स्वपन् स्विद्यति ना सुखम् ॥

कुटीगृहेऽङ्गारपात्रसहिते शयनात् (स्वेदः) कुटीस्वेदः । († प्रशस्तायां निवातायां समायां भुवि भूस्वेदोऽश्मघनस्वेदविधिसदृशः) । वातहरोष्णद्रवपूर्णायां भूस्नानितायां कुम्भ्यां तप्तायोगुडं पाषाणं वा निक्षिप्य तदूष्मणा स्वेदः कुम्भिसंज्ञकः । करीषादिभिर्दिग्घस्य कूपस्योपरि शयनात् स्वेदः कूपसंज्ञकः । अग्निपात्रस्याधस्ताच्छयनात् स्वेदो होलाकः इत्येतेषामन्तर्भावाय सङ्ख्याग्रहणम् । तापात्मकत्वेऽपि सर्वस्वेदानां कस्यचिदेव तापसंज्ञोपपद्यते । सङ्ख्याग्रहणं परमनिरासार्थमिति पाठ्यकारः ॥

तापादीनेव लक्षयति—

तापोऽग्नितापवसनफालहस्ततलादिभिः ॥ १ ॥

ताप इत्यादि । तापस्वेदोऽग्नितापेन वसनेन, तथा फालेनाग्नितापेन । फालमयोमयं कर्षणसाधनं (७८०७) इति भाषा । तथा हस्ततलेनाप्यग्नितापेन । आदिग्रहणाद् दारुपाषाणसिकताकंसताम्रादीनि गृह्यन्ते ॥ १ ॥

वपनाहो वचाकिण्वशताह्लादेवदारुभिः ।

धान्यैः समस्तैर्गन्धैश्च रास्नैरण्डजटामिषैः ॥ २ ॥

* अत्र अश्मघनकर्षूस्वेदयोर्विधेयं दृश्यत इति चरकसंहिताया उद्धृत्य लिखितः ।

† पुरुषायतमाग्रां च भूमिमुत्कीर्य खादिरेः ।

काष्ठैर्दग्ध्वा तथाभ्युक्ष्य क्षीरधान्याम्लवारिभिः ।

पत्रभक्षैरवच्छाद्य शयानं स्वेदयेत्ततः ॥

इति सुश्रुतसम्मतो भूस्वेदः ।

उद्रिक्तलवणैः स्नेहचुक्रतक्रपयः प्लुतैः ।

केवले पवने श्लेष्मसंसृष्टे सुरसादिभिः ॥ ३ ॥

पित्तेन पद्मकाद्यैस्तु

उपनाह इत्यादि । उपनद्यते चर्मपट्टादिनेति उपनाहः । उष्णपिण्ड-
बन्धन उपनाहः । केवले पवने वचादिभिरुपनाहस्वेदः कार्यः । किं
सुराप्रकृतिद्वयं (ॐ ३३३३३३) धान्यैरिति सामान्योक्तावपि तिलातसीमाषादीन्यु-
ष्णवीर्याणि स्निग्धानि वानशमनानि प्रयोज्यानि, उष्णवीर्याणां स्वेदयोग्यत्वादिति
समस्तग्रहणं गन्धैरेव युज्यते । अत एव संग्रहेऽवदत् — सर्वगन्धानिति ।
समस्तग्रहणं गन्धैरेव युज्यते, 'सङ्गहे सर्वगन्धानिति वचनादि'ति हाटकः ।
गन्धैः गन्धद्रव्यैः कुशारास्तगरसुरसुरदार्वादिभिः, तथा रास्नादिभिः । हृद्याका-
रस्तु धान्यैर्मुद्गादिभिः समस्तैर्गन्धैश्च कुष्मादिभिः । समस्तशब्दः काकाक्षिवदुक्त
इत्याह । किंभूतैः पूर्वोक्तैः । उद्रिक्तलवणैः लवणाढ्यैः । तथा स्नेहश्च चुक्रं च
तक्रं च पयश्च तैः प्लुतैरालोलितैः । चुक्रम् अम्लम् । तक्रस्य चुक्रत्वादेव ग्रहणे
सिद्धे तक्रग्रहणमतिशयाय । अतिशयेन साल्वलाख्ये स्वेदे तक्रं प्रयोज्यमिति ।
श्लेष्मसंसृष्टे पवने सुरसादिभिः — सुरसयुगादिना गणेन उपनाहः कार्यः ।
उद्रिक्तलवणैरित्यनुवर्तते । पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकाद्यैः पद्मकादिगणेनोपनाहः ।
पित्तेनेत्यत्र तृतीया अप्राधान्ये "सहयुक्तेऽप्राधाने" इति । तेन वाते बलवति
किञ्चिदेव पित्तेन संसृष्टे पद्मकादिभिरुपनाहः कार्यं इत्येवं बोध्यम् । नाधिकेन
पित्तेन युक्ते पवने, नापि तुल्येन पित्तेनेति । एवं युक्तं — 'श्लेष्मः प्रायो मरु-
त्पित्ते' विधिः कार्यं इति । श्लेष्मो विधिः प्रायेण सर्वः शीतः, तत्र स्वेदो दूरोत्सारि-
ति एव । तस्मात् किञ्चित् पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकादिभिरुपनाहः
कार्यं इति वेद्यम् । हाटकोऽप्याह — 'श्लेष्मः प्रायो मरुत्पित्ते' इति वचनात्
किञ्चित् पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकादिभिरुद्रिक्तलवणैरुपनाहः कार्यः ।
तुल्येन पित्तेन युक्ते पवने "दाहकृत् तेजसा युक्त" इति वचनात् पिता-
नुरोधेन श्लेष्मः शीत एव विधिः कार्यः स्वेदो दूरोत्सारि इति । मनुष्याद्वा
वातहरः कथं पित्ते विधीयत इति चेद्, उच्यते । पद्मकादिगणस्य मधुरशी-
नत्वात् क्षारादिद्रवाद्भुतस्योपनाहने पित्तशमनम् । पित्तिके व्याधौ स्वेदसाध्ये
द्वस्वेदः कार्यः ।

पित्तसंसृष्टयोर्वातकफयोः स्वेदनं द्वैः ।

तापोष्माणौ श्लेष्महरावुपनाहस्तु वातहा ॥

रक्तपित्तयोः केवलयोः स्वेदः कश्चिदपि न भेषजम् । उक्तं च ---

“रक्तपित्तविकारेषु स्वेदनं न भिषग्जितम् ।

दोषान्तरयुतेषुक्तं किञ्चित्कालाद्यपेक्षया ॥

इति । एते च त्रय उपनाहाः केवले वायौ तथा श्लेष्मयुक्ते पित्तयुक्ते च क्रमेण योज्याः ॥

इमे च सास्त्वलाभिधानाः स्वेदा इत्याह ---

सास्त्वलाख्यैः पुनः पुनः ।

सास्त्वलाख्यैरिति । पुनः पुनरिति । असकृदेतैः स्वेदः कार्य इत्यर्थः । अन्यस्वेदवदनपायित्वात् पुनः पुनरित्युक्तम् । निरपायो हि यथायं सास्त्वला-परसंज्ञ उपनाहाख्यः स्वेदो, न तथापरे स्वेदा इति । सास्त्वल इत्याख्या संज्ञा येषां तैः सास्त्वलाख्यैः । एतेषां धान्यगन्धदशमूलादीनां काष्ठिकादिभिः पिष्टानां कल्कैः स्नेहाम्ललवणोत्कारिकादिभिर्बन्धः सास्त्वलसंज्ञ इत्यर्थः । उक्तं च धन्वन्तरिणा ---

“काकोळ्यादिः स वातघ्नः सर्वाग्लद्रव्यसंयुतः ।

सानूपमांसः सुस्विन्नः सर्वस्नेहसमन्वितः ॥

सुस्रोणः स्पष्टलवणः सास्त्वलः परिकीर्तितः ।”

इति । हाटकस्त्वाह --- एवं संस्कृतानि पद्मकादीन्येव सास्त्वलाभिधानानीति । पाठ्यकारोऽप्याह --- पद्मकादिगणेन यः कृत उपनाहस्तस्य सास्त्वलसंज्ञा इति । चन्द्रटे च प्रोक्तम् ---

“काकोळ्यादिः स वातघ्नः सर्वाग्लद्रव्यसंयुतः ।

प्रभूतस्नेहलवणः सास्त्वलेत्यभिधीयते ॥”

इति ।

‘उद्विक्तलवणेः स्नेहयुक्तकफयःप्लुतैः’ इति त्रिष्वपि स्नेहेषु योज्यम् ।

१. ‘सास्त्वलाख्यैः’ मुद्रिताष्टाह्वदयपाठः. २. ‘सानूपौदकमांसस्तु सर्व’, ३. ‘सास्त्वलः’ इति च मुद्रितसर्वाष्टाह्वदयपाठः ।

बन्धनात्मकस्यायं साल्वलाभः स्वेद इति बन्धनोपायभूताश्चर्मपट्टादीनाम् —

स्निग्धोष्णवीर्यमृदुभिः चर्मपट्टैर्गूतिभिः ॥ ४ ॥

अलाभे वातजित्पत्रकौशेयाविकशाटकैः ।

रात्रौ बद्धं दिवा मुखेन्मुखेद्रात्रौ दिवाकृतम् ॥ ५ ॥

स्निग्धेत्यादि । साल्वलाभिवानैर्बहुशः प्रलिप्य चर्मपट्टैर्बध्नीयात् । चर्म-
पट्टानामलाभे वातजित्पत्रादिभिः । वातजित्पत्रम् एरण्डादीनां पत्रम् । रात्रावेभि-
र्वद्धमुपनद्धं गात्रावलम्बं दिवा मुञ्चेत् । दिवाकृतं दिवाबद्धं विदाहपरिहारार्थं
रात्रौ मुञ्चेत् । अरुणदत्तोऽप्याह— 'चर्मपट्टैर्वद्धं दिवाकृतं रात्रौ मुञ्चेत् ।
किम्भूतैः स्निग्धोष्णवीर्यैः तथागूतिभिरदुर्गन्धैः, सपरिकर्मिकत्वात्? । चर्मपट्टानाम-
लाभे अभावे वातजित्पत्रैरेरण्डपत्रादिभिः तथा कौशेयादिभिर्वद्धं रात्रौ, दिवा
मुञ्चेत् । दिवा तु बद्धं रात्रौ मोक्तव्यम्' इति । वचनं हि— 'अमल्लवणमधुरप्रगाढैः
स्निग्धैः सुखोष्णैः साल्वलाभिवानैः बहुशः प्रदिग्धोष्णवीर्यागूतिमृदुरोमचर्मभि-
स्तदहरेव वातहरपत्राविककौशेयरूपनद्धमङ्गमहःस्थितं विदाहपरिहारार्थं निशि
मुञ्चेद् । दिवा वा निशि वा बद्ध'मिति । हाटकस्तु— 'वचादिभिः सुरसादिभिश्च
पद्मकादिवदुपनाहः कार्य इति केचिद् वदन्ति' इत्याह ॥ ५ ॥

ऊष्मा तूत्कारिकालोष्टकपालोपलपांसुभिः ।

पत्रभङ्गेन धान्येन करीषसिकतातुपैः ॥ ६ ॥

अनेकोपायसन्तप्तैः प्रयोज्यो देशकालतः ।

ऊष्मेत्यादि । ऊष्मा बाष्पः । ऊष्माख्यः स्वेद उत्कारिकादिभिः प्रयोज्यः ।
यवमाषैरण्डबीजातसीकुसुम्भबीजादिभिः पिष्टस्विन्नैर्लेप्सिकाकृतिर्यः स्वेदनोपायः
सा उत्कारिका । 'वातहरद्रव्यैः पिष्टैः सस्नेहैः क्षीरादिलोलितैः पक्के षणाकृति-
रुत्कारिका, तस्या ऊष्मणा स्वेद' इति हृद्याकारः । उत्कारिका (५०७७७०७०७०)
लोष्टं मृत्पिण्डः (७००५०५) कपालं मृत्कपालं कर्परं वा (७०५) उपलं (५०७)
पांसुः धूलिः (७५०५) लोष्टादीनामूष्मस्वेदसाधनत्वं तापस्वेदसाधनत्वं च
बोध्यम् । तथा पत्रभङ्गेन पत्राणां भङ्गः समूहः पत्रभङ्गः निकृत्तकिसलयसमूहः
(७५१७७७७७७) तथा धान्येन । करीषो गवादिशकृच्चूर्णः (५७७७७७७७)
सिकता बालुका (७७७७७७) तुषो धान्यत्वक् (७७७) एतैरुत्कारिकादिभिस्तु
पान्तैः स्वेदो विधातव्यः । किम्भूतैः, अनेके च ते उपायाश्च तैः सन्तप्ता

उष्णीकृता ये उत्कारिकादयस्तैरनेकोपायसन्तस्तैरमितैः । कथं प्रयोज्यः—देश-
कालतः । ल्यब्लोष इयं पञ्चमी । तेन देशकालावपेक्ष्य उत्कारिकादिभिः प्रयोज्य
इत्यर्थः । उपलक्षणं चेदम् । दोषदूष्यादीनाप्यपेक्ष्य स्वेदोऽयं प्रयोज्यः । हाटन्को-
ऽप्याह — ‘एभिर्देशकालतो देशकालापेक्षया कालस्योपलक्षणत्वाद् दोषादी-
नप्यपेक्ष्य अनेकोपायसन्तस्तैरमितैर्देशकालदोषदूष्याद्यपेक्षया नान्यवान्याम्नादि
निमज्जनादुत्थितवापैः स्वेदो योज्यः’ इति लोष्टकपालपाषाणान् अमिवर्णान्
सन्दर्शेन गृहीत्वा स्वेद्यदोषाद्यपेक्षयाम्बुनि धान्याम्लशुक्तादौ वा निमज्जयेत् ।
तेरुद्भूतवापैः स्वेदः । गोशकृताद्रेण पिण्डीमूतेनोष्णेन स्वेदः । एवमनेकोपाय-
सन्तस्तत्त्वम् ॥

अमुना इवस्वेदमाह—

शिमुवारणकैरण्डकोरेण्डसुरसार्जकात् ॥ ७ ॥

शिरीषवासावंशार्कमालतीदीर्घवृन्ततः ।

पत्रभङ्गैर्वचाद्यैश्च मांसैश्चानूपवारिजैः ॥ ८ ॥

दशमूलेन च पृथक् सहितैर्वा यथामलम् ।

स्नेहवद्भिः सुराशुक्तवारिक्षीरादिसार्धितैः ॥ ९ ॥

कुम्भीर्गलन्तीर्नाडीर्वा पूरयित्वा रुजार्दितम् ।

वाससाच्छादितं गात्रं स्निग्धं सिञ्चेद्यथासुखम् ॥ १० ॥

शिम्बित्यादि । शिमुवारणादीनां पत्रसमूहैः । शिमुवीरणकैरण्डेति वा
पाठः । तथा वचाद्यैर्वचादिगणोक्तैस्तथा मांसैरानूपैस्तथा जलजैः । आनूपग्रहणे-
नैव वारिजग्रहणे सिद्धे पुनर्वारिजग्रहणं विशेषेण वारिजा ग्राह्या इति सूचयितुम् ।
तथा दशमूलेन च यथामलं यथादोषं पत्रभङ्गादिभिः पृथग् व्यस्तैः सहितैर्वा
हाम्वां त्रिभिर्वा चतुष्पञ्चादिभिर्वा समस्तैर्वा यथामलं स्नेहवद्भिः । अत्रापि
यथामलमिति सम्बध्यते । यो यस्य दोषस्य योग्यो घृताद्यन्यतमः स्नेहः, तेन
युक्तैस्तथा यथामलं सुरादिसार्धितैः कुम्भाद्यन्यतमं पूरयित्वा रुजार्दितं पीडितं
गात्रमङ्गं वामसाच्छादितं तथा स्निग्धं सद् यथासुखसंस्पर्शं दोषपीडादिवशात्
कदाचिदत्युष्णं कदाचिदीषदुष्णं सिञ्चेत् । कुम्भी स्थाली । गलन्ती अनवरत-
धारया जलं या स्रवति । नाडी वंशादिमयी । कुम्भी (२७००) गलन्ती
(६०००) नाडी (६००) इति पाठ्यकारः ॥ १० ॥

१. वारिज, २. कारजं इति च मुद्रिताष्टाहृदयपाठः ।

परिषेधं द्रवस्वेदनाख्याय अत्रगाहं द्रवस्वेदमाह—

तैरेव वा द्रवैः पूर्णं कुण्डं सर्वाङ्गोऽनिले ।

अवगाह्यातुरस्तिष्ठेदर्शःकुच्छादिरुक्षु च ॥ ११ ॥

तैरेवेत्यादि । तैरेव पूर्वोक्तैः स्वेदद्रवैः पूर्णं पूरितम् । कुण्डमवगाह्य रोगी तिष्ठेत् । कीदृशि दोषे । सर्वाङ्गोऽनिले सर्वशरीरव्यापिनि वायौ । कुण्डग्रहण-
मुपलक्षणार्थम् । (तेन) कटाहद्रोण्यादरपि परिग्रहः । अर्शःकुच्छादिरुक्षु चाव-
गाह्यातुरः तिष्ठेत् । आदिशब्देन हस्तपादादिपांडासु च ॥ ११ ॥

सामान्यस्वेदाचरणप्रकारं स्वेदभेदांश्च वर्शयति—

निवातेऽन्तर्बहिःस्निग्धो जीर्णान्नः स्वेदमाचरेत् ।

निवात इत्यादि । निवाते अपगतवाते देशे स्थित्वा स्वेदमाचरेत् ।
वातस्य शीतस्पर्शत्वात् तत्सम्बन्धे न स्वेदोत्पत्तिरिति तन्निषेधः । किंभूतः । अन्तः
स्नेहपानेन बहिःस्निग्धस्याङ्गादिना स्निग्धः । जीर्णान्नश्च द्यस्तनमन्नं जीर्णं यस्य स
एवम् ॥

कीदृशं स्वेदमाचरेदित्याह—

व्याधिव्याधितदेशतुवशान्मध्यवरावरम् ॥ १२ ॥

व्याध्याद्यपेक्षया यथायोग्यं मध्यं वा वरं वोत्कृष्टमवरम् अरुणं वा
स्वेदमाचरेत् । कथं जीर्णान्न इति । अजीर्णं स्वेदविधानात् । 'विष्टम्भे स्वेदनम्'
इत्यादि । उच्यते । अस्य सामान्यविविधत्वात् तस्य च विशेषविविधत्वाददोषः ।
आमाजीर्णाद्याक्रान्तेन तु पुरुषेणाजीर्णेऽन्ने तैव स्वेद आचरणीयः । ननु तत्रामे
स्नेहनिषेधात् कथं स्निग्धस्य स्वेदविधिः । अत्रोच्यते । तदपि पूर्वेण समानम्
उत्सर्गापवादत्वात् । अस्निग्धस्य सतः किञ्चिदेव तापाख्यः स्वेदोऽजीर्णिनः ।
उक्तं च—

तापाख्यं स्वेदनं कुर्यादस्निग्धस्य शरीरिणः ।

अजीर्णिनोऽग्निवृद्धयर्थं विष्टम्भोपशमाय च ॥

इति ॥ १२ ॥

अस्निग्धस्यापि कथितं स्वेदविधयमाह—

कफार्तो रुक्णं रुक्षो रुक्षस्निग्धं कफानिले ।

कफार्ते इत्यादि । दोषापेक्षया स्वेदमाहेति डाटकः । यः पुरुषः कफार्तेः स रूक्षोऽन्तर्बहिः स्नेहहीनः सन् रूक्षणं स्नेहहीनं स्वेदमाचरेत् । न तु स्नेहयुक्तं स्वेदमाचरेत् । कफानिरुसंसर्गे रूक्षस्निग्धं केनचिदंशेन रूक्षं केनचिदंशेन स्निग्धं पर्यायेण वा रूक्षं स्निग्धं स्वेदमाचरेत् । अथवा रूक्षः पुरुषः स्निग्धं स्वेदमाचरेत् वा ॥

स्थानापेक्षयापि स्वेदविशेषमाह —

आमाशयगते वायौ कफे पक्काशयाश्रिते ॥ १३ ॥

रूक्षपूर्वं तथा स्नेहपूर्वं स्थानानुरोधतः ।

आमाशयेत्यादि । आमाशयं गतः पक्काशयमाश्रितः “द्वितीयाश्रिता—” इति समाप्तः । वायावामाशयगते कफे पक्काशयाश्रिते यथासङ्ख्येन रूक्षपूर्वं स्नेहपूर्वं च स्वेदमाचरेत् । आमाशयस्थिते वाते आदौ रूक्षः स्वेदः कार्यः । पश्चात् स्निग्धः । तथा पक्काशयगते कफे आदौ स्निग्धस्वेदः पश्चाद् रूक्ष इत्यर्थः । कुत एवं नियम इत्याह—स्थानानुरोधतः कफवातयोः स्थानयोरनुरोधेन स्थानवशेन । वायुर्यत आमाशयगत आगन्तुस्तच्च स्थानं श्लेष्मणस्तद्वशात् स्थानिनं कफमपेक्षयादौ रूक्ष एव स्वेदो योज्यः, पश्चात् स्निग्धः स्वेदः । कफश्च पक्काशये आगन्तुः, स्थानं तद्वायोः, अतस्तदनुरोधात् स्थानिनं वायुमपेक्ष्य प्रथमं स्निग्धः स्वेदः पश्चाद् रूक्षः । उक्तं च—‘तत्रान्यस्थानसंस्थेषु तदीयाम्’ इति । तथाहि—

‘आगन्तुं शमयेद् दोषं स्थानिनं प्रतिकृत्य वा’ ॥

इति च । तस्मात् पूर्वं रूक्षेण स्थानिनं कफं प्रतिकृत्य पश्चादागन्तुकस्य वायोः शमनं स्निग्धस्वेदारूपं योज्यमिति । ननु वायोरामाशये कोपोऽनुपपन्नः । यतो मरुल्लादिगुणयुक्तः । आमाशयस्तु गुरुमृदुपिच्छिलोऽतः शम एवोपपन्नः इति केचित् । एतदयुक्तम् । नलिनो ह्यन्याश्रयस्यापि कोपो युक्तः ॥

“ते कालादिवलं लब्ध्वा कुप्यन्त्यन्याश्रयेष्वपि”

इति वचनात् ॥

पुनरपि स्थानतो विशेषमाह—

अल्पं वंक्षणयोः स्वल्पं दृग्मुष्कहृदये न वा ॥ १४ ॥

अल्पमित्यादि । वंक्षणयोरल्पं स्तोकं स्वेदमाचरेत् । दृशो-
र्मुष्कयोर्हृदि च स्वरूपमल्पं स्वेदमाचरेत् । न वाते । अथवा हृगादिषु

स्वेदं नाचरेत् । 'महत्त्वे मुष्कयोः' इति विशेषविधिः । अथवा महत्त्वे मुष्कयोरिति विहितः स्वेदोऽत्रास्य इति विशेषः । स्वस्यमतिशयेनास्यं वा अत्यन्तं स्वेदनिवृत्तिर्वा दृगादिषु । उक्तं च—

“न चक्षुर्हृदयादीनि तेजःस्थानानि स्वेदयेत् ।

मुक्ता(वली)भिः शीताभिः शीतलैर्मज्जनैरपि ॥

जलाद्रैर्जलजैर्हस्तैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत् ।

व्याधौ स्वेदनसाध्ये वा मृदुना स्वेदयेद् भिषक् ॥”

इति । तेजःस्थानत्वं नाम चक्षुष्यान्नेयत्वमभिप्रेतम् । हृदये तेज इत्यात्मा । तत्स्थानस्वेदात् तयोर्म्हानिरिति । चक्षुषी अपि शीतलेन पिधायैव स्वेदः कार्यः । तदुक्तम्—

“पद्मोत्पलादिभिः सक्तुपिण्ड्या वाच्छाद्य चक्षुषी ।

शीतैर्मुक्तावलीपद्मकुमुदोत्पलभाजनैः ॥

मुहुः करैश्च सजलैः स्विद्यतो हृदयं स्पृशेत्” ।

इति । हृदयस्य महामर्मत्वादाच्छादनविधानं शीतलैः । वस्तिमुष्कयोरपि वस्त्रा-
विनाच्छाद्य स्वेदः कार्यः । मर्मत्वादिति वेद्यम् ॥ १४ ॥

स्वेदस्य सम्यग्योगातियोगलक्षणं निश्चीर्षुरिदमाह—

शीतशूलक्षये स्विन्नो जातेऽङ्गानां च मार्दवे ।

स्याच्छनैर्मृदितः स्नातः ततः स्नेहविधिं भजेत् ॥ १५ ॥

शीतेत्यादि । शीतशूलयोः क्षये जाते सति अङ्गानां पाणिपादादीनां च मार्दवे मृदुत्वे जाते सति स्विन्नो नरः स्यात् । अन्यच्च ।

“लाघवं मार्दवं चाङ्गे शैत्यस्तैमित्यनाशनम् ।

कर्मक्षमत्वं श्रद्धाङ्गे स्यात् स्विन्ने शूलसंक्षयः ॥”

इति । शूनैरित्यादि । एवंविधे सम्यग्योगलक्षणेऽधिगतेऽनन्तरं स च स्विन्नः शूनैर्मृदितो मन्दं भर्दिताङ्गः उष्णोदकेन स्नातः सन् स्नेहोक्तविधिं “उष्णोदकोप-
चारी स्यात्” इत्यादिकं भजेद् इति ॥ १५ ॥

स्वेदस्य सम्यग्योगलक्षणमुक्त्वातियोगलक्षणमीह—

पित्तासकोपतृष्णमूर्च्छास्वराङ्गसदनभ्रमाः ।

सन्निधीडान्ध्रवक्ष्यावरक्तमण्डलदर्शनम् ॥ १६ ॥

स्वेदातिबोगाच्छर्दिष

पित्तेत्यादि । स्वेदस्यातियोगात् पित्तात्मकोपादयो भवन्ति छर्दिश्च ।
स्वेदस्यातियोगाद् उष्णत्वात् पित्तासयोः समानयोः कोपः, सौम्यधातुक्षयात्
तृडुत्पत्तिः मूर्छादयश्च । मूर्छा मोहः । सदनशब्दः स्वराज्ञाभ्यां सम्बध्यते ।
सन्धिपीडा श्लेष्मक्षयात् । ज्वरस्वेदयोः सन्तापात्मकत्वं समानम् । श्यावानां
रक्तानां च मण्डलानां च दर्शनमुत्पत्तिः । 'श्यावानि रक्तानि च मण्डलानि
अग्रत आतुरः पश्यती'ति इन्दुः । असं रुधिरम् आसं वा ॥

अस आसश्च पुल्लिङ्गो क्लेशे दे क्ली रुधरेऽश्रुणि ।

इति यादवः ।

तत्र स्तम्भनमौषधम् ।

विषधाराग्न्यतीसारच्छर्दिमोहातुरेषु च ॥ १७ ॥

तत्रेत्यादि । तत्र स्वेदातियोगे स्वेदातियोगोद्भवे वा व्याधौ ।
स्तम्भनं वक्ष्यमाणमौषधं भवति । विषादीनामातुरेण सम्बन्धः । विषाधातुरे
च स्तम्भनमौषधमिति प्रसङ्गोक्तिः । आतुरग्रहणमेतद् रोगप्रसक्त्युपलक्षणार्थम् ।
तथा चामातिसारे स्तम्भनस्यापथ्यत्वं वक्ष्यति । तेनात्रा(मदोषरहितो)र्जतसार
उच्यते । मोहातुरो मूर्च्छाभिभूतः । मेहातुर इति वा पाठः ॥ १७ ॥

स्वेदनस्तम्भनयोः सामान्येन लक्षणमाह—

स्वेदनं गुरुतीक्ष्णोष्णं प्रायः स्तम्भनमन्यथा ।

स्वेदनमित्यादि । गुरु यद् द्रव्यं तीक्ष्णमुष्णं च तद् बाहुल्येन स्वेदनं
भवति । प्रायोग्रहणाद् व्यभिचारसूचनार्थाद् भयशोकक्रोधादिकं गुरुत्वादिरहित-
तमपि स्वेदनं गृह्यते । अन्यथा अतो वैपरीत्येन लघु मन्दं शीतं च सर्वं स्तम्भनं
भवति । अत्रापि प्राय इत्यन्वेति । गुरुणा सलिलादिना सेकेन स्तम्भनं
भवति ॥

स्तम्भनं नाम कृतिनिरोधकं पूर्वोक्तं सविस्तरं दर्शयति—

द्रवस्थिरसरस्निग्धरूक्षसूक्ष्मं च भेषजम् ॥ १८ ॥

स्वेदनं स्तम्भनं लक्षणं रूक्षसूक्ष्मसरद्रवम् ।

द्रवेत्यादि । द्रवादिगुणयुक्तं द्रव्यं स्वेदनं भवति । लक्षणादिगुणयुक्तं च
स्तम्भनम् । सरस्निग्धसूक्ष्मद्रवाणां संस्कारसंयोगादिवशेनोभयस्त्वमिति न दूष-
यता ॥

अधुना रघतोऽपि स्तम्भनमाह—

प्रायस्तिक्तं कषायं च मधुरं च समासतः ॥ १९ ॥

प्राय इत्यादि । प्रायः संक्षेपेण तिक्तं कषायं मधुरं च स्तम्भनं भवति । प्रायोग्रहणं कचिद् व्यभिचारदर्शनात् । एकेन चकारेण कटुकाम्ललवणानां स्वेद-
नत्वमुक्तम् ॥ १९ ॥

अनन्तरं प्रासङ्गिकस्य स्तम्भनस्य सम्यग्योगादिलक्षणमाह—

स्तम्भितः स्याद् बले लब्धे यथोक्तामयसंक्षयात् ।

स्तम्भितः स्यादिति । बले लब्धे जाते सति यथोक्तानां स्तम्भ्याना-
मामयानां क्षयाच्च स्तम्भितो नरः स्यात् । एवं सम्यग्योगो विज्ञेयः ॥

स्तम्भत्वक्स्नायुसङ्कोचकम्पहृद्वाग्धनुग्रहैः ॥ २० ॥

पादोष्ठत्वक्करैः श्यावैरतिस्तम्भितमादिशेत् ।

स्तम्भेत्यादि । स्तम्भोऽङ्गस्तम्भनम् । त्वक् च स्नायुश्च तयोः सङ्कोचः ।
हृदयादीनां ग्रहेण सम्बन्धः । तत्र स्तम्भादीनां द्वन्द्वः । स्तम्भादिभिस्तथा पादा-
दिभिः श्यावैरतिस्तम्भितमादिशेत् । एवं स्तम्भनातियोगो विज्ञेयः ॥

स्वेदाविषयान् दर्शयति—

न स्वेदयेदतिस्थूलरूक्षदुर्बलमूर्च्छितान् ॥ २१ ॥

स्तम्भनीयक्षतक्षीण*क्षाममद्यविकारिणः ।

तिमिरोदरवीसर्पकुष्ठशोषाढ्यरोगिणः ॥ २२ ॥

पीतदुग्धदधिलेहमधून् कृतविरेचनान् ।

अष्टदग्धगुदग्लानिक्रोधशोकभयान्वितान् ॥ २३ ॥

क्षुतृष्णाकामिलापाण्डुमेहिनः पित्तपीडितान् ।

गर्भिणीं पुष्पितां सूतां मृदु वात्यधिके गदे ॥ २४ ॥

न स्वेदयेदित्यादि । अतिस्थूलादीन् न स्वेदयेत् । अतिस्थूलस्य मेदुरत्वात्
स्वेदेन मेदोविक्रयनादत्यन्तं शरीरक्षोभः स्यात् । ततो रोगोत्पत्तिः । रूक्षादीनाम-
तिकार्यं भवेत् । यः स्तम्भनीयत्वेनोक्तः तं न स्वेदयेत् । हृद्याकारस्त्वाह—

“रूक्षस्य कार्यं स्वेदेन दुर्बलस्य बलक्षयः ।

पित्तकोपो मूर्छितस्य स्तम्भनीये विरुद्धता” ॥ इति

१. ‘भयार्दितान्’ क. पाठः. २. ‘वात्यधिके’ इति मुद्रिताष्टात्रहृदयपाठः.

* क्षामेति स्थाने पित्तेति व्याख्यारीत्या पाठः प्रतीयते ।

क्षतक्षीण उरःक्षतवान् । पित्तविकारवान् कामिलादियुक्तः । मद्यविकारी
मदात्ययादियुक्तः । तिमिराभयी च न स्वेदनीयः । तत्रापि पित्तवृद्धिः । अधर-
कायस्वेदनादपि पित्तादेरूर्ध्वप्राप्त्या दृष्टिरोगवृद्धिरित्यर्थः । उदरी दकोदरी ।
तस्य स्वेदेन द्रवीभवन्ति दोषाः । दकोदरिणः स्वेदो निषिद्ध इति कथं ज्ञायते
इति चेद् । उच्यते । समानतन्त्रात् तत्सिद्धिः । तथाहि —

“पाण्डुर्मेही रक्तपित्ती तृडार्तः

क्षतक्षीणो मूर्छनो जीर्णभक्तः ।

दकोदरी गर्भिणी पानपथ्य

न स्वेद्याः स्युर्यश्च मर्त्योऽतिसारी ॥” इति ।

विसर्पकृष्ठशोषेषु धातुक्लेदनं स्यादिति निषेधः । आढ्यरोगो वातशो-
णितं तद्वान् । दृग्धदधिस्नेहमधुपु पीतेष्वर्जीर्णेषु न स्वेदः कार्यः । पीतक्षीरस्य
स्वेदादुत्क्लेशः तेनापक्तिः । दध्यादीनामुष्णत्वात् तद्विरोधः । पीतदुग्धादीनां याव-
ज्जरणकालं कृतवमनविरेचनस्याबललाभात् स्वेदो न योज्य इतीन्दुः । कृतविरे-
चनानां शरीरसादभ्रमादयो भवन्ति परिहारदिवसेषु स्वेदात् । अष्टगुदोऽति-
सारादिभिः । दग्धगुदः क्षारादिना । ग्लान्यादीनामर्दितेन सम्बन्धः । क्षुब्धतः
स्वेदादत्यन्तं शरीरग्लानिः । कामिलापाण्डुमतोः स्वेदेन पित्तातिवृद्ध्या रोगवृद्धिः
यस्मादध्येष्यते ‘पित्तप्रधाना’ इत्यादि । तथा —

“यः पाण्डुरोगी सेवेत पित्तलं तस्य कामिलम् ।”

इत्यादि । मेहिनस्तु स्वेदेन स्वेदवृद्ध्या रोगवृद्धिः । पित्तपीडिताः पित्त-
प्रकृतयः । गर्भिण्याः स्वेदेन गर्भव्यापत् शरीरक्षोभो वा । पुष्पिताया रक्ताति-
प्रवृत्तिः स्यात् । सूतायाः कार्यम् । मृदु वेति । अत्ययः कृच्छ्रम् । अत्यये भव-
त्यात्ययिकः । एतान् अतिस्थूलादीन् निषिद्धस्वेदानपि आत्ययिके व्याधौ विष-
चिकादौ सति मृदु किञ्चित् स्वेदयेदेव । उक्तं च —

“प्रतिषिद्धे नरे स्वेदः कार्यः संशुद्धिमिच्छता ।

मात्रया प्रतिषिद्धं तु सुस्विन्नं न कदाचन ॥”

इति ॥

अस्विन्नं स्वेदयेद् धीरः पुनरास्वेदलक्षणात् ।

अतिस्विन्नं हिमै रूक्षैर्योजयेदाहिमागमात् ॥

इति । अन्यत्र च —

स्वेदसाध्ये गदे पुंसि निषिद्धस्वेदने सति ।
अतीक्ष्णकल्पनौ कार्यौ स्वेदौ तापद्रवात्मकौ ॥

इति ॥

ऊष्मा स्वेदश्चाष्टविधस्तीक्ष्णत्वान्मारुतेऽधिके ।
कफोत्त्वणे च कर्तव्यस्तद्वेदांश्च निबोध मे ॥
पिण्डसङ्करनामैको नालीसंस्तरनामकौ ।
धनाश्मकुम्भीकूपौ च कुटी जेन्ताकसंज्ञितः ॥
पाषाणलोष्टमृत्पिण्डानयो लोहादिपिण्डकान् ।
कृत्वानिवर्णान् सन्दर्शनाग्लेऽग्भसि निमज्जयेत् ॥
तेनोष्मणाम्बरच्छन्नं श्लेष्ममेदःसमुत्थितम् ।
अन्धिमङ्गं च शूलार्तं स्वेदयेदेष पिण्डकः ॥
वस्त्रवद्वैरवद्वैश्च वातहृद्द्रव्यपिण्डकैः ।
कृसरापायसादीनां पिण्डैर्वा सङ्कराद्वयः ॥
पिण्डेन क्रियमाणत्वादेकत्वमनयोर्मतम् ।
वातघ्नद्रव्यसम्पूर्णं घटे वह्नुपरि स्थिते ॥
घटान्तरं बुध्नदेशे सुषिरेण समन्वितम् ।
सन्धेयं च तयोः सन्धि मृदाद्यैरुपलेपयेत् ॥
तस्याननं च बध्नीयाद् घनैर्वस्त्रादिभिर्दृढम् ।
द्वारं च कृत्वा तत्पार्श्वे नालीं लोहमयीं न्यसेत् ॥
गजशुण्डाग्रसंस्थानामन्यथा वा यथेच्छति ।
तथा विनिर्गतं बाष्पमासीनः शयितोऽपि वा ॥
गृहीयादनृजुत्वेन न त्वचं बाधते ह्यसौ ।
नालीस्वेदोऽयमाख्यातः संस्तरोऽतः प्रवक्ष्यते ॥
घातघ्नपत्रभङ्गादीन् मांसादीन् वा यथायथम्
संस्वेद्य पात्रे सञ्चलवदने रुद्धमारुते ॥
गृहे तृणकटं कृत्वा तस्योपरि विसारयेत् ।
स्वेदद्रव्यं स्ववच्छन्नं कौशेयादिभिरावृतः ॥

शयीत तस्मिन् संस्तीर्य स्वेदनात् संस्तरः स्मृतः ।
 दग्ध्वा नरायामसमां शिलां पवननाशनैः ॥
 काष्ठैर्भस्माद्यपोद्घात्र वातघ्नैरवसेचयेत् ।
 द्रवैस्तत्र प्रसार्योक्तां शय्यां प्रावृतदेहवान् ॥
 शयीत तत्र शयनात् स्वेदोऽश्मघनसंज्ञितः ।
 वातघ्नं द्रव्यमुत्काश्य कुम्भ्यामन्य(त्तत्र)वाथ तत् ॥
 समाश्लिष्य च यः स्वेदो स कुम्भीसंज्ञकोऽथ वा ।
 निधाय कुम्भी भूगते तां तदूर्ध्वं प्रकल्पयेत् ॥
 आसनं शयनं वात्र स्थितः स्विद्यति ना मुखम् ।
 तस्यामयोगुळान् क्षिप्त्वा बद्धिवर्णास्तदूष्मणा ॥
 स्वेदश्च कुम्भीसंज्ञः स्यादथ कूपः प्रवक्ष्यते ।
 कूपे वातहरद्रव्यपूर्णदग्धे विधूमके ॥
 द्रवैः काञ्चिकदध्याद्यैरवसिक्ते तदूर्ध्वतः ।
 शय्यां प्रस्तार्य तत्रस्थः सुस्विन्नः स्यात् स कूपजः ॥
 कुटीं नात्युच्चविस्तारामच्छिद्रामुपकल्पयेत् ।
 तद्विचित्रं वातहृद्द्रव्यैरत्युष्णैः श्लक्ष्णकल्कितैः ॥
 घनं प्रलिम्पेदेतस्यामुष्णप्रावरणावृतः ।
 तस्यां हसन्तिकाङ्गारवृतायां स्विद्यति स्फुटम् ॥
 कुटीस्वेदोऽयमाख्यातो जेन्ताकोऽतः प्रवक्ष्यते ।
 वास्तुशास्त्रप्रशस्तायां भूमौ पुष्करिणीतटे ॥
 अष्टारत्नीरपक्रम्य कारयेत् कूटमन्दिरम् ।
 षोडशारत्नविस्तारं तावन्मात्रसमुत्तमम् ॥
 तज्जलाभिमुखद्वारं बहुवातायनावृतम् ।
 मृत्स्नारचितसम्भितं मसृणीकृतमूतलम् ।
 अरुन्युजतिविस्तारां पिण्डीं तत्र प्रकल्पयेत् ॥
 अनुभितिसमां श्लक्ष्णदेहामाद्वारवर्तेनाम् ।
 कूटमन्दिरमध्ये स्थात् सप्तहस्तसमुत्तमम् ॥

चतुष्किष्कुविनिर्मुक्तं प्रत्याशं परिणाहतः ।
 कन्द्वाकारं बहुच्छिद्रं पूरयेद् वातनाशनैः ॥
 काष्ठैः सरलंगायत्रीसुरदारवादिसम्मवैः ।
 आदीप्य विगते धूमे तप्ते तन्मन्दिरे पुनः ॥
 घातघ्नतैलेनाभ्यक्तः संवृताङ्गश्च वांससा ॥
 शयीत पिण्ड्यां पृष्ठेन पार्श्वभ्यामुरसा तथा ।
 यावत् स्वेदोद्गमः पिण्ड्या सावो देहस्य लाघवम् ॥
 तावन्न मुञ्चेत् तां पिण्डीं सा हि द्वारस्य वेदिनी ।
 ततो निर्गन्तुमीहेतुः सुस्विन्नो निर्गतोऽपि च ॥
 उष्णार्तः सहसा सिञ्चेन्नाक्षिणी शीतवारिणा ।
 जेन्ताकोऽयं समारूढातः स्वेदराजो बहुव्यथः ॥
 हिमानीपिहिते देशे व्याधिते बलवत्तमे ।
 कफवातोल्बणे व्याधौ योज्यो हेमन्तशीतयोः ॥

इति ॥ २४ ॥

अधुना अवश्यस्वेद्यानाह—

श्वासकासप्रतिश्यायहिष्माध्मानविवन्धिषु ।
 स्वरभेदानिलव्याधिश्लेष्मामस्तम्भगौरवे ॥ २५ ॥
 *महत्त्वे मुष्कयोः खल्यामायामे वातकण्ठके ।
 मूत्रकृच्छ्रावुदग्रन्थिशुक्राघाताढ्यमारुते ॥ २६ ॥
 स्वेदं यथायथं कुर्यात्तदौषधविभागतः ।

श्वासेत्यादि । श्वासादीनां विबन्धान्तानां द्वन्द्वः । तत्त इति । श्वासादि-
 मत्सु यथास्वं स्वेदं कुर्यात् । श्वासकासाद्यस्तु अवश्यं स्वेद्या एवेत्यर्थः । 'खली
 तीव्ररुजान्विते'ति वातव्याधौ बध्यते' आयामवातकण्ठकौ च । शुक्राघातः
 शुक्ररोगः । आढ्यमारुत उलूस्तम्भः । यथायथं स्वेदं कुर्यात् । कथं, तदौषध-
 विभागतः तेषां श्वासादीनां तेषु वा औषधानि तदौषधानि तेषां विभागो यथा-
 स्वमुपयोगः, तेन तदौषधविभागेन । तृतीयार्थे तसिद्धे । तेनैतदुक्तं भवति — 'यदा'

* इति उत्तरम् 'अह्मर्यकटीपार्श्वपृष्ठकुक्षिहनुग्रहे' इत्यधिकपाठो मुद्रिताष्टाङ्गवृद्ध-
 सङ्ग्रहे च दृश्यते ।

आमे स्वेद उपयुज्यते तदा आगोक्तैरेवैषयेः स्वेदो गोचरः । एवं कागादिष्वपि
ना मौषणविभागेन मौषणविशेषेणेति ह्याक्षरः

॥ २७ ॥

एवमधिकृतः स्वेद एकः । अत्राधिकृतस्य स्वेदस्य विषय उक्त्यने -

स्वेदो हितस्त्वनाग्नेयो वाते मेदःकफावृते ॥ २७ ॥

स्वेदो हित इत्यादि । मेदसा कफेन वा पवने आवृते सत्यनाग्नेयोऽग्नि-
संबन्धरहितः स्वेदो हितः । अनाग्नेय इति 'अग्नेर्दक' इति डक । ततो नञ्-
समासः ॥

कोऽप्यनाग्नेयः स्वेद इत्याह -

निवातं गृहमांयासो गुरुप्रावरणं भयम् ।

उपनाहाहवक्रोधभूरिपानधुदातपः ॥ २८ ॥

स्वेदयन्ति दशैतानि नरमग्निगुणादृते ।

निवातमित्यादि । निवातं वातरहितं गृहम् । गुरु प्रावरणं कम्बलरत्न-
आदि । भयं भयानकैः स्वप्नव्यमराजपुरुषदर्शनादिभिः । उपनाहोऽप्यनाग्नेयः,
उपनाहस्य द्वैविध्यात् । तत्र 'उपनाहो वचा किण्व' इत्यादिनाग्नेयः । तत्र तापो-
मित्यसंबन्धेन्यनुवृत्तेः । अनाग्नेयस्तूपनाहः 'स्निग्धोप्यवीर्यैर्मृदुभिश्चर्मपटैरपूतिभि-'
रित्यादिकः । हाटकोऽपि वचाकिण्वेत्यादिस्तूपनाहोऽग्नितापानुवृत्त इत्याह ।
आहवः समरः । पानं मद्यपानम् । भूरिपानशब्देन बहुमद्यपानमभि-
प्रेतम् । (क्षुदिति) क्षुमिग्रहः । एतानि दशैः निवातगृहादीनि अग्निगुणादृते
अग्निभागं विना शक्यैव नरं स्वेदयन्ति ॥ २८ ॥

स्वेदः किमर्थमुक्त इत्याह -

स्नेहकिल्लाः कोष्ठया धातुया वा

स्रोतालीना ये च श्लाखास्थिसंस्थाः ।

शोषाः स्वेदेतं द्रवीकृत्य कोष्ठं

भीताः सम्यक् शुद्धिर्निर्मिद्व्यन्ते ॥ २९ ॥

स्नेहकिल्ला इत्यादि । अनेन स्वेदकालं निर्दिष्टान् उपदिष्टान्
आत्मतन्त्रयुक्तिं दर्शयति — ये शोषा वातादयः कोष्ठस्थाः ते स्नेहकिल्लाः
शुद्धिर्मर्षवगमाभिर्ममर्षवरेचनरुग्णाभिर्मिद्व्यन्ते निष्कास्यन्ते । ये धातुपु-
रुष्पादिषु गताः स्वेद्यः स्थानेभ्यः, तथा ये स्रोतोलीनाः स्रोतसि

१. 'आन' क. शुद्धिपुस्तकादयः । २. 'भीता' क. पाठः ।

गतास्तथा ये च शाखास्थिषु बाह्या नलकास्थिषु स्थितास्ते सर्वे
अनन्तरोक्तप्रकारेण स्नेहेन किलन्नाः शुद्धियोग्यत्वमापादिताः सन्तो
यथोक्तेन स्वेदेन द्रवीकृत्य शाखादिभ्यः कोष्ठं नीताः प्रापितास्ततः कोष्ठाद्
वक्ष्यमाणाभिः शुद्धिभिर्निर्हिंयन्ते । शाखास्थिग्रहणं तत्स्थेषु दोषेऽप्यत्यन्त-
स्वेदयोग्यताप्रतिपत्त्यर्थम् । अथवा धातुगा ये वृद्ध्या कोष्ठाद् धातुषु गताः ।
शाखास्था ये धातुष्वेव स्थिताः कोपं याताः । अत्राप्यस्थिग्रहणं प्राधान्यार्थम् ।
बाह्यादिनलकानां ग्रहणम् एषां दोषाणां कोष्ठानयनम् । वाशब्दः प्रकारवाची ।
ये च कोष्ठाद् धातुगा वा ये च स्रोतोलीनाः ये च शाखास्थिसंस्था एते दोषाः
स्नेहकिलन्नाः स्वेदेन द्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः सम्यक् शुद्धिभिर्निर्हिंयन्ते । सम्यक्
शब्दस्योभयत्राप्यन्वयः । अन्ये त्वाहुः— ये पूर्वं कोष्ठगा धातुगा वा भूत्वा
पश्चात् तेभ्यः स्रोतस्सु लीना ये च शाखास्थिष्वेवात्यन्तमवस्थिता उभयेऽपि
ते स्नेहकिलन्नाः स्वेदैर्द्रवीकृत्य कोष्ठं नीताः सन्तः शुद्धिभिर्निर्हिंयन्ते । न केवलं
कोष्ठात् प्रसृतानामेव पुनः कोष्ठानयनं धातोश्च प्रसृतानां शाखास्थिसंस्थानां चेति
मनीषा ॥ २९ ॥

इति श्रीदासपण्डितविरचितायां हृदयबोधिकायां
सप्तदशोऽध्यायः ।

अथाष्टादशोऽध्यायः ।

स्निग्धस्विन्नशरीरस्य शुद्धिः कार्येति सम्प्रति ।

विधानमुच्यते साधु सख्येपाद् वमिरेकयोः ॥

वक्त्रेण दोषहरणं वमनं तद्विरेचनम् ।

शुदेन दोषक्षयकृद्भयं रेकसंशितम् ॥

अहृतश्वेष्मणो रेकादुरःस्थो गलितः कफः ।

अग्न्याधारमवच्छाद्य वह्निमान्धाय कल्पते ।

कफान्तता विरेकस्य लक्षणं च कफे हृते ॥

अन्यथा प्रथमाद् वेगात् प्रसृति स्यात् कफसृतिः ॥

इति पूर्व कफहरणार्थमाह—

अथातो वमनविरेचनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

१. 'व्याख्यास्याम इति ह स्माहुराग्नेयवसो महर्षयः' क. पाठः.

हाटकस्त्वाह—पूर्वेऽध्याये “दोषाः शुद्धिभिर्निर्हिन्त्यन्ते” इत्युक्तम् । इदानीं तेषां वमनविरेचनवस्त्यादिसंज्ञकानां निर्देशः क्रियते । तत्र च वमनविरेचनयोर्दोषस्थानस्यैकत्वेनैकरूपत्वादेकस्मिन्नध्याये निर्देशः । यच्छरीरपूर्वभागा-
न्मुखेन दोषनिर्हरणं तद् वमनशब्दवाच्यम् । द्रव्ये वमनकार्ये कारणोपचारात् ।
यदधो भागाद् गुदेन दोषनिर्हरणं तद् विरेचनाख्यम् । वमनं च विरेचनं च
तयोर्विधिः । तत्र यथोद्देशस्तथा निर्देश इति पूर्वं वमनविधिमाचष्टे । अथवा
विरेकात् पूर्वं वमनस्योपन्यासो हतकफस्य हि सभ्यगू विरेको भवति तथा
नोक्तं—“ विरिच्यते मन्दकफस्तु सम्यक्” इति ॥

कफे विदध्याद्वमनं संयोगे वा कफोल्बणे ।

तद्वद्विरेचनं पित्ते

कफ इत्यादि । श्लेष्माणि केवले वृद्धे तद्विकारेषु च छर्दनं कुर्यात् ।
संयोगे वा कफोल्बण इति । वाशब्दः समुच्चये । उद्विक्तकफे संसर्गे च वातकफे
पित्तकफे वा वमनं कुर्यात् । तद्वदित्यादि । यथा कफे कफाधिके वा संयोगे
वमनं कुर्यात् तथैव पित्ते केवले पित्तोल्बणे वा संयोगे विरेचनं कुर्यादिति
तद्वच्छब्दस्यार्थः ॥

केभ्यो वमनं देयमित्याह —

विशेषेण तु वामयेत् ॥ १ ॥

नवज्वरातिसाराधःपित्तासृग्राजयक्ष्मिणः ।

कुष्ठमेहापचीग्रन्थिश्लीपदोन्मादकासिनः ॥ २ ॥

श्वासहृल्लासवीसर्पस्तन्यदोषोर्ध्वरोगिणः ।

विशेषेण त्वित्यादि । विशेषेण पुनर्नवज्वरातिसारादीन् वामयेत् ।
नवज्वरादयः षोडश विशेषेण वमनयोग्याः । अन्ये चारोचकविषूचिकाजीर्णादयो
बहवो वाभ्याः । नवज्वरादीनां द्वन्द्व इति । स्तन्यदोषा बालामयोक्ताः ॥

अवाभ्या गर्भिणी रूक्षः क्षुधितो नित्यदुःखितः ॥ ३ ॥

बालवृद्धकुशस्थूलहृद्रोगिक्षतदुर्बलाः ।

प्रसक्तवमथुग्रीहतिमिरकृमिकोष्ठिनः ॥ ४ ॥

ऊर्ध्वप्रवृत्तवाय्वसदत्तवस्तिहतस्वराः ।

मूत्राघात्युदरी गुल्मी दुर्वमोऽत्यग्निरर्क्षसः ॥ ५ ॥

उदावर्तभ्रमाष्टीलापार्श्वरूग्णातरोगिणः ।

अवाम्या इत्यादि । गर्भिण्यादय अवाम्याः । वाग्यावास्यत्व
युक्तिः सङ्ग्रहोक्ता द्रष्टव्या । “विहितप्रतिपिद्धेषु प्रवर्तननिवर्तने कार्ये ।”
तत्रोपपत्तिनां निरूपणम् । ऐहिकार्थविधानस्य निषेधस्य युक्तिहीनचिन्तने
न क्षतिः काचिदिति संग्रहविस्तरः । अशीसि विद्यन्ते यस्य सोऽर्शसः ।
“अर्श आदिभ्योऽञ्” । अरुणदत्तस्त्वाह—“तत्र गर्भिण्या वमनाद् गर्भव्यापद्
आमगर्भभ्रंशाश्च दारुणरोगस्याधोरोक्तपित्तादेरुद्भूतिः । रूक्षस्य वायुर्वाग्धनुह-
स्तादीनां परायत्तीकरणं अङ्गग्रहणं च कुर्यात् । क्षुधितस्य वायुना क्षपितश-
रीरत्वात् बलक्षयः स्यात् । बालादीनामौषधबलाक्षमत्वाद् बलोपरोधः स्यात् ।
हृद्गोत्रभृतीनां हृदयोपरोधः । प्रसक्तच्छर्दानामुदानो वायुरुत्क्षिप्य प्राणानपि
हिंस्यात् । एवमन्येष्वपि यथायोगरोगोद्भवभ्रिन्त्यः” इति ॥

ऋते विषगराजीर्णविरुद्धाभ्यवहारतः ॥ ६ ॥

ऋत इत्यादि । गर्भिण्यादीनामपि निषिद्धवमनानां विषाद्यभ्यवहारे सति
वमनं विधेयमेव । शीघ्रतरविकारित्वादेषां विषादीनाम् । विषाद्यभ्यवहारमन्तरेणै-
तेऽवाम्याः ॥ ६ ॥

प्रसक्तवमथोः पूर्वे प्रायेणामज्वरोऽपि च ।

धूमान्तैः कर्मभिर्वर्ज्याः सर्वैरेव त्वजीर्णिनः ॥ ७ ॥

प्रसक्तवमथोरिति प्रसङ्गोक्तिः । प्रसक्तवमथुः प्रततप्रवृत्तछर्दिः तस्य
पूर्वे पुरः स्थिता ये गर्भिण्यादयो दुर्बलान्तास्तथा आमज्वरश्च ते धूमान्तैः
कर्मभिः वमनविरेचनास्थापनानुवासननस्यधूमैः प्रायेण वर्ज्यास्त्याज्याः न केवलं
वमनेनेति । धूमान्तग्रहणं गण्डूषादिकर्मणः परिहारार्थम् । प्रायोग्रहणम् अष्ट-
ममासाया गर्भिण्या निरूहावर्ज्यत्वसूचनाय । तथा सद्योभुक्तज्वरितस्य सतो
वमनानुज्ञानार्थम् । अथवा प्रायोग्रहणं स्थिरगर्भाया गर्भिण्या निरूहानुज्ञानाय ।
अपिचशब्दो विशेषविधिन्यञ्जकः कस्याञ्चिदामज्वरावस्थायां वमनं शस्यते इति ।
वक्ष्यति च ‘तत्रोत्कृष्टे समुत्क्रिष्टे’ इति । सर्वैरित्यादि । तुशब्दो विशेषे । अजी-
र्णिनः सर्वैरेव वमनादिभिर्गण्डूषादिभिश्च स्वेदकबलाभ्यङ्गादिभिश्च वर्ज्याः ।
आमदोषभयात् तैर्वमनादयो न सेव्या इत्यर्थः । तथा चोक्तम्—“आमसन्नोऽ
नलो नालं वक्तुं दोषौषधाशनम्” इति । अत्रापि प्रायोग्रहणमनुवर्तते । सद्योऽजी-
र्णिनो हि वमनमनुज्ञातमेव । वचनं हि—“अजीर्णी तु सर्वैरेव वमनवर्ज्यैः परिह-

तैव्यः आमदोषभयात् । नवज्वरश्च दोषस्तम्भभयादि"ति । हृद्याकारस्तु वमन-
स्वार्जिणे विधानाद् वमनवर्जितैः सर्वैर्वर्ज्या इति सिध्यतीति वदन् प्रायोग्रहणं
नानुवर्तयति ॥ ७ ॥

इदानीं विरेचनसाध्याः कथ्यन्ते—

विरेकसाध्या गुल्माशोविस्फोटव्यङ्गकामलाः ।

जीर्णज्वरोदरगरच्छर्दिप्लीहहलीमकाः ॥ ८ ॥

विद्रधिस्तिमिरं काचः स्यन्दः पक्काशयव्यथा ।

योनिशुक्राशया रोगाः कोष्ठगाः कृमयो व्रणाः ॥ ९ ॥

वातासमूर्ध्वगं रक्तं मूत्राघातः शकृद्ग्रहः ।

वाम्याश्च कुष्ठमेहाद्याः

विरेकेत्यादि । गुल्मादयो विरेकसाध्याः विरेकेण साध्या उपक्रम्याः । पक्का-
शये व्यथा पक्काशयव्यथा । वाम्याश्चेति । चः समुच्चये । ये च कुष्ठमेहाद्याः वाम्य-
प्रकरणे वमनार्हा उक्ताः ते च विरेच्याः । वाम्याश्चेति वा पाठः ॥

न तु रेच्यो नवज्वरी ॥ १० ॥

अल्पाग्न्यधोगपित्तास्रक्षतपाय्वतिसारिणः ।

सशल्यास्थापितकूरकोष्ठातिस्निग्धशोषिणः ॥ ११ ॥

नत्वित्यादि । तुरवधारणे । नवज्वरी न तु रेच्यः नैव विरेच्यः । तस्य
हि विरेचनमपक्वान् दोषान् निर्हरद् वातकोपायैव स्यात् । यथा किलावस्थाव-
शाघश्मादीनां मृदुविरेच्यत्वं तथा न नवज्वरस्येति च तुशब्दार्थः । तथा
पठिष्यति ।

बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्विन्नस्य शोषनम् ।

ऊर्ध्वधो यक्ष्मिणः कुर्याद् ॥

इति । तथोतीसारस्थाप्यधेय्यते —

‘अपि चाध्मानशुक्ताशुल्लसैमित्यकारिणि प्राणदा प्राणदे’त्यादिना । एवं
नवज्वरस्य स्वल्पविरेच्यत्वं न कदाचिदपीति । हृद्याकारोऽप्याह—तुरवधारणे ।
अतिसारादीनां व्रणाणां कदाचिद् विरेचनमीषदनुज्ञायते न त्वामज्वरस्येति ।

अस्याग्न्यादयः शोष्यन्ता न विरेच्याः । तत्रारूपानिरूपयत्वाद् भेषजबलं न सहते । अधोरक्तपित्तातिसारिणावतिप्रवृत्त्या हन्यात् । क्षतपायुः क्षतगुदः तस्य प्राणोपरोधकरीं रुजां जनयेत् । सशक्यस्य क्षते वायुराश्रितो जीवितं हन्यात् । आस्थापितस्य भेषजवेगासहनाद् बलोपरोधः स्यात् । क्रूरकोष्ठस्यौषधोद्धता दोषा प्रवर्तमाना हृदयशूलपर्वभेददाहमूर्च्छादीन् जनयेयुः । अतिस्निग्धस्य चातियो-
गभयं स्यात् । शोषिणः क्षीणधातुतया मलबलत्वान्मलक्षये देहनाशः स्यादिति निषेधः ॥ ११ ॥

इदानीं वमनविरेचनयोः प्रयोगक्रमः प्रदर्श्यते—

अथ साधारणे काले स्निग्धस्त्रिन्नं यथाविधि ।

श्रोत्राग्न्यमुत्क्लिष्टकफं मत्स्यमाषतिलादिभिः ॥ १२ ॥

निशां सुप्तं सुजीर्णान्नं पूर्वाह्ने कृतमङ्गलम् ।

निरन्मयीषत्स्निग्धं वा पेयया पीतसर्पिषम् ॥ १३ ॥

वृद्धबालावलक्लीबभीरून् रोगानुरोधतः ।

आकण्ठं पाययेन्मद्यं क्षीरमिक्षुरसं रसम् ॥ १४ ॥

यथाविकारविहितां मधुसैन्धवसंयुताम् ।

कोष्ठं विभज्य भैषज्यमात्रां मन्त्राभिमन्त्रिताम् ॥ १५ ॥

ब्रह्मदक्षाश्विरुद्रेन्द्रभूचन्द्रार्कानिलानलाः ।

ऋषयः सौषधिग्रामाः भूतसङ्घाश्च पान्तु वः ॥ १६ ॥

रसायनमिवर्षीणाममराणामिवामृतम् ।

सुधेवोत्तमनागानां भैषज्यमिदमस्तु ते ॥ १७ ॥

ओं नमो भगवते भैषज्यगुरवे वैद्यप्रभराजाय तथागतायाऽर्हते
सम्यक् सम्बुद्धाय । तद्यथा—ओं भैषज्ये भैषज्ये महाभैषज्ये समुद्गते
स्वाहा ।

प्राक्पुच्छं पाययेत् पीते मुहूर्तमनुपालयेत् ।

तन्मना जातहृत्तासप्रसेकः छर्दयेत्ततः ॥ १८ ॥

१. 'श्रोत्राग्न्यामि'ति च. पाठः. २. 'पाषितान्' मुद्रितपुस्तकपाठः. ३. 'भूतप्रा-
मा' इति च. पाठः.

अङ्गुलिभ्यामनायस्तो नालेन मृदुनाथवा ।

गलताल्वरुजन्वेगानप्रवृत्तान् प्रवर्तयन् ॥ १९ ॥

प्रवर्तयन्प्रवृत्तांश्च जानुतुल्यासने स्थितः ।

उभे पार्श्वे ललाटं च वमतश्चास्य धारयेत् ॥ २० ॥

अथेत्यादि । अथेति मङ्गले । प्रत्यवायबाहुल्यान्मङ्गलवचनम् । पञ्चकर्मणां व्यापदबहुलत्वादतिमङ्गलपरेण पुरुषेण भवितव्यमिति ज्ञापनार्थोऽथशब्द इति हृद्याकारः । वाम्यावाम्यज्ञानादनन्तरमित्यन्ये । साधारणे श्रावणादौ काले यथाविधि स्नेहस्वेदाध्यायोक्तक्रमेण स्निग्धास्विन्नं पुरुषं भैषज्यमात्रां प्राङ्मुखं पाययेदिति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः । 'प्राङ्मुखमासीनमातुरमौषधमात्रां पाययेत्' इति योग इति हृद्याकारः । साधारण इति स्वस्थवृत्तोपलक्षणम् । आतुरवृत्ते तु व्याध्यादिवशाद् वमनमाचरेत् तत्कालाद्यनुरूपेणैव विधानेन । किं भूतमातुरं पाययेदित्याह—श्वो वाम्यं प्रातर्वमनाहं मत्स्यादिभिरुत्क्रिष्टकफम् । उत्क्रिष्ट इत्यन्तर्भावितव्यमर्थत्वाद् उत्क्रोशितः स्थानाच्चलितः कफो यस्य सः उत्क्रिष्टकफः । श्वोवाम्यमित्यनेन वमनात् पूर्वमेकमहः श्लेष्मोत्क्लेशकान्नप्रयोगं दर्शयति । वम्यमिति पाठे 'अहं कृत्यतृचश्च' इति अर्हार्थे 'पोरदुपधादि'ति यत् । तिलादिभिरित्यादिशब्देन ग्राम्यान्पौदकमांसरसघृतफलशाकादयो गृह्यन्ते । तथा निशां सुप्तं सकलां रात्रिं सुप्तमित्यर्थः । 'कालाध्वनो'रिति द्वितीया । अत एव यथोचितः सकलनिशास्वापो लक्ष्यते । तथा सुप्तु जीर्णमन्नं यस्य तम् । कदा पाययेत्—पूर्वाह्णे । किंभूतम् । कृतं मङ्गलं यस्य तम् । मङ्गलमित्युपलक्षणम् । कृतदेवद्विजगुरुवृद्धान्चर्चनमपीति द्रष्टव्यम् । कृतहोमबलिप्रायश्चित्तस्वस्तिवाचनमिति च । हृद्याकारस्तु कृतमङ्गलमिति अथशब्दद्योतितमेवावश्यकर्तव्यमिति ज्ञापनार्थमुक्तमित्याह । तथा निरन्नमकृताहारं तस्मिन् दिवसेऽन्नमनुपसेव्यमित्यर्थः । आतुरवशात् किञ्चित् स्निग्धम् । कथमित्याह—पेयया पीतघृतम् । हृद्याकारोऽप्याह—ईषत् स्निग्धमिति—यद्यसम्यक् स्निग्धः तं पेयया मण्डेन सह पीतघृतं पाययेदिति संबन्ध इति । पाठ्यकारस्तु—ईषत् स्निग्धं वा पेयया पीतसर्पिषमित्यनेन सुरादिविशेषमुद्दिश्य सर्पिषा सह पेयां पीत्वा श्लेष्माणमुत्क्लेशयेदित्यर्थ इत्याह । निरन्नमिति क्रियाविशेषणं वा । सिक्थराहितं यथा भवति तथा पेयया पीतसर्पिषमित्यर्थः । तथासौ वम्यो बृद्धो बालो वा दुर्बलो वा क्लीनो वा मीरुर्वा भवति तदा रोगा-

नुरोधादाकण्ठमतिमात्रं मद्यादिकानामन्यतमं पाययेत् । अनन्तरं भैषज्यमात्रां पाय-
येत् । आकण्ठग्रहणं बहुत्वोपलक्षणार्थम् । मद्यमित्युपलक्षणम् । यूथतक्रतुपोदकयवा-
गूमण्डान् पायितानित्यर्थः । सङ्ग्रहेऽप्युक्तं—‘भीरुकृशबालसुकुमारान् वा दोषानु-
रोधेनाकण्ठं पीतयूषेक्षुरसमांसमद्यादीनामन्यतमम्’ इति । किंभूतां मात्रां, यथाविकारं
विहितां रोगानुसारेण साधिताम् । तथा मधुसैन्धवाम्यां संयुक्ताम् । किं कृत्वा ?
मृदादिभेदेन कोष्ठं विमज्ज्य विचार्य मृदुमध्यकूरलक्षणं कोष्ठं विचार्य । श्लेष्मा-
धिक्येन मृदुत्वं, श्लेष्ममध्यत्वेन मध्यत्वं, कफहीनत्वेन कूरत्वमिति बोध्यम् ।
‘श्लेष्मोत्तरश्छर्दयते ह्यदुःखम्’ इति वचनात् । किंभूताम् । मन्त्रैरभिमन्त्रिताम् ।
तानेव मन्त्रानाह—ब्रह्मेत्यादिना । ब्रह्मेत्यादि वेदवादिमन्त्रः । ओं नम इत्यादि
सौगतः । संग्रहे चोक्तं—इत्येवमभिमन्त्र्योदङ्मुखः प्राङ्मुखमातुरं पाययेत्
इति । स्वस्थवृत्तपक्षे आतुरग्रहणं तत्कालावस्थया व्याख्येयमितिन्दुः । हृद्याका-
रोऽपि—प्राङ्मुखमासीनमातुरमौषधमात्रां पाययेदित्याह ॥

पीते सत्यौषधे आतुरस्तन्मेना वमनगतचित्तो मुहूर्तं नाडिकाद्वयमनुपालयेत्
प्रतीक्षेत । न किञ्चित् कुर्वाणो मुहूर्तमासीत् । पीतमिति वा पाठः । भैषज्यमात्रां
पीतं सन्तमातुरं मुहूर्तं तन्मेना अनुपालयेदिति । ततोऽनन्तरमातुरो जातहृल्ला-
सप्रसेकः सन् छर्दयेत् । हृल्लासो हृदुपरोधः । प्रसेको निष्ठीवनम् । कथं वमेत् ।
अङ्गुलीभ्यामथवा उत्पलकुसुदैरण्डजेन मृदुना नालेन वमेत् । कीदृक् । अना-
यस्तः अनायासेनेत्यर्थः । कथम् । गलश्च तालु च तदरुज्जन् अपीडयन् । तथा अप्र-
वृत्तान् वेगान् न प्रवर्तयन् स्वयं प्रवृत्तांश्च वेगानुन्मुखीभूतान् प्रवर्तयन् । जानुप्रमाणे
पीठे उपविष्टः । अस्य चातुरस्य छर्दयतो द्वे पार्श्वे ललाटं च धारयेत् ।
परिचारक इति शेषः ।

प्रपीडयेत्तथा नाभिं पृष्ठं च प्रतिलोमतः ।

नाभिं च प्रपीडयेत् पृष्ठं च प्रतिलोमेन पीडयेत् ॥

कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैः पित्ते स्वादुहिमैरिति ॥ २१ ॥

वमेत्स्निग्धाहलवणैः संसृष्टे मरुता कफे ।

कफ इत्यादि । इत्युक्तप्रकारेण कफे तीक्ष्णोष्णकटुकैर्द्रव्यैर्वमेत् । पित्ते पित्तयुक्ते श्लेष्मणि स्वादुहिमैः स्वादुशीतैर्वमेत् । वायुना युक्ते कफे स्निग्धाम्ल-
वर्णैर्वमेत् ॥

किमवधि छर्दयेदित्याह—

पित्तस्य दर्शनं यावच्छेदो वा श्लेष्मणो भवेत् ॥ २२ ॥

पित्तस्येत्यादि । व्याध्यादिबलापेक्षया यावत् पित्तदर्शनं स्यात् श्ले-
ष्मणो वा छेदोऽन्तः स्यात् तावद् वमेत् ॥ २२ ॥

हीनवेगः कणाधात्रीसिद्धार्थलवणोदकैः ।

वमेत्पुनः पुनः

हीनवेग इति । हीनवेगः स्तोकप्रवृत्तदोषो नरः । कणादिभिरसकृद् वमेत् ॥

तत्र वेगानामप्रवर्तनम् ॥ २३ ॥

प्रवृत्तिः सविबन्धा वा केवलस्यौषधस्य वा ।

अयोगस्तेन निष्ठीवकण्डूकोठज्वरादयः ॥ २४ ॥

निर्विबन्धं प्रवर्तन्ते कफपित्तानिलाः क्रमात् ।

सम्यग्योगे

तत्रेत्यादि । तेषु सम्यग्योगायोगातियोगेषु मध्ये यद् वेगानामप्रवर्तनम्
असावयोगः । अयोगलक्षणमित्यर्थः । सविबन्धा च या प्रवृत्तिर्वेगानां स्वल्पं
स्वरूपमागमनं सोऽप्ययोगः । अथवा केवलस्य दोषादिरहितस्यौषधस्य
प्रवृत्तिः सोऽप्ययोगः । तेन वमनायोगेन निष्ठीवादयो जायन्ते । स्युरिति वा ॥

सम्यग्योगे तु कफपित्तानिला निर्विबन्धं निःसङ्गं प्रवर्तन्ते । आगमो
हि —

‘क्रमात् कफः पित्तमथानिलश्च

यस्यैति सम्बद्धं स तु बान्त इष्टः’ ।

इति ॥

अतियोगे तु फेनचन्द्रकरक्तवत् ॥ २५ ॥

वमितं क्षामतां दाहः कण्ठशोषस्तमो भ्रमः ।

घोरो वाय्वामया मृत्युः जीवशोणितनिर्गमात् ॥ २६ ॥

अर्तियोगे तु पुनः फेनचन्द्रकरक्तवद् वमितं वस्तु भवति । फेनश्च चन्द्रकं च रक्तं च तानि विद्यन्ते यस्य वमितस्य तदेवम् । तथा क्षामतादयश्च भवन्ति । तमस्तिमिरदर्शनम् । दारुणाश्च वातरोगाः तथा जीवाण्यस्य रक्तस्य निर्गमादतिप्रवृत्त्या मृत्युर्वा भवति ॥ २६ ॥

सम्यग्योगेन वमितं क्षणमाश्वास्य पाययेत् ।

धूमत्रयस्यान्यतमं स्नेहाचारमथादिशेत् ॥ २७ ॥

सम्यग्योगेन वमिते सति मुहूर्तमाश्वास्य च शीतवातादिना धूमत्रयस्या-
तुराद्यपेक्षया मृदुमध्यतीक्ष्णाख्यस्य धूमस्यान्यतममेकं शिरश्शुद्ध्यर्थं पाययेद्
वैद्यः । चक्षुषी चाञ्जयेन्मधुना । यथाह—

‘सम्यग्योगेन वमितो हृदयक्षोभशान्तये ।

अक्षमात्रं पिबेत् कल्कं द्राक्षाया मधुकस्य वा ॥

शिरःशुद्ध्यै पिबेद् धूमं चक्षुषी मधुनाञ्जयेत् ।

वमनाच्चलितो दोषस्तथा समुपशाम्यति ॥’

इति । अथानन्तरं स्नेहाचारम् ‘उष्णोदकोपचारी स्यादि’त्यादिकमादिशेच्च
॥ २७ ॥

ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्धान् स्नातः सुखाम्बुना ।

भुञ्जानो रक्तशाल्यन्नं भजेत्पेयादिकं क्रमम् ॥ २८ ॥

तत इत्यादि । तत ऊर्ध्वमग्निबलापेक्षया तस्मिन्नेवाहनि सायमपराह्णे
भोजयेत् । प्रभाते वापरस्मिन् वाहनि पूर्वाह्णे । यद्यातुरस्याग्निर्वलवान् ततः साया-
ह्णे भोजयेत् यदि वा स्वल्पबलस्ततो द्वितीयेऽह्नीत्यर्थः । क्षुद्धान् बुभुक्षितः प्रशस्त-
बुभुक्षावानित्यर्थः । प्रशंसायां मतुबत्र स्मर्यते—

‘भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽभिशाबने ।

संसर्गेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुवादयः’ ॥

इति । सुखाम्बुना स्नातः उष्णोदकेन परिषिक्तगात्रः रक्तशाल्यन्नं पूर्वं भुञ्जानः
रक्तशालितण्डुलसंबन्ध्यन्नं पूर्वं भुञ्जानः पेयादिकं क्रमं भजेदिति योगः । पेया-
न्नादिः प्रथमं यस्य क्रमस्य स पेयादिकः । क्रमः परिपाटिः । आनुपूर्वीत्यर्थान्तरम् ।
क्रमो नाम न स्वतन्त्रः किन्तु पदार्थान्तरसापेक्षः । अत्र तु पेयादिकमपेक्षते ।
केचिच्च रक्तशालिप्रहणमुपलक्षणम् । अन्यदपि लघुशालिव्रीणादिकं भोज्यमेवे-

त्याहुः । केचित् तु—

‘ततः सायं प्रभाते वा क्षुद्धान् स्नातः सुखाम्बुना ।

पुराणरक्तशालीनामस्नेहलवणोषणम् ।

भुञ्जानो रक्तशाल्यन्नं भजेत् पेयादिकं क्रमम् ।’

इति पठन्ति । अस्य व्याख्या—तत ऊर्ध्वमग्निबलपेक्षया तस्मिन्नेवाहनि सायमपरा-
हे द्वितीये वा दिवसे प्रभाते पूर्वाहे क्षुद्धान् प्रशस्तबुभुक्षुः सुखाम्बुना स्नातः पेया-
दिकं क्रमं भजेदिति योगः । किमुपादानं पेयादिकमित्यत्राह—पुराणरक्तशालीनां
पुराणा वर्षं स्थिताः वर्षमुषिताः । तेषां रक्तशालीनां तण्डुलैः कृतं पेयादिमस्नेहल-
वणोषणं स्नेहादिरहितम् । कीदृशो रक्तशाल्यन्नं भुञ्जानः रक्तशालितण्डुलान्नं
नित्यमभ्यवहरन् रक्तशालीनां पेयादिकं क्रमं भजेदिति योगः । भुञ्जान इत्यत्र
भुजिष्यन्निति च संबन्धः शानचोऽर्थः । सात्त्व्यप्रदर्शनार्थमिति केचित् । तेना-
यमर्थः—रक्तशालीनामन्नं भुञ्जानो रक्तशालीनां पेयादिकं क्रमं भजेत् कलमषष्टि-
कादीनामन्नं भुञ्जानस्तेषामिति । उक्तवांश्च—‘ततोऽग्निबलं क्षुधां चावेक्ष्य साया-
हेऽपरे वाहि सुखोदकपरिषिक्तः पुराणानां रक्तशालितण्डुलानां सुसिद्धसिक्थमन्न-
मस्नेहलवणकटुकमल्पस्नेहलवणकटुकं वा द्रवप्रायमुष्णोदकानुपानं प्रातः प्रातरुप-
युञ्जानो विधिमिममपेक्षेत’ इति । विलेप्याः प्रभृति उष्णोदकानुपानमन्यत्रापि
विहितम् । अग्निवृद्धयर्थमन्नजीत्यर्थं च—

‘उष्णं वारि पिबेदन्ने विलेप्यादौ विशुद्धिषु ।

कफोच्छेदाय वृद्धयर्थमग्नेरन्नस्य पक्तये ॥’

इति ॥ २८ ॥

अधुना तमेव पेयादिकं क्रमं बभनविरेचनसाधारणमाह—

पेयां विलेपीमकृतं कृतं च

गृध्रं रसं त्रीनुभयं तथैकम् ।

क्रमेण सेवेत नरोऽन्नकालान्

प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ॥ २९ ॥

पेयमित्यादि । प्रधाना च मध्या चावरा च प्रधानमध्यावराः ।
प्रधानमध्यावराश्च ताः शुद्धयश्च ताभिः शुद्धः प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धः ।
प्रधानशुद्धिशुद्धो मध्यशुद्धिशुद्धो अवरशुद्धिशुद्धश्च । नरोऽन्नन्तरं क्रमेण यथा-
संख्यं त्रीनन्नकालान् उभयं चान्नकालमेकं चान्नकालं पेयादीन् पञ्च

क्रमेण सेवेत । प्रधानशुद्धिशुद्धस्निन्नकालान्, मध्यशुद्धिशुद्धो द्वावन्नकालौ, अवरशुद्धिशुद्ध एकमन्नकालं पेयां भजेदिति क्रमशब्दार्थः । विलेप्यादिष्वप्येवं योज्यम् । तेनैतदुक्तं भवति । भोजनं हि प्रत्यहमुभयकालं प्रतिष्ठितम् । तत्र यः प्रधानरूपया वक्ष्यमाणलक्षणया शुद्धया शुद्धः स प्रथमे दिवसे सायमेकमन्नकालं पेयां सेवेत उपयुज्यते । द्वितीये दिवसे द्वावन्नकालौ पेयामुपयुज्यते । एवं त्रीनन्नकालान् पेयोपयुक्ता भवति । ततस्तृतीये दिवसे द्वावन्नकालौ चतुर्थे दिवसे प्रातरेकमन्नकालं च विलेपीं सेवेत । एवं त्रीनन्नकालान् विलेप्युपयुक्ता भवति । पेया यवागूः । सा तु समण्डा प्रविरलसिक्ता च । विलेपी प्रक्षीणमण्डा संहतसिक्ता च । तथा चतुर्थे दिवसे सायमेकमन्नकालम् अकृतयूषं सेवेत । पञ्चमे द्वावन्नकालावकृतयूषं सेवेत । एवमकृतो यूषस्निन्नकालानुपयुक्तो भवति । षष्ठे दिवसे द्वावन्नकालौ सप्तमे दिवसे प्रातरेकमन्नकालं च कृतं यूषं सेवेत । एवं कृतयूषस्निन्नकालानुपयुक्तो भवति । सप्तमे सायमेकमन्नकालम् अष्टमे द्वावन्नकालौ च मांसरसं सेवेत । एवं मांसरसस्निन्नकालान् सेवितो भवति । इति प्रधानशुद्धिशुद्धस्य पेयादीनां क्रमेण प्रत्येकमन्नकालत्रयसेवने क्रमः । एवं मध्यशुद्धिशुद्धेन पेयादयः क्रमेण प्रत्येकमन्नकालद्वयमासेव्याः । तथा स्वल्पशुद्धिशुद्धेन पेयादयः क्रमेणैकमन्नकालमासेव्याः । इत्याकारोऽप्याह—प्रधानशुद्धया आढकदोषनिर्हरणलक्षणया मध्यशुद्धया अर्धाढकहरणलक्षणया अवरशुद्धया प्रस्थलक्षणया शुद्धो यथासंख्यं त्रीन् द्वौ एकमन्नकालान् सेवेत पेयादीन् । तत्र प्रधानशुद्धौ सप्तभिर्दिनैः प्रकृतिभोजनप्राप्तिः । तथा हि—त्रिष्वन्नकालेषु पेया त्रिष्वन्नकालेषु विलेपी त्रिष्वसंस्कृतो यूषस्त्रिषु संस्कृतश्च त्रिषु रस इति पञ्चदशान्नकालाः सप्तभिर्दिनैः प्राप्यन्ते । अष्टमे च दिने प्रकृतिभोजनम् । मध्यमे च शोधने दशभिरन्नकालैः षष्ठे दिने प्रकृतिभोजनप्राप्तिः । अधमे पञ्चभिरन्नकालैः तृतीयेऽहि प्रकृतिभोजनप्राप्तिरिति । स्नेहलवणादियोगः कृतत्वं तद्राहित्यमकृतत्वम् । उक्तं च—

‘साम्नेः सन्नेहलवणैः शुण्ठीमरिचहिङ्गुभिः ।

संयोगः कृतता त्रेया तद्राहित्यादसंस्क्रिया ॥

घृतेन डाढिमाण्नेन सैन्धवेन च संस्क्रिया ।

शुद्धिश्चा रसादीनां न तीक्ष्णैस्तत्र संस्क्रिया ॥’

इति । अथवा एवं योजना—पेयां विलेपीमकृतं कृतं च यूषम् अकृतं कृतं च रसं प्रधानमध्यावरशुद्धिशुद्धश्च नरो यथासंख्येन त्रीनञ्जकालान् उभयमञ्जकाल-मेकमञ्जकालं पेयादीश्चतुरः क्रमेण सेवेत । एतदुक्तं भवति । प्रथमे दिवसे साय-मेकमन्नकालं द्वितीये द्वावन्नकालौ पेयां सेवेत । तृतीये दिवसे द्वावन्नकालौ चतुर्थे दिवसे प्रथमं चान्नकालं विलेपीं सेवेत । चतुर्थेऽहि सायमन्नकालं पञ्चमे द्वावन्नकालौ च अकृतयूषं सेवेत । षष्ठे एकमन्नकालम् अकृतं रसं तमेव द्वितीयमन्नकालं सप्तमे प्रातरन्नकालं कृतं रसं सेवेत । अकृतोऽल्पस्नेहलवणः । ततोऽन्यः कृतः । एवं द्वादशेऽञ्जकालेऽतीते पुनरञ्जगुणानां क्रमोपयोगेन सप्तसु दिनेषु गतेषु प्रकृतिभोजनं सेवेत । वसनदिनाच्चतुर्दशे पञ्चदशे वाहि प्रकृतिभोजन-मित्यर्थः । तथा चागमः—अथैनं सायाहे अपरे वाहि सुखोदकपरिषिक्तं पुरा-णानां लोहितशालितण्डुलानां सुक्विलन्नां मण्डपूर्वां सुखोष्णां यवागूं पाययेद् अग्निबलमभिसमाक्ष्य । एवं द्वितीये तृतीये चान्नकाले । चतुर्थे त्वन्नकाले तथाविधानामेव शालीनां सुक्विलन्नां विलेपीमुष्णोदकद्वितीयामस्नेहलवणामल्पस्ने-हलवणां वा भोजयेत् । एवं पञ्चमे षष्ठे चान्नकाले । सप्तमे त्वन्नकाले तथावि-धानामेव शालीनां द्विःप्रसृतं सुस्विन्नमोदतमुष्णोदकानुपानं तनुना तनुस्नेह-लवणोपपन्नेन मुद्गयूषेण भोजयेत् । एवमष्टमे नवमे चान्नकाले । दशमे त्वन्नकाले लावकपिञ्जलादीनामन्यतमस्य मांसस्य रसेन । दकलावणिकेन नातिसारवता भोज-येत् । उष्णोदकानुपानमन्नम् । एवमेकादशे द्वादशे चान्नकाले । अत ऊर्ध्वमञ्ज-गुणान् क्रमेणोपयुञ्जानः सप्तरात्रेण प्रकृतिभोजनमाराच्छेदिति । अत ऊर्ध्वं मांसरस-भोजनादूर्ध्वं सप्तरात्रेण प्रकृतिभोजनमागच्छेत् । सप्तरात्रमन्नगुणान् क्रमेणोपयु-ञ्जानः स्निग्धगुर्वादीन् गुणान् आनुपूर्व्यं अभिवर्धयन्निति । केचिदेवं व्याचक्षते—

अकृतं कृतयूषं च तनु संस्कारकं रसम् ।

इति विशेषलक्षणवचनाद् यूष एव कृतविशेषणः न रसः । स च सप्तमाष्टमन-वमेष्वन्नकालेषु कदाचिदकृतः कल्पमित्यव्यः । परतश्च त्रिष्वन्नकालेषु रसनिर्देशः । एवं पूर्वोक्ताविरोधेन द्वादशैवान्नकालाः । यथासंख्यं वा अकृतं कृतयूषं चेति व्युत्क्रान्तश्चशब्दः । तनुरिति पौरोगव्यैः कृत उक्तः । सूदशासं च

‘यश्च स्यादकृतो यूषो रसो यश्च कृतो भवेत् ।

कृतसंज्ञो लघुस्तत्र तनुरिदो यतः स हि ॥’

इति । प्रत्येकं कृताकृतत्वं हि संस्कृतासंस्कृतत्वम् । उपकल्पनीयेऽध्याये असं-
स्कृतो यूप उक्तः । रसश्च कृतः । उदकलावणिकनिर्देशात् तस्य हि लक्षणं तज्ज्ञै-
रुक्तं —

यवनीमरिचाजाजीलवणैः संस्कृतस्तनुः ।

रसको हिङ्गुधान्याढ्यो भवेदुदकलावणः ॥

इति । कृतेन रसेनाकृतस्य रसस्याकृतेन यूपेण कृतस्य च यूपस्य ग्रह-
णम् । अन्यथा हि यूपरससूपानां गुरु विद्याद् यथोत्तरमित्यागमाद् अकृतयूषा-
नन्तरं कृतमांसरसोपदेशो दोषवान् स्यात् । त्रिष्वेवान्नकालेषु यूपस्य कृताकृतस्य
त्रिष्वेवान्नकालेषु रसस्य च कृताकृतस्योपयोग इति । यच्च विशिष्टयोगशुद्ध्य-
पेक्षं कचिन्निर्दिष्टं प्रागेव मांसरसादिकं तद् विकारावस्थापेक्षमिति । एवं त्रयोऽन्न-
कालाः प्रधानायां शुद्धौ तत्र काष्ठागतमग्निमान्द्यमिति मध्यमावरयोरपि द्विश
एकशः क्रमेणैव पेयादय इति अकृतयोर्यूपरसयोरुपयोगश्चरकेण नेष्टः । तथा हि
तदग्रन्थः पूर्वमुक्तः— ‘अथैनं सायादे परे वाहि सुखोदकपरिषिक्तम्’ इत्यारभ्य ‘याव-
दत ऊर्ध्वमन्नगुणान् क्रमेणोपयुञ्जानः सप्तरात्रेण प्रकृतिभोजनमागच्छेदि’ति । अस्य
ग्रन्थस्य पूर्वोक्तपक्षाविरोधेनैवं वा योजना । अतो वमनदिनादूर्ध्वं सप्तरात्रेण प्रकृ-
तिभोजनमागच्छेत् । सप्तमे दिने प्रकृतिभोजनप्राप्तिरसंस्कृतयोर्यूपरसयोरस्वीकारेण
इति । नन्वकृतयूपरसयोः परिग्रहापरिग्रहकृतः संशय इति । उच्यते । अन्य-
पेक्षत्वान्नायं दोषः बोऽतिदुर्बलाग्निस्तस्य शोधनेनाप्यग्नेर्मान्द्यात् तद्विवृद्धयर्थ-
मकृतयोरपि रसयूपयोः प्रयोगः संस्कारकद्रव्यसंयोगादितरस्मिन् गुरुत्वम् । युक्ति-
सिद्धं मध्यमान्निविषयं चरकवचनमित्यदोषः । कृताकृतत्वं यूपरसयोरन्यत्राप्यु-
क्तम् ‘अथास्य सुखाम्बुना स्नातस्यापरादे शृङ्गिवेरसिद्धामुष्णां यवागूं दद्यात् ।
ततः प्रभृति भक्तकालेषु यवाग्नादिसंसर्गः तिस्रो यवागवः सशृङ्गिवेराः तिस्रो वि-
लेप्यस्त्रीप्यकृतयूषाणि त्रीणि कृतयूषाणि त्रयः कृता जाङ्गलरसाः’ इति । सौश्रुते
चोक्तम्—

“हृतदोषप्रमाणेन स चाहारक्रमः स्मृतः ।

त्रीणि चापि प्रमाणानि प्रस्थोऽर्धाढकमाढकम् ॥

प्रस्थेऽप्येकाग्रतः पेया यवागूः सूपकस्पिता ।

द्वे त्रैवार्धाढके देये तिस्रश्चाप्याढके गते ॥

विलेपीमुचिताद् भक्ताच्चतुर्थांशकृतां तथा ।

दद्यादुक्तेन विधिना विरजसिक्थामपिच्छिकाय ॥

धृतेन सैन्धवेनाथ पुनर्यूपेण बुद्धिमान् ।

द्वितीयमंशमुचितादकृताख्येन योजयेत् ॥

ततस्तु कृतसंज्ञेन हृद्येनेन्द्रियबोधिना ।

त्रीनंशान् वितरेद् भोक्तुमातुरायेति तं यथा ॥

ततो यथोचितं भक्तं भोक्तुमस्मै विचक्षणः ।

लावैणहरिणादीनां रसैर्दद्यात् सुसंस्कृतैः ॥”

इति । अत्राप्यसंस्कृतरसस्यावचनं पूर्ववद् व्याख्येयम् । स्नेहपीतादीनां सर्वेषां सामान्योऽयमन्नक्रमः । तत्र वमने भोजनमप्यनुजज्ञे सुश्रुतः । यथा—

“ततोऽपराहे सुविरिक्तदेह-

मुष्णाभिराद्भिः परिपिक्तगात्रम् ।

कुल्लभमुद्राढकिजाङ्गलानां

यूपै रसैश्चाप्युपभोजयेत्तु” ॥

इति । उद्विक्तस्लेष्मविषयोऽयं विधिरित्यवगन्तव्यम् । उक्तं च—

‘कृतेऽपि वमने स्लेष्मण्यनुच्छिन्ने चलात्मके ।

रुक्षैर्यूपैः कुल्लथादेरन्नं भुञ्जीत मात्रया ॥’

इति । पेयादीनां साधितेन जलेन पाकः । उक्तं च—

‘मण्डप्रधानां सुस्विन्नतण्डुलां विश्वसाधिताम् ।

पेयां पिबेत् सकृच्छुद्धो द्विस्त्रिविधं विलेपिकाम् ॥’

‘उचितानाञ्चतुर्थांशतण्डुलस्तु विलेप्यकः ।

विलेप्यतण्डुलार्धांशैः पेया कल्प्या तमोर्जलम् ॥

चतुर्गुणं पञ्चगुणं तण्डुलाद् ग्राह्यमुच्यते ।

पेयादिसाधने वारि पक्वार्धांशावशेषितम् ॥

ग्राह्यं निरपक्वादीड्यं विधिः सर्वत्र युज्यते ।’

इति । प्रवानमध्यावरेति “कृत्वापोः संज्ञाच्छन्दसोः” इति ह्रस्वः । त्रीनलका-
कान् इत्यत्यन्तसंयोगे द्वितीया ॥ २९ ॥

अधुना जनेन पेयादिक्रमेण यत् फलं भवति तत् सहजान्तमाह —

यथाणुरग्निस्तृणगोमयाद्यैः

सन्धुक्ष्यमाणो भवति क्रमेण ।

महान् स्थिरः सर्वपचस्तथैव

शुद्धस्य पेयादिभिरन्तराग्निः ॥ ३० ॥

यथेत्यादि । यथा बाष्पोऽग्निरणुरूपः सन् तृणगोमयकाष्ठादिभिः सूक्ष्मैः क्रमेण सन्धुक्ष्यमाणो दीप्यमानो महान् स्थिरः सर्वपचश्च क्रमेण भवति महान् भवति स्थिराश्चिरकालावस्थायी च भवति सर्वपचश्च भवति । सर्वं पचतीति सर्वपचः सर्वं च पक्तुं शक्नोति । तथैव तेनैव प्रकारेण शुद्धस्य नरस्य शोधनेनान्तराग्निरौदर्योऽग्निरणुः सन् पेयादिभिः क्रमेण महान् स्थिरः सर्वपचश्च भवति । सर्वग्रहणेन पथ्यापथ्यमुच्यते । अपथ्यमपि पचतीत्यर्थः । सर्वपच इति पचेरजन्तस्य सर्वशब्देन सह षष्ठीसमासः ॥ ३० ॥

ननु प्रधानमभ्यावरशुद्धिशुद्ध इत्युक्तम् । तत्र न ज्ञायते का प्रधाना शुद्धिः का मध्या का अवरेति । अतो द्वयोरपि वमनविरेचनयोर्वैगसंख्यया हृतदोषप्रमाणतः प्रवृत्तदोषदर्शनतश्च शुद्धित्रयलक्षणमुच्यते जघन्येत्यादिना ॥

जघन्यमध्यप्रवरे तु वेगा-

श्चत्वार इष्टा वमने षडष्टौ ।

दशैव ते द्वित्रिगुणा विरेके

प्रस्थस्तथा स्याद्द्विचतुर्गुणश्च ॥ ३१ ॥

जघन्ये अधमे मध्ये मध्यमे प्रवरे उत्तमे च वसते यथासंख्यं चत्वारो वेगाः षड् वेगाः अष्टौ वेगा इष्टा आचार्यैः । विरेके तु जघन्ये त एव वेगा दश इष्टाः । मध्ये विरेके द्विगुणा दश विंशतिर्वेगा इष्टाः । प्रवरे विरेके त्रिगुणा दश त्रिंशद् वेगा इष्टा इति वमनविरेचनयोः वैगसंख्यया सम्यग्योगलक्षणम् । वेगो हि स्वस्थानाद् दोषाणां प्रवृत्तिविरामोपलक्षितः । तथा जघन्यमध्यप्रवरे विरेके यथासंख्येन प्रस्थो द्विगुणः चतुर्गुणश्च स्यादिति सम्बन्धः । प्रस्थोऽधमे तथा भेदलक्षणं स्यादिति भावः । द्विगुणः प्रस्थः प्रस्थद्वयं मध्ये । चतुर्गुणः प्रस्थः चत्वारः प्रस्थाः प्रवरे लक्षणम् । तथेति

समुच्चये । न केवलं वेगमानं स्यादिति तु शब्दस्यार्थः । ननु वमनमतिक्रम्य विरेके परिमाणलक्षणं किमिति उच्यते । वमनाद् विरेचनस्य प्राधान्याख्यापनार्थं क्रम-
भङ्गः । विरेचनस्य पूर्वकर्मतया वमनं न विपरीतम् । प्रधानाङ्गतया हि गुणो
वर्तते । वमनं विरेचनस्याङ्गम् । हीनगुणसम्पादनाय प्रधानप्रवृत्तिः । अतो गुण-
भावादप्रधानं वमनम् । विरेकः प्रधानः । उक्तं च—

‘वमेर्विरेचनं मुख्यं विरेकाद् वस्तिरुत्तमः ।

सिरावेधः समो वस्तेरधिकः कैश्चिदिष्यते ॥’

इति ॥ ३१ ॥

दोषपरिमाणतोऽपि विरेके भेदमाह—

पित्तावसानं वमनं विरेका-

दर्धं कफान्तं च विरेकमाहुः ।

पित्तेत्यादि । अन्ये पुनराचार्याः पित्तावसानं वमनमुत्कृष्टमाहुः । विरेकाच्च
प्रस्थपरिमाणेनार्धमाहुः । न विरेकवेगसङ्ख्यानादर्धमुक्तत्वाद् वमनवेगानाम् अपि
तु प्रस्थपरिमाणादर्धं तेन जघन्ये वमनेऽर्धप्रस्थं मध्ये प्रस्थः प्रवरे प्रस्थौ द्वा-
विति । तथा कफान्तं विरेकमाहुः कफान्ते विरेके प्रवरत्वम् । तथा चाङ्गमः—

‘प्राप्तिश्च विदपित्तकफानिलानां ।

सम्यग् विरिक्तस्य भवेत् क्रमेण ।’

इति । इद्याकारोऽप्याह — पित्तेत्यादिना त्रिविधानां वमनविरेचनाना-
मुत्तमं वदति । पित्तावसानं वमनं श्रेष्ठमिति शेषः । विरेकादर्धं द्विप्रस्थप्रस्था-
र्धप्रस्था उत्तममध्यमाधमे क्रमेण कफान्तं च विरेकमाहुः । चशब्दोऽवधारणार्थः ।
कृष्णावसानो विरेकः श्रेष्ठः, नान्यौ । उक्तं च —

‘त्रीणि दोषप्रमाणानि प्रस्थोऽर्धादकमादकम् ।

तत्रावरं प्रस्थमात्रं द्वे शेषे मध्यमोत्तमे ॥

पुरीषबहुलः पूर्वः पित्तप्रायस्तु मध्यमः ।

श्लेष्मान्त उत्तमो दृष्टो मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥’

इति । अन्ये त्रयाणामपि वमनविरेकाणामुत्तमत्वं वर्णयन्ति । तथा हि —

‘हीनमध्योत्तमे दोषे हीनमध्योत्तमैर्हते ।

कफान्तत्वं विरेके स्याद् वमने पित्तदर्शनम् ॥’

इति ॥

इतस्य दोषस्य प्रमाणप्रकारमाह—

द्वित्रान्सविदकानपनीय वेगान्

मेयं विरेके वमने तु पीतम् ॥ ३२ ॥

द्वित्रानिति । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः 'सङ्ख्ययाव्यय' इति बहुव्रीहेः । 'बहुव्रीहौ सङ्ख्येये डच्' इति डच् । सह विशा पुरीषेण वर्तन्त इति सवि-
दकाः । तत्र विरेके द्वित्रान् सपुरीषान् वेगानपनीय मुक्त्वान्यन्मेयं मातव्यम् ।
प्रस्थादिना दोषस्य मातुमिष्टत्वाद् वमने पुनः यत् परिमाणं पीतमौषधं
तदपनीय त्यक्त्वा मेयं दोषवेगाः मातव्याः इत्यर्थः । प्रतिनियतप्रमाणयोः
पित्तश्लेष्मणोः प्रकोपनिमित्तं बहुत्वं तस्यापि निर्हरणे नियमः कृत इति ॥ ३२ ॥

अथैनं वामितं भूयः स्नेहस्वेदोपपादितम् ।

श्लेष्मकाले गते ज्ञात्वा कोष्ठं सम्यग्विरेचयेत् ॥ ३३ ॥

अथेत्यादि । आनन्तर्यमङ्गलयोरथशब्दः । अथ वमनादनन्तरं कृतमङ्गल-
मेन नरं वामितं भूयः पुनरपि स्नेहस्वेदाभ्यामुपपादितं पुनरपि विरेकाङ्गत्वेन
स्निग्धं सम्यक् स्नेहनादूर्ध्वं निवृत्तस्नेहपानं त्रिरात्रं स्वेदमाचरन्तमनन्तरं सम्य-
ग्विरेचयेत् । आगमो हि—

'स्नेहात् प्रस्कन्दनं जन्तुस्त्रिरात्रोपरतः पिवेत् ।'

इति । प्रस्कन्दनं विरेचनम् । अस्मिन् शास्त्रेऽप्युक्तम् —

'स्निग्धद्रवोष्णधन्वात्परसमुक् स्वेदमाचरन् ।

स्निग्धस्थ्यहं स्थितः कुर्याद् विरेकं.... ॥'

इति । पक्षाद् विरेको वामित इति च । वामित इत्यनेन नत्वकृतवमनं विरेचयेद्
इति सिध्यति । कदा विरेचनं पाययेत्— श्लेष्मकाले गते प्रथमे प्रहरेऽतिक्रान्ते
सति द्वितीयप्रहरमध्ये विरेचनं पेयम् । अथ कथमत्र इत्स्वमात्रः प्रहरो गृहीत
इति ज्ञायते । आगमादिति ब्रूमः ॥

'पूर्वाह्णे वमनं पेयं प्रातर्दयं विरेचनम् ।

मध्याह्णे तु निरूहः स्वादपराह्णेऽनुवासनम् ॥'

इति । पूर्वाह्णशब्दः प्रथमयामवचनः । प्रातःशब्दो द्वितीययामवचनः । यामौ
द्विप्रकारौ यथोक्तं प्रादोनाश्चतस इति । सार्धसप्तनाडिकावसाने विरेचनं
देयमित्येके । यथा—

‘प्रथमेऽपगते यामे विरेकस्य विधिर्हितः ।

वमनं प्रथमे यामे मध्याह्ने तु निरूहणम् ॥’

इति । अत्र यामद्वयस्याविशेषितत्वादयमर्थः सिध्यति । अल्पकफस्य पित्तप्रधानस्य द्वितीयप्रहरे विरेकः । बहुकफस्य प्रथमे महति यामे गते विरेक इति । श्लेष्मकाले दिनप्रथमत्रिभागे गते इति हाटकः । ननु कस्य वमनानन्तरं विरेचनं, विरेचनादनन्तरं घस्तिरिति विधीयते । उच्यते । यादृच्छिकस्वस्थस्य कुष्ठादिषु व्याधिषु कृमात् पञ्चकर्मविधिः । मिषवपरिपालितस्य कालकृतदोषोद्रेकशान्त्यर्थमधमशोधनविधानमिति ज्ञेयम् । किं कृत्वा— कोष्ठं मृदुमध्यकूरलक्षणमवगम्य । सम्यगित्यस्य काकाक्षिवदन्वयः । मृद्वादिभेदेन कोष्ठं सम्यग् ज्ञात्वा यथाहर्णे भेषजेन सम्यग् विरेचयेदिति ॥ ३३ ॥

कोष्ठं ज्ञात्वत्युक्तम् । तत्र ज्ञायते त्रिविधः कोष्ठः, कीदृशश्चेति कोष्ठज्ञानार्थं कोष्ठानुरूपविधानार्थं चाह —

बहुपित्तो मृदुः कोष्ठः क्षीरेणापि विरेच्यते ।

प्रभूतमारुतः क्रूरः कृच्छ्राच्छ्यामादिकैरपि ॥ ३४ ॥

बहुपित्त इत्यादि । पित्तस्य विरेचनसाध्यत्वातिशयस्यापनार्थं प्रथमं पित्तकोष्ठो निरूप्यते । जन्मकाले पश्चाद्वा योऽधिकपित्तः कोष्ठः स मृदुर्भवति । स च क्षीरेणापि विरेच्यते । अपिशब्दः समुच्चये । दाक्षारग्वधादिभिश्च मृदुभिर्द्रव्यैरित्यर्थः । प्रभूतमारुतो यः कोष्ठः स क्रूरो भवति । स च कोष्ठः श्यामादिकैः कृच्छ्रेण कथञ्चिदेव विरेच्यते । आदिशब्देन समुद्रैरण्डकङ्कुकुष्ठकम्पित्यकमुषाक्षीरादयो गृह्यन्ते । अपिशब्दाद् दाक्षारग्वधादिभिर्नि विरेच्यत एव । पित्तवातकोष्ठयोः कफसम्बन्धे मृदुत्वकूरत्वयोः किञ्चिद्भेदाः । उक्तं च—

‘कोष्ठस्य क्रूरता मन्दा कफयुक्ते न भवति ।

मृदुतापि तथा ज्ञेया पित्ते कफसमन्विते ॥

त्रिभिर्दोषैः समुद्रिकैः समः कोष्ठः कफेन च ।’

इति । स्वादत्र क्रूरकोष्ठस्य च वमनं विरेचनं चाशक्तं वातानाधभावात् । तथा हि — वमनेन कफमपत्रयत्वात् सौम्यगुणहान्या पक्वशुद्धिः विरेचनस्याप्यङ्गरोक्षकरणात् अत्र विधीयते — स्नेहस्वेदोपपादनाद् वातशान्तेरन्वाधकरं वमनं

वमनान्ते च पुनः स्नेहस्वेदोपदेशाच्च । एवं विरेचनेऽपि द्रष्टव्यम् । तथा
चागमः —

“कर्मणां वमनादीनामन्तरे त्वन्तरे पुनः ।

स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जीत स्नेहमन्ते बलाय च ॥”

इति ॥ ३४ ॥

कषायमधुरैः पित्ते विरेकः कटुकैः कफे ।

स्निग्धोष्णलवणैर्वायौ

कषायमधुरैरारग्वधादिभिः पित्ते विरेकः । कटुकैः कफे (विरेकः) ।

स्निग्धोष्णलवणैरेरण्डतैलादिभिर्वायौ विरेकः ॥

अप्रवृत्तौ तु पाययेत् ॥ ३५ ॥

उष्णाम्बु स्वेदबेदस्य पाणितापेन चोदरम् ।

अप्रवृत्तिरीषत्प्रवृत्तिः । नजीषदर्थे । वेगानामीषत्प्रवृत्तौ सत्यां भेषजेत्ते-
जनार्थं उष्णाम्बु पाययेद् वैद्यः । उष्णाम्बुपानादौषधस्य चलनाद् वेगप्रवृत्तिः
पाको वा भवति । अप्रवृत्ते तु इति वा पाठः । अस्य च पीतौषधस्य जठरं
पाणितापेन स्वेदयेच्च परिचारकः ॥

उत्थानेऽल्पे दिने तस्मिन्भुक्त्वाऽन्येद्युः पुनः पिबेत् ॥ ३६ ॥

उत्थानं वेगप्रवृत्तिः । उत्थाने अल्पे स्तोकायां प्रवृत्तौ । अनन्तरं तस्मिन्
दिवसे भुक्त्वात्रम् अन्येद्युरन्यस्मिन्नहनि द्वितीयेऽहनि पुनर्विरेचनमौषधं पिबेत् ।
अद्वैतसमस्तदोषस्य भोजनानुवादेनैतद् गमयति । एकेन द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिर्वा
दिवसैर्दोषबलाद्यपेक्षया विरेचनं समापनीयमिति । उक्तं च सारमुष्टौ—

‘शनैर्विरेचनं कार्यमेकद्वित्रिचतुर्दिनैः ।

भोजनं तु यथासास्यं तत्राकर्मसमापनात् ॥

समाप्ते कर्मणि पुनः पेयादिक्रम इष्यताम् ।’

इति ॥ ३६ ॥

अदृढस्नेहकोष्ठस्तु पिबेद्दूर्ध्वं दशाहतः ।

भूयोऽप्युपस्कृततनुः स्नेहस्वेदैर्विरेचनम् ॥ ३७ ॥

यौगिकं सम्यगालोच्य स्मरन् पूर्वमतिक्रमम् ।

हृत्कक्ष्यशुद्धिररुचिरुल्लेखः श्लेष्मपित्तयोः ॥ ३८ ॥

कण्डूर्वेदाहः पिटका पीनसो वातविड्ग्रहः ।

अयोगलक्षणं योगो वैपरीत्ये यथोदितात् ॥ ३९ ॥

स्नेहनं स्नेहः । अहहस्नेहः कोष्ठो यस्य सोऽहहस्नेहकोष्ठः । असम्यक् स्निग्धकोष्ठ इत्यर्थः । स भूयोऽपि स्नेहस्वेदरूपस्कृततनुः संस्कृतशरीरो दशा-
हादूर्ध्वं सप्ताहं स्नेहनं कृत्वा व्यहं स्वेदं विधाय पश्चाद् योगिकं विरेचनं
पिबेत् । सम्यगालोच्य यथावात्रिरूप्य । सम्यगालोचनं पूर्वायोगकारणत्यागार्थम् ।
स्मरन् पूर्वमतिक्रमं 'भैषज्यमात्रां मन्त्रामिमन्त्रिता' गित्यादिकं, तथा 'अप्रवृत्तो
तु पाययेदुष्णांस्त्रिव'त्यादिकं च स्मरन् । हृत्कुक्ष्यशुद्ध्यादि अयोगलक्षणम् ।
यथोदितात् वैपरीत्ये यथोक्ताद् वैपरीत्ये हृत्कुक्षिशुद्धिरित्यादिको योगो
योगलक्षणम् ॥ ३७—३९ ॥

विदपित्तकफवातेषु निःसृतेषु क्रमात्सवेत् ।

निःश्लेष्मपित्तमुदकं श्वेतं कृष्णं सलोहितम् ॥ ४० ॥

मांसधावनतुल्यं वा मेदःखण्डाभमेव वा ।

गुदनिःसरणं तृष्णा भ्रमो नेत्रप्रवेशनम् ॥ ४१ ॥

भवन्त्यतिविरिक्तस्य तथातिवमनामयाः ।

अतिविरिक्तस्य विडादिषु क्रमानिःसृतेषु जलं सवेत् । औषधशब्द-
लोपोऽत्र । विदपित्तौषधकफवातेषु सम्यग् योगलक्षणोद्दिष्टेषु निःसृतेषु । क्रमात्
स्थानानुपूर्व्या । निःश्लेष्मपित्तं तथा श्वेतं किञ्चित् कृष्णं सलोहितमीषद्रक्तम् ।
अथ वा मांसधावनतुल्यं मांसधावनं मांसप्रक्षालनजलं तत्सदृशम् । अथवा मेदः
खण्डाभमुदकं सवेत् । खण्डं शकलम् ; तथा गुदनिःसरणादयोऽतिवमनामयाश्च
क्षामतादयो भवन्ति ॥

सम्यग्विरिक्तमेनं च वमनोक्तेन योजयेत् ॥ ४२ ॥

धूमवर्ज्येन विधिना

एनं च सम्यग्विरिक्तं वमनविहितेन विधिना सेहाचारेण विधूमेनोपपा-
दयेत् 'धूमत्रयस्यान्यतमम्' इति विहितस्यापवादः धूमवर्ज्येनेति ॥

ततो वमितवानिव ।

क्रमेणाश्रानि भुञ्जानो भजेत् प्रकृतिभोजनम् ॥ ४३ ॥

ततोऽनन्तरं सम्यक् विरिक्तः क्रमेण पूर्वोक्तेन रक्तशाल्यन्नमहितपेया-
दीन्यन्नानि । भुञ्जानोऽश्नन् । पेयाद्यन्नगुणोपयोगक्रमेण भुञ्जान इति यावत् ।
प्रकृतिभोजनं भजेत् ॥ ४३ ॥

पीतभेषजस्योपवासविषयं दर्शयति —

मन्दबह्निमसंशुद्धमक्षामं दोषदुर्बलम् ।

अदृष्टजीर्णलिङ्गं च लङ्घयेत्पीतभेषजम् ॥ ४४ ॥

मन्देत्यादि । वमनाय विरेचनाय वा पीतभेषजान् मन्दबह्नादीन्
पञ्च लङ्घयेद् अजीर्णलिङ्गात् । असंशुद्धम् अप्रवृत्तदोषम् । ईषदर्थे विपक्षे वा नञ् ।
दोषदुर्बलं दोषैर्दुर्हर्तृनिबलम् । अदृष्टं जीर्णलिङ्गं पीतभेषजस्य यस्य तम् ।
अदृष्टजीर्णौषधलक्षणम् एतांस्तदहो लङ्घयेदित्यन्ये ॥ ४४ ॥

इदानीं लङ्घनस्य फलमाह —

स्नेहस्वेदौषधोत्केशसङ्गैरिति न बाध्यते ।

स्नेहेत्यादि । इत्येवं लङ्घिते सति स्नेहस्वेदौषधोत्केशसङ्गैः न बाध्यते
न पीडयते आतुरः । उत्केशाश्च सङ्गाश्च उत्केशसङ्गाः स्नेहस्वेदौषधानामुत्के-
शसङ्गाः स्नेहस्वेदौषधोत्केशसङ्गाः तैः । हृद्याकारस्त्वाह — स्नेहनेन स्वेदनेन
औषधेन च य उत्केशो दोषस्य तस्योत्किष्टस्य दोषस्य सङ्गोऽप्रवृत्तिः तैः स्नेहा-
दिभिः सङ्गान्तेर्यो दोषस्तेन न बाध्यते । इतिशब्दो हेत्वर्थः । लङ्घने कृते उत्के-
शसङ्गदोषो न स्यादित्यर्थः, इति ॥

प्रसङ्गेन यथोक्तस्य पेयादिक्रमस्य विषयं दर्शयति —

संशोधनास्रविस्त्रावस्नेहयोजनलङ्घनैः ॥ ४५ ॥

यात्याग्निर्मन्दतां तस्मात् क्रमं पेयादिमाचरेत् ।

संशोधनेत्यादि । संशोधनादिभिर्भूतोऽग्निर्मन्दतां याति तस्मादेतोः
पेयादिकं क्रममाचरेत् । संशोधनं सम्यक् शुद्धिः । अस्रविस्त्रावो रक्तस्रुतिः ।
स्नेहयोजनं स्नेहोपयोगः । लङ्घनस्याग्न्यादिपाचनसमर्थस्यातिप्रयोगे बहिनाशकरत्वं
तत्रापि पेयादिक्रमो विधेयः । ननु शुद्ध्याग्निमान्द्यमिहोच्यते । वक्ष्यति च —
'बुद्धिप्रसाद'मित्यादिना ज्वलनस्य दीप्तिं संशोधनं करोतीति । तदिमे वचसी

परस्परं व्याघ्राते । अत्रोच्यते । कालभेदाददोषः । संशोधने क्रियमाणेऽग्निमान्द्यं भवति । कृते च संशोधने पेयादिक्रममासेवमानस्याग्निदीप्तिरिति न कश्चिदत्र व्याघातः । हाटकोऽप्याह — 'कालभेदाददोषः । संशोधनान्तरमेवाग्नेर्मान्द्यं स्यात् । पेयादिक्रममन्तरमासेवमानस्याग्नेर्दीप्तिरिति । अथवा 'संशोधनादीनां चायथाप्रवृत्तानामग्निनाशकरत्वं सम्यक्प्रवृत्तानामग्निकरत्वमिति' केचित् ॥

सुतारूपपित्तश्लेष्माणं मद्यपं वातपैत्तिकम् ॥ ४६ ॥

पेयां न पाययेत्तेषां तर्पणादिक्रमो हितः ।'

सुतेत्यादि । सुतौ पतितावरूपौ पित्तश्लेष्माणौ यस्य स एवम् । संशोधने प्रवृत्ते यस्य पित्तश्लेष्माणवरूपौ सुतौ देहेऽवस्थितावित्यर्थः । यश्च स्वभावेन मद्यपः तथा यश्च वातपैत्तिको वातपित्तप्रकृतिः त्रीनप्येतान् पेयां न पाययेत् । तेषां किं कार्यमित्याह — तेषां तर्पणादि क्रमो हितः पेयास्थाने तर्पणादय इत्यर्थः । यथाह —

‘लाजसक्तून् पिबेत् पूर्वं ततो यूषान्नभोजनम् ।

पश्चान्मांसरसान्नं स्यात् तर्पणादिरयं क्रमः ॥’

इति । तर्पणा लाजसक्तवः । सुतारूपपित्तादिषु पेयाविलेप्योरेव प्रतिषेधः । अकृतानां कृतानां च यूषाणां मांसरसानामुपयोगः शस्यते इत्यभिप्रायः ॥

ननु विरेचनस्येव वमनस्य कस्मात् पाको न प्रतीक्ष्यत इत्याह —

अपक्वं वमनं दोषान् पच्यमानं विरेचनम् ॥ ४७ ॥

निर्हरेद्दमनस्यातः पाकं न प्रतिपालयेत् ।

अपक्वमित्यादि । वमनविरेचनयोः सर्वविधिसाम्येऽपि प्रवृत्तिभेदोऽस्ति । कथं, वमनमपक्वं सद् दोषान् निर्हरेत् । विरेचनं तु पच्यमानं दोषान् निर्हरेत् । अतो वमनस्य पाकं न प्रतिपालयेत् । औषधपानसमनन्तरमेव वमनप्रवृत्तौ यत्नो विधेय इत्यर्थः । अयोगे शीघ्रमेव प्रतिक्रियां कुर्यात् ॥

विरेचने किञ्चिद् विशेषमाह —

दुर्बलो बहुदोषश्च दोषपाकेन यः स्वयम् ॥ ४८ ॥

विरिच्यते भेदनीयैर्भोज्यैस्तमुपपादयेत् ।

दुर्बलः शोधितः पूर्वमल्पदोषः कुक्षो नरः ॥ ४९ ॥

दुर्बल इत्यादि । दुर्बलो यो नरो बहुदोषश्च दोषपाकेन हेतुना कालेन द्रवीभूते दोषे स्वयमौषधमन्तरेण विरिच्यते भिद्यते । न तस्मै विरेचनमौषधं देयं नापि स्तम्भनम् । तर्हि तत्र किं कार्यमित्याह — तं नरं भेदनीयैर्भोज्यै शकृद्भेदिभिराहारैर्वास्तुकादिभिः संयोजयेत् । हाटकोऽप्याह — यो नरो दौर्बल्यादियुक्तः स (सः) विरेच्यः । न च तस्य दोषो बहुत्वान्निर्गच्छन् स्तम्भनीयः । तं भेदनीयैर्वास्तुकादिभिः योजयेदिति ॥ ४९ ॥

अपरिज्ञातकोष्ठश्च पिबेन्मृद्वल्पमौषधम् ।

तथा दुर्बलः सन् पूर्वं शुद्धस्तथा अल्पदोषस्तथाकृशः तथा मृद्धादिविशेषेणापरिज्ञातकोष्ठः । एते दुर्बलादयः पञ्च पुरुषा मृदुगुणमल्पमात्रं च विरेचनौषधं पिबेयुः । औषधं शोधनौषधमिति हृद्याकारः ॥

तदेव शस्तमित्युपपादयति वरमित्यादिना—

वरं तदसकृत्पीतमन्यथा संशयावहम् ॥ ५० ॥

यतस्तदौषधं प्रयोजनोपेक्षया असकृदनेकवारं पुनः पुनः पीतं वरम् । नत्वन्यथा । बहुतीक्ष्णमौषधं सकृच्च पीतं संशयावहं प्राणसन्देहकारि अवरम् अतियोगभयात् । हृद्याकारोऽप्याह — असकृत् पीतं तदौषधं वरम् अन्यथा तीक्ष्णं बहुमात्रं पीतं संशयावहं प्राणसन्देहकारि इति ॥ ५० ॥

हरेद्बहुंश्चलान्दोषानल्पानल्पान्पुनः पुनः ।

दुर्बलस्य मृदुद्रव्यैरल्पान्संशमयेत् तान् ॥ ५१ ॥

क्लेशयन्ति चिरं ते हि हन्युर्वैनमनिर्हताः ।

हरोदित्यादि । तथा दुर्बलस्य पुरुषस्य चलान् शिथिलान् दोषान् बहून् प्रभूतान् सतोऽल्पानल्पान् स्तोके स्तोके मृदुभिर्द्रव्यैरारम्भवादिभिर्हरेत् । पुनः पुनः पीतं मृद्वौषधं चलान् बहून् दोषानल्पानल्पान् स्तोके स्तोके हरेत् । एवं बलहानि विना दोषनिर्हारः कृतः स्यात् । दुर्बलस्येत्युभयत्रापि च संबध्यते । दुर्बलस्याल्पान् समस्तान् दोषांश्चलाननिर्हतान् शमनैः सम्यक् शमयेदेव । तुरवधारणे । ननु बहवो दोषाः कस्मान्न शाम्यन्त इत्याह — हि यस्माद् बहवश्चलित्वा दोषा अनिर्हताः सन्ताश्चिरकालमेतं दुर्बलमातुरं व्याधिभिः क्लेशयन्ति पीडयन्ति । हन्युर्वा । अनिर्हता वा मारयेयुः । तस्मादेवं बलहानि विना दोषनिर्हरणं कार्यमेव स्यात् ॥

मन्दाग्नेः क्रूरकोष्ठस्य च सम्यग् विरेकोपायमाह -

मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठं च सक्षारलवणैर्धृतैः ॥ ५२ ॥

सन्धुक्षितार्ग्निं विजितकफवातं च शोधयेत् ।

मन्दाग्निमत्यादि । कफवृद्ध्या बहेर्मान्द्यं वातवृद्ध्या जठरस्य कौश्यम्, तदुभयमपि परिहर्तव्यमिति प्रथमचकारार्थः । मन्दाग्निना पीतमौषधं पाकमगच्छद् वमनाय, क्रूरकोष्ठेन पीतं शीघ्रपाकमनाच्च विरेकाय स्यादिति । तयोः परिहारार्थमाह—सक्षारलवणैरिति । क्षारशब्देन वातहरद्रव्याणां भस्मोच्यते । लवणमिति सैन्धवम् । अन्येषां कफकरत्वात् । क्षारलवणसिद्धैर्धृतैः । जातौ बहुवचनम् । कथमवगम्यत इति चेत् तथा प्रयोगदर्शनात्—

‘पाटलीचिरिबिल्वादि क्षारसैन्धवसाधितम् ।

घृतं सन्दीपनं बहेः कफजिद् वातनाशनम् ॥’

इति । विजितकफवातमिति क्षारलवणसिद्धस्य घृतस्य संस्कारानुवर्तकत्वात् कफजित्वं युक्तम् । द्वितीयेन चकारेण कफवातहराणां दपिनानां प्रयोगः समुच्चीयते । अरुणोदत्तत्वाह—‘मन्दाग्निं क्रूरकोष्ठं च सक्षारलवणैर्धृतैः यथासंख्यमुद्दीपितानलं विजितकफवातं च शोधयेद्’ इति । अथवा ‘मन्दाग्निं पुरुषं शोधनप्रसङ्गे सक्षारैर्धृतैर्यथोक्तैः सन्धुक्षितार्ग्निं विजितकफं च कृत्वा शोधयेत् । तथा क्रूरकोष्ठं सलवणैर्धृतैः सन्धुक्षितार्ग्निं विजितवातं च कृत्वा शोधयेद्’ इतीन्दुः ॥

रूक्षबह्निलक्रूरकोष्ठव्याधौ मशीलिनाम् ॥ ५३ ॥

दीप्ताग्नीनां च भैषज्यमविरेच्यैव जीर्यति ।

तेभ्यो वस्तिं पुरा दद्यात्ततः स्निग्धं विरेचनम् ॥ ५४ ॥

शकृन्निर्हृत्य वा किञ्चित्तीक्ष्णाभिः फलवर्तिभिः ।

रूक्षेत्यादि । रूक्षादीनां पञ्चानां पीतं भैषज्यम् अविरेच्य विरेचनमकृत्यैव जीर्यति जरां याति परिणमति । रूक्षबह्निलयोः को भेद इति चेत् । उच्यते । उरुस्तम्भादिषु स्निग्धत्वेऽपि बह्निलदर्शनादेवमुक्तिरुपपद्यते । तेभ्यो रूक्षादिभ्यो वाताधिकत्वात् तज्जयाय पूर्वं वस्तिं दद्यात् । अनन्तरं स्निग्धमेरेण्डतैलबिन्दुघृतादिकं विरेचनं याजयेत् । अथवा वस्त्यनर्हं पुरुषे फलवर्तिभिस्तीक्ष्णाभिः

पुरीषं किञ्चिदस्य निर्हृत्य निस्तार्य स्निग्धं विरेचनं दद्यात् ॥

इस्माद् वस्तिभिः फलवर्तिभिर्वा किञ्चिच्छृङ्गिण्यैश्च इत्याह

प्रवृत्तं हि मलं स्निग्धो विरेको निर्हरेत्सुखम् ॥ ५५ ॥

प्रवृत्तमित्यादि । एवं वस्तिभिः फलवर्तिभिर्वा प्रवृत्तं किञ्चित् पतितं सतं मलं स्निग्धो विरेकः सुस्वमक्लेशेन यस्मान्निर्हरेत् ॥ ५५ ॥

विषाभिघातपाटिकाकुष्ठशोकविसर्पिणः ।

कामिलापाण्डुमेहार्तात्रातिस्निग्धान्विरेचयेत् ॥ ५६ ॥

सर्वान्स्नेहविरेकैश्च रूक्षैस्तु स्नेहभाविताम् ।

विषेत्यादि । नातिशब्दावशेषदर्शने । नातिशीतगुरुस्निग्धमित्यत्र यथा । अथवा नजीषदर्शने । विषादियुक्तान् कामिलाघार्ताश्च ईषत् स्निग्धान् विशोधयेत् । सर्वान्तरान् सर्वान् विषादियुक्तान् स्नेहविरेकैरेव शोधयेत् । स्नेहभाविताम् स्नेहभावितानेतान् पुरुषान् रूक्षैर्विरेकैः शोधयेत् । येषां सञ्चितः स्नेहसंस्कारो देहे विद्यते ते स्नेहभाविताः । हृद्याकारोऽस्याह — विषाघार्तान् पुनः, रूक्षगुणैरेव विरेचनौषधैः शोधयेदिति ।

एतान् सर्वान् विषाघार्तान्कृतस्नेहनान् सतः ।

शोधनद्रव्यसंसिद्धैः स्नेहैः साधु विशोधयेत् ॥

एतानेव बहुस्नेहसेवान् रूक्षैर्विशोधयेत् ।

इति ।

कर्मणां वमनादीनां पुनरप्यन्तरेऽन्तरे ॥ ५७ ॥

स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जीत स्नेहमन्ते बलाय च ।

कर्मणामित्यादि । आदिशब्देन विरेचनास्थापनानुवासननस्यानां ग्रहणम् । वमनादीनां कर्मणामन्तरेऽन्तरे मध्ये मध्ये पुनरपि भूयोऽपि एकस्मिन्नेकस्मिन् समाप्ते पुनरन्यारम्भे स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जीत । अन्ते च एकैकस्य समाप्ते सर्वेषामन्ते च बलाय शरीरस्य बलाधानार्थं स्नेहमुपयुज्जीत । आदौ स्नेहस्वेदौ ततो वमनं पुनः स्नेहस्वेदौ ततो विरेचनं पुनः स्नेहस्वेदौ ततोऽनुवासनं पुनः स्नेहस्वेदौ ततो निरुहणं पुनः स्नेहस्वेदौ ततः शिरोविरेचनमिति च । अन्तरान्तरा इति वा पाठः ॥

किमर्थमेवं स्नेहस्वेदौ युजातेत्याह—

‘ऊषादिभिर्यथा स्विन्नाद्धियते वाससो मलः ॥ ५८ ॥

स्नेहस्वेदस्तथोत्कलेश्य वपुषः शोधनैर्मलः ।

ऊषादिभिरित्यादि । ऊषा क्षारमृत्तिका । आदिशब्देन नालिकेरव-
स्त्वन्दाकादीनां भस्म गृह्यते । यथा वाससो वस्त्रात् स्विन्नात् मलः ऊषादि-
भिरुत्कलेश्य पतनोन्मुखं कृत्वा जलादिना ह्रियते तद्वदेव वपुषो देहादपि मलः
स्नेहस्वेदादिभिरुत्कलेश्य वमनादिभिर्निर्ह्रियत इति संबन्धः ॥

अनु स्नेहस्वेदावन्तरेणापि कस्मान्मलः शोधनैर्न शोध्यत इत्याह—

स्नेहस्वेदावनभ्यस्य कुर्यात्संशोधनं तु यः ॥ ५९ ॥

दारुशुष्कमिवानामे शरीरं तस्य शीर्यते ।

स्नेहस्वेदावित्यादि । यो नरः स्नेहस्वेदावनभ्यस्याशीलयित्वा संशोधनं
कुर्यात् तस्य शरीरं शीर्यते नश्यति । यथा शुष्कं दारु काष्ठमानामे आनमने
शीर्यते तद्वदिति स्नेहस्वेदयोः कर्मसु करणीयत्वं हृदयति दृष्टान्तेन । दीर्यते
इति वा पाठः । भिद्यत इत्यर्थः ॥ ५९ ॥

संप्रतमुपसंहरन् संशुद्धेः फलमाह—

बुद्धिप्रसादं बलमिन्द्रियाणां

धातुस्थिरत्वं ज्वलनस्य दीप्तिम् ।

चिराच्च पाकं वयसः करोति

संशोधनं सम्यगुपास्यमानम् ॥ ६० ॥

बुद्धीत्यादि संशोधनं सम्यक् शोधनम् । साधु कृत्वा उपास्यमानं सेव्यमा-
नं क्रियमाणमित्यर्थः । बुद्धिप्रसादादीन् पञ्च करोति वयसो यौवनादेरपाकः
अपरिणामः ॥ ६१ ॥

इति श्रीदासपण्डितविरचितायां हृदयबोधिकायामष्टादशोऽध्यायः ।

१. 'मलो हि देहादुत्कलेश्य ह्रियते वाससो यथा' इति मुद्रिताष्टाहृदयपाठः ।

ऊषादिभिर्यथोत्कलेश्य ह्रियते वाससो मलः ।

तथैव वपुषः स्नेहस्वेदमापतिलादिभिः ॥

इति ताळपत्राष्टाहृदयपाठः. अयमेव पाठः सङ्ग्रहेऽपि ।

अध्रैकोनविंशोऽध्यायः ।

मलहरणार्थं पूर्वाध्याय उक्तः । वस्तिना हि मलो निहियत इति वमनविरेचनविधेरन-
न्तरं वस्तिविधेरुपक्रमो युक्त इत्याह — अथात इत्यादि । अथवा वमने कफविनाशायोपदिष्टे
पित्तविनाशनाय च विरेचने वातनाशाय वस्तेः प्रसङ्गात् तस्य परिज्ञानार्थमध्याय आरभ्यते ।

पाठ्यकारोऽप्याह—

‘वमनं कफशान्त्यर्थं रेचनं पित्तशान्तये ।

तस्माद् वातस्य शान्त्यर्थमिदानीं वस्तिरिष्यते ॥’ इति

अथवा ‘तेभ्यो वस्तिं पुरो दद्याद्’ इत्युक्तम् । अतो वस्तिमाह —

अथाऽतो वस्तिविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अथात इत्यादि । वस्तिना दीयत इति वस्तिः तस्य विधिः । ‘वस्तिना
दीयते वस्तिं वा पूर्वमभ्येति ततोऽपि वस्तिः इति सङ्ग्रहे । इद्याकारोऽप्याह—
‘वस्तेः पुरस्तात् प्रस्तावात् तस्याद्य विधिरुच्यते ।

वस्तिना मूत्रपात्रेण मृगाणां य उपक्रमः ॥

स वस्तिरिति तद्विद्विस्तात्कर्मात् तद्विरोच्यते ।

प्रयुक्तमात्र एवैष वस्तिं यातीत्यतोऽपि वा ॥’

इति ॥

वातोल्बणेषु दोषेषु वाते वा वस्तिरिष्यते ।

उपक्रमणां सर्वेषां सोऽग्रणीस्त्रिविधश्च सः ॥ १ ॥

निरुहोऽन्वासनो वस्तिरुत्तरः ।

वातेत्यादि । वात उल्बणोऽधिको येषां दोषाणां त एवम् । वातोल्ब-
णेषु वाताधिकेषु दोषेषु केवले वा वायौ वस्तिरिष्यते । आचार्यैरिति शेषः ।
अथवा वाते वस्तिरिष्यते वातोल्बणेषु दोषेषु वा । वाशब्दस्य वातोल्ब-
णेष्वित्यत्रैव सम्बन्धः न वात इत्यस्मिन् पदे । वाशब्दयुक्तात् पश्चात् तदयुक्तः
पक्षो मुख्य इति न्यायादेवं योजना । अन्यथा चेद् वाते वस्तेरप्राधान्यं स्यात् ।
अथवा वातोल्बणेषु दोषेषु वस्तिरिष्यते वाते वा वाते इव । यथा वाते वस्ति-
रिष्यते तद्वद् वातोल्बणेषु दोषेष्वपीत्यर्थः । वाशब्द उपमानार्थः । “वा विक-
ल्पोपमानयोः” इति । उपक्रमणां वमनादीनां चिकित्सितानां सर्वेषां मध्ये

अग्रणीः प्रधानः, शीघ्रं बृंहणादिकारित्वाद् विकृतानिकोच्छेदित्वाच्च । अथ-
वा उपक्रमाणामिति वातहराणां प्रयोगाणां श्रेष्ठ इत्याभिप्रायः । स च वस्ति-
स्त्रिप्रकारः । तदेव त्रैविध्यमाह—निरूहः अन्वासन उत्तरवस्तिरिति । निरूह
इति । 'वह प्राप्ते' निरूप्यः । अवाग्दोषं नयतीत्यर्थः । शरीरारोहणाद् वा ।
अथवा ऊहरहितो निरूहः अचिन्त्यप्रभावत्वात् । संग्रहेऽप्युक्तं—'शरीरारो-
हणाद् दोषनिर्हरणार्दचिन्त्यप्रभावतयास्मिन्नुहासम्भवात्निरूहः' इति । अनुरू-
पमासनमन्वासनम् । शरीरयोग्या आसिका येन क्रियते तदन्वासनं स्नेहवस्तिः ।
अनुवासनमित्यनुशब्दस्य पूर्वोक्तोऽर्थः । वासनं वासः स्थितिरित्यर्थः । यतश्च
सोऽन्नमनु वसन्नपि न दुष्यति । अनुवासनमपि दीयते इत्यनुवासनम् । निरू-
हादुत्तरं गुदादुत्तरेण वा मार्गेण मेद्वास्थ्येन दीयते इत्युत्तरवस्तिः । ननुपादान-
भेदेन भेदे कल्प्यमाने वस्तेर्द्वैविध्यं, तथा मार्गभेदेनापि । तत् कथं त्रिविध इत्यु-
च्यते । ब्रूमः । प्रयोगभेदात् त्रैविध्यमिति परिहारः ॥ १ ॥

तेन साधयेत् ।

गुल्मानाहखुडप्लीहशुद्धातीसारशूलिनः ॥ २ ॥

जीर्णज्वरप्रतिश्यायशुक्लानिलमग्रहान् ।

वर्ध्माश्मरीरजोनाशान् दारुणांश्चानिलामयान् ॥ ३ ॥

तेनेत्यादि । तेनेति तच्छब्देन निरूहः परामृश्यते । अनास्थाप्याना-
मुत्तरत्र वचनादनुवासनोत्तरवस्त्योः पृथग् विषयाभिधानाच्च । कथमिति चेद्—
ब्रूमः । 'अनास्थाप्यास्त्वित्यधीते तत्र ते निरूद्धा इत्यधिगते सत्यनिरूद्धाः
पुनरिति वक्तुं युज्यते । अपि च 'आस्थाप्या एव चान्वास्या' इति नाधिग-
म्येत । तस्मात् तेनेत्यनेन निरूहस्य ग्रहणं न्याय्यम् । तेन निरूहेण गुल्मादि-
युक्तास्तथा जीर्णज्वरादीनन्यांश्च वातरोगान् कृच्छ्रान् साधयेत् उपक्रामेत् ।
गुल्मादीनां शूलान्तानां द्वन्द्व इति कार्यः । शुद्धातिसारिण इति शुद्धशब्दे-
नामरक्तयोः प्रतिषेधः । शुक्लादीनां ग्रहेण सम्बन्धः । शुक्लग्रहो रेतोनिबन्धः ।
अनिलग्रहो वायोरसञ्चारः । रजोनाशः स्त्रियाः पुष्पविघातः ॥ ३ ॥

अनास्थाप्यास्त्वतिस्त्रिगन्धः क्षतोरस्को भृशं कृशः ।

आमातिसारी वमिमान् संशुद्धो दत्तनावनः ॥ ४ ॥

कासश्वासप्रमेहार्शोहिध्माध्मानाल्पवह्नयः ।

शूनपायुः कृताहारो बद्धच्छिद्रोदकोदरी ॥ ५ ॥

१. मुद्रितसंग्रहे 'अचिन्त्यवीर्यप्रभावतया' इति दृश्यते. २. 'वर्चस' मुद्रिताष्टाङ्गहृदयेऽपि.

कुष्ठी च मधुमेही च मासान् सप्त च गर्भिणी ।

अनास्थाप्या इत्यादि । आस्थापनशब्दो निरूहपर्यायः । आ सम-
न्ताद् देहगुणान् स्थापयतीत्यास्थापनं वयःस्थापनाद् वा । अनास्थाप्या आ-
स्थापनानर्हाः । अतिस्निग्धादयः सप्तममासगर्भिण्यवसानाद् द्वाविंशतिरनास्थाप्याः
न निरूहार्हा इत्यर्थः । वातव्याघावप्यतिस्निग्धानामास्थापनं वज्यम् । क्षतो-
रस्कस्य कृशस्य च शरीरपीडाकरणात् । शुद्धातिसारिण आस्थाप्या इत्यनेनै-
वामातिसारिणोऽनास्थाप्यत्वे लब्धेऽपि पुनर्वचनं नियमार्थम् — आमातिसा-
रिणो न कथञ्चिदास्थाप्या इति । वमिमान् प्रसक्तच्छर्दिः । नित्ययोगेऽत्र
मतुप् । संशुद्धः कृतवमनविरेकः प्रकृतिभोजनावधिकम् । दत्तनावनस्तदहरेव ।
तत्रातिस्निग्धस्य दोषानुत्क्रेश्य निरूहः श्वयधुमुदरं च जनयेत् । क्षतोरस्ककृ-
शयोः क्षोभव्यापन्नशरीरमाशु पीडयेत् । आमातिसारिणो दोषस्य सम्यगनिर्ह-
रणाद् देहस्य क्षोभादतिपीडां कुर्यात् । प्रसक्तच्छर्दिषो दोषोत्क्रेशात् निरूह-
णमूर्ध्वं नयेत् । कृतवमनविरेकयोस्तु रिक्तं देहं क्षतं क्षारवद् दहेत् । कृतनस्यस्य
विवृतोर्ध्वस्रोतस्तस्या भृशं पीडां कुर्यात् । श्वासादीनामुत्किष्टदोषत्वान्निरूह
ऊर्ध्वं व्रजेत् । अर्शःप्रभृतीनां भृशतरमाध्मानं मृत्युर्वा स्यात् । अरुपाग्न्यादीनां
स्तम्भजाल्यादीनावहेत् । शूनपायुः सशोफगुदः । गर्भिण्या अष्टममासात्
पूर्वमास्थापनान् आमगर्भध्वंसः ॥ ४, ५ ॥

आस्थाप्या एव चान्वास्या विशेषादतिवह्वयः ॥ ६ ॥

रूक्षाः केवलवातार्ताः

आस्थाप्य इत्यादिना अनुवासनयोग्यानाह—ये आस्थाप्यास्त एवा-
न्वास्याः आस्थापनयोग्याः सर्वे अनुवासनयोग्या एव । विशेषादिति । अति-
वह्वयादयस्त्रयः विशेषेणातिशयेनान्वास्याः अनुवासनीयाः अनुवासनयोग्याः ।
एषामनुवासनं पोषकरम् । वचनं हि — ‘रूक्षातिदीप्तामयः केवलानिलार्ताश्च
विशेषेण ते परमनुवासनेनाप्याय्यन्ते मूलसेकेन वृक्षवत्’ इति ॥

नानुवास्यास्त एव च ।

येऽनास्थाप्यास्तथा पाण्डुकामलामेहपीनसाः ॥ ७ ॥

नानुवास्यास्त एव चेति । ये अनास्थाप्या अनिरूद्धास्तेऽपि नानु-
वास्या एव । ये निरूहानर्हास्तेऽप्यनुवासनानर्हा इत्यर्थः । अन्ये च सन्त्यनु-

वासनानर्हाः, तानप्याह—तथेति । तथा पाण्डवादयो गलगण्डवदन्ता नानुवा-
सनार्हाः स्नेहवस्त्ययोग्याः । एतेषां हि शोषानुत्क्लेश्य स्नेहवस्तिरुदरं जनयेत् ॥ ७ ॥

अतिदेशप्राप्तं निरन्तरत्वं प्लीहानां चानुवासनं निषेधति—

निरन्नप्लीहविड्भेदिगुरुकोष्ठकफोदराः ।

अभिष्यन्दिगुरुस्थूलकृमिकोष्ठाढ्यमारुताः ॥ ८ ॥

पीते विषे गरेऽपच्यं श्लीपदी गलगण्डवान् ।

निरन्नप्लीहेति । निरन्नस्यानुवासनात् स्नेहविपत्तिः । तथा चोक्तं

खरनादे—

“अमुक्तदत्तश्च तथा स्नेहवस्तिर्विपद्यते”

इति । कृताहारस्यास्थापननिषेधे निरन्नस्यानुवासननिषेधे च युक्तिः सङ्गहे
उक्ता—

‘अमुक्ते रिक्तकोष्ठे च प्रयुक्तमनुवासनम् ।

सरदूरगसूक्ष्मत्वैः क्षिप्रमूर्ध्वं प्रपद्यते ॥

तेन वायोर्जयो न स्याद् वातधामन्यतिष्ठता ।

कायामेराशु नाशश्च विशेषादनिवर्तनात् ॥

स्नेहः सद्योशिताहाररुद्धे त्वामाशयेऽनिलम् ।

पक्वस्थं हन्ति पक्वस्थश्च्यवते चान्नपाकतः ॥

निरुहश्च समीरश्च तीक्ष्णवेगावुभावापि ।

तावन्न मूर्छितौ तीक्ष्णावधोऽन्नेन सहागतौ ॥

ऊर्ध्वं वा शकृता सार्धं संस्थितौ कोष्ठ एव वा ।

समलाहारविष्टब्धौ हरेतामाशु जीवितम् ॥

मुक्तवाननुवास्योऽस्मान्न निरुह्यस्तु मुक्तवान् ।’

इति । प्लीहादीनां स्तम्भजास्यादीनावहेत् । कृमिकोष्ठस्यानुवासनात् पूर्वका-
यमग्निनिःसृतैः कृमिभिश्छर्दिः स्यात् । आढ्यमारुतादीनां सम्यग्दोषानिर्हर-
णादामयवृद्धिः । पीते गरे विषे च नानुवास्या इति योज्यम् । अपची उत्तरे
वक्ष्यमाणा । श्लीपदीति इनिः । गलगण्डवानिति मतुप् ॥

तयोस्तु नेत्रं हेमादिधातुदार्ढ्यस्थिवेणुजम् ॥ ९ ॥

गोपुच्छाकारमच्छिद्रं श्लक्ष्णर्जुगुलिकामुखम् ।

तयोरित्यादि । तयोर्निरूहानुवासनयोर्नेत्रं भवति । स्नेहकल्कक्वाथा-
दिकं कोष्ठं नयत्यपानेन अथवा बहिर्दोषान् भेषजयोगेनेति नेत्रं यन्त्रमुच्यते ।
'दाम्नीशसे'ति घृन्प्रत्ययः । किंभूतं नेत्रं हेमादिजातं स्वर्णादिमयम् । आदिश-
ब्दः प्रकारे । तेन रजतायःकंसत्रपुसीसादयो गृह्यन्ते । धातुशब्दो भूतवचनः
भौतिके हेमादावपि वर्तते । ये तु कठिनत्वे सति बहिसंयोगाद् द्रवतामापद्यन्ते
ते धातवो हेमादयश्च धातवश्चेति द्वन्द्व इति केचित् । दारुशब्देन खदिरास-
नादिसारग्रहणम् । अस्थीनि गजादीनां दन्तादीनि । त्रेणुर्वश एषां द्वन्द्वः ।
एभ्यो जातं तयोर्निरूहानुवासनयोर्नेत्रं भवति । स्फटिकशङ्खादिभिरपि कर्तव्यम् ।
उक्तवांश्च 'सुवर्णादिधातुमणिशङ्खदन्तशृङ्गास्थिवेणुखादिरकदरतिन्दुकादिसारम-
यम्' इति । किंभूतम् आनुपूर्व्योपचयाद् गोपुच्छाकारं गोपुच्छस्याकार
इवाकारो यस्य तदेवम् गोपुच्छवत् क्रमवृत्तमित्यर्थः । अच्छिद्रं निर्विवरम् पार्श्वे
मूलाग्रच्छिद्रव्यतिरिक्तच्छिद्ररहितमित्यर्थः । श्लक्ष्णं मसृणं कोमलम् । तथा
क्रजु अवक्रमम् । तथा गुलिकामुखं गुलिकासदृशं वर्तुलत्वान्मुखं यस्य तदेवम् ।
अतीक्ष्णाग्रमुखमित्यर्थः । अतीक्ष्णाग्रत्वाद् गुदं न क्षिणोतीति । अस्य च नेत्रस्य
यद् गुदे प्रविशति तन्मुखम् । एवंभूतं नेत्रं वैद्यः कारयेत् ॥

अथास्य प्रमाणमाह—

ऊनेऽब्दे पञ्च पूर्णेऽस्मिन्नासप्तभ्योऽङ्गुलानि षट् ॥ १० ॥

सप्तमे सप्त तान्यष्टौ द्वादशे षोडशे नव ।

द्वादशैव परं विंशाद्

ऊन इत्यादि । ऊनेऽब्देऽसंपूर्णे वत्सरे नेत्रस्य पञ्चाङ्गुलानि आङ्गु-
लाङ्गुलैः प्रमाणमिति गम्यते । दैर्घ्येणेत्यर्थात् । वक्ष्यति हि — 'स्वाङ्गु-
गुष्ठेन समं मूले स्थौल्येने'ति । अस्मिन्नब्दे प्रथमे वत्सरे पूर्णे आ सप्तभ्यः
सप्त वर्षाणि मर्यादाकृत्य नेत्रस्य षडङ्गुलानि प्रमाणम् । आसप्तमाद् वर्षात्
षडङ्गुलायामित्यर्थः । आङ् मर्यादायां, नाभिविधौ । चेत् तथा सप्त
वर्षस्यापि षडेवेति प्राप्नोति । वक्ष्यति च 'सप्तमे सप्ते'ति । एवं न पूर्वापरव्या-
हृतं स्यात् । तस्मान्मर्यादायामेवाङ्गिति । सप्तमे वर्षे सप्ताङ्गुलानि । द्वादशे
वत्सरे तान्यङ्गुलान्यष्टौ ग्राह्याणि । नेत्रदैर्घ्यं इति शेषः । द्वादशानां पूरणे इति
'तस्य पूरणे षट्' इति षट् । एवं षोडशे इत्यत्र षोडशे वर्षे नवाङ्गुलानि
नेत्रम् । विंशे द्वादशाङ्गुलानि । विंशाद् वत्सरात् परमूर्ध्वमेकविंशतिप्रभृतिषु

वर्षेषु द्वादशाङ्गुलान्येव । नातोऽप्यधिकानीत्येवशब्दार्थः । विंशद् वर्षात् परतो न प्रमाणे विकल्प इत्यर्थः । एवं नेत्रस्य दैर्घ्यमुक्तम् । विंशतिशब्दात्पूरणे इति “ति विंशतेर्दिति” इति तिशब्दलोपे विंशशब्दः ॥

वीक्ष्य वर्षान्तरेषु च ॥ ११ ॥

वयोबलशरीराणि प्रमाणमभिवर्धयेत् ।

वीक्ष्य वर्षान्तरेषु अन्तरावस्थितेषु वर्षेषु आन्तरालिकेषु वर्षेषु अष्टमन-
वमदशमादिषु प्रमाणमभिवर्धयेत्नेत्रस्येत्यर्थः । न केवलमान्तरेषु वर्षेषु प्रमाण-
मभिवर्धयेत् । वयोबलशरीराणि च वीक्ष्य निरूप्य प्रमाणं वर्धयेत् ।
चशब्दो भिन्नक्रमः । हृद्याकारोऽप्याह—‘वर्षान्तरेषु अनुक्तेषु पञ्चदशसु वयो-
बलशरीराणि वयश्च बलं च शरीरं च निरूप्य नेत्रप्रमाणं वर्धयेत् क्षपयेद् वे’ति ॥

स्वाङ्गुष्ठेन समं मूले स्थौल्येनाऽग्रे कनिष्ठया ॥ १२ ॥

स्वेत्यादि । स्थौल्येन परिणाहेन स्वाङ्गुष्ठेन तुल्यं मूले नेत्रम् । स्वशब्दे-
नातुरो गृह्यते । प्रतिपुरुषमङ्गुष्ठपरिणाहेन तुल्यमूले अग्रं प्रान्तः तस्मिन् आतुरस्य
कनिष्ठयाङ्गुल्या समं नेत्रं स्यात् । यस्मिन् वस्तिर्बध्यते तन्मूलम् । यद् गुदे प्रवि-
शति तदग्रम् । तत् कनिष्ठिकापरिणाहं मध्ये मध्याङ्गुलिसममित्यर्थात् सिध्यति ।
खरनादेऽप्यधिजगे—

‘वस्तिनेत्रं मृदु श्लक्ष्णं प्रवृत्तं गुलिकामुखम् ।

भवेद् गोपुच्छसंस्थानं सुप्रवाहं त्रिकर्णिकम् ॥

*चतुर्भागप्रणयने मर्यादा कर्णिका भवेत् ।

द्वे कर्णिके चोपरिष्ठाद् बन्धाधाराय चान्तरे ॥

स्वाङ्गुष्ठकपरीणाहं मूलं नेत्रस्य गम्यते ।

मध्यं त्वनामिकातुल्यमग्रं तुल्यकनिष्ठिकम् ॥

स्वेनाङ्गुलप्रमाणेन दैर्घ्यं स्याद् द्वादशाङ्गुलम् ।’

इत्यादि ॥ १२ ॥

नेत्रपरिणाहानुरूपं छिद्रं प्रदर्शयति । अथवा अधुना छिद्रप्रमाणवचनद्वारेण नेत्रस्थौ-
ल्यप्रमाणमधिकमपि दर्शयन्नाह—

पूर्णोऽब्देऽङ्गुलमादाय तदर्धाधिप्रवर्धितम् ।

ज्यङ्गुलं परमं छिद्रं मूले

* ‘या त्रिभागप्रणयने’ इति अरुणदत्तस्य अष्टाहहृदयव्याख्यातुरभिमतः पाठः

पूर्ण इत्यादि । अब्दे वर्षे पूर्णे सत्यकुलमादाय आतुरस्य स्वाङ्गुलात् प्रभृति क्रमेण त्र्यङ्गुलं छिद्रं मूले नेत्रस्य भवति । किं मूतं छिद्रम् । अर्ध-
सार्धमर्धार्धं तस्याङ्गुलस्यार्धार्धं तदार्धार्धम् । तेन प्रवर्धितम् । तत्र प्रथमे वर्षे
पूर्णे आतुरस्यैकाङ्गुलप्रमाणं छिद्रं भवति यावद्वर्षाणि षट् । अङ्गुलपरिमाणं
कुटिलीकृतवस्तु यस्य मूलच्छिद्रे प्रविशति तत् तथोक्तम् । सप्तमे वर्षे सपाद-
मङ्गुलं यावदेकादशवर्षाणि । द्वादशे वर्षे सार्धमङ्गुलं यावत् षोडशवर्षाणि ।
षोडशवर्षस्य तु पादोनमङ्गुलद्वयम् । सप्तदशेऽङ्गुलद्वयम् । अष्टादशे वर्षे सपाद-
मङ्गुलद्वयम् । एकोनविंशतिवर्षस्य सार्धमङ्गुलद्वयम् । विंशतिवर्षस्य पादोनमङ्गुल-
त्रयम् । एकविंशतिवर्षस्य त्र्यङ्गुलं छिद्रमिति क्रमो बोद्धव्यः । अथवा तदार्ध-
वर्षवर्धितमित्यस्यायमर्थः । अर्धेनार्धेन प्रवर्धितमिति । अङ्गुलात् प्रभृति अर्धम-
र्धमङ्गुलं गृहीत्वा त्र्यङ्गुलं यावद्वर्धयेदित्यर्थः । पूर्णेऽब्दे एकमङ्गुलं सप्तमे सार्धम-
ङ्गुलं द्वादशे द्वयङ्गुलं षोडशे सार्धद्वयङ्गुलं विंशतिप्रभृति त्र्यङ्गुलमिति । ऊन-
वर्षस्याप्यर्धाङ्गुलं छिद्रं एतदपेक्षया कल्प्यमित्युक्तम् । परममित्युक्तम् ।
अतोऽधिकं निषिध्यते । त्र्यङ्गुलात् किञ्चिन्न्यूनं ग्राह्यमित्यभिप्रायः । त्र्यङ्गुलप-
र्यन्तच्छिद्रमिति सङ्ग्रहग्रन्थस्यार्थः । पर्यन्तशब्दोऽवसानवचनः, पर्यन्तशब्दोऽ-
वधौ च वर्तते । अङ्गुष्ठमुद्रिकायां त्र्यङ्गुलं छिद्रमित्यन्ये । अथवा परममित्यने-
नैतद् गमयति । परमुत्कर्षमाश्रित्य इदं मूलच्छिद्रम् । मध्यमं तु मूलच्छिद्रं
स्वाङ्गुष्ठेनेत्यनेनोक्तम् इति । अङ्गुलिशब्दो मध्यमाङ्गुलिवचनः । मध्यमाङ्गुले-
रन्तिर्भागास्तिर्यङ्मितिस्त्रिगुणितः त्र्यङ्गुलमित्युच्यते ॥

ऽग्रे वहते तु यत् ॥ १३ ॥

मृदं माषं कलायं च क्लृप्तं कर्कन्धुकं क्रमात् ।

अग्र इत्यादि । अग्रे तु छिद्रं तद् भवति यन्मुद्रादीन् क्रमाद् वहति ।
मुद्रादिप्रवेशयोग्यमग्रच्छिद्रमित्यर्थः । तत्र वार्षिकस्य मुद्रवाहि यावत्षड्वर्षम् ।
सप्तवर्षस्य माषवाहि । द्वादशवर्षस्य कलायवाहि । षोडशवर्षस्य स्विन्नकलाय-
वाहि । एकविंशतिवर्षस्य कर्कन्धुवाहीति । ऊनवर्षस्य वनमुद्रवाहीति कल्प्यम्
पुनश्चन्द्रेण वनमुद्रस्यापि ग्रहणात् । अथवा तुशब्देन पञ्चाङ्गुलसमे नेत्रे वन-
मुद्रप्रवेशाप्रत्वं संग्रहोक्तं सूच्यते । ‘अग्रच्छिद्रप्रमाणं चैतदग्रे कनिष्ठया’ इत्य-
त्रापि संगच्छत एव । द्वेष्ट्येण प्रमाणं चात्र पक्षे पूर्वमेव योज्यम् । ‘स्वाङ्गुष्ठेन
सर्वं मूले स्थीर्येने’त्यत्र छिद्रप्रमाणं स्वमत्या सद्विषजा कल्प्यम् । तथा

व्यङ्गुलं छिद्रमित्यत्र च स्थौल्यप्रमाणं स्वभियैव निरूप्यम् । तन्त्रकृता तु ग्रन्थ-
गौरवभयादुक्तप्रायत्वाच्चेह नोक्तम् ॥

कर्णिकास्थानमाह —

मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रान्ते घटितकर्णिकम् ॥ १४ ॥

वर्त्याग्रे पिहितं मूले यथास्वं व्यङ्गुलान्तरम् ।

कर्णिकाद्वितयं नेत्रे कुर्यात्

मूलेत्यादि । कर्णिका नाम मुद्रिका कर्णिकाकृतित्वात् छत्रा-
कारा गुदप्रवेशमर्यादा मितिः, गुदाधिकान्तःप्रवेशनिरोधनी च ज्ञेया ।
मूले यत् छिद्रं यथास्वमुक्तमङ्गुलादि तत्प्रमाणेन प्रान्ते अग्रे घ(तिसा ?
टिता) सम्पादिता कर्णिका यस्मिन् तदेवम् । यावान् मूलच्छिद्रः तावन्तमग्रे
विमुच्य तत्सीमि कर्णिकां कारयेत् । परमं छिद्रं नेत्रे व्यङ्गुलम् । त्रीण्यङ्गुलान्यग्रे
विमुच्य गुदप्रवेशमर्यादामित्तियुक्तं करणीयमित्यर्थः । एवमन्येषामपि व्यङ्गुले
कर्णिका कार्येति सर्वेषामभिप्रेतमेव । तथा हि सुश्रुतोऽपि व्यङ्गुलसंनिविष्टकर्णि-
कमिति व्याचष्ट । ननु सर्वैरपि नेत्रप्रान्ते कर्णिका चतुरङ्गुले क्रियते तत्
कथमिति, दूरप्रणिधानात् खेहस्यानुद्धमनं भवतीति मत्वा तथा क्रियते ! अपि
च कायचिकित्सितप्रधानस्य भट्टारहरिश्चन्द्रस्य कृतिरिति प्रसिद्धे खरनादेऽपि
प्रोक्तत्वाच्च । तत्रैवमधिजगे—

‘वस्तिनेत्रं मृदु श्लक्ष्णं सुवृत्तं गुळिकामुखम् ।

भवेद् गोपुच्छसंस्थानं सुप्रवाहं त्रिकर्णिकम् ॥

चतुर्भागे प्रणयने मर्यादा कर्णिका भवेत् ।

द्वे कर्णिके चोपरिष्ठाद् वस्त्याधारे यवान्तरे ॥

स्वाङ्गुष्ठकपरीणाहं मूलं नेत्रस्य शस्यते ।

मध्यं स्वानामिकातुल्यमग्रं तुल्यकनिष्ठिकम् ॥

स्वेनाङ्गुलप्रमाणेन दैर्घ्यं स्याद् द्वादशाङ्गुलम् ।

कर्कन्धुप्रवहच्छिद्रं श्रेष्ठमन्यद् यथा वयः ॥’

इति । एतत्पक्षमवलम्ब्य मूले कर्णिकाद्वितयं च यवान्तरं क्रियते । तथा वर्त्या
धनचेलदशयाग्रे पिहितं स्थगितं लतादिप्रवेशपरिहारार्थं वस्तौ भेषजक्षेपकाले
तदप्रवृत्त्यर्थं च तथा यथास्वमूनवर्षादिकस्य तदङ्गुलप्रमाणेन द्व्यङ्गुलान्तरं

कर्णिकाद्वितयं कुर्यात् । यथास्वं द्यङ्गुलान्तरं यस्य यस्य ऊनवर्षादिकस्य यद् यदंगु-
लद्वितयं तावत्प्रमाणमन्तरालं कृत्वा कर्णिकायुगलं कारयेद् वस्तिपुटयोजनार्थम् ।
आगमो हि — 'स्यात् कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे मूलाश्रिते वस्तिनिबन्धने द्वे'
इति ॥

अत एवाह —

तत्र च योजयेत् ॥ १५ ॥

अजाविमहिषादीनां वास्तिं सुमृदितं दृढम् ।

कषायरक्तं निश्छिद्रग्रन्थिगन्धसिरं तनुम् ॥ १६ ॥

ग्रथितं साधु सूत्रेण सुखसंस्थाप्यभेषजम् ।

वस्त्यभावेऽङ्गपादं वा न्यसेद्वासोऽथवा घनम् ॥ १७ ॥

तत्रेत्यादि । तत्र कर्णिकाद्वितये अजादीनां वास्तिं प्रयो-
जयेत् । आदिशब्देन वृषवराहादीनां ग्रहणम् । तेषां वास्ति । अजादीनामित्येवं
निर्देशोऽप्यविमहिषग्रहणे लब्धे साक्षादेतयोर्ग्रहणमन्येज्ययो वास्तभ्य एत-
द्वस्तेर्योग्यतरत्वप्रतिपादनार्थम् । किंभूतं वास्ति— सुमृदितं सखेहमुद्रैः सम्यङ्
मर्दितम् । तथा दृढं स्थिरं, तथा कषायेण हरीतक्यादिना रक्तम् । अथवा कषायेण
काक्षागैरिकादिना रक्तं रञ्जितम् । तथा निश्छिद्रग्रन्थिगन्धसिरं छिद्रादीनां द्वन्द्वः,
ता न सन्ति यत्र स एवम् । अच्छिद्रग्रन्थीति वा पाठः । तनुमच्छमस्थूलम्
अबलमित्यर्थः । तथा साधु सम्यक् सूत्रेण ग्रथितं बद्धं तथा सुखेनाकृच्छ्रेण
संस्थापनीयमौषधं यतस्तं सुखेन औषधं संस्थापयितुं शक्यम् । वस्तेरभावे
सत्यङ्गपादं छागोरभ्राद्यवयवविशेषं वा न्यसेत् । 'विपाटितभेषपादकृत्तिरङ्गपाद'
इतीन्दुः । 'अङ्गपादमि'ति केषांचित् पाठः । अङ्गपादश्चर्मपर्यायः ।
उक्तं च निघण्टौ —

“त्वग् वल्को वल्कलं जल्ली क्षुरीच्छदनकं छदः ।

अङ्गपादोऽजिनं चर्म समार्थाः कृत्तिरेव च ॥ ”

इति । अथवा वासो बलं सूक्ष्मतान्तवं मधूच्छिद्योपदिग्धत्वाद् घनं न्यसेत् ।

आगमो हि—

“वस्तेरभावे प्लवनीगलो वा

स्यादङ्गपादः सुघनः पटो वा । ”

इति । लुवनी जलशकुन्तः । अङ्गपादं चर्मेति पाठ्यकारः ॥ १५-१७ ॥

अधुना प्रदेयस्यौषधस्य माप्रोच्यते—

निरूहमात्रा प्रथमे प्रकुञ्चो वत्सरात्परम् ।

प्रकुञ्चवृद्धिः प्रत्यब्दं यावत् षट् प्रसृतास्ततः ॥ १८ ॥

प्रसृतं वर्धयेदूर्ध्वं द्वादशाष्टादशस्य च ।

आसप्ततेरिदं मानं दशैव प्रसृताः परम् ॥ १९ ॥

निरूहेत्यादि । प्रथमे वर्षे निरूहस्यास्थापनस्य मात्राः प्रकुञ्चः पलं कषायस्नेहादिसहितस्य पलप्रमाणं षण्मासादौ त्वेतदनुसारेणार्धपलादि कल्प्यम् । वर्षात् परं प्रकुञ्चेन वृद्धिः प्रतिवत्सरं कार्या यावत् षट् प्रसृता भवन्ति द्वादशे वर्षे षट्प्रसृता इत्यर्थः । द्वादशपलानि हि षट् प्रसृताः, 'द्वे पले प्रसृतः' इति वचनात् । तत ऊर्ध्वं प्रत्यब्दं प्रसृतं वर्धयेत् । प्रत्यब्दमित्यनुवर्तते । ततो द्वादशवर्षस्य द्वादशपलानि । अनन्तरं त्रयोदशवर्षादिषु प्रतिवर्षं पलद्वयं निरूहमात्रायां वर्धयितव्यम् । क्रमेण यावदष्टादशवर्षस्य द्वादश प्रसृताः चतुर्विंशति पलानि । आसप्ततेरिदं मानम् अष्टादशप्रभृति सप्ततिवर्षाणि यावदिदमेवास्थापने मानं प्रमाणम् । एतावती मात्रा । द्वादश प्रसृता इत्यर्थः । परं सप्ततेरूर्ध्वं यावज्जीवं दशैव प्रसृता मात्रा नाधिकम् इति । 'वयोबलाग्निक्षयतो मात्राहानिः क्रमाद् भवेत्' इति । सा युक्तिसिद्धत्वान्न स्फुटं प्रतिपादिता ॥ १८-१९ ॥

अनुवासनमात्रमाह—

यथायथं निरूहस्य पादो मात्रानुवासने ।

आस्थाप्यं स्नेहितं स्निग्धं शुद्धं लब्धवत् पुनः ॥ २० ॥

अनुवासनार्हं विज्ञाय पूर्वमेवानुवासयेत् ।

शीते वसन्ते च दिवा रात्रौ केचित्ततोऽन्यदा ॥ २१ ॥

अभ्यक्तस्नातमुचितात्पादहीनं हितं लघु ।

अस्निग्धरूक्षमशितं सानुपानं द्रवादि च ॥ २२ ॥

कृतचक्रमणं मुक्तविष्णुत्रं शयने सुखे ।

नात्युच्छ्रिते न चोच्छीर्षे संविष्टं वामपार्श्वतः ॥ २३ ॥

संकोच्य दक्षिणं सक्थि प्रसार्य च ततोऽपरम् ।

यथायथमित्यादि । यथायथं यथास्वं प्रथमवर्षादिषूक्तस्य निरूहस्य पादश्चतुर्भागः अनुवासनाविषये मात्रा भवति । यस्य यस्य या या भेषजमात्रा

वस्तौ विहिता तस्यास्तस्याश्चतुर्भागो मात्रानुवासनस्य । यस्य पलं निरूहः तस्य
 कर्षप्रमाणमनुवासनमित्यर्थः । एवं सर्वत्र कल्प्यम् । आगमो हि 'निरूहपादा-
 शसमेन तैलेनान्वास्य' इति । अनुवसन्नपि न दुष्यति । अनुवासरं वा दीयत
 इत्यनुवासनम् । आस्थाप्यं निरूहयोग्यं पुरुषं स्निग्धं तथा स्निग्धं शुद्धं चोर्ध्वावः
 तथा भूयोऽपि संसर्जनक्रमेण लब्धवलं तथा अन्वासनयोग्यं विदित्वा पूर्वमेव
 निरूहात् प्रागेवानुवासयेत् । अन्वासनार्हं इत्यनेनैतद् दर्शयति—'कृतानुवा-
 सन एवास्थाप्य' इति हाटकः । निरूहयोग्याश्च केचिदननुवास्याः कामिलादयः
 सन्तीत्यतोऽन्वासनार्हं विज्ञायेत्युक्तम् । 'अन्वासनानर्हस्त्वकृतानुवासन एवास्था-
 प्य' इतीन्दुः । अनुवासने कालविशेषमाह— शीते शैत्यवति काले हेमन्तशिशि-
 र्योऽर्हत्त्वोः तथा वसन्ते च दिवा अनुवासयेत् । ततोऽन्यदा शीतवसन्ता-
 दन्यस्मिन् काले ग्रीष्मप्रावृट्शरदारुण्ये ऋतुत्रये रात्रावनुवासयेत् । केचिदिति
 भिन्नक्रमः ततोऽन्यदेत्यनन्तरं द्रष्टव्य इति । केचिद् आहुरिति वाक्यशेषः ।
 ततोऽन्यदा रात्रावनुवासयेदिति केचिदाहुरिति । सर्वदा दिवस एवानुवासनमिति
 स्वपक्षः । धन्वन्तरीयास्तु—सर्वथैव रात्रावनुवासनं नेत्याहुः । धन्वन्तरिमतमे-
 वोररीकृत्य सङ्ग्रहेऽभिजगे—

‘न रात्रौ प्रणयेत् स्नेहं दोषोत्कलेशो हि रात्रितः ।

स्नेहवीर्ययुतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरम् ॥’

इति । तद् देशातुरादिवशात् प्रमाणयितव्यम्—

‘वह्निस्थानगते दोषे वह्नौ चान्नरसाश्रिते ।

स्फुटस्रोतोमुखं देहं स्नेहौजः परिसर्पति ॥

अल्पपित्तकफं रूक्षं भृशं वातरुजादितम् ।

भुक्तजीर्णाशनं कामं रात्रावप्यनुवासयेत् ॥’

केवलानिलपीडितं त्वशुद्धमनिरूपितवेलमप्यनुवासयेत् । आत्ययिकत्वात् तस्ये-
 ति । किष्कूतं नरम् । अभ्यक्तस्नातं पूर्वमभ्यक्तं पश्चात् स्नातमुष्णाम्बुना । 'पूर्व-
 कालैक—' इति समासः । उचितादभ्यस्तादन्नात् पादहीनं चतुर्थांशहीनमज-
 मशितं भुक्तवन्तं तथाविधं हितं लघुगुणयुक्तं च तथा अस्निग्धरूक्षं किञ्चित् स्नि-
 ग्धरूक्षम् सानुपानं द्रवादि द्रवपूर्वम् । आदिच्छादेन स्नेहविध्युक्तमनुवदति । 'द्रवो-
 ष्णमनभिष्यन्दी'त्यादिविशिष्टं च भुक्तवन्तमित्यर्थः । अतिस्निग्धातिरूक्षाशनस्य
 दोषस्तस्मादीषातिस्निग्धरूक्षमित्युक्तम् । उक्तं च सङ्ग्रहे—'अतिस्निग्धाशिनो द्यु-

भयमार्गसंसर्गात् स्नेहो मदमूर्च्छाग्निसादृश्यासान् जनयति । रूक्षाशिनोऽति-
विष्टम्बं बलवर्णहानिं वा अरूपमात्रद्रंवाशिनो न तदावरणं स्यादिति । किंभूतं
कृतचङ्क्रमणं विहितगमनमात्रं ततः शयने संविष्टं शयितं कृत्वा अनुवासयेदि-
ति संवन्धः । किंभूते सुखावहे नात्युच्छिष्टे नात्युन्नते नचोच्छीर्षे नोन्नताशिरो-
भागे किञ्चिदुन्नतपाददेशे 'प्राक्छीर्षकं शुक्लपट्टोत्तरीयं शयनं प्रशस्तम्' इत्याग-
मात् । कथं संविष्टं वामपार्श्वतः वामपार्श्वेन । तृतीयार्थेऽत्र तसिल् । दक्षिणं
सक्थि दक्षिणं पादं सङ्कोच्य वामसक्थ्युपरिष्ठादिति वृद्धवैद्याः । ततो दक्षिण-
सक्थोऽपरं वामं सक्थि प्रसार्य । सङ्ग्रहे चोक्तम् — 'शयने नात्युच्छिष्टे ईषदुन्नत-
पादे वामपार्श्वे प्राक्छिरसं संवेशयेदिति । वामपार्श्वशयने गुणावहत्वम् । आगमो हि

‘वामाश्रयोऽग्निर्ग्रहणी गुदश्च

तत्पार्श्वसंस्थस्य गुदोपलब्धिः ।

लीयन्त एवं बलयश्च यस्मात्

सव्यं शयानोऽर्हति वस्तिदानम् ॥’

गुदोपलब्धिः सुखेन गुदप्राप्तिः । स्नेहस्य स्थूलान्त्रप्रतिबन्धाभावाद् बलयोऽपि-
ह्रियन्त इति ॥

अथास्य नेत्रं प्रणयेत् स्निग्धे स्निग्धमुखं गुदे ॥ २४ ॥

उच्छ्वासस्य वस्तेर्वदनं बद्धे हस्तमकम्पयन् ।

पृष्ठवंशं प्रति ततो नातिद्रुतविलम्बितम् ॥ २५ ॥

नातिवेगं न वा मन्दं सकृदेव प्रपीडयेत् ।

अथेत्यादि : अस्यैवंभूतस्यातुरस्य स्वबाहूपधानस्य शयानस्य घृतेन
स्निग्धे गुदे पायौ स्निग्धमुखं नेत्रं पृष्ठवंशं प्रति पृष्ठवंशाभिमुखं पृष्ठवंशानुपूर्व्या
नातिद्रुतविलम्बितं च हस्तमकम्पयन् प्रणयेत् । वस्तेर्वदनमुच्छ्वासस्य विकास्य
विशृतं कृत्वा बद्धा वस्तिमुखगतं वातं विमुच्य बद्धेत्यर्थः । यथाहौषधविपकं
स्नेहमासिच्य वस्तिमुखमुच्छ्वासस्य सूत्रादिना निर्वलीकं बद्ध्वा नातिवेगं न वा
मन्दं नातिवेगेन न च मन्दं कृत्वा सकृदेव एकग्रहणेनैव प्रपीडयेत् । नातिवेगं
नातिमन्दं च एकवारमेव पीडयेत् । सकृद्ग्रहणं स्थित्वा स्थित्वा प्रपीडननिषेधार्थम् ।
न धाराविच्छेदोऽन्तरा कर्तव्य इत्यर्थः । पृष्ठवंशानुपूर्व्या (मेवैव) परीत्येति वेगम-
न्दप्रपीडने च सदोषत्वम् । तथाचागमः—

१. 'द्रवाशिनो विमुष्टविण्मूत्रस्य चानादृतेन तदावृताशापदम्', २. 'नात्यु-
च्छिष्टे स्वास्तृते ईषत्' इति मुद्रितसङ्ग्रहपाठः.

“तिर्यक् प्रणीते तु न याति धारा गुदे व्रणः स्याच्चलिते च नेत्रे ।
दत्तः शनैर्नाशयमेति वस्तिः कण्ठं प्रधावेदतिपीडितश्च ॥”

इति ॥

सावशेषं च कुर्वीत वायुः शेषे हि तिष्ठति ॥ २६ ॥

सावशेषं च स्नेहं कुर्वीत वस्तौ किञ्चिदौषधशेषं कुर्यात् । कुतो हेतो-
रित्याह — हि यस्मात् शेषे स्नेहे औषधे वायुस्तिष्ठति नान्तः प्रविशति तस्मात्
सावशेषं कुर्वीत ॥ २६ ॥

दत्ते तूत्तानदेहस्य पाणिना ताडयेत्स्फिजौ ।

तत्पार्णिभ्यां तथा शय्यां पादतश्च त्रिरुत्क्षिपेत् ॥ २७ ॥

दत्ते च स्नेहे सत्युत्तानदेहस्य स्फिजौ पाणिना हस्ततलेनाहन्यात्
उत्तानदेहस्येति विधिपरम् । दत्ते औषधे उत्तानगात्रः स्यादिति । तथा तेनैव
प्रकारेण तत्पार्णिभ्यामातुरपार्णिभ्यां स्फिजौ ताडयेत् । तथा शय्यां खट्वां
चातुरस्य पादतश्चरणोद्देशात् त्रीन् वारानुत्क्षिपेत् तु पूर्वतः । ‘तथेत्यस्यो-
भयत्राप्यन्वयः’ इति ह्रद्याकारः । तथा ताडयेत् तथा शय्यामुत्क्षिपेदिति ॥ २७ ॥

ततः प्रसारिताङ्गस्य सोपधानस्य पार्णिके ।

आहन्यान्मुष्टिनाङ्गं च स्नेहेनाभ्यज्य मर्दयेत् ॥ २८ ॥

वेदनार्तमिति स्नेहो नहि शीघ्रं निवर्तते ।

योज्यः शीघ्रं निवृत्तं ज्यः स्नेहोऽतिष्ठन्न कार्यकृत् ॥ २९ ॥

ततः शय्योत्क्षेपादनन्तरं, प्रसारिताङ्गस्य सोपधानस्य कृतोपधानस्य
पार्णिके पाष्णीं द्वे । मुष्टिना आहन्यात् । अङ्गं च शरीरं वेदनार्तं, स्नेहेन तैला-
दिनाभ्यज्य मर्दयेत् ॥ गात्रावयवत्वेऽपि पाष्ण्यादीनां पृथग्ग्रहणं मर्दननिय-
मार्थम् । अङ्गस्य शेषस्य तु वेदनायां सत्यामेव मर्दनमिति । वेदनार्तमिति
हेतुगर्भम् — पीडातुरत्वादभ्यज्य मर्दयेत् इति । एवं कृते सत्यन्तर्दत्तः स्नेहो बहि-
राशु शीघ्रं न निवर्तते । समन्ताद् गच्छति च । समन्तात् सिराः । अर्धदत्ते
स्नेहे विडादिवेगे सति नेत्राग्रं गुदादपनीय तेषां वेगनिस्सरणानन्तरं शेषं स्नेहं
प्रयेत् । तथाचागमः —

“विद्वानवेगो यदि वर्षदत्ते निष्कृष्य पुच्छे प्रणयेत् शेषम् ।”

इति । शीघ्रनिवृत्ते च स्नेहे सत्यन्यः स्नेहो योज्यः । विनामयेन स्वकालात् पूर्व स्नेहे निर्गते अपरः स्नेहो देयः । कस्मादेवं विधीयत इत्याह— अतिष्ठन्न कार्यकृदिति । स्नेहः शरीराभ्यन्तरे अतिष्ठन्नैव कार्यकरः । अन्तर्वर्तमान एव स्नेहो वातशमनादिकं स्नेहनकार्यं करोतीति ॥ २८-२९ ॥

भोजनवेलाभाह —

दीप्ताग्निं त्वागतस्नेहं सायाह्ने भाजेयेल्लघु ।

दीप्तेत्यादि । तुर्विशेषे । आगतस्नेहं शरीरात्निर्गततैलादिकं सन्तं पुरुषं दीप्ताग्निं सायाह्नेऽपराह्ने लघु मात्रया स्वभावात् आशयेत् । अदीप्ताग्निं द्वितीयेऽह्नि भोजयेत् । अनागतस्नेहमास्नेहपरिणामं न भोजयेत् । लघु पेयादिकमिति हृद्याकारः ॥

निवृत्तिकालः परमस्त्रयो यामास्ततः परम् ॥ ३० ॥

अहोरात्रमुपेक्षेत परतः फलवर्तिभिः ।

तीक्ष्णैर्वा वस्तिभिः कुर्याद्यत्नं स्नेहनिवृत्तये ॥ ३१ ॥

स्नेहस्य त्रयो यामाः प्रहराः परम उत्कृष्टो निवृत्तिकालः । अथवा अत्र सार्धसप्तनाडिकालक्षणो यामः । ते त्रयो ग्राह्याः, न प्रहरलक्षणः । कथमवगम्यत इति चेत्— उच्यते । 'त्रिषु यामेष्वतीतेषु यदि स्नेहः पुनरपि न निरेति पश्चादहोरात्रमुपेक्षेत' इति वचनात् ज्ञायते— महतां यामानां ग्रहणमिति । ततः प्रहरत्रयात् परतो रात्रिन्दिवमुपेक्षेत । न तदाकृष्टौ यत्नं कुर्यात् । परतः अहोरात्रादुपरिष्ठात् फलवर्तिभिरुदावर्तचिकित्सोक्ताभिः । अथवा तीक्ष्णैः कर्षणैः वस्तिभिः स्नेहनिवृत्तये स्नेहस्य बहिरागमनाय प्रयत्नं कुर्यात् ॥ ३०-३१ ॥

अस्यापवादनाह —

अतिरौक्ष्यादनागच्छन्नचेज्जाड्यादिदोषकृत् ।

उपेक्षेतैव हि ततोऽध्युषितश्च निशां पिबेत् ॥ ३२ ॥

प्रातर्नागरधान्याम्भः कोष्णं केवलमेव वा ।

अन्वासेयेत्तृतीयेऽह्नि पञ्चमे वा पुनश्च तम् ॥ ३३ ॥

यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽत्युल्बणमारुतान् ।

व्यायामनित्यान्दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवासरम् ॥ ३४ ॥

अतिरौक्ष्यादनागच्छन् स्नेहो जाड्यामिसादादिदोषं यदि न विधत्ते तत उपेक्षेतैव न तन्निष्कासने यतेत्यर्थः । निशामध्युषितो नरः स्नेहजरणाय वातक-
क्षोपशान्तये प्रातःशुण्ठीधान्यकाम्भ कटुपुष्पं पिबेत् । केवलमेव वा नागरधान्य-
रहितं कोष्णं जलं पिबेत् । 'अध्युषितो रात्रिं यतः स्नेहः ततः परिणतत्वाद्
रसादिधातुसमतां गत' इत्यरुणदत्तः । ततोऽत्रकाले यथोक्तमभीयात्
अनुवासनात् पुनरनुवासनमुच्यते — तृतीये पञ्चमे वाहनि । तत्र तृतीय-
महः समर्हप्रत्यपेक्षं, पञ्चमं तु पित्तश्लेष्मापेक्षम् । प्रतिवासरमिति । तमातुरं
पुनस्तृतीयेऽहि पञ्चमे वाहयनुवासयेत् । विषमदिवसेष्वनुवासनं मङ्गलार्थम् ।
यथावा अथवा स्नेहपाको यथा भवेत् तथाग्न्यपेक्षया सप्तरात्रेऽधिके वा त्रिरात्रे
ऊने वा यथायोग्यमनुवासयेत् । यथावा स्नेहपक्तिरिति पाठः । 'अतोऽस्माद्धेतोः ।
यतः स्नेहपाकपरतन्त्रमनुवासनविधानमतोऽधिकपवनान् रूक्षांश्च पुरुषान् प्रति-
दिनमनुवासयेत् । अत्युल्बणमारुतादीनां पुंसां स्नेहस्य पक्तिर्द्रुतं भवतीति प्रति-
वासरमनुवासनं कर्तव्यम् ॥ ३२-३४ ॥

इति स्नेहैस्त्रिचतुरैः स्निग्धे स्रोतोविशुद्धये ।

निरूहं शोधनं युज्यादस्निग्धे स्नेहनं तनोः ॥ ३५ ॥

इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण स्नेहैस्त्रिभिश्चतुर्भिर्वा अनुवासनैः स्निग्धे शरीरे
सति स्रोतोविशोधनार्थं निरूहं योजयेत् । अस्निग्धे ईषत् स्निग्धे सति शरीरे
तनोः शरीरस्य स्नेहनं निरूहं योजयेत् । अनुवासनैः स्निग्धे शरीरे शोधनो
वन्तिः, अस्निग्धे शरीरे स्नेहसहित इत्यर्थः । त्रयो वा चत्वारो वा त्रिचतुराः,
'संख्ययाव्यया—' इति समासः । चतुरोऽर्चप्रकरणे 'अध्याग्यामुपसङ्ख्यानम्'
इत्यर्च समासान्तः ॥ ३५ ॥

निरूहप्रणयनकालमाह —

पञ्चमेऽथ तृतीये वा दिवसे साधके शुभे ।

मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते प्रयुक्ते बालिमङ्गले ॥ ३६ ॥

अभ्यक्तस्वेदितोत्सृष्टमलं नातिबुभुक्षितम् ।

अवेक्ष्य पुरुषं दोषभेषजादीनि चादरात् ॥ ३७ ॥

वस्तिं प्रकल्पयेद्वैद्यस्तद्विद्यैर्बहुभिः सह ।

अथशब्दो मङ्गलार्थः आनन्तर्यार्थो वा । अथानुवासनादनन्तरम् अनु-
वासनस्य पञ्चमे तृतीये वा वासरे साधके नक्षत्रे आतुरजन्मनक्षत्रस्य षष्ठे
अथवा साधके फलस्यानुकूले नक्षत्र इत्यर्थः । मध्याह्ने किञ्चिदावृत्ते परिवृत्ते ।
मध्यन्दिने किञ्चिदतिक्रान्ते सतीत्यर्थः । बलिमङ्गले प्रयुक्ते विहिते सति ।
बलिरन्नमांसादिभिर्विघ्नशान्त्यर्थः । मङ्गलं स्वस्त्ययनादिकम् । पुरुषमभ्यक्तस्वेदितो-
त्सृष्टमलं कृत्वा । उत्सृष्टमलं त्यक्तमलम् । नातिबुभुक्षितं किञ्चिद् बुभुक्षितम् ईष-
ज्जातबुभुक्षं तथा प्रकृत्यादिभिः पुरुषमवेक्ष्य ज्ञात्वा । अवेक्ष्य प्रकृत्यादीनीत्यर्थः ।
दोषादीनि च विदित्वा । आदिशब्देन सात्म्यबलदेशकालादिपरिग्रहः । आदर-
शब्दो निरुहस्य सापायत्वात् । इत्येवं सर्वमवगत्य वैद्यो वस्तिं प्रकल्पयेद्
योजयेत् । ननु 'दृष्यं देशमि'त्यादिना सर्वमुक्तमेव । तत् किमनेनेति । ब्रूमः ।
निरुहमपि सापायं पश्येतैतदाचार्येण पुनरुक्तं, दृष्यादि महता यत्नेनात्रालो-
चनीयमिति प्रतिपादनार्थम् 'निरुहमात्रा प्रथम' इत्यादि सर्वमत्रालोच्यम्,
तद्विद्यैर्वैद्यकशास्त्रज्ञैः । अथवा तच्छब्देन वस्तिः परामृश्यते । तद्विद्यै-
र्वस्तिविद्भिर्बहुभिर्वैद्यैरमत्सरैः सार्धं प्रकल्पयेत् ॥

अथ निरुहकल्पनामाह —

काथयेद्विंशतिपलं द्रव्यस्याष्टौ फलानि च ॥ ३८ ॥

काथयेदित्यादि । द्रव्यस्य वस्तिकल्पोक्तस्य विंशतिपलानि अष्टौ
फलानि च सामान्यपरिभाषया षोडशगुणं जलं दत्त्वा काथयेत् । चतुर्भागावशेषं
च ग्राह्यम् । अष्टौ फलानि चेत्यत्र चक्रारेण पलमात्रं मदनफलानां ग्राह्यमिति
द्योतयति । अर्थः— द्रव्यस्य वस्तिकल्पोक्तस्य विंशतिपलं मदनफलाष्टकं च
पानीयपलश्चतस्रे षट्त्रिंशदधिके प्रक्षिप्य चतुरशीतिपलशेषं कृत्वा काथ-
येत् ॥ ३८ ॥

इति स्वाथक्यः ।

ततः काथाच्चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् ।

पित्ते स्वस्थे च षष्ठांशमष्टमांशं कफाधिके ॥ ३९ ॥

सर्वत्र चाष्टमं भागं कल्काद् भवति वा यथा ।

नात्यच्छसान्द्रता वस्तेः

निरूहमात्राधिकारः । स द्विविधः समुदायावयवभेदात् । इदानीमवयवस्योच्यते । ततस्तस्मादेवं कृतात् काथाच्चतुर्थांशं स्नेहं वाते प्रकल्पयेत् । अष्टादशवर्षं पुरुषमारभ्य यावत्सततिवर्षं द्वादशप्रसृतो निरूहः । तत्र स्नेहं चतुर्थांशं षट्पलिकं वातेऽधिके कल्पयेत् । पित्तेऽधिके स्वस्थे च पुरुषे षष्ठांशं स्नेहं चतुष्पलिकं, कल्पयेदिति प्रकृतम् । कफेऽधिकेऽष्टमांशं स्नेहं त्रिपलिकं कल्पयेत् । षट्चतुस्त्रिपलसंनिताः स्नेहा वातादिषु याज्या इत्यर्थः । अथवा- तस्मादेवं कृतात् काथाच्चतुर्थांशमेकविंशतिपलानि वाते स्नेहस्य क्षिपेत् । पित्ते स्वस्थवृत्ते च चतुर्दशपलानि काथात् षष्ठांशं स्नेहस्य क्षिपेत् । कफे काथादष्टमांशं दश सार्धपलानि स्नेहस्य क्षिपेत् इति । हाटकस्यायं पक्षः—“सर्वत्र वाते पित्ते श्लेष्मणि स्वस्थवृत्ते चाष्टमं भागं त्रीणि पलानि कल्कस्य कल्पयेत् काथादष्टमभागं सार्धदशपलानि कल्कात् क्षिपेदिति । भवतीत्यादि । यथा वा वास्तिरत्यच्छोऽतिसान्द्रोऽतिवनो न भवति, तथा कल्कः कल्पयितव्यः । यावता कल्केन संयुक्तोऽत्यच्छोऽतिसान्द्रो वा न भवति निरूहः तावान् कल्को प्राप्य इत्यर्थः । ननु स्वस्थस्य दोषचालनं प्रतिषिद्धं तन्त्रान्तरीयैः—तद्ग्रन्थो हि—

“यो हि सञ्चलयेत् सुप्तं वने सिंहं करादिभिः ।

स दोषाश्च्यावयेत् स्वस्थान् प्रच्छर्दनविरेचनैः ॥”

इति । तस्मात् स्वस्थवृत्ते निरूहस्य कल्पना न युक्तैव । तदेतदसत् । यस्मात् प्रागभ्यधायि—“शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते विशोधयन्” इत्यादि । तदे- तस्मादाचार्यवचनाद् ज्ञायते स्वस्थवृत्तेऽपि शुद्धिविधानं मतमेव तन्त्रकारस्येति । तन्त्रान्तरीयमतं स्वसदेव सद्व्यवहारविरुद्धत्वात् ॥

पलमात्रां गुडस्य च ॥ ४० ॥

मधुपद्मादिशेषं च युक्त्या

पलमात्रां गुडस्य चेति । मात्राग्रहणेन किञ्चिदधिकत्वं न्यूनत्वं वा दर्शयति । पित्ते तदधिकानुज्ञानार्थं मात्राग्रहणमिति हाटकोऽरुण-

दत्तश्च । मधुपट्वादि द्रव्यं च शेषमनुक्तं युक्त्या दोषाद्यपेक्षया कल्पयेत् ।
आदिशब्देन यवक्षारक्षीरमूत्रमस्त्वारनालमांसरसपुराशुक्लादीनां ग्रहणम् । तत्रेयं
युक्तिः— माक्षिकस्य पलचतुष्टयं सैन्धवस्य च कर्षः कचिद् यवक्षारस्येत्यादि ॥

सर्वं तदेकतः ।

उष्णाम्बुकुम्भीवाष्पेण तप्तं खजसमाहृतम् ॥ ४१ ॥

प्राक्षिप्य वस्तौ प्रणयेत्पायौ नात्युष्णशीतलम् ।

नातिस्निग्धं न वा रूक्षं नातितीक्ष्णं न वा मृदु ॥ ४२ ॥

नात्यच्छसान्द्रं नोनातिमात्रं नापटु नाति च ।

लवणं तद्वदम्लं च

तदेतत् सर्वमौषधमेकत एकस्मिन् कृत्वा भेषजस्य पाकातिक्रान्तिपरिहारा-
र्थमुष्णाम्बुकुम्भीवाष्पेण तप्तमौषधस्य विदाहानुपपत्त्यर्थमुष्णजलवाष्पतापमात्रं
कर्तव्यमित्यर्थः । खजेन मन्थानेन समाहृतमालोलितम् । खजो मन्थानः
पञ्चाङ्गुलो वा हस्तः । 'दर्वी'त्यरुणदत्तः । खजप्रमथनात् काथादयः सम्यक्
संयुक्ताः सम्यग् योगमारभन्ते तथा 'ब्रह्मदक्षे'त्यादिना चाभिमन्त्रितम् । वस्तौ
प्राक्षिप्य आवाप्य पायौ गुदे प्रणयेत् । नात्युष्णशीतलं नात्युष्णं नातिशीतम् ।
नातिशब्दप्रयोगादत्र मध्यमावस्थानुगमः । एवमुत्तरत्रापि । नातिस्निग्धं न वाति-
रूक्षं नातितीक्ष्णं नातिमृदु (तथातिनाच्छं ? तथा नात्यच्छं) नातिसान्द्रं नाति-
धनं नोनं नातिमात्रं नापटु नालवणं न चातिलवणम् । तद्वदम्लं चेति नानम्लं
नात्यम्लम् । एवं भूतं ब्रह्मेत्यादिनाभिमन्त्रितमनुरूपप्रमाणं वस्तौ प्राक्षिप्य
पूर्ववद् गुदे प्रणयेत् । अत्युष्णादिगुणयुक्तस्य वस्तेराबाधकरत्वम् । वचनं हि—

“स्तम्भं विधत्तेऽतिमृदुर्हिमश्च

तप्तम्लतीक्ष्णो वमिदाहमोहान् ।

स्निग्धोऽतिजाल्यं पवनं तु रूक्ष-

स्त्वनल्पमात्रालवणस्त्वयोगम् ॥

करोति मात्राम्यधिकोऽतियोगं

क्षोभं तु सान्द्रः सुचिरेण वेति ।

दाहातिसारौ लवणोऽति कुर्यात्

तस्मात् सुयुक्तं सममेव दद्यात् ॥”

इति ॥

साम्प्रतमन्यमतमभिधत्ते —

पठन्त्यन्ये तु तद्विदः ॥ ४३ ॥

मात्रां त्रिपलिकां कुर्यात्स्नेहमाक्षिकयोः पृथक् ।

कर्षार्धं माणिमन्थस्य स्वस्थे कल्कपलद्वयम् ॥ ४४ ॥

सर्वद्रवाणां शेषाणां पलानि दश कल्पयेत् ।

पठन्तीत्यादि । अन्ये पुनराचार्याः तद्विदो वस्तिविदः एवं पठन्ति कथयन्ति । वस्तेर्मात्रामेवमाहुरित्यर्थः । स्नेहस्य मधुनश्च पृथक् त्रिपलिकां मात्रां त्रीणि त्रीणि पलानि कुर्यात् । माणिमन्थस्य सैन्धवस्य कर्षार्धं शाण्ड्यं कल्कस्य पलद्वयं युज्यात् । स्वस्थ इति । स्वस्थविषयमेतत् । सर्वद्रवाणां शेषाणां काथादीनां पलानि दशसङ्ख्यानि कल्पयेदिति । एवमेतेऽष्टादशपलानि वस्तेर्मानमिच्छन्ति ॥

सम्प्रति निरूहावयवानां माक्षिकादीनामावपने क्रममाह —

माक्षिकं लवणं स्नेहं कल्कं काथमिति क्रमात् ॥ ४५ ॥

आवपेत निरूहाणामेष संयोजने विधिः ।

माक्षिकमित्यादि । कटाहे माक्षिकादीन् क्रमादावपेत युज्यादित्यर्थः । प्रथमं पात्रे मधु प्रक्षिप्य मर्दयेत् । ततस्तत्रैव लवणं क्षिप्त्वा मर्दयेत् । ततस्तत्रैव स्नेहमवाप्य मर्दयित्वा मिश्रयेत् । ततः कल्कं क्षिप्त्वा मृदीयात् । ततः काथमासिच्य खजेनाहन्यात् । एवं योजना मेषजस्यैकरूपस्वप्राप्तौ हेतुरित्यर्थः । एवं योजने द्रव्याणि समरसतां यान्ति । समरसभावेन च निरूहस्य सम्यग् योगो भवति । काथमित्युपलक्षणं मांसरससुराशुक्तादीनां ग्रहणार्थम् । निरूहाणां संयोजने मिश्रणे एष विधिः प्रकारः । धान्वन्तरीयाः पुनराहुः —

“दत्त्वादौ सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतद्वयम् ।

विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतत्रयम् ॥

खजेन मथिते तस्मिन् देयं कल्कपलद्वयम् ।

एकीभूते ततः काथं चतुष्प्रसृतसंमितम् ॥

वितरेच्च तथावापमन्ते द्विप्रसृतोन्मितम् ।

एवं प्रकल्पितो वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् ॥”

वि ॥ मांसरससुराकाक्षिकशुक्लक्षारमूत्राणामावापसंज्ञाप्रयोगोपदेशः कथ्यते —

हृदयबोधिपिकाख्यव्याख्योपेते अष्टात्रहृदये सूत्रस्थाने

“पिचुवर्त्या पिधायाग्रच्छिद्रं नेत्रमधोमुखम् ।

कृत्वा निजपदाङ्गुल्योर्मध्ये पादान्तरेण तत् ॥

आक्रम्य मूलसम्बन्धं चर्म सम्यक् प्रसार्य च ।

संगृह्य भेषजं क्षिप्त्वा बध्नीयात् सुसमाहितः ॥

पुनर्नेत्राग्रमुन्नाम्य पिचुवर्तिमपास्य च ।

वामहस्तेन नेत्राग्रं दक्षिणेन तु भेषजम् ॥

गृहीत्वा प्रणयेत् पायाविति वस्तिविदां मतम् ॥”

इति ॥

उत्तानो दत्तमात्रे तु निरूहे तन्मना भवेत् ॥ ४६ ॥

कृतोपधानः सञ्जातवेगश्चोत्कुटिकः सृजेत् ।

आगतौ परमः कालो मुहूर्तो मृत्यवेऽपरः ॥ ४७ ॥

तत्रानुलोमिकं स्नेहक्षारमूत्राम्लकल्पितम् ।

त्वरितं स्निग्धतीक्ष्णोष्णं वस्तिमन्यं प्रपीडयेत् ॥ ४८ ॥

विदध्यात्फलवर्तिं वा स्वेदनोत्त्रासनादि च ।

उत्तान इत्यादि । निरूहे दत्तमात्रे तु उत्तानशायी स्यात् । वस्ति-
शक्तेर्देहव्याप्त्यर्थं तन्मनाश्च निरूहवेगप्रत्यागमने निहितमना दत्तावधानो
भवेत् । कृतोपधानस्तिष्ठन् सञ्जातवेगश्च उत्कुटिकः सन् विसृजेत् त्यजेत्
वेगमिति शेषः । उत्कुटिकं उन्नतकुटिक इति वा पाठः ॥ निरूहस्यागतौ
प्रत्यागमने प्रीतिनिवृत्तौ परमः कालो मुहूर्तो नाडिकाद्वयम् । अपरः
तस्मान्मुहूर्तादन्यः द्वितीयो मुहूर्तो निरूहस्यागमनकालो मृत्यवे मरणाय
स्यात् । तत्र मुहूर्तात् परमनागमने निरूहस्य त्वरितं वेगेनानुलोमिकं
वायोरानुलोम्यकरम् अपरं वस्तिं निरूहं प्रपीडयेद् योजयेत् । क्षारो लवणादिः
यवक्षारो वा । तथा मूत्रमम्लं काष्ठीकादि एतैः कल्पितं तथा स्निग्धं तीक्ष्णमुष्णं
च एवंविधं वस्त्यन्तरं पीडयेत् । आनुलोमिक इत्यध्यात्मादित्वात् ठक् ।
स्नेहयोगादेव स्निग्धत्वे सिद्धे पुनः स्निग्धग्रहणं पूर्वसाञ्जिरूहात् स्निग्धतरत्व-
प्रतिपादनार्थम् ।

“तीक्ष्णत्वं सूत्रपात्रमिलवणक्षारसैन्धवे ।

प्राप्तकालं विधानव्यं क्षाराद्यैर्मादवं तथा ॥”

इति तन्त्रान्तरे । आनुलोमिकमन्त्रेणेति केचित् पठन्ति । अथवा फलवर्ति
विदध्यात् । फलवर्तिः पूर्वोक्ता । उदावर्ते च वक्ष्यमाणा । तथा स्वेदनोप्रास-
नादि च वस्तिव्यापत्तिव्युक्तं विदध्यान् कुर्यात् । उप्रासनं खड्गादिना ॥

स्वयमेव निवृत्ते तु द्वितीयो वस्तिरिष्यते ॥ ४९ ॥

तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि यावद्वा मुनिरूढता ।

स्वयमेव निवृत्ते वस्त्यन्तरप्रयोगादियत्नमन्तरेण प्रवृत्ते निरूहे सति
द्वितीयो वस्तिनिरूह इष्यते । तृतीयोऽपि चतुर्थोऽपि वस्तिरिष्यते । अपिशब्दः
समुच्चये । स्वयं ग्रहणेन यत्नविशेषेण निवृत्ते तदहः पुनर्वस्त्यन्तरप्रयोगप्रति-
षेधं दर्शयति । यत्नविशेषेण निवृत्ते सति द्वितीयादिर्वस्तिर्नेष्यत इत्युक्तं भवति ।
यावद् वेति । पञ्चमादयोऽपि वस्त्यो देयाः । यावत् सम्यक् निरूढत्वं
स्यात् । मुनिरूढलक्षणे जात एव वस्तिप्रयोगनिवृत्तिरित्यर्थः ॥

कानि पुनः सम्यक् निरूढलिङ्गानीत्यत आह—

विरिक्तवच्च योगादीन् विद्याद्

विरिक्तवदित्यादि । वस्तौ च विरिक्त इव योगायोगातिभोगान्
विद्यात् । तत्र चोक्तं— “हृत्कुक्ष्यशुद्धिररुचिरि”त्यारम्य ‘यावद् भवन्नयति-
विरिक्तस्य तथातिवमनामयाः’ इति ॥

योगे तु भोजयेत् ॥ ५० ॥

कोष्णेन वारिणा स्नातं तनु धन्वरसौदनम् ।

योगे निरूहस्य सम्यग् योगे तु सति सुखोष्णजलेन स्नातं धन्वमांस-
रसौदनं जाङ्गलमांसरसेन युक्तं शाल्याद्यौदनं भोजयेत् । ननु “यूपक्षीररसैः क्रमाद्”
इति वक्ष्यति । तत् कथमिहैतदुपपद्यते । व्रमः । वातविकारशमनार्थो हि
निरूहः प्रायेणेष्यते । तस्मिंश्च रसकौदनमेव पथ्यं भेयः । अग्रे च दोषापे-
क्षया पथ्यं विशेषेणोपदेक्ष्यते इति न किञ्चिदत्रानुपपन्नम् । ननु दोषनिर्हरणं
विरिक्तवमनाभ्यामिवानेन क्रियते । तत्र च यथा पेयादिक्रम उक्तस्तथेहापि
उक्तः स्यात् । नैवम् । विरेकवमनाभ्यां हि बद्धिस्मान्प्राच्छाद्यते । तेनाग्निमान्धं

च भवति । निरूहस्तु नाभेरूर्ध्वमगच्छन्नेव दोषनिर्हरणं करोति । तेन तत्र नाग्निमान्द्यापत्तिः । तस्मान्नात्र पेयादिक्रमः । अपि च वातविकारविषयत्वाच्चात्र रसौदनप्रायमेव पथं युक्तम् । हाटकोऽप्याह—“वमनविरेचनयोरग्न्यधिष्ठान-
प्राप्तौ तच्छादनादग्निमान्द्यम् । अतः क्षामताप्रकर्षजनकत्वात् सद्यो दोषहरत्वाच्च
भोजनक्रमभेदः” । परतन्त्रेऽपि—

“उक्तमामाद् विशुद्धस्य निरूहेण रसादिकम् ।
किमर्थं विहितं भोज्यं न क्रमो यो विरिक्तवत् ॥
विरेकः पावकं हन्ति तदधिष्ठानसंश्रयात् ।
न तु वस्तिस्तथा तस्मान्न क्षेपयन्ति सोऽनलम् ॥”

इति । अन्यत्रापि —

“विशुद्धौ मण्डपेयादिविरेकादौ विधीयते ।
कथमत्र विशुद्धौ स्यादनुज्ञा भोजनं प्रति ।
अत्रोच्यते विरेकादौ वहिराच्छाद्यते मलैः ॥
नाभिमात्रगतिर्वस्तिर्नाग्न्यवच्छादनक्षमः ।
अतो भोजनमुद्दिष्टं न पेयादिरिति स्थितिः ॥”

तादृशस्य भोजनस्य फलमाह —

विकारा ये निरूढस्य भवन्ति प्रचलैर्मलैः ॥ ५१ ॥

ते सुखोष्णाम्बुसिक्तस्य यान्ति भुक्तवतः शमम् ।

विकारा इत्यादि । निरूढस्य कृतनिरूहस्य प्रचलैर्मलैः प्रकर्षेण
चलैर्दोषैर्ये विकाराः शूलदाहगुरुत्वादयो भवन्ति ते विकाराः कोष्णाम्बुस्ना-
तस्य कृतभोजनस्य पुरुषस्य सद्यः शमनं गच्छन्ति । अत एव तत् कार्यमिति
भावः ॥

अथ वातादितं भूयः सद्य एवानुवासयेत् ॥ ५२ ॥

अथेति । अथ निरूढादनन्तरं वातपीडितं पुरुषं भूयो निरूहे कृते
सद्यस्तास्मिन्नेवाहनि रात्राऽनुवासयेद् वातहरैरास्थापनद्रव्यैः सिद्धेन तैलेन ।
आगमो हि — ‘यथा वातत्रैर्द्रव्यैः साध्यते निरूहः, एवं पित्तश्लेष्महरेभ्य
आस्थापनद्रव्येभ्यः आनुवासनिकः स्नेहः कर्तव्यः शिरोविरेचनादयः’ इति
न्यसे ! ॥ ५२ ॥

सम्यग्धीनानियोगाश्च तस्य स्युः स्नेहपीतवन् ।

तस्यानुवासनस्य स्नेहपानस्येव सम्यग् योगादयः स्युः । स्नेहपानलक्ष-
णवद् द्रष्टव्याः । स्नेहपीतस्येव स्नेहपीतवन् । षष्ठ्यन्ताद् वृत्तिः । 'तत्र वाना-
नुलोम्यमि'त्यादि 'घ्राणवक्त्रगुदस्रवाः' इत्यन्ते स्नेहपानस्य सम्यग्धीनानियोग-
लक्षणम् ॥

अन्यदप्यनुवासनस्य सम्यग् योगलक्षणमाह —

किञ्चित्कालं स्थितो यश्च सपुरीषो निवर्तते ॥ ५३ ॥

सानुलोमानिलः स्नेहस्तात्तिद्धमनुवासनम् ।

किञ्चिदित्यादि । चशब्दः पूर्वोक्तानुवासनस्य योगलक्षणसमु-
च्चार्यः । किञ्चिदल्पमात्रं कालं कोष्ठाभ्यन्तरे स्थितः सन् मविद्वेकः
सानुलोमानिलः सानुगुणपवनः प्रवृत्तवातमहितो यः स्नेहो निवर्तते निस्सरति
एवंभूतश्च स्नेहः, तदित्यनुवासनापेक्षया नपुंसकनिर्देशः । मिदं कृतफलम् ।
अभिमतकार्यकारि अनुवासनं समस्तं व्यस्तं चेदं सिद्धानुवासनलक्षणम् ॥

द्वानामनुवासनस्य प्रयोगभेदान् दोषभेदान् प्रत्याह—

एकं त्रीन्वा बलासे तु स्नेहवस्तीन् प्रकल्पयेन् ॥

पञ्च वा सप्त वा पिप्पे नवैकादश वानिले ।

पुनस्ततोऽप्ययुग्मास्तु पुनरास्थापनं ततः ॥ ५५ ॥

कफपित्तानिलेष्वभ्रं यूपक्षीररसैः क्रमान् ।

एकं त्रीनित्यादि । हाटकोऽपि 'वातस्य दोषान्तरसंमुष्टस्य च वस्ति-
माहे'त्याह । श्लेष्मविकारे स्नेहवस्तेरमुख्यत्वावल्पवक्तव्यत्वाच्च क्रमान्तरेषे-
षमुच्यते । अभ्यर्हितं पूर्वमिति वातस्य प्रथमपाटो युज्यते इति चेत्—तत्र ।
श्लेष्मस्य प्रथमपाठः समासविषयः । अल्पवक्तव्यस्य प्रथमोक्तिरिति प्रथमविषया
अत्र विपर्ययास्मा तन्त्रयुक्तिर्वा । स्नेहवस्तीन् अनुवासनानि एकं त्रीन् वा
बलासे श्लेष्मविकारे प्रकल्पयेत् । कार्ये कारणोपचारादेवनुक्तम् । एवमग्रेऽपि
विन्यम् । पिप्पे पित्तविकारे पञ्च स्नेहवस्तीन् अथवा सप्त दद्यात् । वानार्त-
स्य तु युग्मा अपि देया एव । तथैवामुनेबाभ्यधायि — 'व्यायामनित्यान्

दीप्ताग्नीन् रूक्षांश्च प्रतिवासरम् ' इति । अनिले वाते वातविकारे नवैकादश वा स्नेहवस्तीन् दद्यात् । यद्यपि वस्तिर्वातप्रधानेषूक्तः, तथा पित्ते श्लेष्मणि नाशशक्तिर्विद्यत एव । ततः पुनरप्ययुग्मान् वस्तीन् प्रकल्पयेत् । ततः पुनरप्यास्थापनं दद्यात् । अर्थः— मृदुमध्यादिमात्राभेदात् वायोस्ताद्विकारस्य वा अप्रशमे मूयोऽप्ययुग्मान् प्रयोजयेत् । अयुग्मस्य वस्तेर्वातप्रशमनत्वं प्रमा-
वात् । अपि च अयुग्मप्रयोगो मङ्गलार्थः । अयुग्मस्य मङ्गलत्वं स्मृति-
सिद्धम् —

“अयुजो भोजयेद् विप्रान् मङ्गलार्थेषु कर्मसु ।”

इति । वक्ष्यति च—‘अयुग्माश्च मृगाः शस्ताः’ इति । अयुग्मवचनं चेदं बाहुल्ये-
नायं व्यवहारो युक्त इति प्रतिपादयितुम् । वातातस्य तु युग्मपित्तश्लेष्मणोः
क्रमान्तरोपदेशाद् वातावृतयोरेवमयुग्मं कर्तव्यमित्यर्थः । तथा चागमः —

“एकं तथा त्रीन् कफजे विकारे

पित्तात्मके पञ्च तु सप्त वापि ।

वाते नवैकादश वा पुनर्वा

वस्तीनयुग्मान् कुशलो विदध्यात्” ॥

इति ।

कृतास्थापनस्य तु पथ्यमत्र श्लेष्मपित्तपवनेषु तु यथासङ्ख्यं यूषादिभिः
सहोपयोक्तव्यम् । हृद्याकारस्त्वाह—“तत इति आस्थापनेन शोथने
जाते कफादिषु यूषादिभिः सह भोजनं कुर्यात् । क्रमादिति पूर्वोक्तः कफा-
दिक्रमः” इति ॥ ५५ ॥

इदानीं वातादिक्रमेणैव वस्तीनाह—

वातघ्नौषधनिष्काथः त्रिवृतासैन्धवैर्युतः ॥ ५६ ॥

वस्तिरेकोऽनिले स्निग्धः स्वाद्रम्लोष्णरसान्वितः ।

वातघ्नेत्यादि । यदा घाम्नेवानिलो वायुः कुपितस्तदा वातघ्नौषध-
निष्काथादिगुण एक एव वस्तिर्निरूहो हितः, योज्य इति वा । वातघ्नानि
दशमूलादीनि तत्कषायेण त्रिवृतया सैन्धवेन च युक्तः । स्नेहादिना च स्निग्धो
मधुराम्ललवणयुक्त एको वस्तिर्हितः । त्रिवृतेत्यनेन ‘तर्पितैलवसानां ग्रहणमि’ति
हाटकः ॥

न्यग्रोधादिगणकाथपत्रकादिसितायुतौ ॥ ५७ ॥

पित्ते स्वादुहिमौ साज्यधीरेधुरसमाधिकौ ।

यदा तु वाताशये वातपरतन्त्रं पित्तं वर्तते, तदा नञ्जयाय न्यग्रो-
धादिगणनवाथपत्रकादिकल्पाभ्यां सितया च युतौ द्वौ वस्ती योज्यौ ।
किम्भूतौ, स्वादादिगुणौ । अत्र प्रथमस्य स्वभावात् पित्तहरस्यापि वातजये
चरितार्थत्वाद् द्वितीयस्यावश्यं प्रयोगः ॥

आरग्वधादिनिष्काथवत्सकादियुताश्रयः ॥ ५८ ॥

रूक्षाः सक्षौद्रगोमूत्राः तीक्ष्णोष्णकटुकाः कफे ।

तथा कफे वाताशयस्य वातपरतन्त्रे आरग्वधादिव्वाथवत्सकादिकल्पाभ्यां
युक्ता रूक्षा माक्षिकगोमूत्रयुक्तास्तीक्ष्णादिगुणाश्रयो वस्तयो योज्याः । वाते
प्रधानोपक्रमस्य वस्तेः चित्तकफयोरधिकतयाग्रहणं कथमिति चेद् उच्यते ।
प्रथमप्रयुक्तो वस्तिर्यातमपकर्षति । पित्ते प्रयुक्तयोरेकः वातमपकर्षति, द्वितीयः
पित्तं च । कफे त्रयः । तेषामेको वातं अन्यः पित्तमपरः कफं नाशयति ॥

त्रयश्च सन्निपातेऽपि दोषान्घ्नन्ति यतः क्रमात् ॥ ५९ ॥

तथा सन्निपातेऽपि त्रयो वस्तयो योज्याः । अर्थः — यदा त्रयोऽपि
दोषा वस्तिविषमत्वं याताः, तदा तेषामेवौषधैः क्रमेण त्रय एव वस्तयः कल्प-
नीयाः । तत्र युक्तिमाह — यतो यस्मात् पूर्वेण प्रकारेण ते दोषांस्त्रीन् वाता-
दीन् क्रमाद् घ्नन्ति पराकुर्वन्ति ॥ ५९ ॥

त्रिभ्यः परं वस्तिमतो नेच्छन्त्यन्ये चिकित्सकाः ।

नहि दोषश्चतुर्थोऽस्ति पुनर्दीयेत यं प्रति ॥ ६० ॥

अतोऽस्मादेव दोषक्रमादेतोः । अन्ये विषजत्रिभ्यो वस्तिभ्यः परं
निरुहान् नेच्छन्ति । यस्मात् त्रिभिर्वस्तिभिर्यो दोषा निर्हृताः । तस्माच्चतुर्थो
दोषो न विद्यते, यं लक्ष्यकृत्य मूयश्चतुर्थो दीयते । आगमो हि —

“एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात् पित्तं द्वितीयस्तु कफं तृतीयः” ।

इति । ह्याकारोऽप्याह — “सन्निपातेऽपि त्रयो वस्तयो योज्याः । वातादीन्
क्रमेण घ्नन्ति” । यतः चरकस्यायं पक्षः । अन्ये पुनराचार्याः “सर्वत्र वस्तित्रय-
नेच्छन्ति । जेतुव्यस्य चतुर्थस्य दोषस्यानावात्” इति ॥ ६० ॥

ननु वातादिषु वक्ष्यमाणकर्मकालादिसङ्ख्याविरोधः अस्मिन्नन्यथा सङ्ख्यावचनात् । ब्रूमः । दोषाणां विकारप्राप्त्यपेक्षया तद्वचनं, दोषविकारात्पत्वापेक्षया 'एकं त्रीन्वा बलासे' इत्यादि, इदं तु दोषमात्रापेक्षेत्यदोषः । दोषे विकारकरणेऽनुसृत इति यावत् । अन्येषां प्रकारान्तरेण वस्तित्रित्वमिष्टमित्याह —

उत्क्लेशनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनं क्रमात् ।

त्रिधैवं कल्पयेद्वस्तिमित्यन्येऽपि प्रचक्षते ॥ ६१ ॥

उत्क्लेशनमित्यादि । अन्येऽप्याचार्या वैद्या वा । दोषयौगपद्यहरणे उत्क्लेशनादिभेदेन त्रिधैव वस्ति कल्पयेदिति जगदुः । उत्क्लेशनं शुद्धिकरं दोषाणां शमनमिति प्रतिदोषं वस्तित्रयं प्रयोज्यमिति तेषां पक्षः ॥ ६१ ॥

एषु मतेषु किमीयं मतं प्राण्यमित्याह —

दोषौषधादिबलतः सर्वमेतत्प्रमाणयेत् ।

दोषेत्यादि । आदिशब्देन देशकालादेर्ग्रहणम् । दोषभेषजदेशकाल-
सारम्यसत्त्वादिवशात् सर्वं मतभेदेनोक्तमेतत् प्रमाणयेत् समर्थयेत् । निम्नि-
यादित्यर्थः ॥

अथ सर्वमतानुग्राहि स्वमतमाह —

सम्यक्निरुढलिङ्गं तु नासम्भाव्यं निवर्तयेत् ॥ ६२ ॥

सम्यक् निरुढलिङ्गं तु असम्भाव्यासम्प्राप्य न निवर्तयेत् । वस्तिप्रयोगं
न विरमयेदिति निष्कृष्टोऽर्थः ॥ ६२ ॥

इदानीं कर्मकालयोमाख्यान् वस्तिविशेषानाह —

प्राक् स्नेह एकः पञ्चान्ते द्वादशास्थापनानि च ।

सान्वादनानि क्रमैवं वस्तयस्त्रिंशदीरिताः ॥ ६३ ॥

प्रागित्यादि । प्राक् पूर्वमेकः स्नेहवस्तिः । अन्तेऽवसाने पञ्च स्नेहाः ।
तथा द्वादश निरुहाः यावत्प्रमाणस्नेहवस्त्यन्तरिताः । इत्येवं त्रिंशद्व वस्तयः
कमेति गदिताः ॥ ६३ ॥

कालः पञ्चदशैकोऽत्र प्राक् स्नेहोऽन्ते त्रयस्तथा ।

पदं पञ्चवस्त्यन्तरिताः

पञ्चदश वस्तयः काल उच्यते । कथमित्याह — एकः पूर्वं स्नेहस्तथा
अन्ते त्रयः स्नेहाः । तथा पदं स्नेहाः पञ्चभिर्निरुहवस्तिभिरन्वरीकृता इति ॥

१. 'त्रिधैवं', २. 'स्नेहान्ते' मुद्रिताष्टाहृदयपाठः.

योगोऽष्टौ वस्तयोऽत्र तु ॥ ६४ ॥

त्रयो निरूहाः स्नेहाश्च स्नेहावाद्यन्तयोरुभौ ।

अष्टौ वस्तयो योग उच्यते । कथमित्याह—त्रयो निरूहाः त्रीणि धानुवासनानि । तथा आद्यन्तयोर्द्वौ स्नेहवस्नी इति । यदा वस्तिः प्रयुज्यते मुह्यन्त्याधौ, तदावश्यमेतत्रयस्यान्यतमो योज्यः, न तु यथेच्छमिति ।
हृद्याकारेण्याह—

“त्रिविधा वस्तयः कर्मकालयोगाह्वयाः क्रमात् ।

बलकालविभागजैर्योज्याः स्वस्य सुखात्मनि ॥

स्वस्य व्याधिपूतमात्रेणैव चिकित्सकैः ।

प्राक् स्नेह एक इत्याद्यास्ते सुबोधतमाः स्मृताः ॥”

इति । तेषां संज्ञाकथनं व्यवहारार्थमेव । एवं ये प्रयुज्यन्ते तेषां कर्मादिसंज्ञा विषय इति सूचयितुम् ॥

स्नेहवस्ति निरूहं वा नैकमेवातिशीलयेत् ॥ ६५ ॥

उत्क्लेशाग्निवधौ स्नेहाभिरूहान्मरुतो भयम् ।

स्नेहवस्तिमथवा निरूहमेकमेव केवलम् अतिशयेन निरन्तरं न तु शीलयेत् । कुतः, यस्मादुत्क्लेशो दोषाणामग्नेर्वधो हानिर्मान्द्यं स्नेहादतिशीलि-
ताज्जायते । निरूहादतिशीलिताद् वातद् भयं जायते । ‘अनुवासनस्य केवलस्य
प्रयोगे शरीरस्य क्लिन्नताग्निवधश्च स्यात् । निरूहात् केवलाद् वातकोपतो भयं
च स्यात्’ इति हृद्याकारः ॥

तस्माभिरूढः स्नेहः स्यान्निरूहश्चानुवासितः ॥ ६६ ॥

स्नेहशोधनयुक्त्यैव वस्तिकर्म त्रिदोषजित् ।

अतोऽस्मात् कारणान्निरूढः कृतनिरूहः नरः स्नेहः अनुवास्यः अनु-
वासनार्हः । अनुवासितश्च कृतानुवासनः पुरुषो निरूहणार्हो भवेत् । एवं
स्नेहनशोधनयुक्त्या पूर्वोक्तया वस्तिकर्मसेवितं त्रिदोषजित् भवति त्रीन् दोषान्
जयति ॥

अधुना मात्रावस्तिं लक्षयति —

ह्रस्वया स्नेहपानस्य मात्रया योजितस्समः ॥ ६७ ॥

मात्रावस्तिः स्मृतः स्नेहः

हृस्वयेत्यादि । स्नेहपात्रस्य हृद्यया यामहृद्यजरणलक्षणया स्नेहमात्रया
समस्तुल्यो योजितः स्नेहो मात्रासंज्ञो वस्तिः स्मृतः । सन्दर्भगति शेषः ।
अन्यैरन्यथा स्नेहमात्रोक्ता । यथा —

“वटपला तु गवेज्ज्येष्ठा त्रिपला मध्यमा गमेत् ।
कनीकस्यध्वरगला त्रिषा माभानुगमने ॥”

इति ॥

शीलनीयः सदा च सः ।

बालवृद्धाभ्यभारस्त्रीव्याध्यामासक्तचिन्ताकैः ॥ ६८ ॥

वातभग्नबालपाणिनृपेश्वरसुखात्मभिः ।

दोषघ्नो निष्परीहारो बल्यः सृष्टमलः सुखः ॥ ६९ ॥

स च मात्रावस्थितर्वालादिभिः सततमेव शीलयितव्यः । स च शीलितो
दोषापहः । तथा निष्परीहारोऽनियन्त्रणो बलाय हितो निर्गतपुरीषादिकः सुख-
कारित्वात् सुख इति ॥ ६८—६९ ॥

इदानीमुत्तरवस्ति दर्शयति —

वस्तौ रोगेषु नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ।

द्वित्रास्थापनशुद्धेभ्यो विदध्यादस्तिमुत्तरम् ॥ ७० ॥

वस्तौ वस्त्यादि । वस्तौ वस्तिस्थाने रोगेषु त्रैषु नृणामित्यर्थाल्लभ्यते ।
तथा नारीणां योनिगर्भाशयेषु च ये प्रोक्ताः तेषु चकाराद् वस्तिरोगेषु च
श्रीणां योनिव्याधिषु गर्भाशयव्याधिषु वस्तिव्याधिषु चेत्यर्थः । पाठ्यकारो-
प्याह — “वस्तौ रोगेषु नारीणां पुरुषाणां च” इति । द्वे वा त्रीणि वा
द्वित्राणि तान्यास्थापनानि तैः शुद्धाश्च ते शुद्धाश्च ताः शुद्धाः तेभ्यो नरेभ्यः
त्रीभ्यश्च उत्तरवस्तिं विदध्यात् कुर्यात् दद्यादित्यर्थः । शुद्धादुत्तरेण मार्गेण
दीयते इत्युत्तरवस्तिः ॥ ७० ॥

अथ नेत्रप्रमाणमाह —

आनुराकुलमानेन तत्रैत्रं द्वादशाकुलम् ।

वृत्तं गोपुच्छवन्मूलमभ्ययोः कुनकर्णिकम् ॥ ७१ ॥

सिद्धार्थकप्रवेशाग्रं श्रुक्ष्णं हेमादिसम्भवम् ।

कुन्दाश्रमारसुमनःपुष्पवृन्तोपमं दृढम् ॥ ७२ ॥

आतुरेत्यादि । तन्नेत्रमुत्तरवर्तेत्यन्त्रकम् आतुराहुलप्रमाणेन द्वादशाहुलं
देर्ध्यं जेत्यर्थादवर्त्तयते । पुरुषाणामेवैतावति नेत्रम् । स्त्रीणां तु वक्ष्यति हि —
नेत्रं दशाहुलमिति । तथा वृत्तं तथा गोपुच्छाकृति तथा मूलमध्ययोः कृत-
कर्णिकं मूले मध्ये चात्पादितकर्णिकम् । अस्य नेत्रस्य बहुप्रवेशत्वान्मध्ये
कर्णिका कृता । तथा सिद्धार्थका प्रविणत्यमिति सिद्धार्थकप्रवेशं तादृशमग्रं
प्रान्तो यस्य तदेवम् । तथा श्रृङ्गान्तिकमलम् । हेमादिजम् आदिशब्दे(न)
धात्वादयः प्रागुक्ता गृह्यन्ते । तथा कुन्दादिपुष्पवृन्तसदृशम् । अश्वमारः
करवीरः । सुमना जातिः । तथा दृढम् ॥ ७१ ७२ ॥

तस्य वस्तिर्मृदुलघुर्मात्रा शुक्तिर्विकल्प्य वा ।

तस्य नेत्रस्य वस्तिर्मृदुलघुः वाज्यः इति शेषः । मात्रा शुक्तिः
कर्षद्वयम् शुक्तिः स्नेहस्येति शेषः । विकल्प्य वा वयोवृक्षशरीराणि मात्रा कार्येः
त्यन्वयः । शुक्तेरर्धपलान्यूनाधिकां वा मात्रां देहबलापेक्षया कल्पयेदित्यर्थः ।
हाटकोऽपि— 'वयोवृक्षदेहसत्त्वमात्स्यादिवशाभिरूप्य वा मात्रा कार्ये'त्याह ॥

अथ स्नाताश्रितस्यास्य स्नेहवस्तिविधानतः ॥ ७३ ॥

ऋजोः सुखोपविष्टस्य पीठे जानुसमे मृदौ ।

हृष्टे मेढ्रे स्थिते चर्जा शतः शोतोविशुद्धये ॥ ७४ ॥

सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत्तया शुद्धेऽनुसीवनीम् ।

आमेहनान्तं नेत्रं च निष्कम्पं गुदवत्ततः ॥ ७५ ॥

पीडितेऽनुगते नेत्रे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ।

अथेत्यादि । अथेति मन्त्रले । निरुहयत् कृतमङ्गलस्यास्य रोगिणः तथा
पूर्वं स्नातस्य पश्चादाश्रितस्य । कथमाश्रितस्य, स्नेहवस्तिविधानतः । तृतीयार्थे
तसिल । स्नेहवस्तौ यादृश आहारो विहितः तेन कृतभोजनस्य । तथा ऋजोः
ऋजुशरीरमुपविष्टस्य तथा सुखेनोपविष्टस्यासीनस्य । क, पीठे आसने
किम्भूते, जातुतुल्ये । मृदावकठिने शिशने हृष्टे स्तब्धे । तथा ऋजु स्पष्टं कृत्वा
स्थिते सति । शनैर्न हेलया । सूक्ष्मां शलाकां प्रणयेत् मारुतीपुष्पवृन्ताग्रपरिमा-
णाम् । स्थूला तत्र क्षतकरणात् प्रवेशायोग्या । तथा शलाकया शुद्धे मेढ्रे सति अनु-
सीवनीं (सीवनीं) लक्ष्मीकृत्यामेहनान्तं नेत्रं प्रणयेत् । षडहुलं प्रवेशयेदित्यर्थः । कथं,

गुद इव निष्कम्पं प्रणयेत् । ततो निष्कम्पस्थापनानन्तरं पीडिते पुटके स्नेहेऽ-
नुगते प्रविष्टे सति पाणिना ताडयेत् । स्फिजावित्यादिकोऽनुवासनक्रमो हितः ।
स्नेहवास्तिक्रमः स्फिकूपीडनादिः शय्योत्प्रेषविहित इति वेद्यम् ॥ ७३-७५ ॥

वस्तीननेन विधिना दद्यात्त्रींश्चतुरोऽपि वा ॥ ७६ ॥

अनुवासनवच्छेपं सर्वमेवास्य चिन्तयेत् ।

त्रींश्चतुरो वा वस्तीननेनैव विधानेन दद्यात् । शेषं विधिपरिहारादिकं
सम्यङ्योगादिकमस्योत्तरवस्तेरनुवासनम्येव चिन्तयेत् । खरनादे चोक्तम्—

“यथाशेषं प्रवेश्याथ स्नेहस्यार्धपलं नयेत् ।

प्रत्यागते द्वितीयं वा तृतीयं वा प्रदापयेत् ॥

स चेदनुविशेत् तत्र स्यात् क्रियेयं विशेषतः ।

पिप्पल्याग्गवधागारधूमवत्कसैन्धवैः ॥

मूत्राम्लपिष्टैर्गुलिका माषसर्षपसन्निभाः ।

छायाविशुष्कास्ताः शिश्ने दद्यात् सर्षपसन्निभाः ॥

पूर्वं माषोपमाः पश्चात् ताभिः स्नेहं समानयेत् ।

स्नेहे प्रत्यागते दद्यादानुवासनिकं विधिम् ॥”

इति । गुलिकाप्रयोग एवानुशासनिकः क्रियाविशेषः ॥ ७६ ॥

एवं पुण्याणामुत्तरवस्तिविधौ नमस्त्वा स्त्रीणामाह—

स्त्रीणामार्तवकाले तु योनिर्गृह्णात्यपावृतेः ॥ ७७ ॥

विदधीत तदा तस्मादनृतावपि चात्यये ।

स्त्रीणामार्तवकाले ऋतुरेवार्तवः तस्मिन् । स च ‘ऋतुस्तु द्वादशतिशा’

इत्यादि वक्ष्यमाणः । तत्र ऋतौ योनिः कर्त्री, अपावृतेः निवृत्तत्वाद्देतोरुत्तरवस्ति-

स्वभावं स्नेहं गर्भवद् गृह्णाति । अन्यथा तु संवृतत्वात् स्नेहमादत्ते । हृद्याकारोऽ-

प्याह—“आर्तवकाले ऋतुजनितस्य शोणितस्य प्रवृत्तिकाले योनिर्वस्ति

गृह्णाति । तदा ग्रहणे हेतुमाह—अपावृतेः स्रोतोविवरणाद्” इति । तस्माद्देतो-

स्तादा ऋतुकाले विदधीत प्रकृतत्वादुत्तरवस्तिम् । अनृतावपि चात्यये

आत्ययिके तीव्रे व्याधौ समुत्पन्ने अनृतावपि विदधीत ॥

तमेवात्मयिकं दर्शयति—

योनिविभ्रंशश्लेषु योनिव्यापद्यसृग्दरे ॥ ७८ ॥

योनीत्यादि । योनिविभ्रंश उत्तरे वक्ष्यमाणः, योनिशूला भगरुजाः तेषु तथा योनिव्यापत्तौ तथासृग्दरे रक्तपित्तं योनिमुखनागच्छत् क्षीणाममृ-
म्रमुच्यते । एतेषु रोगेषु तरवस्तिमान्वायिकत्वादनुतावपि दद्यात् आमहना-
न्तमिति । अत्राह । मध्ये निविष्टकर्णिकमिति प्रोक्तत्वात् षडङ्गुलं प्रवेश्यमिति
हस्यते । तत् किमामेहनान्तमिति । वृषः । नवाङ्गुलमेवा द्वादशाङ्गुलगुह्याश्च
सन्ति पुरुषास्तेषामामेहान्तमिति प्रोक्तम् । अन्यथा चेत् तेषां स्नेहोद्गिरणं
भवतीति द्योतनार्थम् । एवं ब्राह्म भोजः—

“मेहनाद् द्विगुणं ज्ञेयं नेत्रद्वैध्यं भिषगवर ।

निविष्टकर्णिकं मध्ये नारीणां चतुरङ्गुले ॥”

इति । षडङ्गुलाधिकगुह्यत्वं रतिरहस्ये च प्रोक्तम्—

“आरोहपरिणाहभ्यां षण्णवद्वादशाङ्गुलः ।

गुह्यैः शशो वृषोऽधो ना हरिण्यश्वेभिका स्त्रियः ॥”

इति । अपिचोक्तं सौश्रुते—

“ततः समं स्थापयित्वा नालीमस्य विचक्षणः ।

शनैः शनैर्धृताभक्तां निदध्याच्चतुरङ्गुलम् ॥

मेढ्रायामसमं केचिदिच्छन्ति खलु तद्विदः ॥”

इति । आमेहनान्तमित्यत्र ‘षडङ्गुलं प्रवेशये’दित्यरुणदत्तः । तत्र बहुमन्यामहे ।
यद्वैषम्यमे परिनिष्ठः वैषम्यश्लेषु क्षुण्णतां (!) चात्र योपिपुष्पनेत्रव्याख्येने
प्रदर्शयिष्यामः । च्चजायामप्रमाणं प्रणयनं भोजस्यात्यन्ताभिप्रेतमिति मन्या-
महे । यतो ध्वजाद्विगुणं नेत्रं मध्ये निविष्टकर्णिकमित्युक्त्वा पुनरप्येवमाह—
‘अथापा(श्रिःशि)तस्यासीनस्य जानुसमे पीठे पुनरेवाधो नाभेर्विशालान्तरं
मुस्विन्नमभ्यक्तं लवणतैलेन ध्वजायामप्रमाणं वस्तिनेत्रं नयित्वा प्रकुञ्चमात्रं तै-
स्य निदध्यादि’त्यादि ॥ ७८ ॥

अथार्य नेत्रस्य प्रमाणमाह—

नेत्रं दशाङ्गुलं मुद्रप्रवेशं

नेत्रमित्यादि । नेत्रं दशाङ्गुलप्रमाणं, द्वैध्येण । तथा मुद्रः प्रविशत्यस्मि-

१. ‘आपस्पर्शरे’ मुद्रिताद्याहव्यपाठः.

लिति मुद्रप्रवेशम् । मुद्रप्रवेशाप्रमिति बोध्यम् अन्यलोपास्यया तन्त्रयुक्त्या । मुद्रप्रवेशाप्रच्छिद्रमित्यर्थः । वृत्तगोपुच्छाकारादि शेषं पूर्वोक्तमत्र वेद्यम् । पुष्पवृन्तोपमं तत्र न युज्यते, यतो मूत्रस्रोतःपरीणाहं हि तद् विधातव्यं पुरुषेन्द्रियाकारम् । तथाच मुनिः—

‘पुष्पनेत्रप्रमाणं तु प्रमदानां दशाङ्गुलम् ।

मूत्रस्रोतः परीणाहम्’, इति । तत्र चतुरङ्गुलं यावत् प्रवेश्यम् । चतुरङ्गुलादूर्ध्वं कर्णिका कर्तव्या अधिकप्रवेशनिराकरणार्थम् । न तु मेहननेन द्वयमध्येकर्णिकेत्ययमर्थः साक्षात्स्रोतोऽवगम्यमानत्वात् ।

अत एव प्रवेश्य (हृदये) नेत्रप्रमाणमाह —

चतुरङ्गुलम् ।

अपत्यमार्गे योज्यं स्याद् द्व्यङ्गुलं मूत्रवर्त्मनि ॥ ७९ ॥

मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां त्वेकमङ्गुलम् ।

चतुरङ्गुलमपत्यमार्गे योज्यं स्यादिति । अपत्यमार्ग इत्यनेन स्त्रीगर्भग्रहण-प्रसवादिसमर्था मूच्यते । गर्भग्रहणप्रसवादिसमर्थायाः स्त्रियाश्चतुरङ्गुलं प्रवेशयितव्यमिति गर्भव्यापत्सु अपत्यमार्गे चतुरङ्गुलं योज्यम् । मूत्रवर्त्मनि द्व्यङ्गुलं योज्यम् । या स्त्री सुरतव्यवहारगर्भग्रहणायाग्या अथवा बालाया अवौढा तस्या योनौ मूत्रस्यैव केवलं मार्गः । तस्या मूत्रमार्गे नेत्रं द्व्यङ्गुलं प्रवेश्यम् । केषु गोपितु, मूत्रकृच्छ्रविकारेषु । स्त्रीणां हि योनिमार्गो द्विविधः एकौ गर्भमार्गः द्वितीया मूत्रमार्ग इति । बालानां तु स्त्रीणामेकमङ्गुलं प्रवेश्यम् । उक्तादूर्ध्वं तु प्रवेशार्थान्नः क्षतिः स्यात् । हृद्याकारस्त्वाह—“अपत्यमार्ग इति योनौ द्वे स्रोतसौ अपत्यमार्गो मूत्रमार्ग इति । योनिविभ्रंशादिषु अपत्यमार्गे चतुरङ्गुलं योज्यम्, मूत्रकृच्छ्रविकारेषु मूत्रवर्त्मनि द्व्यङ्गुलं योज्यम् । बालानां त्विति । तुर्विशेषे । तासां मूत्रमार्ग एव वस्तिप्रयोगः, एकमङ्गुलमेव प्रवेश्यं स्रोतसामगम्यगं विवृतेः” इति । सारकृत् त्वेवमाह—“वृत्तं गोपुच्छाकारादि शेषं पूर्वोक्तमत्र वेद्यम् । पुष्पवृन्तोपमं तत्र न युज्यते, यतो मूत्रस्रोतः परीणाहं हि तद् विधातव्यं पुरुषलिङ्गाकारमिति । यदुवाच श्रीमानरुणदत्तो याचाटः तद्बुधैश्चिन्त्यम् । ‘मूत्रस्रोतः परीणाहमि’त्यस्य ग्रन्थस्य मुनिप्रोक्तस्यप्यर्थो न ज्ञातस्तेन प्रायशः तस्मान्मूत्रस्रोत इति बराजविवरं मन्यमानेन । पुरुषलिङ्गाकारं करणीयमिति प्रोक्तमिति’त्यादि सारकृतो मतम् । अस्माभिरु हाटकारुण इत्ययोः प्रामाणिकयो-

नैत्रं दशाङ्गुलमिति । अत्राह—स्त्रीणां दशाङ्गुलं नेत्र-
चतुरङ्गुलं नरानामन्त्रविरोधान् । उक्तं हि भास्करिकेना—“पुष्पनेत्रं स्त्रीणां
चतुरङ्गुलं नरानामष्टमं, मृत्रनाभ्यां द्व्यङ्गुलप्रवेशः, कन्यानामङ्गुलप्रवेशः”मिति । उच्य-
ते । नेत्रदृश्यकृत्यानां मते कार्याचिकित्सकानामभिप्रेतम् । सर्वेषां कार्याचिकित्स-
कानां मते दशाङ्गुलाधिकमेव नेत्रम् । तथाच मुनिः—

“पुष्पनेत्रप्रमाणं तु प्रमदानां दशाङ्गुलम् ।”

इति । हिरण्याक्षोऽप्येवमाह—

“पुष्पनेत्रं नराणां तु द्वादशाङ्गुलमिष्यते ।

चतुर्दशाङ्गुलं स्त्रीणां माषवृत्तमकर्णिकम् ॥

विशेषस्त्वत्र नराणां प्रमाणं चतुरङ्गुलम् ।

अङ्गुले कर्णिका चाध्यात् कन्यानामङ्गुले भवेत् ॥”

इति । भोज्यमारप्रोक्तस्य ग्रन्थस्यापि पाठान्तेरुणां विविशेषं वर्णयन्ति केचित् । तद्
व्या—‘निविष्टकर्णिकं मध्ये नराणां चतुरङ्गुलं’ इति । इह स्त्रीकन्यापुरुषाणां
नेत्रायामपरीणाहः । स्त्रोतः प्रमाणं तुल्यं, प्रवेशप्रमाणं पुनरतुल्यस्यारम्भः ।
तद्यथा—तदेव चतुर्दशाङ्गुलं नेत्रं मध्ये निविष्टकर्णिकं पुरुषाणां स्यात् । ना-
रीणां चतुरङ्गुले निविष्टकर्णिकं स्मात् कन्यानामङ्गुले कार्येति । यथेवं पुरुषाणां
निविष्टकर्णिकत्वप्रयोजनं किमिति चेत् । उच्यते ‘निविष्टकर्णिकं मध्ये पुरुषाणा-
मिति’ वचनात् सप्ताङ्गुलं परमं प्रवेशप्रमाणं नेत्रस्म भवतीत्यवगन्तव्यम् । उक्तं
च शारपाणिना—

“अङ्गुलान्यथ चत्वारि पञ्च षड् वाथ सप्त वा ।

सप्ताङ्गुलं परं नेत्रं प्राणिदद्याद् भिषग्भरः ॥

हिंस्याद् वस्ति नरस्येह प्रमाणादधिकं ततः ।”

इति ॥ ७९ ॥

प्रकुञ्चो मध्यमा मात्रा बालानां शुक्तिरेव तु ॥ ८० ॥

स्त्रीणामुत्तरवस्तौ स्नेहस्य मध्यमा मात्रा प्रकुञ्चः परम् । नोत्तमा कनि-
ष्ठा वा । उत्तमा च कल्प्या । बालानां तु शुक्तिरेवार्थपदमेव स्नेहस्य मध्यमा
मात्रा ॥ ८० ॥

अधुना त्रिविधाया आग्नौ क्रिया उत्तरदस्तावकस्थानं वक्तव्यम् ।

उत्तानायाः शयानायाः सम्यक् सङ्कोच्य सक्थिनी ।

ऊर्ध्वजान्वास्त्रिचतुरानहोरात्रेण योजयेत् ॥ ८१ ॥

वस्तीस्त्रिरात्रमेवं च स्नेहमात्रां विवर्धयन् ।

व्यहमेव च विश्रम्य प्राणिदध्यात्पुनस्त्यहम् ॥ ८२ ॥

उत्तानाया इत्यादि । उत्तानायाः न त्ववाङ्मुखाः पार्श्वस्थिताया
वा । शयानायाः न त्वासानायाः । किं कृत्वा, सक्थिनी सङ्कोच्य ।
तथोर्ध्वजान्वा अहोरात्रेण त्रिचतुरान् वस्तीन् योजयेत् । अनुवासने
त्वेक एव वस्तिरहोरात्रेण योज्यत इत्यस्य भेदः । ऊर्ध्वजान्वा इति । ‘ऊर्ध्वः’
(४-१-१६) इत्यङ् । एवञ्च सन्ततं व्यहं वस्तिदानं कार्यं, न त्वत्रानुवा-
सनवत् तृतीये पञ्चमे वाङ्नि । किं कुर्वन्, स्नेहमात्रां यथास्वमर्षकर्षादिक्रमेण
वर्धयन् । ततस्त्यहमेव च विश्रम्य त्रीणि दिनानि विलम्ब्य ततः पुनः पूर्वो-
क्तैरेव प्रकारेण व्यहं प्राणिदध्यात् कुर्यादित्यर्थः । एष एव क्रमो भेदेऽपि
योज्यः तज्जातीयत्वादस्यार्थस्य । अत एवान्तेऽयमुपादिष्टः उभयसं-
वन्धार्थः ॥ ८२ ॥

पूर्वोक्तमवार्थमुपसंहरन् संक्षेपेण संप्रहार्य पुनराह—

पक्षाद्विरको वमिते ततः पक्षाभिरुहणम् ।

सद्यो निरुद्धश्चान्वास्यः सप्तरात्राद्विरचितः ॥ ८३ ॥

पक्षादित्यादि । हृद्याकारस्त्वाह— “अथ पञ्चकर्मसु चतुर्दशस्वमु-
क्तम् । तेषु क्रमेण कर्तव्येषु एकैकस्यान्तरालिकः कियान् काळं इत्याशङ्क्याह-
पक्षादित्यादि” इति । उत्तमशुद्ध्या शुद्धे वमिते पक्षादनन्तरं विरेकः कार्यः ।
यस्मात् प्रवरया शुद्ध्या शुद्धे वमिते पेयादिक्रमेण सप्ताहात् प्रकृतिभोजना-
पत्तिः । ततः सप्ताहेन स्निग्धस्य विरेक इति पक्षेणैव युज्यते । ततोऽनन्तरं
पक्षात् परतो निरुहो यतः कृतविरेकस्य हि सप्ताहात् प्रकृतिभोजनापत्तौ
स्नेहनाभमनुवासनेनैकान्तरितेन स्निग्धस्य निरुहो योज्य इति पक्षेणैव युक्तः ।
निरुद्धश्च सद्य एवानुवास्यः । तथा च प्रागभ्यधायि—

“अथ वातादितं भूयः सद्य एवानुवासयेत् ।”

इति । विरोचनः सप्तरात्राद्ध्वमनुवास्यः । यतः सप्ताहेन प्रकृतिभोजनापत्तिः
इतः स्नेहनाथमनुवासनं युक्तम् । विरेकानिरूहयोर्मध्येऽनुवास्यत इत्यर्थः । हृद्या-
कारोऽप्याह—“वमने कृते पक्षमतिक्रम्य विरेकः कर्तव्यः । प्रकृतिभोजनार्थं
सप्ताहः स्नेहनाथं सप्ताह इति पक्षोक्तिः । तेनैव क्रमेण पक्षातिक्रान्तिः । कृतविरे-
कस्य निरूहणे प्रकृतिभोजनार्थं सप्ताहः । अनुवासनस्यैकदिनान्तरितस्य
सप्ताहः कृतनिरूहः सप्त एवान्वास्यः । कृतविरोचनस्य सप्तरात्रातिक्रान्तौ
स्नेहनाथ इति ॥ ८३ ॥

विरोचननिरूहयोर्मध्येऽनुवासनस्य किं प्रयोजनमित्याह ।

यथा कुसुम्भादियुतात्तोयाद्रागं हरेत्पटः ।

तथा द्रविकृतादेहादस्तिर्निर्हरेत् मलान् ॥ ८४ ॥

यथेत्यादि । अथवा तनु दोषाणां धातूनां च स्नेहस्वेदाभ्याम्
एकलोलीभावात् कथं वस्तिर्दोषानेव निर्हरेत् न धातूनित्येवञ्चोच्यं दृष्टान्तद्वारेण
परिजिहीर्षाह— यथा कुसुम्भपत्रादियुक्तात् तोयात् पटो वासो रागं हरेद्
गृह्णाति, न तु जलम् । हाटकोऽपि—“यथा पटो रागं गृह्णाति जलं त्यजति”—
इत्याह । अरुणदत्तस्तु “यथा पटो रागं गृह्णाति न कुसुम्भादिकम्” इत्याह ।
वदत स्नेहस्वेदद्रविकृताद् देहाद् दोषः धातूनामेकलोलीभावे सत्यपि वस्ति-
र्मलान् दोषानेव दुष्टान् निर्हरेत् न धातूनिति । हाटकस्त्वाह—“इति दोषाणां
विधिदुद्वेके क्रमः । भृशोत्कृष्टे क्रमोऽन्यः, संसर्जनानन्तरमेव सप्तरात्रेण
पटः” । आगमो हि—

“नरो विरिक्तस्तु निरूहदानं

विवर्जयेत् सप्तदिनान्यवश्यम् ।

शुद्धो निरूहेण विरोचनं च

तद्वयस्य शून्यं विकषेच्छरीरम् ॥”

इति । अर्थः—चतुष्कोटिकं चात्र; विरोचनानिरूहस्य निरूहाद् विरोचनस्य
विरोचनाद् विरोचनस्य वमनाद् वमनस्य चेति । शोधनरूपत्वाद् वमनस्यापि
विरोचनसंज्ञा स्वीकृतेति जज्ञटः ॥ ८४ ॥

अथवा वायोः स्वरूपं प्रपश्यन् वस्ति इत्याद्यन्नाह—

शास्त्रागताः कोष्ठगताश्च रोगा

सर्पोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्च ।

ये सन्ति तेषां न तु कश्चिदन्योः

वायोः परं जन्मनि हेतुरस्ति ॥ ८५ ॥

शाखागता इत्यादि । हृद्याकारोऽपि “वसति स्तौती” त्याह । द्वे सक्थि-
नी द्वौ बाहू इति शाखाः तासु गतास्तदुत्पन्नाः । एवं कोष्ठो महास्रोतः तत्र
गताः । तथा मर्माणि च ऊर्ध्वं च सर्वावयवाश्च मर्मोर्ध्वसर्वावयवाः तेषामङ्ग-
तत्र जाताः मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाः । तत्र मर्माणि तलहृदादीनि मर्मविभागे
वक्ष्यन्ते । ऊर्ध्वशब्देन ऊर्ध्वजत्रुगृह्यते । तत्र जाता मुखरोगादयः । सर्वाङ्गजा
ज्वरादयः । अवयवजाः श्वित्रादयो रोगाः । हाटकोऽप्याह—“द्वे सक्थिनी
द्वौ बाहू च शाखा तद्गतास्तदुत्पन्नाः । तथा कोष्ठगताः । तथा मर्माणि च ऊर्ध्वं
च सर्वे चावयवाश्च मर्मोर्ध्वसर्वावयवाः तेषु जाताः । तत्र मर्माणि तज्जा
वक्ष्यन्ते । ऊर्ध्वजत्रुजाता मुखरोगादयः । सर्वाङ्गजा ज्वरादयः । अवयवजाः
श्वित्रादयः” इति । हृद्याकारस्त्वन्यथावोचत्—“शाखा रक्तादयः । कोष्ठमुदरम् ।
मर्मोर्ध्वसर्वावयवाङ्गजाश्चेति मर्मजा ऊर्ध्वसर्वावयवजा अङ्गजाः सकलशरीरजाता
ये व्याधयः” इति । तेषां जन्मन्युत्पत्तौ वायोरपरः कश्चिदपि हेतुर्नास्ति । कथम् !
परम् अतिशयेन इतरयोरपि दोषयोः प्रेरको वायुरिति । किञ्चिन्मात्रेणानुबलमा-
त्रेण पित्तश्लेष्माणानावपि हेतु भवत एव, यथा पामादद्रवादीनाम् । ततस्तेषां
जन्मनि वायुरेव कारणम् । अवयवग्रहणेनैवोर्ध्वग्रहणे लब्धेऽप्यूर्ध्वग्रहणं प्राधान्य-
व्यापनार्थं, यथा “ब्राह्मणा आयाताः वसिष्ठोऽप्यायातः” इति । एतदेवाधिकृत्य
वक्ष्यमाणाः पञ्च विधयः सकलमेवोत्तरतन्त्रम् । तस्मात् प्रधाना ऊर्ध्वाङ्गजाः ॥
॥ ८५ ॥

ननु कुतो हेतोर्मातृ एतेषु कारणमित्याह—

विट्श्लेष्मपित्तादिमलाचयानां

विक्षेपसंहारकरः स यस्मात् ।

तस्यातिवृद्धस्य शमाय नान्य-

द्रस्तेर्विना मेषजमस्ति किञ्चित् ॥ ८६ ॥

विहित्यादि । विट् च श्लेष्मा च पित्तं च विट्श्लेष्मपित्तानि तान्यादिय-
षाम् । आदिशब्देन मूत्रस्वेदादिपरिग्रहः । त एव शरीरमलिनीकरणान्मलाः तेषा-
माचयाः सङ्ख्याः समुदायाः तेषाम् । स वायुर्यस्माद् विक्षेपसंहारकरः । विक्षेपश्च

संहारश्च तौ करोतीति । 'कृओ हेतु—' (३-२-२०) इत्यादिना हेतौ टः । विवे-
पसंहारकरणे हेतुरित्यर्थः, तस्य क्रियावत्त्वात् । वायुश्च शेषदोषाभ्यां न कदाचिद्
विक्षिप्यते न संक्षिप्यते वा, तयोर्निष्क्रियत्वात् । तस्मात् तस्य वायोरतिवृद्धस्य
क्षमनार्थं वस्तिमन्तरेणापरं भेषजं नास्ति । स्नेहस्वेदादिकं तु विषयमानमपि न
तथा समर्थमित्यगम्यत्वात् तदविषयमानमित्युच्यते ॥ ८६ ॥

तस्माच्चिकित्सार्थ इति प्रदिष्टः

कृत्स्ना चिकित्सापि च वस्तिरेकैः ।

तथा निजागन्तुविकारकारि-

रक्तौषधत्वेन सिराव्यथोऽपि ॥ ८७ ॥

तस्मात् प्रधानदोषपवनशमनार्थात् कारणाद् वास्तिश्चिकित्सार्थ इति
कथित एवैवाचार्यैः । सकला वा चिकित्सा वस्तिः प्रदिष्टः इति कायचिकित्स-
कानां पक्षः । तथाहि— त्रिदोषघ्नो हि वस्तिरिति । आगमो हि— “अथ मारुतं
पित्तश्लेष्मसहितं वस्तिः समूलमेवापकर्षति ।

वस्तिर्बयःस्थापयिता बलायुः-

स्वराग्निमेधाबलवर्णकर्ता ।

सर्वार्थकारी (शुद्ध ! शिशु) वृद्धयूनां

निरत्ययः सर्वगदापहश्च ॥”

इति । सर्वार्थकारित्वं स्थौल्यकार्श्यधातुसाम्यापादनात् । त्रिदोषघ्नत्वात् सर्वग-
दापहत्वं चेति । ननु 'चतुर्णां भिषगादीनामि'त्यादिकक्षणा चिकित्सा । तत्
कथं भागकल्पना कर्तुं युज्यते । न च सर्वा चिकित्सा वस्तिरिति वक्तुं शक्यते ।
शेषचिकित्साशास्त्रविस्तारस्यानर्थक्यप्रसङ्गात् । तस्मादेतदयुक्तमिवाभाति ।
अत्रोच्यते । वायुविकारा अशीतिरुक्ताः । पित्तश्लेष्मविकाराश्च षष्टिरुक्ताः । तत्र
वायुविकाराणां प्रधानोपक्रमो वस्तिः । तस्माच्चिकित्सार्थो वस्तिः कार्यद्वारेणोक्तः ।
अथ मारुतं पित्तश्लेष्मविट्सहितं वस्तिः समूलमेवापकर्षतीति सर्वे चिकित्सा
कार्यद्वारेण वस्तिरेकैरुपदिष्टः । अन्यत्रापि चैवं प्रायो निर्देशः कृत एवाचार्यैः ।
तत्रात्र हनिः—

“यानीह कर्माण्युक्तानि त्रिसर्वाणां निवृत्तये ।

एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणमेकतः" ॥

रति । चिकित्सार्थमित्यर्थं तु पाठो न युक्त एव । अर्धशब्दस्य हि समप्रविभाग एव नपुंसकत्वम् । न चात्र समप्रविभागो गम्यते । तस्मान्नपुंसकत्वमत्रान्याय्यम् ।
सुखेत्यादि । तथा वस्तिवत् सिरान्वयः ॥ थोऽपि । अर्थः— न केवलं वस्तिर्यावत् सिरान्वयः थोऽपि चिकित्सार्थः सर्वा वा चिकित्सेत्युपदिष्टः इति शल्यकृन्तकाः । कथं, निजाः वातादिसमुत्थाः, आगन्तवोऽभिघातादिसमुत्थाः, निजाश्च आगन्तवश्च ते च ते विकाराश्च निजागन्तुविकाराः, तान् कर्तुं शीलं यस्य तत् निजागन्तुविकारकारि, तद्वत् न निजागन्तुविकारकारिरुक्तं तस्य रक्तस्योषधत्वेन प्रधानौषधत्वात् । तत्र विसर्पविदग्ध्यादि रोगविशेषोपशमनकारणाच्चिकित्सार्थः सिरान्वयः । तथापि रेडपि ये रोगाः शीतोष्णस्निग्धरूक्षैरुपक्रमैरनुपशान्तास्तेऽपि सिरान्वयेन साध्यन्त इति सर्वा चिकित्सा सिरान्वय उपदिष्टः । आगमो हि—

“यानिह कर्माण्युक्तानि विसर्पाणां निवृत्तये ।

एकतस्तानि सर्वाणि रक्तमोक्षणभेकतः ॥”

इति । चिकित्सार्थः क्षीतोष्णस्निग्धरूक्षधैरुपक्रान्तानामपि रोगाणां साधनात्
चिकित्सा सर्वा ।

“शीतोष्णानिग्धरुक्षाधैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ।

सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति रक्तजास्तान् विभावयेत् ॥”

इत्यागमात् । वृत्तादीनामुपक्रमैः शीतोष्णादिभिरप्यसाध्यानििति यावत् ।
तस्मात् शिरान्वय एवमुपदिष्टः । कायचिकित्सकत्वाद् वस्तिप्राधान्यमश्री-
कृत्य तत्प्रसङ्गात् शिरान्वयोऽपीत्युक्तवान् । उक्त—

"सिरांश्चथश्चिकित्सार्थः कृत्स्नं वापि चिकित्सितम् ।

शल्यतन्त्रे स्मृतं तद्वद् वाग्निः कायचिकित्सिते ॥”

इति । 'निजागन्तुविहारहारी भिराव्यथोऽपि तथा, इति द्रुवाकारः ॥ ५७ ॥

इति हृदयबोधिकायां एकोनविंशोऽध्यायः ।

*इह सर्वेण तृपयेन्नुपांस्तपातोऽदृग्देतन स्वाकृतः ।

अथ विंशोऽध्यायः ।

पञ्चकर्मविष्णुफिप्रस्तावाद् वमनविरेचनास्थापनानुवायनाभ्युत्थानां तत्त्वविधि रक्षि
मवात इत्यादि ।

अथातो नस्यविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

वृथाकारोऽप्याह—

“पञ्चकर्मसु शिष्टादिदानां नस्यमुच्यते ।

नासिकाया नसादेशे यदन्ते नस्यसंभवः ॥”

इति । अथवा अथःशोधनमुक्त्वा ऊर्ध्वशोधनमाह—

ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु विशेषान्नस्यमिष्यते ।

जत्रु भक्षकयोः सन्धिः । जत्रुण ऊर्ध्वमूर्ध्वजत्रु । ‘मयूरव्यंसका’दि-
त्वात् समासः । तत्र विकारास्तेषु ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु जत्रुर्ध्वमवेषु विकारेषु
विषये । विशेषेण नस्यमिष्यते । विशेषशब्दाद् वमनसिराव्यथादयोऽपीष्यन्त
एव । नासया प्रणयिमानमौषधं नस्यं नासायां भवम् । “तत्र भवः” (४.
१. ५३) इति यत् । ‘नस् नासिकाया यत्तस्युद्धेषु, (वा० १. १. ५३)
इति नसादेशः । वृथाकारोऽप्याह—

“जत्रुर्ध्वसंभवे व्याधौ नस्यकर्मोत्तमोत्तमम् ।

छेदमेदसिरावेवमनप्रच्छनादिकम् ॥

उत्तमाङ्गगदेष्विष्टं ततो नस्यं विशिष्यते ।

विषकुष्ठज्वरोन्मादस्मृत्यपायादिषूदितम् ॥

नस्यकर्म ततोऽप्येतदुत्तमाङ्गगदे वरम् ॥”

इति । ननु किमिति नस्यमेषु रोगेषु विशेषेणेष्टमित्याह—

नासा हि शिरसो द्वारं तेन तद्व्याप्य हन्ति तान् ॥ १ ॥

नासा हीत्यादि । हि यस्मान्नासा शिरसो द्वारं तेन द्वारेण नासाभ्यन्ते
मोत्रनिर्गमनादिसिरामुखानुप्रवेशेन तच्छिरो व्याप्य तान् विकारान् हन्ति ।
व्याध्याहारस्तु—“तेन द्वारेण तज्जम् व्याप्य प्राप्य तानूर्ध्वार्ध्वव्याधीन् हन्ति
नाशयति । नासिकाद्वारेण शिरः समस्तं गत्वा तदौषधं जत्रुर्ध्वगदान् सर्वान्
नाशयतीत्यर्थः ” इत्याह ॥ १ ॥

तच्च नस्य विरेचनवृंहणशामनात्म्यभेदेन त्रिधा स्यात् । क्रमेण तेषां प्रयोगमाह—

*विरेचनं शिरःशूलजाल्यस्यन्दगलामये ।

श्लोफगंहकृमिप्रन्थिकुष्ठापस्मारपीनमे ॥ २ ॥

विरेचनमित्यादि । शिरःशूलादिषु विरेचनं नस्यमिष्यत इति संशयः । अपेक्षारो यद्यप्यूर्ध्वजत्रूतो न भवति, तथापि विरेचननस्मेन शाम्यतीति तदुपादानम् । उपरुक्षणं चेदम् । कफजेषु पीनसप्रसेकास्यैवस्यगन्धाङ्गानादिष्वपि विरेचनमेव हितम् । हाटकोऽपि “ऊर्ध्वजत्रूपादानं बाहुभ्यामपलक्षणमिह । कफजेषु पीनसादिष्वपि विरेचनमेव हितम्” इत्याह ॥ २ ॥

बृंहणं वातजे शूले सूर्यावर्त्ते स्वरक्षये ।

नासास्यशोषे वाक्संगे कृच्छ्रबोधेऽवबाहुके ॥ ३ ॥

वातोद्भवशूलादिषु अवबाहुकपर्यन्तेषु बृंहणं नस्यमिष्यते हितमित्यर्थः । सूर्यावर्त्तः शिरोरोगविशेषः । कृच्छ्रबोधः कृच्छ्रोन्मीलनाख्यो वर्त्मरोगः । अवबाहुको वात(रोग)विशेषः ॥ ३ ॥

शमनं नीलिकाव्यङ्गकेशदोषाक्षिराजिषु ।

शमनं नस्यं नीलिकादिष्विष्यते हितमित्यर्थः । नीलिकाव्यङ्गो क्षुद्ररोगविशेषो । ‘वक्त्रादन्यत्र नीलिका’ इति वक्ष्यति । हाटकस्तु—“नीलिका नेत्ररोगविशेषः । वज्रः क्षुद्ररोगविशेषः” इत्याह । केशदोषः केशशातः ।

तेषां क्रमेण साधनान्याह—

यथास्वं यौगिकैः स्नेहैर्यथास्वं च प्रसाधितैः ॥ ४ ॥

कल्कस्त्रायादिभिश्चाद्यं मधुपदवासवैरपि ।

यथास्वमित्यादि । यथास्वं प्रकरणौकैः स्नेहैः । किमूतैः, यौगिकैः योगैः तैलसर्पपतैलादिभिः, न तु घृतादिभिः । तथाच यथास्वं सर्पपमरिच-शुण्ठ्यादिभिः प्रसाधितैः संस्कृतैः । तथा कल्कस्त्रायास्वरसादिभिश्च यथास्वं कफध्मैर्गिरिकाणिकादिकैः शिरोविरेचनानां मध्ये आद्यं विरेचनाख्यं नस्यं भवति । न केवलमेतैर्वायवन्माक्षिकादिभिश्च । आसवो मषाविशेषः । हृद्याकारोऽपि—

* विरेचनं बृंहणं च शमनं च त्रिधापि तत् ।

मुद्रितोऽष्टाद्विंशत्ये अयमधिकः पाठो दृश्यते ।

१. ‘अवबाहुके’ इति मुद्रिताष्टाद्विंशत्ये दृश्यते ।

“योगयोग्यैः स्नेहैस्तैलवसादिभिर्धृत्वास्वं प्रतिदोषं रोगहरैर्द्रव्यैः सिद्धैः साधि-
तेः कल्कक्वाथस्वरसचूर्णैर्मधुना सैन्धवेन च आसवैर्मद्यैश्चाद्यं नस्यं युञ्ज्यादि”
त्याह । ‘स्नेहैरिति सामान्यवर्चनाच्चतुर्विधोऽपि यथर्तु यथादोषं च प्रयोज्यः’ इति
केचित् । उक्तञ्च निमिना—

“नस्तः कर्म वसन्ते तु घृतमाजं तथाविकम् ।
तथा गव्यं विशेषेण यत् स्यात् क्षीरघृतं स्मृतम् ॥
प्रावृट्काले हितं तैलं शमनं यत् प्रकीर्तितम् ।
तथा शरदि हेमन्ते स्नेहं तैलं समाचरेत् ।
शिशिरे च निदाघे च नस्तः कर्म विवर्जयेत् ॥”

इति । भोजेनाप्युक्तम्—

“स्नेहश्चतुर्विधो यस्तु नस्तो दत्तः स वै नृणाम् ।
यथास्वं विधिना युक्तो विज्ञेयो नस्यसंज्ञकः ॥
तत्र तैलं प्रधानं स्याद् विशेषेण गुणैरिमैः ।
श्लेष्मवाताविरोधित्वात् सात्म्यादौष्ण्यात् तथैव च ॥
वातश्लेष्मनिमित्तेषु तस्माद्भोगेषु पूज्यते ।
पित्तरक्तसमुत्थेषु सर्पिर्नस्तः प्रशस्यते ॥
माधुर्याच्छीतभावाच्च सौम्यत्वात् स्नेहनादपि ।
मस्तुलुङ्गवसामज्जमेदःक्षीणेषु जन्तुषु ॥
वसामज्जे हिते तत्र समानगुणयोनितः ।”

इति ॥

बृंहणं धन्वमांसोत्थरसामृक्खपुरैरपि ॥ ५ ॥

शमनं योजयेत्पूर्वैः क्षीरेण च जलेन च ।

बृंहणमित्यादि । बृंहणं नस्यं धन्वोत्थमांसोद्भवरसैः स्यात् । तथासृजा
रक्तेन धन्वोत्थेनैव । खपुरेण निर्यासविशेषेण । अपिशब्दादन्यैरपि पूर्वोक्तैः
स्नेहैरतीक्ष्णैः बृंहणं भवति । हृद्याकारोऽपि—“धन्वमांसोत्थरसामृग्भ्यां, खपुरेण
कुन्दुरुष्काख्येन, अपिशब्दात् पूर्वोक्तैरपि मृदुभिर्बृंहणं नस्यं युञ्ज्यादि”त्याह ।
खपुरः कुन्दुरुष्कादिनिर्यास इति सारकृत् । शमनं नस्यं पूर्वैर्विरेचनोक्तैर्बृंहणो-
क्तैश्चातीक्ष्णैः स्नेहैर्घृतादिभिस्तथा मांसरसादिभिश्च योजयेत् । तथा क्षीरेण
जलेन च । चशब्दादन्यैरपीश्वरसप्रभृतिभिः ।

हृदयबोधिकाख्यग्याभ्योपेतौ अष्टाङ्गहृदये सूत्रस्थाने

“विरेचनं कफहरं बृंहणं वातपित्तजित् ।

शमनं च मरुत्पित्तनाशनं नस्यमिष्यते ॥

त्रिविधस्यापि नस्यस्य बहुत्वं कल्पनावशात् ।

अस्ति साधनभेदाच्च मात्रया यत्तदुच्यते । ”

अथवाधुनीन्यानपि नस्यविशेषान् उपपादयन्नाह —

मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्विधा-स्नेहोऽत्र मात्रया ॥ ६ ॥

मर्शश्चेत्यादि । एषु स्नेहकल्कादिनस्यभेदेषु मध्ये मर्शाख्यः प्रतिम-
र्शाख्यश्चेति स्नेहो द्विधा भवति । कथं, मात्रया मात्राभेदेन न तु वस्तुभेदेन ।
मर्शप्रतिमर्शयोर्मात्रया भेदः । तौ च तैलादिभिः स्नेहः क्रियते ॥ ६ ॥

कल्काद्यैरवपीडस्तु सतीक्ष्णैर्मूर्धरेचनम् ।

कल्काद्यैरित्यादि । तुरवधारणे भिन्नक्रमः । अतीक्ष्णैः कल्काद्यैरेवा-
वपीडसंज्ञो नस्यविशेषः, न स्नेहेन । कल्कीकृतादौषधादवाकूपीडितो रसोऽव-
पीडः । स चावपीडः तीक्ष्णैः शुण्ठ्यादिकल्ककाथरसाद्यैरमृदुभिः कृतो मूर्ध-
विरेचनं शिरोविरेचनाख्यं नामान्तरमस्य । अतीक्ष्णैस्तु शमनसंज्ञमेतत् ।
हाटकोऽप्याह — “स चावपीडस्तीक्ष्णैः कृतः शिरोविरेचनसंज्ञः, अतीक्ष्णैस्तु
शमनसंज्ञः । ” इति ।

अस्य विरेचनस्य प्रकारान्तरमाह —

ध्मानं विरेचनश्चूर्णो

कथं पुनरसौ नासायां ध्मातव्यम् इत्याह —

ध्मानमित्यादि । ध्मानं प्रथमनाख्यं स्यात् । तत्तु विरेचनो
बहिर्दोषनिरसनश्चूर्णो मरिचादिभिः कृतो नासया प्रदीयमानः ॥

युञ्ज्यात्तन्मुखवायुना ॥ ७ ॥

षडङ्गुलद्विमुखया नाख्या भेषजगर्भया ।

स हि भरितं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति ॥ ८ ॥

तद् ध्मानं चूर्णं वा मुखवायुना हुङ्गाराख्येन युञ्ज्यात् प्रवेशयेत् ।
कथं, नाख्या करणभूतया । षडङ्गुलानि यस्याः सा षडङ्गुला यथास्वं षडङ्गुलाया-
मया । तथा द्वे मुखे यस्याः सा द्विमुखा तथा उभयान्तर्द्वारयुक्तया । भेषजगर्भया
त्रिकटुकादिचूर्णभरितया तदन्तरितया । तथाविधया नाख्या करणभूतया प्रवेशयेत् ।

१. ‘युतीक्ष्णैर्मूर्धरेचनः’ इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः.

दोषानुगोष्ठतश्च पुनः पुनरिति योजयेत् । स हि प्रयोगश्चूर्णो वा भूरितरं
बहुतरं दोषं चूर्णत्वादपकर्षति निर्हन्ति । चूर्णत्वादिति । चूर्णत्वादेवात्यन्तं
प्रत्यनीकभूतः कफस्य स्कन्धस्य द्रवीभूतस्य च विरुद्धत्वात् बहुतरं दोषं
नाशयति, न तथा कल्कस्वरमादयः । तस्माद् विरेचनाख्योऽयमित्यर्थः ।
हृद्याकारस्त्वाह—“कल्काद्यैरित्यादि । कल्ककाथस्वरसचूर्णैरवपीडकसंज्ञो
नस्यविशेषः सुनीक्ष्णैस्त्रिकटुकदिभिः श्लेष्महरैः कर्तव्यः । मूर्धरेचनैः शिरः-
शोधनैर्वैष्णादिचूर्णैः क्रियमाणस्यावपीडविशेषस्य ध्मानमिति च नामान्तरम् ।
तदाह — ध्मानमिति । ध्मानं विरेचनं शिरःशोधनम् । तन्मुखवायुना
प्लुत्काररूपेण युञ्ज्यादि”ति । अत्रैवमाह बाहटः सङ्ग्रहे—“विरेचनचूर्णस्तु
प्रथमनाख्यः । परिशेषं तु नावनमवपीडसंज्ञं च । कल्कीकृतादौषधादव-
पीडितः कृतो रसोऽवपीडकमिति । अपरेषां तत्र पुनस्तीक्ष्णैर्वैशेषिकी शिरो-
विरेचनसंज्ञा । तथान्ये सर्वमेव नस्य शिरोविरेचनमित्याहुः सद्यः श्लेष्मविरेचन-
सामान्यात्” इति ॥ ८ ॥

सर्वेषां नस्यानां मात्रया विशेषोऽस्तीति मात्रां लक्षयति—

प्रदेशिन्यंगुलीपर्वद्वयान्मग्नसमुद्धृतात् ।

यावत् पतत्यसौ बिन्दुर्दशाष्टौ पद क्रमेण ते ॥ ९ ॥

मर्शस्योत्कृष्टमध्योना मात्रास्ता एव च क्रमात् ।

बिन्दुद्वयोनाः कल्कादेः

प्रदेशिनीत्यादि । प्रदेशिनी तर्जनी अङ्गुष्ठस्य समीपजा अङ्गुली,
तस्याः पर्वद्वयं तस्मात् । किंभूतात्, पूर्वं स्नेहादौ मग्नात् पश्चात् समुद्धृतात्
यावत्परिमाणं स्नेहादि पतति असौ बिन्दुरुच्यते इति शेषः । तावान् बिन्दु-
संज्ञक इत्यर्थः । ते बिन्दवो यथासंख्यं दश मर्शस्योत्कृष्टा प्रधाना मात्रा,
अष्टौ मध्यमा, पद ऊना कनिष्ठा । ता एव मात्राः क्रमाद् बिन्दुद्वयोनाः
बिन्दुद्वयवर्जिताः कल्कस्वरसादेरुत्कृष्टमध्योना मात्राः । तेनाष्टौ बिन्दवः
कल्कादिरुत्तमा मात्रा, पञ्चमध्यमा, चत्वारः कनिष्ठेत्यवतिष्ठते । यावदिति
यत् परिमाणमस्येति ‘यत्तदेतेभ्यः परिमाणे मतुप्’ ‘आ सर्वनाम्नः’ (६-३-९१)
इत्याकारः । अथ कल्कचूर्णयोर्बिन्दुग्रहणं कथमिति चेत्—उच्यते । तोलयित्वा
स्नेहबिन्दून् तत्समानं कल्कचूर्णयोर्ब्राह्ममिति । घनीभूतस्य कल्कस्य द्रवालो-
भितस्य नस्ये प्रयोगः ॥

अधुना नस्यायोग्यानाह—

योजयेन्न तु नावनम् ॥ १० ॥

तोयमद्यगरस्नेहपीतानां पातुमिच्छताम् ।

धुक्तभक्तशिरःस्नातस्नातुकामस्रुतासृजाम् ॥ ११ ॥

नवपीनसवेगार्चस्रुतिकाश्वासकासिनाम् ।

शुद्धानां दत्तवस्तीनां तथानार्तवदुर्दिने ॥ १२ ॥

योजयेदित्यादि । तोयादि पीतं यैस्तेषाम् । आहिताग्न्यादित्वात् परनिपातः । तथा पातुमिच्छतां नस्यं न योजयेत् । एषां हि नस्यं नयन-
नासास्योपदेहशिरोरोगान् कुर्यात् । धुक्तभक्तस्य च नस्येरितो दोष ऊर्ध्वं
स्रोतांस्यावृत्य छर्दिश्वासकासप्रतिश्यायान् जनयेत् । शिरःस्नातस्य शिरोऽक्षि-
कर्णशूलकण्ठरोगपीनसहनुमन्यास्तम्भार्दितशिरःकम्पान् । स्नातुकामस्य मूर्ध्नि
स्तिमितो दोषो जात्यारुचिपीनसान् । सुतरक्तस्य च क्षामतामरुचिमग्नि-
सादं च । नवप्रतिश्यायस्य स्रोतोरोधात् कृमिकण्डूमूर्धतोदादीन् जनयेत् ।
मूत्रपुरीषादिवेगार्तानां भृशतरं वेगरोधजान् रोगान् । स्रुतिकायाः सुत-
रक्तोक्तान् दोषान् । श्वासकासिनोर्व्याधिवृद्धिम् । शुद्धानां कृतवमनविरेचनानां
श्वासं कासं स्वरेन्द्रियहानिं शिरोगौरवं च । दत्तवस्तीनां विवृतस्रोतस्तया
अभिव्याप्त्या श्वासकासादीनेव । तथा अनार्तवदुर्दिनेऽपि सहसैव शैत्यात्
शिरोरुवेपथुस्तैमित्यतालुनेत्रकण्डूपाकमन्यास्तम्भकण्ठोरःप्रतिश्यायारूपि । 'ऋतु-
दुर्दिनेऽपि शीतो दोषः । शीतदोषोपदेशेन तत्परिहारे सत्यदोष इत्यभिप्रायः ।
अनृतावपीति न युक्तं, ऋतावपि दुर्दिने प्रतिषेध इष्टः । वर्षास्वदुर्दिनेऽप्यस्तु
एतदपि वक्तव्यं जायते वर्षास्वदुर्दिने चेति । अनृतावित्यस्यानभिधाने वर्षाणां
दुर्दिनस्वभावत्वात् स्वस्थानत्वात् तत्रैव वृत्तिः स्थान्नान्यत्रेति । अभवा सर्वदा
दुर्दिने नस्यस्य निषेधे वर्षासु नस्यसाध्ये व्याधायुत्पन्ने दुर्दिनेऽपि नस्यं विधात-
व्यमिति दर्शयितुमनार्तवग्रहणमिति हृद्याकारः । एषु च नस्यदोषेषु यथास्व-
मायतनं दोषोद्रेकं चावेक्ष्य स्नेहस्वेदशिरोवक्रलेपतीक्ष्णावपीडधूमगण्डूषादीनि
यथास्वं कुर्यात् । सङ्गहे चोक्तं—“गर्भिण्याश्च नस्येन भक्तद्वेषज्वरमूर्च्छार्धाव-
मेदकाः स्युः । अपत्यं च विकलेन्द्रियमुन्मादापसारयुक्तं च स्यात् । तत्र
गर्भिण्या वज्यं नस्यकर्मणि कृते वर्षामूकाकोलीकपिकच्छुभिः शृतं पयः
पिबेत् । बलाविदार्यशुमतीमेदाभिर्वा एभिरेव च शृतं हविः वातहरसिद्धश्च
स्नेहः शिरोवस्तौ कर्णपूरणे च योग्यः । सर्वं च बृंहणमन्नपानम्” इति ॥ १०-१२ ॥

तोयपीतादिषु सदैव किं नस्यं न योज्यमित्याह—

अन्यत्रात्ययिकाद्याधेः

अन्यत्रेत्यादि । आत्ययिके व्याधौ तेषामपि नस्यं योज्यमेव ॥

इदानीं नस्यकालं वक्ति—

अथ नस्यं प्रयोजयेत् ।

प्रातः श्लेष्मणि मध्याह्ने पित्ते सायंनिशोश्चले ॥ १३ ॥

अथेत्यादि । श्लेष्मणि श्लेष्मरोगेषु प्रातः पूर्वाह्ने नस्यं प्रयोजयेत् कुर्यात् । पित्ते पित्तरोगेषु मध्याह्ने । वातरोगेषु सायमपराह्ने निशि च रात्रौ नस्यं प्रयोजयेत् । वचनं हि सङ्ग्रहे—“लालास्रावसुप्तप्रलापदन्तकटकटायनकथन-कृच्छ्रोन्मीलनपूतिमुखकर्णनादादितिशिरोरोगश्वासकासादिषु रात्रावि”ति ॥ १३ ॥

अधुना दोषाद्यपेक्षया नस्यकालं नियमयति—

स्वस्थवृत्ते तु पूर्वाह्ने शरत्कालवसन्तयोः ।

शीते मध्यन्दिने ग्रीष्मे सायं वर्षासु सातपे ॥ १४ ॥

स्वस्थेत्यादि । स्वस्थवृत्ते तु स्वस्थस्य व्याध्यनुत्पत्त्यर्थं शरदि वसन्ते च पूर्वाह्ने एव नस्यं प्रयोजयेत् । शीते शिशिरलक्षणे हेमन्तशिशिरयोर्मध्याह्ने, ग्रीष्मे सायमपराह्ने, वर्षासु सातपे आतपसहिते दृश्यमानदिवाकरे दिवसे प्रयोजयेत् ॥ १४ ॥

वाताभिभूते शिरसि हिष्मायामपतानके ।

मन्यास्तम्भे स्वरभ्रंशे सायंप्रातर्दिने दिने ॥ १५ ॥

एकाहान्तरमन्यत्र सप्ताहं च तदाचरेत् ।

वाताभिभूतमूर्धादिषु स्वरभ्रंशान्तेषु दिने दिने प्रतिदिनं नैकान्तरितं सायंप्रातरुभयकालं वा एकवारम् अनेन विधिना आ सम्यग्योगतन्नस्यं प्रयोजयेत् । न तत्रतुभेदापेक्षेत्यभिप्रायः यत्र प्रतिदिनं नस्यं विहितं, ततोऽन्यत्र वाताभिभूत-मूर्धादिभ्योऽपरस्मिन् रोगे एकाहान्तरम् एकाहमन्तरीकृत्य सप्ताहं च नस्य-माचरेत् । चशब्दो नियमार्थः सप्ताहमेवाचरेत् न ततः परमिति । सप्तदिवस-नियमो नस्याचारे । व्यवधायकानि दिवसानि च सप्त । तेन चतुर्दशसु दिवसेषु व्यवसृतेषु सप्ताहमेकदिनान्तरितं नस्यमाचरितं भवेत् । सप्ताहादूर्ध्वं न विदध्यात् । उक्तं च निमिना—

“नस्य दद्यात्तु सप्ताहं पञ्चाहमथवा त्र्यहम् ।
परं नवाहमूर्ध्वं तु नवाहात् सात्प्यतां व्रजेत् ॥
तन्नस्यं न गुणं कुर्यात् सातत्यान्न हरेत् कफम् ।
तस्मान्नस्यप्रयोगस्तु क्षौहिको न हितः सदा ॥”

इति । भोजेनाप्युक्तम् —

एकान्तरं द्व्यन्तरं वा नस्यं दद्याद् विचक्षणः ।
सप्ताहं परमं देयं विश्रान्तस्य पुनः पुनः ॥
पक्षं विंशतिरात्रं वा यावद् वा साधु मन्यते ।”

इति ॥ १५ ॥

इदानीं यादृशस्य पुरुषस्य यथास्थितस्य नस्यं दातव्यं तथाह—

स्निग्धस्निन्नोत्तमाङ्गस्य प्राक्कृतावश्यकस्य च ॥ १६ ॥

निवातशयनस्थस्य जत्रूर्ध्वं स्वेदयेत् पुनः ।

स्निग्धेत्यादि । पूर्वं स्निग्धं पश्चात् स्निन्नमुत्तमाङ्गं मूर्ध्ना यस्य तस्य ।

अथवा पूर्वं स्निग्धस्य पश्चात् स्निन्नशिरसः । तथा प्राक् पूर्वं कृतमवश्यक-
णीयमुच्चारप्रसावदन्तधावनादि येन सः प्राक्कृतावश्यकः तस्य । तथा निवाते
देशे कल्पितं यच्छयनं तल्पं तत्स्थस्यैवमूतस्य सतो जत्रूर्ध्वं पुनः स्वेदयेत्
नस्यप्रयोगकाले स्वेदः कार्यः । सामान्योऽयं निर्देशः । यथाकालं यथादोषं
च स्वेदमन्तरेणापि नस्यं दातव्यमेव । उक्तं च वेतरणे—

“रक्तपित्तविकारेषु पित्तप्रकृतये तथा ।

काले चोष्णे विशेषेण विना स्वेदं प्रयोजयेत् ॥”

इति ॥ १६ ॥

अथोत्तानजुदेहस्य पाणिपादे प्रसारिते ॥ १७ ॥

किञ्चिदुन्नतपादस्य किञ्चिन्मूर्धनि नामिते ।

नासापुटं पिधायैकं पर्यायेण निपेचयेत् ॥ १८ ॥

उष्णाम्बुतप्तं भैषज्यं प्रणाल्या पिचुनाथवा ।

अथेत्यादि । अथानन्तरम् उत्तानस्पष्टस्थितशरीरस्य सतः हस्तचरणे
प्रसारिते तथेषदुन्नतचरणस्य किञ्चिच्छिरसि नामिते सति नासापुटमेकं पिधाय

वामहस्तप्रदेशिन्यनामिकाभ्यामेकैकं नासापुटं पिधाय स्थगयित्वा इतरस्मिन् नासास्रोतसि मध्यमयाङ्गुल्या नासाग्रमुन्नमय्य पर्यायेण क्रमेण न तु युगपद् दक्षिणहस्तेन भेषज्यं निषेचयेत् । कीदृशम्, उष्णाम्बुतप्तम् उष्णीकृतं भेषजस्य प्रदेशस्य त्रिभागमुष्णाम्बुबाष्पतप्तं कुर्यात् । ततो द्वितीयं भागम् एवं कुर्यात् । ततस्तृतीयं भागम् । अन्यथा शीतीभवति । केन निषेचयेत्, प्रनाड्या करणभूतया । अथवा पिचुना वर्त्येत्यर्थः । पिचुः कार्पासः । सुश्रुते चाभ्यधायि— “वस्त्रादिच्छादितनेत्राय प्रदेशिन्युन्नामितनासाग्राय दक्षिणहस्तेन वेहमुष्णाम्बुना तप्तं रजतादिशुक्तीनामन्यतमस्थमव्युच्छिन्नधारं सिञ्चेत्” इति ॥

॥ १८ ॥

दत्ते पादतलस्कन्धहस्तकर्णादि मर्दयेत् ॥ १९ ॥

शनैरुच्छिञ्च्य निष्ठीवेत् पार्श्वयोरुभयोस्ततः ।

आभेषजक्षयादेवं द्विस्त्रिर्वा नस्यमाचरेत् ॥ २० ॥

दत्ते च नस्ये सति पादतलादि मर्दयेत् । आदिशब्देन ग्रीवाललाटादिपरिमहः । ततो मर्दनादनन्तरं शनैरुच्छिञ्च्य घ्राणवायुना ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य पार्श्वयोरुभयोर्निष्ठीवेत् । उभयपार्श्वनिष्ठीवनेन सर्वाः सिराः भेषजेन व्याप्यन्ते । एकपार्श्वनिष्ठीवनेन सर्वाः सिराः भेषजेन न सम्यक् व्याप्यन्ते । आ भेषजक्षयात् । नासायां दत्तस्य भेषजस्य यावत् क्षयः, तावदुच्छिञ्च्य निष्ठीवेत् । सङ्ग्रहेऽप्येवमेव प्रोक्तम्— “शनैश्चोच्छिञ्चेत् । अनभ्यवहरंश्च वामदक्षिणपार्श्वयोरौषधं निष्ठीवेत् । सकफं हि तदभ्यवहृतमग्निमवसादयेत्” इति । हृद्याकारस्त्वन्यथावदत् — “उभयोः पार्श्वयोरुच्छिञ्च्य नासिकापुटद्वयेन बाह्यं वायुं गृहीत्वा शिर आरोप्य निष्ठीवेत् । नासिकायां निहितस्य भेषजस्य यावन्नोशस्तावदेवं कुर्यात्” इति । उक्तं च निमिना—

“नासापुटौ तथाङ्गुल्या वारं वारं पिधाय तु ।

आतुरं तु भिषग् ब्रूयादुच्छिञ्चेति मुहुर्मुहुः ॥

आतुरं पूर्णवक्त्रं तु ज्ञात्वा द्वौ परिचारकौ ।

बाहोः पृष्ठे च संगृह्य समुत्थापयतां सुखम् ॥

आसीनः शयने स स्यादुदङ्मुखमवस्थितः ।

शनैरजिह्वं निष्ठीवेदजुगात्रस्तु सर्वतः ॥

परिचारगृहीते तु भाजने पुरतः स्थिते ।

शनैः ष्ठीवितवन्तं तं पुनः संशाययेच्छनैः ॥

स संविष्टः पुनः शीघ्रं निष्ठीवेच्चोत्थितः पुनः ॥”

इत्यादि । एवं निमिप्रोक्तग्रन्थदर्शनाद् हृद्याकारप्रोक्त एवार्थो हृदयं प्राप्नोति ।
एवमनेन क्रमेण द्विः द्वौ वारौ त्रिर्वा त्रीन् वारान् वा दोषाद्यपेक्षया नस्यं
कुर्यात् । न तु मात्रा सकृदेव प्रक्षेप्तव्या । हीनमात्रं चौषधं न देयम् । तादृ-
दोषानुत्क्लेश्य अनिर्हरन् गौरवारुचिकासप्रसेकपीनसच्छर्दिकण्ठरोगादीन्
कुर्यात् । सकृदेव सर्वं दत्तमुच्छिद्ध्यमानं मूर्च्छाशिरोरोगप्रतिश्यायघ्राणभेदा-
नुच्छ्वासोपरोधं च कुर्यात् । अधिकं च न योजयेत् । अधिकं वातविकारान्
कुर्यात् । अत्युष्णं दाहपाकज्वरमूर्च्छाभ्रमान् । अतिशीतं हीनदोषानेव । स्नेह-
स्यायोगे वातविकाराः । अतियोगे कफविकाराः । विरेचनस्यायोगे कफवि-
काराः । अतियोगे वातविकाराः भवन्ति । अत्युन्नतशिरसः सम्यगप्रतिपद्य-
मानं हि दोषान् कुर्यात् । अत्यवनतशिरसो दूरगमनमूर्च्छाजाल्यज्वरान् ।
सङ्कुचितगात्रस्य सम्यग्धमनीरनाप्लवद्दोषोत्क्लेशं कुर्यात् । संग्रहेऽप्युक्तम्—
“आभेषजदर्शनादुच्छिद्धेत् निष्ठीवेच्च । ततश्चैवमेव द्वितीयमंशमनुसेचयेत् ।
तथा तृतीयम् दोषादिवलेन वा । विरेचने त्ववपीडे दोषबलमवेक्ष्य पश्चात्
स्नेहमवसेचयेदि”ति ॥ २० ॥

यदि च नस्ये दीयमानेऽतितीक्ष्णभेषजबशादसात्म्यत्वेन वा मूर्च्छा स्यात् । तदा
किं कार्यमित्याह—

मूर्च्छायां शीततोयेन सिञ्चेत् परिहरञ्छिरः ।

मूर्च्छायामित्यादि । मूर्च्छायां सत्यां शीतजलेन मूर्ध्वर्जं सिञ्चेत्
संग्रहे चोक्तम्— “न च नस्ये दीयमाने कोपहासव्यापारस्पन्दनोच्छिद्ध्यना-
न्याचरेत् । तथाह्येवं शिरोरुक्प्रतिश्यायकासतिमिरखलतिपलिततिलकव्य-
तिलकालकमुखदूषिकादीनां संभवः” इति ॥

स्नेहं रेचननस्यान्ते दद्यादोषाद्यपेक्षया ॥ २१ ॥

नस्यान्ते वाक्शतं तिष्ठेदुत्तानो

विरेचने नस्ये दत्ते पश्चाद् दोषदेशसात्म्याद्यपेक्षया स्नेहं नस्यमवसेच-
येत् । नस्यावसाने वाक्छतं मात्राशतमुत्तानो निद्रामसेवमानस्तिष्ठेत् शयीत ॥

धारयेत्ततः ।

धूमं पीत्वा कवोष्णांशु कवलं कण्ठशुद्धये ॥ २२ ॥

ततो वाक्छन्नावस्थानादनन्तरमुत्किलघ्नदोषशोषशान्तये अविशेष्याभिधानाद् विरेचनाद्यन्यतमं धूमं पीत्वा दोषाद्यपेक्षया कण्ठशुद्ध्यर्थमीषदुष्णजलकवलं धारयेत् । हृद्याकारोऽपि — ‘अविशेष्याभिधानात् स्निग्धमध्यमतीक्ष्णानामन्यतमं धूमं पीत्वा दोषाद्यपेक्षये’त्याह । ततो धूमपानकालानन्तरं भोजनविधानमत्रानुक्तम्, स्नेहाचारेणैव सिद्धत्वात् । तन्त्रान्तरे तु स्पष्टमुक्तम् —

“नस्यात् संशुद्धशिरसो हितं सद्यस्तु भोजनम् ।

शुद्धे शिरसि वायुस्तु जन्तोः कुप्येदभोजनात् ॥”

इति ॥ २२ ॥

सम्यक्स्निग्धे सुखोच्छ्वासस्वप्नबोधाक्षपाटवम् ॥ २३ ॥

सम्यक्स्निग्धे शिरसि बृंहणशमनयोरेकतरेण सम्यक्स्निग्धे । नस्यप्रयोगे सम्यग् जाते सुखोच्छ्वासादयः स्युः । सम्यग्विरिक्तेऽप्येवमिति बोद्धव्यम् । उक्तं हि सङ्ग्रहे — “सम्यक्स्निग्धे मूर्धनि विरिक्ते वा सुखोच्छ्वासनिःश्वासश्वयुस्वप्नबोधाक्षिपाटवानि स्युः”रिति ॥ २३ ॥

रूक्षे तु स्तब्धता शोषो नासास्ये मूर्धश्न्यता ।

रूक्षे तु शिरसि स्तब्धता स्यात् । तथा नासायामास्ये च शोषः मूर्धः शन्यता च स्यात् । हृद्याकारस्तु — “रूक्षेऽतिरूक्षे विरेचननस्येन हृतेन स्तब्धता शोषश्च नासिकायामास्ये च स्याताम् । शिरसः शन्यता च, कफक्षयादि”त्याह । ‘रूक्षेऽक्षिस्तब्धता’ इति वा पाठः ॥ २३ ॥

स्निग्धेऽतिकण्डूर्गुरुता प्रसेकारुचिपीनसाः ॥ २४ ॥

अतिस्निग्धे शिरसि बृंहणशमनयोरन्यतरेण कण्डूवादयः स्युः ॥ २४ ॥

सुविरिक्तेऽक्षिलघुतास्वरवक्त्रविशुद्ध्यः ।

कफशुद्ध्यं सुविरिक्ते विरेचननस्येन सम्यग्विरिक्ते शिरसि अक्षिलाघवादयः स्युः ॥ २४ ॥

दुर्विरिक्ते गदोद्रेकः क्षामतातिविरेचिते ॥ २५ ॥

दुर्विरिक्ते गदोद्रेको विरेचननस्येन कफस्य सम्यग्विनिर्हारेण व्याधवृद्धिः । अतिविरेचिते अतिकफहरणाच्छिरसः क्षामता सादः स्यात् ॥ २५ ॥

अधुना प्रतिमर्शस्य विषयमाह—

प्रतिमर्शः क्षतक्षीणबालवृद्धसुखात्मसु ।

प्रयोज्योऽकालपलिते

प्रतिमर्श इत्यादि । प्रतिमर्शः क्षतादिषु प्रयोज्यः । अकालपलि-
तेऽपि योज्यः ॥ २५ ॥

न त्विष्टो दुष्टपीनसे ॥ २६ ॥

मद्यपीतेऽबलश्रोत्रे कृमिदूषितमूर्धनि ।

उत्कृष्टोत्क्लिष्टदोषे च

नत्विष्ट इत्यादि । दुष्टपीनसादिषु तु षट्सु न प्रयोज्यः । दुष्टपीनसो
नासारोगेषु वक्ष्यमाणः । मद्यपीतः पीतमद्यः । अबलश्रोत्रो दुर्बलश्रोत्रो रुद्ध-
श्रवणमार्गः । कृमिदूषितो मूर्धा यस्य सः (कृमिदूषितमूर्धा) । एवमुत्कृष्टः
प्रवृद्धो दोषो यस्य सः उत्कृष्टदोषः । तथा उत्क्लिष्टः प्रबलक्षोभो दोषो
रोगकारी यस्य सः उत्क्लिष्टदोषः । साञ्चितानां स्वस्थानस्थितानां दोषाणां कार-
णान्तरेण स्थानात् प्रच्युतानां प्रबलविकारकारितोत्क्लेशः । पाठ्यकारस्तु—
“उत्क्लिष्टोत्क्लिष्टदोषेषु अत्यन्तोत्क्लिष्टदोषेष्वि”त्याह । एषु प्रतिमर्शो न
योज्यः ॥ २६ ॥

कुतो हेतोरित्याह—

हीनमात्रतया तु सः ॥ २७ ॥

हीना मात्रा यस्य सः हीनमात्रः तस्य भावो हीनमात्रता यस्मादसौ
हीनमात्रतया प्रयुज्यते । एषां चोदीर्णरोगत्वात् तावता दोषोत्क्लेश एव
भवति, न शमः । प्रतिमर्शो दुष्टपीनसादिषु हीनमात्रतया व्याधिबुद्धिमेव
करोतीत्यर्थः । तुशब्देन दुष्टपीनसादिषु विरेचनं नस्यं कार्यमिति सूच-
यति ॥ २७ ॥

निशाहर्षुक्तवान्ताहःस्वप्नाध्वश्रमेरेतसाम् ।

शिरोऽभ्यञ्जनगण्डूषप्रसवाञ्जनवर्चसाम् ॥ २८ ॥

दन्तकाष्ठस्य हासस्य योज्योऽन्तेऽसौ द्विविन्दुकः ।

असौ प्रतिमर्शो द्विविन्दुको निशादीनां पञ्चदशानां कालानामन्ते
प्रयोज्यः । द्विविन्दुक इत्यनेन प्रतिमर्शस्य मात्रां वक्ति ॥ २८ ॥

पञ्चसु स्रोतसां शुद्धिः क्लमनाशस्त्रिषु क्रमात् ॥ २९ ॥

दृग्बलं पञ्चसु ततो दन्तदाढ्यं मरुच्छमः ।

तत्र निशान्तादिषु पञ्चसु प्रतिमर्शे प्रथमे स्रोतसां शुद्धिर्भवति । क्रमात् क्रमेण पठितेषु त्रिषु अध्वान्तादिषु प्रतिमर्शे दत्ते सति क्लमनाशः स्यात् । उपलक्षणं चेदम् । मनःप्रसादशिरोलाघवे अपि भवतः । शिरोऽभ्यङ्गनादिषु पञ्चस्वन्ते प्रतिमर्शे योजिते दृष्टेर्बलं स्यात् । ततोऽनन्तरं दन्तकाष्ठहासान्तयो द्वयोरिति शेषः । तयोर्यथासङ्ख्यं दन्तानां दृढत्वं पवनस्य शमश्च स्यात् ॥ २९ ॥

अधुना नस्यादीनां पुरुषविशेषे नियमं करोति—

न नस्यमूनसप्ताब्दे नातीताशीतिवत्सरे ॥ ३० ॥

न चोनाष्टादशे धूमः कबलो नोनपञ्चमे ।

न शुद्धिरूनदशमे न चातिक्रान्तसप्ततौ ॥ ३१ ॥

न नस्यमित्यादि । “इदानीं प्रतिमर्शस्य सर्वदा प्रयोज्यत्वं वक्तु-
कामः शुद्धिनस्यधूमकबलानां वयोविशेषापेक्षः प्रयोग इति प्रथमं ब्रूते”
इति ह्याकारः । “न नस्यमित्यादिना प्रतिमर्शस्य सर्वकालिकत्वं भुवन्
सर्वेषामपि शोधनानां कालनियतिं ब्रूते” इति पाठ्यकारः । ऊनसप्तवर्षे
नस्यं न प्रयोजयेत् । पूर्णसप्ताब्दस्य नस्यार्हत्वम् । तथा अतिक्रान्ताशीतिवर्षे
च नस्यं न प्रयोज्यम् । अतीताशीतिवर्षस्तु नस्यानर्हत्वम् । अपूर्णाष्टादशवर्षे
च धूमो न प्रयोज्यः । पूर्णाष्टादशवर्षस्य धूमत्रयेऽपि योग्यता स्यात् । कब-
लोऽपूर्णपञ्चसंवत्सरे न प्रयोज्यः, पूर्णपञ्चमस्य कबलयोग्यता । ऊनदशमवर्षे
शुद्धिर्वमनविरेचनरूक्षणा न प्रयोज्या, अतीतसप्ततिवर्षे च शुद्धिर्न कार्या ॥
॥ ३०, ३१ ॥

आजन्ममरणं शस्तः प्रतिमर्शस्तु वस्तिवत् ।

मर्शवच्च गुणान् कुर्यात् स हि नित्योपसेवनात् ॥ ३२ ॥

न चात्र यन्त्रणा नापि व्यापञ्चो मर्शवद् भयम् ।

आजन्मेत्यादि । तुर्यिशेषे । प्रतिमर्शः पुनरितरनस्यादिवन्न काला-
पेक्षः, किन्तु वस्तिरिव आजन्ममरणं जन्मनः प्रभृत्यामरणात् शस्तो हितः
यथा वस्तिरूनवर्षात् प्रभृत्यामरणाद् विहितः तथायमपीत्यर्थः । जन्म च
मरणं च जन्ममरणम् अवधिं कृत्वा प्रतिमर्शो हित इत्यर्थः । उक्तं हि
निमिना—

“जातमात्रमुपादाय प्रतिमर्शो विधीयते ।

पञ्चवर्षमुपादाय कार्यं कबलधारणम् ॥

सप्तवर्षमुपादाय नस्तः कर्म विधीयते ।

तदूर्ध्वं द्वादशे वर्षे भक्षयेद् दन्तभावनम् ॥”

इत्यादि । स प्रतिमर्शो नित्योपसेवनात् सततमभ्यस्यमानो मर्श इव गुणान् सुखोच्छ्वासादीन् कुर्यादिति स्तुतिः । अथवा स प्रतिमर्शो नित्योपसेवनात् शिरोवस्तिषट्शान् (गुणान्) करोति मर्शसदृशांश्च गुणान् सुखोच्छ्वासादीन् करोति । अत्र प्रतिमर्शं यन्त्रणा ‘उष्णोदकोपचारी स्यादि’त्यादिका नास्ति । व्यापङ्गर्थः ‘अक्षिस्तब्धता शोषः’ इत्यादिभ्यो मर्श इव भयं नास्ति मर्शवत्, सप्तम्यन्ताद् वतिः ॥ ३२ ॥

तैलमेव च नस्यार्थे नित्याभ्यासेन शस्यते ॥ ३३ ॥

शिरसः श्लेष्मधामत्वात् स्नेहाः स्वस्थस्य नेतरे ।

तैलमित्यादि । तैलमेव नित्याभ्यासेन प्रतिमर्शन्यायेन नस्यार्थे भेदं भवति स्वस्थस्य । कुतः, मूर्ध्नः कफस्थानत्वात् । न त्वपरे स्नेहा वसामज्ज वृतादयः, तेषां श्लेष्मलत्वादिति भावः ॥ ३३ ॥

आशुक्चिरकारित्वं गुणोत्कर्षापकृष्टता ॥ ३४ ॥

मर्शे च प्रतिमर्शे च विशेषो न भवेद्यदि ।

को मर्श सपरीहारं सापदं च भजेत्ततः ॥ ३५ ॥

अच्छपानविकाराख्यौ कुटीवातातपस्थिती ।

अन्वासमात्रावस्ती च तद्वदेव च निर्दिशेत् ॥ ३६ ॥

आशुकारी मर्शः, चिरकारी प्रतिमर्शः । गुणोत्कर्षयुक्तो मर्शः, गुणापकृष्टतान्वितः प्रतिमर्शः । इत्यनयोर्भेदः । यदि च मर्शे प्रतिमर्शे च विशेषो न स्यात् ततो मर्श सपरीहारं सव्यापदं च को भजेत्, न कश्चिदपि भजेदित्यर्थः । प्रतिमर्शविशेषवदच्छपानविकाराख्यौ स्नेहौ शीघ्रकारित्वादिना विशेषेण निर्दिशेत् । तथा कुटीप्रवेशस्थित्या यद्रसायनमुपयुज्यते, यच्च वातातपाशपरिहारास्थित्या रसायनं क्रियते ते च द्वे अपि तथैव विशेषेण निर्दिशेत् । तथान्वासोऽनुवासनं मात्रावस्तिश्च । तावप्येवं चिरकारित्वादिगुणौ निर्दिशेत् ॥ ३४-३६ ॥

स्वस्थस्य तैलमेव विहितमिति तैलं दर्शयन् नस्यार्थं प्रधानमणुतैलमाह जीवन्तीत्या-

दिना —

जीवन्तीजलदेवदारुजलदत्वकमेव्यगोपीहिमं
 दार्वीत्वङ्मधुकपलवागरुर्वरीपुण्ड्राहविल्वोत्पलम् ।
 धावन्यौ सुरभिः स्थिरे कृमिहरं पत्रं त्रुटिं रेणुकं
 किञ्जल्कं कमलौहं बलां शतगुणे दिव्येऽभ्यासि क्वाथयेत् ॥ ३७ ॥
 तैलाद्रसं दशगुणं परिशेष्य तेन
 तैलं पचेच्च सलिलेन दशैव वारान् ।
 पाके क्षिपेच्च दशमे सममाजदुग्धं
 नस्यं महागुणमुशन्त्यणुतैलमेतत् ॥ ३८ ॥

जीवन्त्यादीनि सप्तविंशतिद्रव्याणि तैलसमानि प्राधान्येणाणीति बृह-
 वैषव्यवहारात् तैलसमानि परस्परसमभागानि गृहीत्वा एकीकृत्य परिच्छिद्य
 तुल्या ततः शतगुणे दिव्ये जले मेघमुक्ते गात्रे आकाशादेव पटा-
 दिभिर्गृहीते क्वाथयेद् विपाचयेत् । पाठ्यकारोऽपि—“औषधाच्छतगुणं
 दिव्यं जलम्” इत्याह । “तैलाच्छतगुणम्” इत्यरुणदत्तः । तावत् क्वाथयेत् यावद्
 दशगुणो रसः तैलात् स्यात्, यावत् क्वाथो दशभागशेषः स्यादित्यर्थः ।
 तेन च क्वाथेन तैलं दशैव वारान् पचेत् । तैलाद् दशगुणं क्वाथं परिशेष्य
 तं क्वाथं दशधा विभजेत् । तेषु क्वाथभागेषु एकस्मिन्नैकस्मिन् सकृत् सकृत्
 पचेत् । शाटकोऽप्याह—“ततः क्वाथाद् दश भागाः समाः कार्याः । तत्रैकांशे
 समं तैलं तेन सह पाचयेत्” । तत् पक्वं पुनर्द्वितीयेन पचेत् । एवं शेषांशैः
 इति । दशमे च पाके तैलसममाजं दुग्धमजाक्षीरं क्षिपेत् । एतत् तैलं नस्यार्थं
 महागुणं सर्वोत्तमगुणमणुतैलसंज्ञं कथयन्ति । (अणुषु तैलम्) अणुतैलम्
 अणुलोतो गामित्वात् । अणुनीन्द्रियस्रोतांसि प्रविशतीत्यर्थः । सूक्ष्मसिराप्रवेशेने-
 न्द्रियगुणाधायकत्वं दर्शयति । गोपी शारिवा । पुण्ड्राहं प्रपुण्डरीकम् । धावन्यौ
 कण्टकारिका बृहती च । सुरभिः सल्लकी । स्थिरे सालपर्णी पृश्निपर्णी च ।
 सर्वद्रव्याणि कर्मान्तान्यभिधाय सुरभिरिति कथं प्रोक्तवान् न जानीमः ।
 संप्रहेऽपि—“बृहतीद्वयांशुमतीद्वये” इति प्रोक्तम् । सुरभी इति केचित् पठन्ति ।
 सुरभिमित्यस्मद्गुरवः पठन्ति ॥ ३७, ३८ ॥

१. 'वरा' २. 'रेणुकं' ३. 'कमलाहयं' मुद्रिताष्टाहृदयपाठः

नस्याभ्यासः कर्तव्य इति तं प्रस्तौति—

घनोन्नतप्रसन्नत्वक्स्कन्धग्रीवास्यवक्षसः ।

दृढेन्द्रियास्त्वपलिता भवेयुर्नस्यशीलिनः ॥ ३९ ॥

घनेत्यादि । नस्यशीलिनो निविडोऽन्तररमणीयत्वगादयः स्युः ।
घनादिगुणं त्वगादि येषां त एवम् । घनादीनां त्वगादिभिर्यथासंभवं संबन्धः ।
तथा पुष्टेन्द्रियाः पलितवर्जिता भवेयुरिति । केचित् स्नेहस्वेदाभ्यां सह
सप्तकर्माणीति प्रत्यवतिष्ठन्ते । तत्र श्रद्धेयम् “आशु सकलदोषनिर्हरणसामर्थ्य-
रूपस्य कर्मकृष्णस्य स्नेहस्वेदयोरभावात्” इति न्यासे ॥ ३९ ॥

इति श्रीदासपण्डितविरचितायां हृदयबोधिकायां
विंशोऽध्यायः ॥

अथ एकविंशोऽध्यायः ।

ऊर्ध्वान्नचिकित्साप्रसङ्गाद् धूमपानविधिं शिष्यादिपुराह —

अथातो धूमपानविधिर्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

जत्रूर्ध्वकफवातोत्थविकारणामजन्मने ।

उच्छेदाय च जातानां पिबेद् धूमं सदात्मवान् ॥ १ ॥

जत्रूर्ध्वेत्यादि । “उत्तमाङ्गाद् दोषनिर्हरणप्रसङ्गे धूमस्यापि तद्गुणत्वात्
तद्विधानप्रदर्शनार्थोऽयमध्याय आरम्भते” इति हाटकः । “धूमं पीत्वे-
त्युक्त्वाद् धूमविधिमाहे”ति पाठ्यकारः । “अथ धूमविधिर्नस्यविधौ धूमप्र-
सङ्गतः जत्रूर्ध्वव्याधिहन्तृत्वादथवा धूमवर्णना” इति हृद्याकारः । जत्रुण
ऊर्ध्वं कफवातोत्थविकाराणां कफेन वातेन च कफवाताभ्यां वा उत्था
उत्थिता उत्थानशीला इत्यर्थः । तेषां क्लृप्पवातोद्भवानां विकाराणामजन्मने
असम्भवायानुत्पत्त्यै इत्यर्थः । तथा जातानां सम्भूतानाम् । उत्पन्नाना-
मुच्छेदाय विनाशाय सदा सर्वतुषु धूमं पिबेत् । आत्मवान् सुमतिः हिताहार-
विहार इत्यर्थः । “आत्मवान् जितात्मे”ति हृद्याकारः । धूनीति दोषवैषम्यमि-
ति धूमः । कम्प्यते वायुनेति वा धूमः । जत्रूर्ध्वमिति वा पाठः ॥ १ ॥

स्निग्धो मध्यः स तीक्ष्णश्च वाते वातकफे कफे ।

योज्यः

स च धूमः स्निग्धमध्यतीक्ष्णभेदेन त्रिविधो यथाक्रमं वातादिषु योज्यः । स्निग्धो वाते, मध्यो वातकफसंसर्गे, तीक्ष्णः कफे योज्य इति । स्निग्धो बृंहणो मृदुरिति पर्यायाः । शमनः प्रायोगिको मध्यम इति द्वितीयस्य । शोधनो विरेचनस्तीक्ष्ण इति तृतीयस्य ।

त्रिविधस्यापि प्रतिषेधविषयमाह—

न रक्तपित्तार्तिविरिक्तोदरमेहिषु ॥ २ ॥

तिमिरोर्ध्वानिलाध्मानरोहिणीदत्तवस्तिषु ।

मत्स्यमद्यदधिक्षीरक्षौद्रस्नेहविषाशिषु ॥ ३ ॥

शिरस्यभिहते पाण्डुरोगे जागरिते निशि ।

(रक्त)पित्तार्त्यादिषु निशि जागरितान्तेषु धूमो न योज्यः नाचरणीयः । वाते वातकफे कफे च धूमस्यानुज्ञातत्वात् पित्तार्तौ प्राप्तिरेव नास्ति । तत् किं प्रतिषेधेन ? ब्रूमः । वातप्रकृतेर्वातपित्तार्तौ सत्यां कश्चिद् भिषक्पाशो भ्रान्त्या प्रकृत्यनुरूपोपक्रमचिकीर्षया धूमं नियोजयेत् । तन्निषेधार्थमिदमुक्तम् । अथवा पित्तप्रकृतेर्वातश्लेष्मव्याध्युद्भूतौ न योज्यमिति प्रतिपादनार्थमिदं गदितमिति । आशिशब्दे मत्स्यादिषु विषान्तेषु प्रत्येकं योज्यः । अत्र च यथासंभवं पानं मद्यादिषु, भोजनं मत्स्यादिषु । अशितग्रहणं चतुर्विधेऽप्याहारेऽस्तीति चतुर्विधेऽपि ह्याहारे अशनशब्देनास्त्येव व्यवहारः । यथा “मात्राशी सर्वकालं स्यादि”ति । केचित्तु यवागूपायिन्यपि धूमपानं नेच्छन्ति । तेषां हि प्रयुक्तो धूमो भ्रमज्वरशिरोविधातेन्द्रियोपतापताल्लशोषपाकधूमायनच्छर्दिमूर्च्छारक्तपित्तार्दितानि मृत्युं वा जनयति ॥ २-३ ॥

रक्तपित्तान्ध्यबाधिर्यतृणमूर्च्छामदमोहकृत् ॥ ४ ॥

धूमोऽकालेऽतिपीतो वा

अकाले पीतः काले वातिपीतो धूमो रक्तपित्तादीन् करोति । मूर्च्छा संज्ञानाशः । मोहश्चित्तनाशः, ‘मुह वैचित्ये’ इति पाठात् । आन्ध्यबाधिर्यग्रहण-

मुत्तमाङ्गोपलक्षणार्थम् । तेन संग्रहोक्तमर्दितमपि गृह्यते । अकाले अयोग्यव्याधौ पूर्वोक्ते रक्तपित्तात्यादौ पीतः प्रयुक्तो धूमो रक्तपित्तादिकृत् । अप्रतिषिद्धेऽपि काले क्षुतादावतिमात्रया पीतो रक्तपित्तादिकृत् ॥ ४ ॥

तत्र शीतो विधिर्हितः ।

तत्राकाले पीतेऽतिमात्रया च पीते धूमे शीतः सर्पिष्पाननस्यालेपपरिषे-
कादिविधिरूपक्रमो रक्तपित्ताध्यायोक्तो हितो नाद्यान्तः कर्तव्यः । “तत्र रक्त-
पित्तादौ” इति हाटकः ॥

“हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिः शिरसो लाभवं शमः ।

यथेरितानां दोषाणां सम्यक्पीतस्य लक्षणम् ॥”

इदानीं त्रयाणां धूमानां पृथक् पृथक् कालं दर्शयन्नाह—

क्षुतजृम्भितविण्मूत्रस्त्रीसेवाशस्त्रकर्मणाम् ॥ ५ ॥

हासस्य दन्तकाष्ठस्य धूममन्ते पिबेन्मृदुम् ।

कालेष्वेषु निशाहारनावनान्ते च मध्यमम् ॥ ६ ॥

निद्रानस्याञ्जनस्नानछर्दितान्ते विरेचनम् ।

क्षुतेत्यादि । क्षुतादीनामष्टानामन्ते मृदुं स्नेहनाख्यं धूमं पिबेत् । एष्वेव
पूर्वोक्तेषु कालेषु क्षुतान्तादिषु निशादीनामन्ते च मध्यमं धूमं पिबेत् । मध्य
एव मध्यमः । ‘मध्यान्मः’ (४-३-८) इति मः । निद्रादीनामन्ते विरेचनं
तीक्ष्णं धूमं पिबेत् । एषु हि कालेषु वातकफोत्त्वलेशो भवति ॥ ५-६ ॥

सांप्रतमस्य नेत्रस्य स्वरूपमाह —

वस्तिनेत्रसमद्रव्यं त्रिकोशं कारयेदृजुम् ॥ ७ ॥

मूलाग्रेऽङ्गुष्ठकोलास्थिप्रवेशं धूमनेत्रकम् ।

वस्तीत्यादि । वस्ती नेत्रं वस्तिनेत्रं वस्तिनेत्रेण समं द्रव्यं वस्तिनेत्रतुल्यं
द्रव्यमुपादानकारणं हेमादिधातुदार्ढ्यस्थिवेषादि यस्य धूमनेत्रस्य । तद् वस्ति-
नेत्रसमद्रव्यं हेमादिसम्भवमित्यर्थः । त्रिकोशं त्रिपर्व यस्य वंशस्येवान्तः
स्तोकस्तोके त्रीणि सूक्ष्मच्छिद्राणि विमन्थनानि भवन्ति । तैर्हि प्रतिहतो धूमः
शनेः शिरः प्रविशन् मुखकरो भवति । तथाचागमः—

“दूराद् विनिर्गतः पर्वच्छिन्नो नाडीतनुकृतः ।

नेन्द्रियं बाधते धूमः” ॥

इति । तस्य च नेत्रस्यान्तः शिथिला शलाका (तथा) धार्या यथा पांस्वादि न प्रविशति । “धूमपानकाले त्वपनेया” इतीन्दुः । “त्रयः कोशाः पर्वद्वयवि-
भक्ता नेत्रान्तरालभागा यस्य नेत्रस्य तत् त्रिकोशम्” इति ह्रद्याकारः । “*त्रि-
कोशं त्रिविधकोशाकारम्” इत्यरुणदत्तः । क्रजु न वक्रम् । अकुटिलमित्यर्थः ।
मूलं चाग्रं च तस्मिन् यथासंख्यमङ्गुष्ठकोलास्थिप्रवेशम् । अङ्गुष्ठं च कोलास्थि चेति
समाहारे द्वन्द्वः । तत् प्रविशत्यस्मिन्निति ‘पदरुजविशस्पृशो घञ्’ (३-३-९६)
इति घञ् । मूलेऽङ्गुष्ठप्रवेशद्वारम्, अग्रे बदरास्थिप्रवेशद्वारम् । मूले धूमवर्तिप्र-
णिधानार्थमङ्गुष्ठप्रवेशच्छिद्रकरणम् । एवं धूमनेत्राख्यं यन्त्रं शिल्पिभिः कार-
येद् भिषक् । अथवा कर्मरैरिति शेषः ॥ ७ ॥

इदानीं नेत्रस्य दैर्घ्यप्रमाणमाह—

तीक्ष्णस्नेहनमध्येषु त्रीणि चत्वारि पञ्च च ॥ ८ ॥

अङ्गुलानां क्रमात् पातुः प्रमाणेनाष्टकानि तत् ।

तीक्ष्णेत्यादि । तदिति नेत्रं पूर्वोक्तम् । तन्नेत्रं तीक्ष्णादिकस्य त्रिविधस्य
धूमस्य क्रमाद् यथासंख्यं दैर्घ्येण पातुरातुरस्य त्रीण्यङ्गुलाष्टकानि चत्वार्यङ्गुला-
ष्टकानि पञ्चाङ्गुलाष्टकानि स्युः । अर्थः—तीक्ष्णे चतुर्विंशतिरङ्गुलानि स्युः ।
स्नेहने द्वात्रिंशदङ्गुलानि स्युः । मध्ये चत्वारिंशदङ्गुलानि स्युरिति ।

“धूमे कासहरे नेत्रं वगने च दशाङ्गुलम् ।

वणधूपननेत्रं तु स्यादष्टाङ्गुलमायतम् ॥

धूमो दूरात् प्रवृत्तो हि नेत्रपर्वतनूकृतः ।

नेत्रस्योर्ध्वाग्रतनुतावशाच्च तनुतां गतः ॥

शनैः श्लिष्यन् त्वचो बाधां न करोति न नेत्रयोः” ॥ इति ॥

‘तीक्ष्णमध्यस्नेहनेषु’ इति केचित् पठन्ति ॥

इदानीं धूमपानप्रकारमाह—

ऋजूपविष्टस्तच्चेता विवृतास्यस्त्रिपर्ययम् ॥ ९ ॥

पिधाय च्छिद्रमेकैकं धूमं नासिकया पिबेत् ।

• एवं मुद्रितारुणदत्तन्याख्यायां न दृश्यते ।

क्रज्वित्यादि । क्रजु अवकाङ्गम् उपविष्ट आसीनः । तथा तच्चेताः धूमपानगतचित्तः । तथा विवृतास्यः प्रसारितमुखः व्यात्तमुख इत्यर्थः । नेत्राग्निविष्टदृष्टिरित्यपि वक्तव्यम् । हृद्याकारोऽपि— “धूमनेत्रगताक्षश्च स्याद्” इत्याह । कथं पिबेत्, त्रिपर्ययम् आक्षेपविसर्जनावपनार्थं त्रयः पर्यायाः क्रमा यस्य स त्रिपर्ययः तम् । आदानविसर्गयोस्त्रितयेन युक्तं धूमं मुखेन पिबेदित्यर्थः । आक्षेप आदानम् । मोक्षः स्वीकृतस्य विसर्गः । ताभ्यामेकं पानम् । त्रिपर्ययं त्रिवारान् । पिधायच्छिद्रमिति, प्रकृतत्वान्नासिकायाः छिद्रम् । एकैकमिति, ‘एकं नहुव्रीहिवत्’ (८-१-९) इति (बहुत्वमुल्लोपनं ?) । तेनायमर्थः— एकं नासापुटमङ्गुल्या पिधाय स्थगयित्वा अपरेण नासापुटेनाकृष्य धूमं पिबेत् । “क्रजूर्णविष्ट इत्यादिना नासिकया पिबेदित्येवमन्तमेकमेव वाक्यम्, नासिकाधूमपानविषयमेव च” इति केचित् ॥

नासिकामुखपानयोर्विषयभेदमाह —

प्राक् पिबेत् नामयोऽनुत्क्रिष्टे दोषे घ्राणाशिरोगते ॥ १० ॥

उत्क्रेशनार्थं वक्त्रेण विपरीतं तु कण्ठगे ।

प्रागित्यादि । घ्राणगते शिरोगते वा दोषे अनुत्क्रिष्टे स्वस्थानाच्चलिते सति प्राक् पूर्वं नासया पिबेत् पश्चान्मुखेन । अनुत्क्रिष्टे दोषे उत्क्रेशनार्थं वक्त्रेण प्राक् पिबेत् पश्चान्नासिकया । कण्ठगते दोषे उत्क्रिष्टे प्राङ्मुखेन पिबेत् । कण्ठगे दोषेऽनुत्क्रिष्टे तु विपरीतम् । उत्क्रेशनार्थं प्राङ्नासिकया पिबेत् पश्चाद् वक्त्रेणेति विपरीतत्वम् ॥

मुखेनैवोद्वमेद् धूमं नासया दृग्द्विधातकृत् ॥ ११ ॥

मुखेनैवेत्यादि । नासया आस्येन वा पीतं धूमं वक्त्रेणैवोद्वमेद् उत्सृजेत्, न तु घ्राणेन । तत्र हेतुमाह— नासया उत्सृज्यमानो धूमो दृष्टेर्विधातं नाशं तिमिरादिं करोति । तस्मिन्मुखेनैवोत्सृज्यते न तु घ्राणेन ॥ ११ ॥

उत्क्रेशनप्रकारं दर्शयति—

आक्षेपमोक्षैः पातव्यो धूमस्तु त्रिस्त्रिभिस्त्रिभिः ।

आक्षेपेत्यादि । आक्षेपः आदानं धूमस्य । मोक्षः आतस्य विसर्जनम् । आक्षेपमोक्षैरादानविसर्गैस्त्रिभिस्त्रिभिः संयुक्तैस्त्रिन् वारान् धूमः पातव्य उत्क्रे-

ज्ञानार्थम् । त्रिरिति 'द्वित्रिचतुर्भ्यः युच्' (१-४-१८) इति युच् । 'आक्षेप-
मोक्षैः पातव्यः स च धूमास्त्रिमिस्त्रिभिः' इति वा पाठः । त्रिपर्यय इत्यध्याहार्यम् ।
आगमो हि—

“तस्य धूमस्य पेयाः स्युरापानमिच्छयस्त्रयः”

इति । त्रिभिरेवापानैः प्रयोग एकः कृतो भवति । आक्षेपमोक्षानापानमित्याहुः ॥

[११ ॥

अह इत्यादिना धूमस्यस्य पानसंख्यां दर्शयति

अहः पिबेत् सकृन् स्निग्धं द्विर्मध्यं शोधनं परम् ॥ १२ ॥

त्रिश्चतुर्वा

अहः अहोरात्रे सकृदेकवारं स्निग्धं मृदुं धूमं पिबेत् । * अह इति
स्त्री सप्तम्यर्थे । “कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे” (२-३-६४) इति प्रायो-
गिकः । मध्यमं धूमं द्विः अहो द्वौ वारौ पिबेत् । अह इत्यत्राप्यनुवर्तते ।
शोधनं तीक्ष्णं धूमं त्रिस्त्रीन् वारान् चतुर्वा चतुरो वारान् अहः पिबेत् । कृत्व-
मुजर्थे वारशब्दः ॥

मृदौ तत्र द्रव्याण्यगरुगुग्गुलु ।

मुस्तस्थौणेयशैलेयनळदोशीरवालकम् ॥ १३ ॥

वराङ्गकौन्तीमधुकाविल्वमज्जेलवालुकम् ।

श्रीवेष्टकं सर्जरसो ध्यामकं मदनं पुवम् ॥ १४ ॥

सल्लकीकुङ्कुमं माषा यवाः कुन्दुरुकं तिलाः ।

क्षेहः फलानां साराणां मेदो मज्जा वसा घृतम् ॥ १५ ॥

मृदावित्यादि । तत्र तेषु त्रिषु धूमेषु मध्ये मृदौ क्षेहने धूमे द्रव्या-
ण्यगरुमृतीनि घृतान्तानि योज्यानि । वराङ्गो लवङ्गः । कौन्ती हरेणुः । सल्लकी
कृत्तकः । फलानामक्षोलनालिकेर्गर्दानीं क्षेहः । तथा साराणां खदिरासना-
दीनां क्षेहः । ‘मधु(क)मदनयोरेकयोनित्वादुष्णयोपयोगो मदनस्यात्र
विरुद्धः’ इति केचित् । तथायुक्तम् द्रव्यान्तरसंयोगत्वात् । घृतं चात्र गन्धमेव
प्राप्य गुणवत्त्वमुत्पादु । उक्तं हि— ‘गन्धे क्षीरघृते भेष्ठे’ इति ॥ १३-१५ ॥

* अह इति ‘कृत्वोऽर्थप्रयोगे कालेऽधिकरणे’ इति प्रायो- १. ‘दुक्तस्यो’ इति
अन्यथा ।

च्छूनां देर्घ्येण द्वादशाङ्गुलामिषीकां पञ्चकृत्वः पञ्चवारान् धूमोक्तैर्यथासमौषधैः
 सुषिष्टैरक्षमात्रैरिषीकामध्ये नवाङ्गुले उच्छोष्योच्छोष्य प्रकर्षेण लेपयेत् । एवं
 लेपयेदिति वक्ष्यमाणापेक्षम् । यथा लिप्ते वर्तिः कुष्ठपरिणाहा यवमध्या यववत्
 स्थूलमध्या कुशभागद्वया स्यात् तथा लेपयेत् । एतदाकृतिविधानं च त्रिवि-
 धेऽपि नेत्रे वर्तेः मुखप्रवेशार्थम् । अशमात्रं पिष्टगौषधं पञ्चधा विभज्य एक-
 नांशेन लिप्तेत् । पूर्वलिप्तस्य शोषणे द्वितीयादिना भागेन लेपयेदिति । उक्तं
 व—

“तत्र धूमौषधं पिष्टा विलालपदमात्रकम् ।

इषीकामूलमालिप्तेन्मूलं वा कुशकाशयोः ॥

पञ्चकृत्वोऽथवा सप्तकृत्वो वर्तिर्यथा तथा ।

स्थूलमध्या कुशप्रान्ता * पद्वाकारा यवोपमा ॥”

इति । तां वर्तिं इषीकां वा छायाया शुष्कां विगर्भा विगतेषीकां जले
 स्थितत्वादुच्छूना पश्चादुच्छुष्का इषीका वर्तिं मुञ्चति । तां यथास्वं स्नेहेन
 घृतादिनाभ्यक्ताम् । ‘कफवातहरस्नेहेन तैलादिना सिक्ताम्’ इति हृद्याकारः ।
 अग्निप्लुष्टामङ्गारप्रदीप्तां धूमनेत्रार्पितां त्रिविधधूमनेत्रमूलच्छिद्रनिहितां पातुं
 पानार्थं प्रयोजयेत् । वचनं हि— “यथास्वं च धूमद्रव्याणां कल्केन श्लक्ष्णे-
 नाक्षमात्रेण द्वादशाङ्गुलायतामिषीकामम्भस्यहोरात्रोपितां तत्र नवाङ्गुलं पञ्च-
 प्रलेपामकुष्ठस्थूलं यवमध्यां छायाविशुष्कां वर्तिं विगतेषीकां कृत्वा स्नेहाक्ता-
 मङ्गारेषु प्रदीप्य नेत्रमूलच्छिद्रे वर्तिं धूममुद्रहन्तीं निधाय यथार्हं पानाय
 योजयेत्” इति । धूमनेत्रार्पितामिति । अत्र द्विधा प्रयोगः— तां वर्तिं
 ज्वालयित्वा ज्वालां विनाश्य तदेव पूर्वज्वलितमग्नं नेत्रमूलं प्रवेश्य धूमपानं
 वही धूमे पातये, वर्तिं नेत्रमूले समर्प्याधोभागे ज्वालयित्वा वर्त्यन्तर्गतधूम-
 मस्य पातये, स्यादिति ॥ १९, २० ॥

अधुना अपरमपि धूमविधानप्रकारमाह—

शरावसंपुटच्छिद्रे नालीं न्यस्य दशाङ्गुलाम् ॥ २१ ॥

अष्टांगुलां वा वक्त्रेण कासवान् धूममापिबेत् ।

शरावेत्यादि । शरावयोः संपुटं युग्मं तस्य छिद्रे नालीं दशाङ्गुला-
 मष्टाङ्गुलप्रमाणां वा न्यस्य निवेश्य कासी धूममापिबेत् । अर्थः— अपधूम-

* पदः = कारवल्ली तदाकारा ।

खदिरवदरादिदारुस्थिराङ्गारपकरपूर्णे शरावे कासहरचूर्णे समेहं गुलिकां वा
 न्यस्य ओष्ठैकदंशं वृत्तच्छिद्रेण मध्याच्छिद्रेण वा शरावेण सम्यक् पिधाय
 तस्मिन् पार्श्वच्छिद्रे मध्याच्छिद्रे वा नाडीं न्यस्य निवेश्य कासामयी मुखेन
 धूमं पिबेत् । कासवतो धूमपाने नासया न प्रयोगः । सङ्गहे चोक्तम्—
 “कासघ्नं तु चूर्णं गुलिकां वा निर्धूमदीप्रस्थिराङ्गारपूर्णे सुसंस्थिते शरावे प्रक्षि-
 प्यान्धेन मूर्ध्नि प्रवृत्तच्छिद्रेण शरावेणापिधाय तत्स्रोतसि नेत्रं कृत्वा मुखेनैव
 धूमं पिबेत् । डरः प्राप्तं च मुखेनैवोद्धमेत् । प्रशान्ते च धूमे पुनः क्षिपेत्
 पिबेद्वा दोषशुद्धेर्लाघवात् । तद्वद्वमनमपि कृसरामनतिघनां पीत्वा पिबेत् ।
 तद्वद् व्रणमपि धूपायेत्, वैशद्याय क्लेदवेदनोपशमाय च” । धूपनं शरीरस्य
 बहुधा प्रयोज्यम् । धूमोऽन्तः । “धूज् कम्पने” धातुः । ‘इपियुधीन्धिद-
 सिश्यासूधूभ्यो मक्’ (उ० १-१५०) इति औणादिको मकारः कर्त्रर्थः ।
 कफवातयोः कम्पनं करोतीति । धूमस्यायोगे दोषोत्कलेशाद् रोगवृद्धिः ।
 अतियोगे पित्तरक्तकोपनिमित्ता व्याधयः स्युः । सम्यग् लक्षणं सङ्गहाद्
 ज्ञेयम्—

“हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिः शिरसो लाघवं शमः ।

यथेरितानां रोगाणां सम्यक् पीतस्य लक्षणम् ॥”

इति ॥ २१ ॥

कासः श्वासः पीनसो विस्वरत्वं

पूतिर्गन्धः पाण्डुता केशदोषः ।

कर्णास्याक्षिस्रावकण्ड्वार्तिजन्यं

तन्द्रा हिष्मा धूमपं न स्पृशन्ति ॥ २२ ॥

कास इत्यादि । कासादयो धूमपं न स्पृशन्ति धूमं पातुंरते न संभ-
 वन्तीति भावः । पूतिर्गन्धः आस्यनासिकयोः । पाण्डुता मुखस्य । केश-
 दोषा अकालपलितपिञ्जरत्वादयः । कर्णादिषु प्रत्येकं सावादितुष्टयं योज्यम्

[२२ ॥

इति हृदयबोधिकायाम् एकविंशोऽध्यायः ॥

अथ द्वाविंशोऽध्यायः प्रारम्भेन ।

“जघ्र्धरो गप्रस्तावादाह — धूमविधेर्गुणगण्डूपादिविधि पश्चाद्वाध्वोनादिविधि तत्र ।
अथवा कवोष्णाभ्नुकबलम्” इत्युक्तत्वाद् गण्डूपादिविधिमाह । अथ वा,

धूमगण्डूषयोर्वक्त्रयोऽज्यत्वसमभावतः ।

धूमानन्तरमुच्यन्ते गण्डूपायास्तु संप्रति ॥

अथातो गण्डूपादिविधिन्नामाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ॥

चतुष्प्रकारो गण्डूषः स्निग्धः शमनशोधनौ ।

रोपणश्च, त्रयस्तत्र त्रिषु योज्याश्चलादिषु ॥ १ ॥

गण्डूपादयोऽस्मिन् विधीयन्ते इति गण्डूपादिविधिरध्यायः । आदि-
ग्रहणेन कबलादयो बोद्धव्याः । गण्डूषः स्निग्धादिभेदेन चतुष्प्रकारः ।
चत्वारः प्रकारा भेदा यस्य स चतुष्प्रकारः । गण्डे धार्यो द्रवो गण्डूषः ।
गण्डशब्दोऽत्रास्य वाचकः ‘गण्डुं वदनैकदेशे’ इति धातुः । तत्र वदनैक-
देशे मुखे ऊष इत्यौणादिको धार्यमाणद्रवमाचष्टे । तानेव प्रकारा-
नाह— स्निग्धः इति । शमनश्च शोधनश्चेति द्वन्द्वसमासः । रोपणश्च ।

अन्त्यो व्रणघ्नः, स्निग्धोऽत्र स्वाद्रम्लपटुसाधितैः ।

तत्र तेषु गण्डूषेषु मध्ये त्रयः स्निग्धादयो गण्डूपाः यथासंख्यं त्रिषु
वार्तादिषु योज्याः । वाते स्निग्धः पित्ते शमनः श्लेष्मणि शोधन इत्यर्थः ।
अन्त्यश्चतुर्थो रोपणाख्यो व्रणघ्न आस्यव्रणशोधने योज्य इत्यर्थः ॥

तेषां साधनान्याह—

स्नेहैः, संशमनस्तिक्तकषायमधुरौषधैः ॥ २ ॥

स्निग्ध इत्यादि । अत्र एषु गण्डूषेषु मध्ये स्निग्धो वातहरैः स्वादादि-
भिर्भवति । अरुणदत्तस्तु ‘स्निग्धो मधुरादिसाधितैः स्नेहैर्भवती’त्याह ।

(सं)शमनस्तिक्तकषायमधुरशीतैरौषधैः पटोलारिष्टजम्बवाग्रमालतीपल्लवात्पल-
मधुककाथशर्करोदकक्षौद्रक्षीरेक्षुरसघृतादिभिः स्यात् ॥ २ ॥

शोधनस्तिक्तकट्वम्लपटूष्णैः, रोपणः पुनः ।

कषायतिक्तकैः, तत्र स्नेहः क्षीरं मधूदकम् ॥ ३ ॥

शोधनो गण्डूषः तिक्तकट्वादिभिरौषधैर्भवति । रोपणस्तु गण्डूषः
कषायतिक्तकैः स्यात् ॥

ननु द्रव्याणां शुष्कत्वात् गण्डूषानुपपत्तिरित्याह -

शुक्तं मद्यं रसो मूत्रं धान्याम्लञ्च यथायथम् ।

कल्कैर्युक्तं विपक्वं वा यथास्पर्शं प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥

तत्रेत्यदि । तत्र तेषु पूर्वोक्तेषु गण्डूषेषु स्नेहादिकं कल्कैर्यथास्वं
युक्तं विपक्वं वा कल्कैर्यथास्पर्शं शीतमुष्णं वा प्रयोजयेत् । हृद्याकारोऽप्याह-
'वाते तैलादयः स्नेहा यथायथं कल्कैर्वृतादिहरद्रव्यं पिष्ट्वा चूर्णयित्वा वा
संयोज्य धार्याः तद्वदितरयोरपि विपक्वं वातादिहरद्रव्यसिद्धैः कषायैर्वा गण्डूषो
धार्यः' इति ॥ ३, ४ ॥

दन्तहर्षे दन्तचाले मुखरोगे च वातिके ।

सुखोष्णमथवा शीतं तिलकल्कोदकं हितम् ॥ ५ ॥

दन्तहर्षादौ कवोष्णमथवा शीतं दोषवशात् तिलकल्कोदकं हितम् ।
हृद्याकारोऽप्याह-'दन्तहर्षादिषु वातिकेषु सुखोष्णमीषदुष्णं तिलकल्कमिश्रमुदकं
हितम् । अथवा शीतं पित्तसम्बन्धे रक्तसम्बन्धे च सति शीतम्' इति ॥ ५ ॥

गण्डूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसोऽथवा ।

गण्डूषधारणे नित्यं तैलं मांसरसो वा हितम् । नित्यमिति स्वस्थ-
विषयम् । गण्डूषधारणे नित्यं तैलं हितम् ।

आगमां हि—

"हन्वोर्बलं स्वरबलं वदनोपचयः परः ।

स्यात् परं रससंज्ञानमने च रुचिरुत्तमा ॥

न चास्य कण्ठदोषः स्यादोष्ठयोः स्फुटनद् भयम् ।

न च दन्ताः क्षयं यान्ति दृढमूला भवन्ति च ॥

न शूल्यन्ते न चाम्लेन हृष्यन्ते भक्षयन्ति च ।

स्तरानपि परान् भक्ष्यान् स्नेहगण्डूषधारणात् ॥”

इति ॥

ऊषादाहान्विते पाके क्षते वागन्तुसम्भवे ॥ ६ ॥

विषक्षाराग्निदग्धे च सर्पिर्धार्य पयोऽथवा ।

ऊषादिषु सर्पिर्गण्डूषे धार्य क्षीरं वा । ऊषादाहान्विते—वक्त्रे इति शेषः । ऊषा प्रादेशिको दाहः । पाको मुखपाकः । क्षते वागन्तुजे । आगन्तु-
श्चूर्णादिः । तथा विषे क्षाराग्निभ्यां दग्धे च ॥

वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुखव्रणान् ॥ ७ ॥

दाहतृष्णाप्रशमनं मधुगण्डूषधारणम् ।

माक्षिकगण्डूषधारणं मुखे वैशद्यं जनयति पिच्छिले वदने मधुधारणे
सति वैशद्यमपैच्छिल्यं जनयति । कफहरं हि तत् । मुखे व्रणांश्च संदधाति
व्रणहरं चेत्यर्थः । तथा दाहं तृष्णां च प्रशमयति ॥

धान्याम्लमास्यवैरस्यमलदौर्गन्ध्यनाशनम् ॥ ८ ॥

धान्याम्लं गण्डूष उपयुक्तं वदनवैरस्यं तथा मलं दौर्गन्ध्यं चापनयति ॥ ८ ॥

तदेवालवणं शीतं मुखशोषहरं परम् ।

तदेव काञ्चिकम् अलवणमीपलवणयुक्तं परमतिशयेन मुखशोषहरम् ।

अलवणमिति लवणनिषेधात् पूर्वत्र लवणविधिर्न भवतीत्यभिप्रायः ॥

आशु क्षाराम्बुगण्डूषो भिनत्ति श्लेष्मणश्चयम् ॥ ९ ॥

क्षाराम्बु क्षारेण स्वर्चिकादिना युक्तं जलं कफस्य चयं भिनत्ति ॥ ९ ॥

मुखोष्णोदकगण्डूषैर्जायते वक्त्रलाघवम् ।

मुखोष्णोदकगण्डूषैर्वक्त्रलाघवं सम्पद्यते । मुखोष्णोदकधारणं कफहर
म्, काप्रवफलनिर्देशाद् गौरवस्य कफकार्यत्वादिति ॥

निवाते सातपे स्विन्नमृदितस्कन्धकन्धरः ॥ १० ॥

गण्डूषमपिबन् किञ्चिदुन्नतास्यो विधारयते ।

निवात इत्यादिनेतिकर्तव्यतोक्तिः । निवाते वातरहिते सातपे च आतपसहिते देशे आसीनः । हाटकोऽपि—‘निवाते आतपसहिते स्थाने सुखोपविष्टः’ इत्याह । तथा स्विन्नमृदितस्कन्धकन्धरः स्कन्धौ च कन्धरा च स्कन्धकन्धरं पूर्वं स्विन्नं पश्चान्मृदितं स्कन्धकन्धरं यस्य स एवम् । गण्डूषं वरमध्यावरं क्रमाद् वक्रार्धत्रिभागचतुर्भागपूरणद्रवरूपं कोलप्रमाणकरकरूपं वा गण्डूषं धारयेत् । अपिबन्, द्रवत्वादधोगामित्वं हि तस्य सम्भाव्यत इति तन्निषेधः । तथा किञ्चिदुन्नतास्यः । उक्तवांश्च—“अथ निवाते सातपे सुखोपविष्टस्तन्मनाः स्विन्नमृदितस्कन्धकोलललाटदेशः क्रमाद् वक्रार्धत्रिभागचतुर्भागपूरणीं द्रवमात्रां करकं वा कोलप्रमाणं किञ्चिदुन्नामितसुखोऽनभ्यवहरन् धारयेत्” इति ॥

कियांस्तस्य काल इत्याह—

कफपूर्णास्यता यावत् स्रवद्घ्राणाक्षताथवा ।

साधारणे यावत् कफपूर्णास्यत्वं भवेत्, अथवा यावत् स्रवद्घ्राणाक्षता भवेत् तावद् गण्डूषं धारयेत् । स्रवद्घ्राणाक्षि यस्मिन् स स्रवद्घ्राणाक्षः । ‘बहुवीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाज्ञात् षच्’ (५-४-११३) इति षच् । तस्य भावः स्रवद्घ्राणाक्षता । एवं च गण्डूषाः पञ्च सप्त वा धारयितव्याः, यावद्वा स्वास्थ्यं स्यात् ।

गण्डूषकबलयोः पर्यायत्वे सत्यपि स्वसमयद्विद्वं भेदमाह—

असञ्चार्यो मुखे पूर्णे गण्डूषः कबलोऽन्यथा ॥ ११ ॥

असञ्चार्य इत्यादि । मुखे पूर्णे सति यः सञ्चारयितुमशक्यः स गण्डूष उच्यते । गण्डूषस्य तिस्रो मात्राः । तासामर्धमुखपूरणी श्रेष्ठा, त्रिभागमुखपूरणी मध्या, चतुर्भागमुखपूरण्यधमा । करकरयापि कर्षो मुख्यः, अर्ध कर्षमानं मध्यं, चतुर्भागमानमधमम् । सञ्चारयितुं शक्यते मुखे पूर्णे सति यः स कबल उच्यते । अर्धपूरणी मात्रा धृत्वा श्लेष्मपूरितास्यत्वं यावत् तावद् धारणं गण्डूषः, मध्यमाधममात्राधारणेन स्रवद्घ्राणाक्षत्वं यावत्तावद् धारणं कबल इति । हाटकोऽपि “कबलगण्डूषयोः सञ्चारासञ्चारवृत्तौ विशेषः । एवञ्च गण्डूषाः पञ्च वा सप्त वा धारयितव्याः यावद्वा स्वास्थ्यं स्यात् । यावद्वा सयक् पीतधूमस्त्रोत्पत्तिः” इत्याह । वचनं हि—

“त्रीन् पञ्च सप्त वा वारान् धारयेत् कवलग्रहम् ।

अयोगयोगातियोगाः कवलस्य च धूमवत् ॥”

इति ॥ ११ ॥

मन्याशिरःकर्णमुखाक्षिरोगाः

प्रसेरुकण्टामयवक्त्रशोषाः ।

हृल्लासतन्द्रालचिपीनसाश्च

साध्या विशेषात् कवलग्रहेण ॥ १२ ॥

मन्याशिर इत्यादि । मन्यादीनां रोगेण सम्बन्धः । प्रसेकादीनां द्वन्द्वः । आमयशब्दस्य कण्ठेन सम्बन्धो विविधकण्ठरोगसूचनार्थः । मन्या-
रोगादयो विशेषेण कवलग्रहेण कवलधारणेन साध्याश्चित्स्याः । कवल-
ग्रहेणेत्यत्र न स्वसंज्ञाङ्गीकारः, वक्रान्तःप्रयुज्यमानत्वात् ॥ १२ ॥

प्रतिसारणमाह—

कल्को रसक्रिया चूर्णद्विविधं प्रतिसारणम् ।

कल्क इत्यादि । प्रतिसारणं कल्कादिभेदेन त्रिधा त्रिप्रकारं
स्यात् । प्रतिसारणं प्रतिवर्षणं सावणमिति पर्यायाः=(ॐॐ००००००) । कल्को
जलादिपिष्टः । साक्षिकादिना द्रवीक्रियते यद् द्रव्यं सा रसक्रिया । चूर्णं
मयितमेव । हृद्याकारोऽप्याह—‘कल्को द्रवपिष्टः, रसक्रिया घनीभूता
द्रवभाया, चूर्णमद्रवम्’ इति ॥

तस्य कफरोगेष्वेव प्रयोग इत्याह—

युज्यात्तत् कफरोगेषु गण्डूपविहितौषधैः ॥ १३ ॥

तत् प्रतिसारणं कल्कादिरूपं यथायोग्यं कफरोगेषु गण्डूपोक्तैरौषधै-
र्युज्यात् । सामान्योक्तावपि कफरोगविषयत्वात् शोधनगण्डूपोक्तैरिति वेद्यम् ।

“गल्लुण्ठद्युपजिह्वादौ वक्रान्तर्यत् प्रलिप्यते ।

प्रतिसारणमुद्दिष्टं तद् गण्डूपोक्तभेषजैः ॥ १३ ॥”

मुखे प्रयुज्यमानत्वात् त्रिविधत्वाच्च मुखालेपः

मुखालेपस्त्रिधा दोषविपहा वर्णकृच्च सः ।

उष्णो वातकफे शस्तः शेषेष्वत्यर्थशीतलः ॥ १४ ॥

मुखेत्यादि । मुखालेपस्त्रिप्रकारः । दोषघ्नो विषघ्नो वर्णकरश्च । स च
मुखालेपो वातकफे उष्णः शस्तः वाते कफे च कोष्णो हित इत्यर्थः

अत्युष्णस्य कफविलायनत्वाद् रोगवृद्धिरिति कवोष्ण इति वेद्यम् । श्लेष्मेषु
पित्ते श्लेष्मपित्ते वातपित्ते च रक्ते च रक्तसंसर्गे चातिशयेन शीतलः शीतः
शस्तः ॥ १४ ॥

त्रिप्रमाणश्चतुर्भागत्रिभागार्द्धलोलोन्नतिः ।

अशुष्कस्य स्थितिस्तस्य शुष्को दूषयति छविम् ॥ १५ ॥

तमार्द्रयित्वापनयेत् तदन्तेऽभ्यंगमाचरेत् ।

विवर्जयेद्दिवास्वप्नोऽप्याग्न्यातपशुक्कुधः ॥ १६ ॥

न योज्यः पीनसेऽजीर्णे दत्तनस्ये हनुग्रहे ।

अरोचके जागरिते, स तु हन्ति सुयोजितः ॥ १७ ॥

अकालपलितव्यंगवलीतिलकनीलिकाः ।

स च त्रिप्रमाणः त्रीणि प्रमाणानि यस्य सः त्रिप्रमाणः । कथमित्याह—
वातादिष्वङ्गुलचतुर्भागोन्नतिः अङ्गुलत्रिभागोन्नतिः अङ्गुलार्धभागोन्नतिरिति ।
उन्नतिरुत्तरेधः । अङ्गुलशब्दस्य समस्तस्यापि निष्कृप्यान्यत्राप्यन्वयोऽर्थवशात् ।
तस्य मुखालेपस्याशुष्कस्य स्थितिः । न च शुष्यन्नवेक्ष्य इत्यर्थः । हृद्याका-
रोऽपि 'अशुष्कमेवापनयेद्' इत्याह । शुष्कस्तु मुखालेपश्छविं त्वचो दूषयति ।
तं मुखालेपमार्द्रयित्वा जलादिमिरुपनयेत् । तं शुष्कम् इति केचित् । हृद्याकारो-
ऽपि 'शुष्कश्चेदार्द्रयित्वापनयेत्' इत्याह । तदन्ते आलेपान्ते तस्मिन् अपनीते अभ्यङ्ग
कुर्यात् । मुखालेपी च दिवास्वप्नादीन् वर्जयेत् । मुखालेपे क्रियमाणे दिवा-
स्वप्नादयो वर्जनीयाः । अहःस्वप्नसेवनात् त्वक्कण्डूपीनसदृष्टयुपघातादिभयं
स्यात् । पीनसादिषु जागरितान्तेषु मुखालेपो न योज्यः ।

स तु मुखालेपः सुयोजितः सम्यक् प्रयुक्तः विधिना सेवितः अकालप-
लितादीन् नाशयति ॥

ऋतुभेदेन लेपद्रव्यभेदानाह —

कोलमज्जा वृषान्मूलं शावरं गौरसर्पपाः ॥ १८ ॥

सिंहीमूलं तिलाः कृष्णा दावीत्वक् नस्तुषा यवाः ।

दर्भमूलहिमोशीरशिरीषमिसितण्डुलाः ॥ १९ ॥

कुमुदोल्पलकलहारदूर्वासधुकचन्दनम् ।

कालेयकतिलोशीरमांसीतगरपत्रकम् ॥ २० ॥

तालीसगुन्द्रापुण्ड्राह्वयष्टीकाशनतागरुः ।

अर्धार्चैर्विहिता लेपा हेमन्तादिषु षट् स्मृताः ॥ २१ ॥

कोलमज्जेत्यादि । कोलमज्जादयोऽर्धार्चैर्विहिताः अर्धश्लोकोक्ताः षट् मुखालेपा हेमन्तादिषु षट्सु ऋतुषु हेमन्तशिशिरवसन्तग्रीष्मवर्षाशरत्सु क्रमात् स्मृताः । मुनिभिरिति शेषः । इत्यर्धार्चोदितालेपा इति वा पाठः । कालेयकं पीतचन्दनम् । 'रक्तवल्ली'ति केचित् ॥ १८-२१ ॥

मुखालेपनशीलानां दृढं भवति दर्शनम् ।

वदनञ्चापरिम्लानं श्लक्ष्णं तामरसोपमम् ॥ २२ ॥

मुखालेपाभ्यासवतो दर्शनं दृष्टिः दृढं स्यात् । चक्षुः सबलं भवति । मुखं च विकसितं पद्ममिव कोमलं पद्मतुल्यं च जायते ॥ २२ ॥

अभ्यङ्गप्रसङ्गात् तस्माद्—

अभ्यङ्गसेकापिचवो वस्तिश्चेति चतुर्विधम् ।

मूर्धतैलं, बहुगुणं तद्विद्यादुत्तरोत्तरम् ॥ २३ ॥

तत्राभ्यङ्गः प्रयोक्तव्यो रौक्ष्यकण्डूमृदादिषु ।

अरुषिकाशिरस्तोददाहपाकव्रणेषु तु ॥ २४ ॥

परिषेकः, पिचुः केशशातस्फुटनधूपने ।

नेत्रे स्तब्धे च, वस्तिस्तु प्रमुप्यर्दितजागरे ॥ २५ ॥

नासास्यशोषे तिमिरे शिरोरोगे च दारुणे ।

अभ्यङ्गेत्यादि । अभ्यङ्गादिभेदेन मूर्धतैलं चतुर्विधं भवति । शिरसि यत् तैलं दीयते तन्मूर्धतैलमुच्यते । मूर्ध्नि तैलप्रयोगो मूर्धतैलमित्यर्थः । तच्च मूर्धतैलमुत्तरोत्तरं बहुगुणं विद्यात् । वस्तिः सर्वशरीरे प्रयुज्यत इति प्रसिद्धः । सेकास्तैलेन । पिचुः कार्पासमयः । वस्तिरिति 'वस निवासे' वसतीति वस्तिः "वसेस्तिप्" इति तिप्प्रत्ययः । चिरकालं शिरसि तिष्ठतीत्यर्थः ।

तत्र तेषु मध्ये रौक्ष्यादिष्वप्यङ्गः प्रयोक्तव्यः । अरुणिकादिषु परिषेकः
प्रयोक्तव्यः । अरुण्येवाराविका । केशशान्तादिषु पिचुः प्रयोक्तव्यः । वस्तिः
पुनः प्रसुप्त्यादौ प्रयोज्यः ॥ २३-२५ ॥

तस्य शिरोवस्तेरप्रसिद्धत्वात् तद्विधानमुच्यते—

विधिस्तस्य निषण्णस्य पीठे जानुसमे मृदौ ॥ २६ ॥

शुद्धाक्तस्त्रिभदेहस्य दिनान्ते गव्यमाहिषम् ।

द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं चर्मपट्टं शिरस्त्रयम् ॥ २७ ॥

आकर्णबन्धनस्थाने ललाटे वस्त्रवेष्टिते ।

चेलवेणिकया बध्वा माषकल्केन लेपयेत् ॥ २८ ॥

विधिरित्यादि । तस्य शिरोवस्तेर्विधिर्विधानमुच्यत इति शेषः । जानु-
समे जानुतुल्ये तथा मृदौ वस्त्राद्यास्तरणादिनास्तृतत्वादकठिने निषण्णस्य
उपविष्टस्यासीनस्य तथा शुद्धाक्तस्त्रिभदेहस्य नरस्य शुद्धो वमनादिना अक्त-
स्तैलादिना स्त्रिभश्च स्येदेन सङ्गरादिना देहः शरीरं यस्य सः एवं तस्य । दृव्याका-
रस्तु 'शुद्धो वमनविरेचनाभ्यां, यद्यपि शुद्धिरिति निरुहणस्यास्तुतीनामप्याख्या ।
तथापि वमनविरेचनयोरेवात्र ग्रहणम्' इत्याह । 'अक्तस्तैलेन' इति च ।
कदा दिनान्ते सायं रात्रौ वा । चर्मपट्टं चर्मखण्डम् । गव्यं वा माहिषं वा
गव्यं गोर्माहिषं महिषस्य । तथा द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं तथा शिरस्त्रयं शिरस-
स्तुल्यं दैर्घ्येण तथा आकर्णं कर्णं यावद् बन्धनस्थानं बन्धनस्थितिर्यस्य तदेवं
कर्णप्रवेशनमिति यावत् । तदेवंविधं चर्मपट्टं ललाटे वस्त्रवेष्टिते वस्त्रखण्डेन बद्धे
निवेश्य चेलवेणिकया वस्त्रपट्टिकया बध्वा माषकल्केन कटुष्णाम्बुमृदितेन
लेपयेद् गोधूमकल्केन वा । संग्रहे तृक्तम्— "निवातस्थस्य स्वभ्यक्तस्त्रिभस्य
जानुसमसोपाश्रयासनोपविष्टस्य केशान्ते इच्छुं व्यङ्गुलं माषपिष्टेन सूक्ष्मेण
सद्यः सुखाम्बुना मृदितेनोभयतः प्रदिग्धे वस्त्रं बध्नीयात् । ततस्तस्योपरि संधाय
वस्तिमूलं दृढमबलाकं चेलवेणिकया बध्वा पुनर्माषपिष्टेनापरिस्तावितं कृत्वा"
इत्यादि ॥ २६-२८ ॥

नतो यथाव्याधि शृतं स्नेहं कोष्णं निषेचयेत् ।

ऊर्ध्वं केशश्रुवो यावदङ्गुलं धारयेच्च तम् ॥ २९ ॥

१. 'चेल' २. 'व्यङ्गुलं' इति मुद्रिताष्टाप्रहृदयपाठः.

तत एव कृते सत्यनन्तरं यथाव्याधि व्याध्यनुसारेण श्रुतं पक्वमन्यतमं स्नेहं सुखोष्णमासेचयेत् केशभ्रूवो यावत् केशभ्रूमेः केशमूलादुपरि यावदङ्गुलं तावत् स्नेहं निषेचयेत् ।

स च स्नेहः कियन्तं कालं धारयितव्य इत्याह—

आवक्त्रनासिकोत्पलेदाद्, दशाष्टौ षट् चलादिषु ।

मात्रासहस्राण्य, रुजेच्चेकं, स्कन्धादि मर्दयेत् ॥ ३० ॥

मुक्तस्नेहस्य, परमं सप्ताहं तस्य सेवनम् ।

धारयेदित्यादि । तं च स्नेहमावक्त्रनासिकोत्पलेदाद् यावद् वक्त्रनासिकाभ्युत्तिः स्यात् तावत् धारयेत् । दशेत्यादि । चलादिषु बातादिषु यथासंख्यं दशाष्टौ षट् मात्रासहस्राणि स्नेहं धारयेत् । वाते दशमात्रासहस्राणि, पिप्प्लेऽष्टौ, कफे षण्मात्रासहस्राण्येत्यर्थः । अरुजे तु स्वस्थवृत्ते एकमात्रासहस्रं धारयेत् । मुक्तस्नेहस्यापनीतशिरोवस्तेः स्कन्धादिषु मर्दयेत् । आदिशब्देन ग्रीवाललाटपृष्ठशिरोसि गृह्यन्ते । स्नेहवस्तिर्हि स्नेहशब्देनात्र गृह्यते । तत उष्णाम्बुध्नातं च यथाहं भोजयेत् । स्नेहोक्तं चास्माहारविहारमादिशेत् । अत्र ह्युवाच । 'उष्णोदकोपचारी स्यात्' इत्यारभ्य

‘सर्वकर्मस्वयं प्राप्नो व्याधिक्षिप्तेषु च क्रमः’ ।

इति । तस्य च स्नेहवस्तेः परमं सेवनं सप्त दिनानि । तस्मात् त्रीणि पञ्च सप्त बाहानि रोगापेक्षया कर्तव्यः शिरोवस्तिरित्यवतिष्ठते ॥ ३० ॥

स्नेहधारणप्रसङ्गात् कर्णपूरणधारणोक्तिः—

धारयेत् पूरणं कर्णे कर्णमूलं विमर्दयन् ॥ ३१ ॥

रुजः स्यान्मार्दवे यावन्मात्राशतमवेदने ।

धारयेदित्यादि । तथा कर्णपूरणं स्नेहं धारयेत् । किं कुर्वन्, कर्णमूलं विमर्दयन् । किमन्तं कालं, यावत्पीडाया मार्दवं भवेत् । अवेदने स्वस्थवृत्ते मात्राशतं यावत् तावद् विभृयात् ॥

मात्राप्रसङ्गात् तस्या अपि लक्षणमाह—

यावत् पर्येति हस्ताग्रं दक्षिणं जानुमण्डलम् ।

निमेषोन्मेषमात्रेण समं मात्रा तु सा स्मृता ॥ ३२ ॥

यावदित्यादि । दक्षिणं हरताग्रं कर्तुं यावज्जानुमण्डलं दक्षिणं पर्येति
परिवृत्येति आवृत्य गच्छति परिवर्तत इत्यर्थः । कियता कालेन, निमेषोन्मेष-
मात्रेण समं निमेषोन्मेषकालेन समम्, न तु विश्रम्य । सा मात्रा स्मृता ।
तावान् कालो मात्रा स्मृता मुनिभिरिति शेषः । दक्षिणशब्देनात्र काकाक्षिन्या-
येन द्वयोरपि युज्यते । अन्यत्राप्युक्तम्—

“निमेषोन्मेषणं पुंसां स्फोटनं वा तथाङ्गुलेः ।

अक्षरस्य लघोर्वापि मात्रा तूच्चारणं स्मृतम् ॥ ” इति ॥

कचसदनसितत्वपिञ्जरत्वं

परिपुटनं शिरसः समीररोगान् ।

जयति जनयतीन्द्रियप्रसादं

स्वरहनुमूर्धबलं च मूर्धतैलम् ॥ ३३ ॥

कचानां सदनादिभिः सम्बन्धः । परिपुटनं कचानामेव । प्रकृतत्वाच्छि-
रसः समीररोगान् शिरसि स्थितान् वातरोगांश्च जयति हन्ति । कचशतनेति
पाठे कचानां शतनादयः । शिरसः परिपुटनं समीररोगाश्च शिरसि स्थिता
एव । इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां प्रसादं जनयति । तथा स्वरादिबलं च जनयति
मूर्धतैलं कर्तुं ॥ ३३ ॥

इति हृदयबोधिचक्रव्याख्येति अष्टाङ्गहृदये सूत्रस्थाने ॥

अथ त्रयोविंशोऽध्यायः ।

—०—

ऊर्ध्वास्य प्रकृतत्वात् तत्र च नेत्रयोः प्राधान्याद् शालाक्यस्य चाष्टाङ्गानुपवेशान्
तत्रस्थाने नेत्रोपचाराध्याय आरभ्यते । अधवा—

‘क्षिरोवस्तिविधायुक्तमिन्द्रियाणां प्रसादनम् ।

तेन नेत्रप्रसादार्थमप्याश्च्योतनमुच्यते’ ॥

कृष्णलादिप्रसङ्गादाश्च्योतनाग्रनविधिमाह’ इति पाठ्यकारः ॥

अथात आश्च्योतनाञ्जनविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

आश्च्योतनं नयनसेकः । तच्चाञ्जनं च तयोर्विधिर्यस्मिन्नध्याये स एवम् ।

सर्वेषामक्षिरोगाणामादावाश्च्योतनं हितम् ।

रुक्तोदकण्डूघर्षाश्रुदाहरागनिर्वहणम् ॥ १ ॥

सर्वेषामित्यादि । सकलानामक्षिरोगाणां वक्ष्यमाणानामादौ प्रथममाश्च्यो-
तनं नयनसेकः कषायादिना यथास्वं नानाद्रव्यपरिकल्पितेन हितं शस्तम् । यत-
स्तदाश्च्योतनमुपयुक्तं रुगादिघ्नं स्यात् । रुगादिनाशनत्वादाश्च्योतनं कार्यमित्यर्थः ।
अव्यक्तेषु रुगादिषु आश्च्योतनैर्द्रव्यैरक्षिलेपो हितः । उक्तवांश्च—

‘आश्च्योतनं हि सर्वाक्षिरोगेष्वप्युपक्रमः ।’

इति ॥

नानाद्रव्यकल्पनया रागाश्रुघर्षरुक्तोददाहशोफकण्डूघ्नम् । अव्यक्तेष्वेवङ्गुणमेव
पक्ष्मपरिहारेणाक्षिकोशालेपनमाश्च्योतनद्रव्यैः । तत् पुनर्विलालकसंज्ञं भवति ।
आश्च्योतनविलालकयोः कालो रात्रिः कालश्च सर्वमहरिति ॥ १ ॥

उष्णं वाते कफे कोष्णं तच्छीतं रक्तपित्तयोः ।

तद् आश्च्योतनं वाते वातिकेषु रोगेषु उष्णं नात्युष्णम् । कफे कोष्णम्
अत्यल्पोष्णमिति ग्राह्यम् । स्पर्शशीतोचितत्वाद् दृष्टेः । रक्ते पित्ते च शीतलं हितम् ।

आश्च्योतनविधानमाह —

निवातस्थस्य वामेन पाणिनोन्माल्य लोचनम् ॥ २ ॥

शुक्त्या प्रलम्बयान्येन पिबुवत्या कनीनिके ।

दश द्वादश वा बिन्दून् द्यङ्गुलादवसेचयेत् ॥ ३ ॥

१. अरुणदत्तपाठे ‘आश्च्योतनं’ इत्येव दृश्यते ।

ततः प्रमृज्य मृदुना चलेन कफवातयोः ।

अन्येन कोष्णपानीयप्लुतेन स्वेदयेन्मृदु ॥ ४ ॥

निवातस्थस्येत्यादि । निवातदेशे शयनस्थितस्यातुरस्य वैद्यो वामेन पाणिनोन्मील्य लोचनमपाङ्गदेशे भाजनं निधायान्येन दक्षिणेन पाणिना शुक्तौ प्रलम्बया पिचुवर्त्या दश द्वादश वा बिन्दून् कनीनिके नासानिकटे नेत्रप्रदेशे व्यङ्गुलाद् व्यङ्गुलोच्छ्रयादवसेचयेत् । नातिदूरान्नातिनिकटात् । एवमस्य बिन्दुपातेनाक्षिताडनाद् रागादयो न जायन्ते । हृद्याकारोऽपि 'अङ्गुलासन्ने कृतं न दोषं स्नावयति । व्यङ्गुले कृतमक्षिरागाय स्यादिति व्यङ्गुलवचनम्' इत्याह । अनन्तरं कोमलेन चलेन वस्त्रखण्डेन प्रमृज्य शोधयेत् । शोधयित्वान्येन शोधनाच्चेलादन्येन चलेन वस्त्रखण्डेन कोष्णजलाप्लुतेन कफवातयोरक्षि मृदु नातिशयेन स्वेदयेत् । न तु रक्तपित्तयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥

आश्च्योतनं द्रव्यस्वरूपं वक्तुकामस्याज्यस्वरूपमाह —

अत्युष्णतीक्ष्णं रुग्णागदङ्गनाशयाक्षिसेचनम् ।

अतिशीतं तु कुरुते निस्तोदस्तम्भवेदनाः ॥ ५ ॥

कषायवर्त्मतां घर्षं कुच्छ्रादुन्मेषणं बहु ।

विकारवृद्धिमत्यल्पं संरम्भमपरिस्तुतम् ॥ ६ ॥

अत्युष्णेत्यादि । अत्यर्थमुष्णमतितीक्ष्णं चाक्षिसेचनमाश्च्योतनं रुजे रोगाय दङ्गनाशाय च स्यात् । हृद्याकारस्तु — 'अत्युष्णतीक्ष्णं अत्युष्णैरतितीक्ष्णैश्च द्रव्यैश्चित्रकादिभिः कृतं रुगादिकरं नेत्रयोरिति तत् त्याज्यम्' इत्याह । आक्षिसेचनमिति सर्वत्र संबध्यते । अतिशीतं चाश्च्योतनं निस्तोदादीन् विधत्ते । निस्तोदः सूच्येव व्यधः । स्तम्भोऽक्ष्णः स्तम्भनमिव । वेदना शूलम् । बहु अतिमात्रमाश्च्योतनं, कषायवर्त्मतादीन् कुरुते । कषायवर्त्मता बहलवर्त्मता । स्थूलवर्त्मता वर्त्मनोरीषच्छोफोत्पत्तिरित्यर्थः । अथवा कषायवर्त्मता रक्तवर्त्मता । (७७७ ७७७) घर्षः वर्त्मनोः परस्परं संश्लेषात् षट्कटायनम् । अथवा कषायवर्त्मता श्लिष्टवर्त्मता । घर्षः पांसुपूर्णप्रतिभासः (७७७ ७७७) । अत्यल्पमक्षिसेचनं विकारस्य वृद्धिं कुरुते । अपरिस्तुतं बहुशः पटेनागालितमाक्षिसेचनं संरम्भं नेत्रयोः क्षोभं कुरुते । अपरिस्तुतं = (७७७ ७७७) 'संरम्भो सङ्घा वेदना' इति हृद्याकारः । 'संरम्भः = (७७७ ७७७)' इति पाठ्यकारः ॥ ६ ॥

तदाश्च्योतनं कियन्मात्रं कियन्तं कालं कया युक्त्या दोषरहितामित्यत आह—

गत्वा सन्धिशिरोघ्राणमुखस्रोतांसि भेषजम् ।

ऊर्ध्वगान्नयने न्यस्तमपावर्तयते मलान् ॥ ७ ॥

गत्वेत्यादि । 'कया युक्त्या नेत्रप्रयुक्तमौषधं दोषानपनयतीत्याह—

गत्वेत्यादिना' इति हाटकः । सन्ध्यादीनां द्वन्द्वः । स्रोतःशब्देन षष्ठीसमासः । सन्धिशब्देन अक्षिकोशसबन्धिनः सन्धयो गृह्यन्ते । तेनाक्षिकोशसन्धिस्रोतांसि सिरास्रोतांसि घ्राणस्रोतांसि च गत्वा नयने न्यस्तं क्षिप्तमौषधं जत्रुण ऊर्ध्वगान् दोषानपावर्तयते आकर्षति । यावन्मात्रेण सन्ध्यादिषु सर्वं गच्छति तावता सेकः कार्य इति मात्रोक्तिः । सन्धिसिराघ्राणमुखस्रोतस्सु रसाभिव्यक्तिरिति कालोक्तिः । सन्ध्यादिषु स्थितं दोषं चालयित्वापावर्तयति नाशयति । नयने प्रयुक्तं तदिति युक्त्यभिधानम् ॥ ७ ॥

अथाञ्जनं शुद्धतनोर्नेत्रमात्राश्रये मले ।

पक्कलिङ्गेऽल्पशोफातिकण्डूपैच्छिल्यलक्षिते ॥ ८ ॥

अथाश्च्योतनादनन्तरम् अञ्जनं प्रयोक्तव्यम् । कीदृशस्यातुरस्य, शुद्ध-
तनोः शोषितशरीरस्य वमनादिभिर्नस्यादिभिश्च मले दोषे नेत्रमात्राश्रये न तु
सकलशरीरव्यापिनि नेत्र एव तिष्ठति दोषे तदाञ्जनप्रयोगः । तथा पक्कलिङ्गे पक्-
कलिङ्गता कथं वास्येति विशेषणद्वारेणाह—अल्पशोफेनातिकण्डूपैच्छिल्येन
लक्षिते अवगते पक्कलिङ्गे सति । इन्दुरपि 'पक्कलिङ्गेऽल्पशोफादिभिर्लक्षिते
उद्दीक्षिते ज्ञाते सति' इत्याह । हृद्याकारस्तु—'पक्कलिङ्गेऽल्पशोफातिकण्डूपैच्छि-
ल्यलक्षणे' इति पठति । अर्थः—पक्कलिङ्गे परिपाकलक्षणे सति कीदृशे अल्पशो-
फातिकण्डूपैच्छिल्यलक्षणे अल्पो मन्दः शोफः अल्पातिर्वेदना अल्पा कण्डूश्च
अल्पं च पैच्छिल्यम् । लक्षणशब्दः स्वरूपवचनः । अल्पाः शोफादय एव
स्वरूपं पक्कलक्षणस्येत्यर्थः ॥ ८ ॥

पक्कलिङ्गान्तरमपि नेत्रविशेषणत्वेन वदति—

मन्दघर्षाश्रुरागेऽक्षिण प्रयोज्यं घनदूषिके ।

आर्ते पित्तकफासृग्भिर्मारुतेन विशेषतः ॥ ९ ॥

मन्दघर्षाश्रुरागेऽक्षणीति । मन्दाः अल्पाः घर्षादयो यस्मिन् नयन् तस्मिन् । एतदपि पक्कलिङ्गमेव । तथा घनदूषिके चाक्षिण अञ्जनं प्रयोज्यम् । घना दूषिका यस्मिन् नयने तस्मिन् । तदपि दोषाणां पक्कलिङ्गमेव । दूषिका=(२१६) । तथा पित्तेन कफेन रक्तेन चार्ते पीडितेऽक्षणीति सम्बन्धः । मारुतेन संसृष्टैः पित्तादिभिरार्तेऽक्षिण विशेषेणाञ्जनं प्रयोज्यम् । केवलेन वा वातेनार्ते स्नावणस्यानपेक्षितत्वान्मारुतेन संसृष्टैरिति वाच्यम् । अथवा विशेषतः पित्तादिभिरार्द्रैः नेत्रे । न विशेषशब्दस्य मारुतेन सम्बन्धः । पित्तादिदोषक्रमो न विवक्षितः । वातपित्तकफशोणितैर्दूषिते नेत्रे विशेषतोऽञ्जनं प्रयोजयेदिति ॥ ९ ॥

लेखनं रोपणं दृष्टिप्रसादनमिति त्रिधा ।

अञ्जनं, लेखनं तत्र कषायाम्लपट्टषणैः ॥ १० ॥

रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः, स्वादुशीतैः प्रसादनम्

तदञ्जनं लेखनादिभेदेन त्रिप्रकारम् । लिख्यते शस्त्रेणेव शुक्लार्मादीति लेखनम् । रोप्यते संरोह्यतेऽभिष्यन्दादीति रोपणम् । प्रसाद्यते निर्मलीक्रियतेऽनेनेति प्रसादनं दृष्टेः प्रसादनम् । सङ्ग्रहे च—‘यत् स्नेहनमञ्जनं कथितं तद् रोपणदृष्टिप्रसादनयोरेवान्तर्भूतत्वात् पृथङ्नोक्तम्’ । हाटकोऽपि—‘रोपणदृष्टिप्रसादनयोरन्तर्भूतत्वात् स्नेहनमञ्जनं पृथङ्नोक्तम्’ इत्याह । हृद्याकारोऽप्याह—‘शुक्लार्मादिकं विलिख्य नाशयन्’ इति लेखनं, व्रणादीनां संरोहणं करोतीति रोपणं, प्रसन्नत्वं निर्मलत्वं करोतीति प्रसादनम् इति । अन्योक्तं सङ्ग्रहे—‘तत्तु लेखनं रोपणं स्नेहनं प्रसादनमिति चतुर्विधं भवति’ इति । सारकृत्त्वाह—‘त्रिधाञ्जनं’ इति । ‘षड्विधं प्रतिरसभेदादञ्जनं’ इति केचित् । ‘तीक्ष्णमृदुकरूपनया द्विविधमञ्जनं’ इति केचित् । ‘स्नेहनेन सह चतुर्विधम्’ इति सङ्ग्रहे । अत्र त्रिविधग्रहणं प्रसादनस्नेहनयोरन्तर्भूतविवक्षयेति । तत्र तेषु त्रिष्वञ्जनेषु मध्ये लेखनमञ्जनं कषायादिभिर्द्रव्यैः शुक्लार्मादिषु प्रयोज्यम् । रोपणं तिक्तकैर्द्रव्यैः स्यात् । तिक्तग्रहणमुपलक्षणार्थम् । तेन सङ्ग्रहोक्तैः कषायद्रव्यैः सस्नेहैः रोपणमञ्जनं वेद्यम् । स्वादुशीतैर्द्रव्यैः प्रसादनम् । वचनं हि—‘तत्राम्लादिरसः पञ्चभिः शुक्लार्मादिषु लेखनम् । तिक्तकषायैः सस्नेहैरभिष्यन्देषु रोपणम् । सर्पादिवसाभिर्वाततिमिरादिषु स्नेहनम् । स्वादुशीतैः सस्नेहैरभिष्यन्दान्ते, सूर्योपरागाशनिविद्युत्सम्पात-

मूतिपिशाचात्यदभुतदर्शनोपहतायां दृष्टौ स्वस्थवृत्ते च प्रसादनम्' इति । प्रसादनमेव चूर्णं तीक्ष्णेनाञ्जनेनाभिसन्तप्ते चक्षुषि प्रयुज्यमानं पत्यञ्जनमंजां लभते ।

अञ्जनप्रयोगे करणभूतं शलाकायन्त्रमाह—

दशाङ्गुला तनुर्मध्ये शलाका मुकुलानना ॥ ११ ॥

प्रशस्ता लेखने ताम्री रोपणे काललोहजा ।

अङ्गुली च सुवर्णोत्था रूप्यजा च प्रसादने ॥ १२ ॥

दशेत्यादि । दशाङ्गुला राजमापसदृशपरिमाणो शलाका प्रशस्ता । मध्ये तनुः तथा मुकुलानना यूथिकामुकुलाकारे द्वे आनने मुखे यस्याः सा' अतीक्ष्णाप्रेत्यर्थः । लेखने अञ्जने ताम्री ताम्रमयी शलाका प्रशस्यते । रोपणे काललोहजा आयसी प्रशस्ता । काललोहं कृष्णायसम् । अङ्गुली च हस्तावयवविशेषो रोपणे एव । प्रसादने अञ्जने सुवर्णोत्था कनकमयी रूप्यजा च रूप्यमयी शलाका प्रशस्येत्यन्वयः ॥ १२ ॥

पिण्डो रसक्रिया चूर्णास्त्रिधैवाञ्जनकल्पना ।

गुरौ मध्ये लघौ दोषे ताः क्रमेण प्रयोजयेत् ॥ १३ ॥

अञ्जनं त्रिप्रकारं स्यात् । कथम् ? पिण्डो रसक्रिया चूर्ण इति । पिण्डो वर्तिः । रसक्रिया मध्वादिना द्रवीकृता । चूर्णो रेणुः । तान् पिण्डरसक्रिया-चूर्णान् यथापूर्वं बलिनो गुरुदोषादिषु क्रमेण प्रयोजयेत् । गुरौ बलवति दोषे पिण्डः प्रयोऽयः । मध्ये मध्यबले दोषे रसक्रिया । लघौ मृदुबले दोषे चूर्ण इत्यर्थः ॥ १३ ॥

हरेणुमात्रं पिण्डस्य बलमात्रा रसक्रिया ।

तीक्ष्णस्य द्विगुणं तस्य मृदुनः, चूर्णितस्य च ॥ १४ ॥

दे शलाके तु तीक्ष्णस्य तिस्रः स्युरितरस्य च ।

पिण्डस्येत्यादि । तीक्ष्णद्रव्यस्य तीक्ष्णद्रव्यकृतपिण्डस्य हरेणुमात्रं प्रमाणं कथयन्ति । मृदुद्रव्यकृतस्य पिण्डस्य द्विगुणं प्रमाणं द्विहरेणुमात्रं वदन्ति । रसक्रियायां तीक्ष्णद्रव्यकृतायां विलङ्घनफलमात्रं प्रमाणमाहुः । मृदुद्रव्यकृतायां द्विविलङ्घनमात्रं प्रमाणमिति वेद्यम् । वितुण्डफलमात्रकमिति वा पाठः ।

वितुण्डो विलङ्घः तस्य फलम् । चूर्णे तीक्ष्णे द्विगुणां शलाकां मृदौ त्रिगुणां शलाकामभिदधुः । हाटकोऽप्याह—‘पिण्डे तीक्ष्णे कलायमात्रं प्रमाणं रसक्रियायां विलङ्घफलमात्रकं तीक्ष्णे द्विगुणा शलाका चूर्णे, सर्वत्रोक्ता द्विगुणा मात्रा मृदौ’ इति । तन्त्रान्तरेऽपि प्रोक्तं—‘लेखनमञ्जनं ताम्ररजतकांस्याद्यन्यसमधातुषु धार्यम् । रोपणं सुवर्णपात्रशङ्खान्यतमेषु धार्यम् । प्रसादनं स्फटिकाक्षचन्दनान्यतमेषु धार्यम् । एवं ह्यञ्जनमव्यापन्नगुणं भवति । वर्तिघर्षणार्थां शिला अतिश्लक्ष्णा निम्नमध्यानुद्गारिणी पञ्चाङ्गुलायता व्यङ्गुलविशाला’ इति । अन्यत्राप्युक्तम्—

‘पात्रे तु कुर्यात् सौवर्णे मधुरं राजतेऽम्लकम् ।

लवणं मेषशृङ्गे स्यात् कांस्ये तिक्तकृतं भवेत् ॥

वैडूर्यमणिसम्भूते कटुकं ताम्रलोहयोः ।

पात्रेऽञ्जनं कषायोत्थं स्थापयेद् बहुविद् भिषक् ।

शास्त्रे नळे वृक्षमये स्फटिके शीतमञ्जनम् ॥”

इति ॥

यत्र कालेऽञ्जनं न योज्यं तमाह—

निशि स्वप्ने न मध्याह्ने म्लाने नोष्णगभस्तिभिः ॥ १५ ॥

अक्षिरोगाय दोषाः स्युर्वर्धितोत्पीडिताः ।

निशीत्यादि । निशि रात्रावञ्जनं न प्रयोज्यम् । तथा स्वप्ने स्वप्नकाले अञ्जनं न प्रयोज्यम् । मध्याह्ने भञ्जनं न प्रयोज्यम् । म्लाने लोचनेऽञ्जनं न प्रयोज्यम् । केन म्लाने ? उष्णाभिर्दीप्तिभिः । यस्मादेषु कालेष्वञ्जनेन प्रयुक्तेन दोषा वृद्धिं नीताः, तथान्यस्थानगतत्वादुत्पीडितास्तथा दृताः कालस्थौष्ण्याद् विलयं गता अक्षिरोगाय स्युः । तस्मादेषु कालेषु अञ्जनं न प्रयोज्यम्’ इति अरुणदत्तोक्तिः । हाटकोऽप्याह—‘निशि रात्रौ अञ्जनं न प्रयोज्यम् । तथा स्वप्नकाले न योज्यम् । तथोष्णगभस्तिभिर्ग्लाने लोचने, यस्मादेषु कालेष्वञ्जने प्रयुक्ते यथाक्रमं वर्धिता उत्पीडिता दृता दोषा अक्षिरोगाय स्युः’ इति । हृद्याकारत्वेवमाह—

‘निशि स्वप्ने न च म्लाने योज्यमुष्णगभस्तिभिः ।’

इति । 'निशि रात्रौ स्वप्ने कृते उष्णगभस्तिभिरादित्यकिरणैर्भाने तान्ते चक्षुषि तीक्ष्णमञ्जनं न योज्यम् । एषु कालेषु प्रयुक्तेनाञ्जनेन वर्धिता वृद्धिः नीताः उत्पीडिता ऊर्ध्वं गता द्रुता द्रवीभूताः वातादयश्चक्षुरोगाय भवन्ति ।' अयमर्थः स्वप्ने कृतेन वर्धितानां दोषाणां शान्त्यै प्रातःकालेऽञ्जयेद् मध्याह्ने तीक्ष्णतरैरादित्यकिरणैरुत्पीडितानां दोषाणां नाशाय सायमपराह्णे चाञ्जयेदिति । सारकुचवेमाह —

'निशि स्वप्नेन मध्याह्ने पानान्नोष्णगभस्तिभिः ।'

इति । अस्मद्गुरवोऽनुवन्, सर्वेषामपि प्रायशोऽयमेव पाठः । अस्यार्थः सुबोध एव । तथाप्यरुणदत्तदुर्व्याख्यातत्वाद् विलिख्यते । रात्रौ स्वप्नेन वर्धितोत्पीडितद्रुता दोषा अक्षिरोगाय स्युः । मध्याह्ने पानान्नोष्णगभस्तिभिर्वर्धितोत्पीडितद्रुताश्चेति ।

प्रातः सायं च तच्छान्त्यै व्यभ्रेऽर्केऽतोऽञ्जयेत्सदा ॥ १६ ॥

प्रातरित्यादि । "यतः पूर्वोक्तेषु कालेषु पूर्वोक्ता दोषास्तस्मात् पूर्वाह्णेऽपराह्णे च तच्छान्त्यै तस्याक्षिरोगोपशमनाय व्यभ्रे विगताभ्रे विगतमेधे रवौ सदैव नेत्रेऽञ्जयेत्" इत्यरुणदत्तोक्तिः । हाटकोऽध्याह — 'अतोऽस्मात् कारणात् तच्छान्त्यै व्यभ्रे रवौ पूर्वाह्णापराह्णयोः सदैवाञ्जयेत्' इति । अञ्जयेत् सदेति उचिताञ्जनविषयमेतद् वचनमिति वेद्यम् । तथाच वैदेह्यां संहितायां स्कन्दरहितायां पठ्यते —

"अनञ्जनेनाभ्युपितान् मनुष्यान्
प्रबाधते दत्तमिवाञ्जनं तान् ।
अथाञ्जनेनाभ्युचिताननेका-
ननञ्जनाद् व्याधिरूपेति कृच्छ्रः ॥
तस्माद्वि नित्याञ्जनमेव पथ्य-
मनञ्जनं चानुचितस्य पथ्यम् ।
अनञ्जना त्वञ्जनमेव मूय-
स्तस्माद्वि नित्याञ्जनमेव कुर्यात् ॥
अनञ्जनो यस्तु पुनर्मनुष्यः
कथं मुक्ती स्यात् पुनरञ्जनेन ।"

इति । एतच्च स्वस्थवृत्त एवोच्यते । आतुरवृत्ते तु व्याध्युपशमावधित्वाद-
ञ्जनस्य ॥ १६ ॥

मतान्तरमाह —

वदन्त्यन्ये तु न दिवा प्रयोज्यं तीक्ष्णमञ्जनम् ।

विरेकदुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति ॥ १७ ॥

वदन्तीत्यादि । अन्ये त्वाचार्या एवं मन्यन्ते । तीक्ष्णमञ्जनं दिवा
न प्रयोज्यमिति । कस्मादित्याह — यस्माद् विरेकदुर्बलं तीक्ष्णमञ्जनेन विरेचि-
तत्वाद् दुर्बलं चक्षुरादित्यं प्राप्य सीदति तस्माद् दिवसे तीक्ष्णमञ्जनं न
प्रयोज्यम् । विरेकदुर्बलमिति तीक्ष्णमञ्जनेन चक्षुषि दोषास्त्रयो विरेचनमुच्यते
तदादित्यकिरणसम्बन्धाद् दृष्टिः सीदति ॥ १७ ॥

तरपक्षेऽञ्जनकालः रात्रिरित्याह —

स्वप्नेन रात्रौ कालस्य सौम्यत्वेन च तर्पिता ।

शीतसात्म्या दृग्ग्रायेयी स्थिरतां लभते पुनः ॥ १८ ॥

यस्मात् स्वप्नेन तर्पिता तथा कालस्य रात्र्याख्यस्य सौम्यत्वेन
च तर्पिता दृष्टिस्तीक्ष्णमञ्जनक्षोभितापि पुनःस्थैर्यं प्राप्नोति । कीदृग्दृष्टिः,
आग्नेयी अग्न्युत्कटभूतसम्भवा तथा स्वभावतः शीतसात्म्या । तस्माद्
रात्रावञ्जनं प्रयोज्यम् । आग्नेयीति 'अग्निकलिभ्यां ठग् वक्तव्यः' इति
ठक् । शीतं सात्म्यं यस्याः पैत्तिकज्वरस्येव । हृद्याकारोऽप्याह — "स्वप्नेन
तर्पिता तृप्ता रात्रिकालस्य सौम्यत्वेन शीतत्वेन तृप्ता शीतसात्म्या शीतप्रिया
आग्नेयी अग्न्युद्रिक्तमहाभूतोत्पन्ना अतिस्थिरतां लभते । पुनरिति हेत्वर्थः ।
येनैवविधा दृष्टिः तस्माद् रात्रौ तीक्ष्णमञ्जनं प्रयोज्यम्" इति ॥ १८ ॥

तदेतदन्यमतस्यापकमिति दूषयन्माह —

अत्युद्रिक्ते बलासे तु लेखनीयेऽथवा गदे ।

काममह्वयपि नात्युष्णे तीक्ष्णमक्षिण प्रयोजयेत् ॥ १९ ॥

अत्युद्रिक्त इत्यादि । अत्युत्कृष्टे बलासे श्लेष्मणि अथवा लेखनार्हे
गदे शुक्लार्मादौ नात्युष्णे ग्रीष्मवर्ज्ये काले तीक्ष्णमञ्जनमह्वयपि योजयेत्
काममनुमतमेतत् । उष्णे तु ग्रीष्मे अहः अत्युष्णत्वादञ्जनस्य तैक्षण्याभाति-
योगेन दृष्टिविघातः स्यात् ॥ १९ ॥

“अत्र मतभेदे सारभूतं स्वपक्षं दर्शयति । अत्युद्विक्ते बलासे तु अति-
प्रवृद्धे श्लेष्मणि अथवा लेखनीये विलेख्य नाशये गुह्यार्मादौ काममनुमतं अहि
नात्युष्णतीक्ष्णमञ्जनं प्रयोजयेत् । एतदत्र ग्राह्यम् । अत्युष्णतीक्ष्णमक्षिण
अञ्जनं न योज्यमिति । तदेव वदन्ति अश्मन इत्यादि” इति । अरुणदत्त-
स्वाह — “दिनेऽप्यत्युष्णे तीक्ष्णमञ्जनं न प्रयोजयेत् ; काममनुमतमेव ।
अहि नात्युष्णे अञ्जनं प्रयोजयेत्” इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अत एवाह —

अश्मनो जन्म लोहस्य तत एव च तीक्ष्णता ।

उपधातोऽपि तेनैव तथा नेत्रस्य तेजसः ॥ २० ॥

अश्मन इत्यादि । यथा पापाणाच्छब्दोत्पत्तिः तस्मादश्मनस्तैक्ष्ण्यं
सूक्ष्णता । उपधातोऽपि कुण्ठत्वादिकः तेनैव पापानेन न केवलं तीक्ष्णता ।
तथा तेनैवाश्मशस्त्रन्यायेन नेत्रस्य तेजसः । तेजसोऽमेरुस्थानीयात् सकाशात्
नेत्रस्य जन्म रविस्त्रात् तेजसः सकाशात् तीक्ष्णता दर्शनपटुत्वं । आलोक-
सहायं हि चक्षुर्विषयं गृह्णाति । अतिशामुरेणात्युष्णेन तेन तस्योपधातः ।
तस्माद् यदन्ये गदन्ति सामान्येन दिवाञ्जनं न प्रयोज्यमिति तदसदेवेति ।
इधाकारोऽप्याह —

‘पापाणादग्निमन्तसादयसो जन्म दृश्यते ।

तत एव च लोहस्य शस्त्रादेस्तीक्ष्णनोदयः ॥

विनाशः शस्त्रधारायाः प्रायः पापाणघातनः ।

तथा नेत्रस्य जन्मपि तैक्ष्ण्यं दर्शनशक्तिः ॥

नाशो हृष्टेराग्नेयदिव्यादेः । तस्मान्न तीक्ष्णोष्णमक्षिणं योजयेत् ।”
इति ॥ २० ॥

न रात्रावपि शीतेऽपि नेत्रे तीक्ष्णञ्जनं हितम् ।

दोषमस्त्रावयत्स्तम्भकण्डूजाड्यादिकारि च ॥ २१ ॥

अपि च रात्रावपि नेत्रे कफाधिक्येनातिशीति कण्डूपैच्छिद्यनुमिते
तीक्ष्णमञ्जनं न हितं न प्रयोज्यम् । ‘अतिशीते काले’ इत्यस्मद्गुरवः । तत्र

दोषमाह — यतो निशि तीक्ष्णमञ्जनं उपयुक्तं तीक्ष्णत्वाद् दोषं नेत्रगत-
मुत्केश्य कालस्य सौम्यत्वात् स्तब्धं सद्दोषं सावणयोग्यमस्त्रावयद् रात्रिशैत्योप-
हतशक्तित्वात् सावयितुमसमर्थं नेत्रे कण्डूजाल्यगौरवादिकरं न तु शमनकारि ।
तस्मात् “शीतसात्त्या दृग्गामेयी स्थिरतां लभते पुनः” इत्येतदप्यसत् ।
तस्मात् पूर्वोक्तमेवानवधम् । एवंविधे काले निशि प्रसक्तस्यापि निषेध इति
भावत् ॥ २१ ॥

नाञ्जयेदित्यादिना तीक्ष्णमञ्जनानर्हानाह —

नाञ्जयेद् भीतवमितविरिक्ताशितवेगिते ।

कुद्बुज्वरिततान्ताक्षिशिरोरुक्शोकजागरे ॥ २२ ॥

अदष्टेऽर्के शिरःस्नाते पीतयोर्धूममद्ययोः ।

अजीर्णेऽग्न्यर्कसन्तप्ते दिवा सुप्ते पिपासिते ॥ २३ ॥

भीतादीनां पिपासितान्तानां विंशतेः पुरुषाणामक्षिवैद्यो नाञ्जयेत्
तीक्ष्णमञ्जनेनेत्यर्थः । अशितोऽत्र सद्यो भुक्तो वेद्यः । सद्यो भुक्तस्य नयने
नाञ्जयेदित्यर्थः । सूक्ष्माभासुरभैरवादिदर्शनादभिधाताद् वा तान्ते ग्लाने अक्षिणी
यस्य सः एवं तस्मिन् । जलदच्छन्नत्वाददष्टेऽर्के । एवञ्जनादूष्मा ऊर्ध्वाङ्ग-
मरम्भाश्रुवेदनाविलरागनिस्तोददूषिकाकृच्छ्रोन्मीलनश्रयथुशुक्लतिमिरादीन् जनयेत्
॥ २२, २३ ॥

साम्प्रतं यादृशमञ्जनं न प्रयोज्यं तादृशं दर्शयति —

अतितीक्ष्णमृदुस्तोक्वहृच्छवनकर्कशम् ।

अत्यर्थशीतलं तप्तमञ्जनं नावचारयेत् ॥ २४ ॥

अथाऽनुन्मीलयन् दृष्टिमन्तःसञ्चारयेच्छनैः ।

अञ्जिते वर्त्मनी किञ्चिच्चालयेच्चैवमञ्जनम् ॥ २५ ॥

तीक्ष्णं व्याप्नोति सहसा न चोन्मेषानिमेषणम् ।

निष्पीडनं च वर्त्मभ्यां क्षालनं वा समाचरेत् ॥ २६ ॥

अपेतौषधसंरम्भं निर्वृतं नयनं यदा ।

व्याधिदोषतुर्योग्याभिरद्भिः प्रक्षालयेत्तदा ॥ २७ ॥

दक्षिणाकुष्ठकेनाक्षि ततो वामं सवाससा ।

ऊर्ध्ववर्त्मनि सङ्गृह्य शोध्यं वामेन चेतरेत् ॥ २८ ॥

अतितीक्ष्णेत्यादि । अतितीक्ष्णादिगुणमङ्गनं न प्रयोजयेत् । अति-
शब्दस्य तीक्ष्णादिभिर्घनान्तैः सम्बन्धः अत्यर्थशीतलमित्येतस्मादत्यर्थशब्दस्ता-
मित्यत्रानुवृत्तिकृतेन सम्बन्धेन योज्यः । तप्तमत्यर्थतप्तम् । अथैवमङ्गनमप्य-
मवेत्य नेत्रे अङ्गिते सति दृष्टिगोलकमनुन्मीलयन् नेत्रस्यान्तर्मध्ये घर्षेण
शनैरौषधं सञ्चारयेत् । तथा वर्त्मनी किञ्चिच्चालयेत् । एवं कृते सति अङ्ग-
नेत्रं व्याप्नोति । सहसेत्यादि । सहसा विध्यतिक्रमेण उन्मेषणनिमेषणं
कुर्यात् । चक्षुःशब्दोऽवधारणे । नैव समाचरेदित्यर्थः । हाटकोऽपि
'सहसोन्मेषनिमेषणं न कुर्यात्' इत्याह । वर्त्मभ्यां चान्योन्यनिष्पीडनं न
समाचरेत् । वा शब्दोऽवधारणे । सहसा क्षालनं च न कुर्यात् । सवाप्नोति दृष्ट-
दोषस्तम्भयान् । सङ्ग्रहे चाङ्गनविधिरुक्तः— "अथ सुखोपविष्टस्याङ्गुरस्य
सूपविष्टो वैद्यो वामाङ्गुष्ठेनोत्तरं वर्त्मोत्क्षिप्य कृष्णभागस्याधःकनीनिकादपात-
यावदङ्गनं नयेत् । अनल्पमप्रभूतमनतितीक्ष्णमनच्छसान्द्रकर्कशमदुतप्रिल-
म्बितमतिर्यग्दृष्ट्यकम्पितमनाक्रान्तं च । चूर्णे तु गतागतं कुर्यात् । अन्यथा
रोगाश्रुशुक्लाद्युत्पत्तिः" इति । अपेतः अपगतः औषधसंरम्भो यस्मान्नेत्रात् तदे-
वमपेतौषधसंरम्भत्वान्निवृत्तं अपेतदुःखानुवृत्ति यदालोचनं तदा व्याध्यादियोगे
जलैः प्रक्षालयेत् । तत्र व्याधिरभिष्यन्दादिः । दोषो वातादिः । क्रतुर्वा-
न्तादिः । ततो नयनप्रक्षालनादनन्तरं दक्षिणेनाङ्गुष्ठेन सवर्धेण वामं नयनमूर्ध-
वर्त्मनि सम्यगादाय शोधनीयं वामेनाङ्गुष्ठेन सवाससा इतरदक्षिणमूर्ध्वं वर्त्मनि
सङ्गृह्य शोध्यम् ॥ २४—२८ ॥

किमिति शोध्यत इत्याह—

वर्त्मप्राप्ताङ्गनादोषो रोगान् कुर्यात्ततोऽन्यथा ।

कण्डूजाल्येऽङ्गनं तीक्ष्णं धूमं वा योजयेत्पुनः ॥ २९ ॥

तीक्ष्णाङ्गनाभिसन्तप्ते तूर्णं प्रत्यङ्गनं हितम् ॥

ततोऽन्यथा अशोध्यमाने वर्त्मनि प्राप्तं च तदङ्गनं च वर्त्मप्राप्ता-
ङ्गनं तस्माद् दोषो वर्त्मनि रोगान् कुर्यात् । वर्त्मप्राप्तोऽङ्गनादिति वा पाठः ।
कण्डूश्च नार्यं चेति समाहारे द्वन्द्वः । तस्मिन् सति तीक्ष्णमङ्गनं प्रयोज्यम् ।
अथवा तीक्ष्णं धूमं प्रयोज्यम् । हाटकोऽपि— "यस्याङ्गिते सति कण्डूजाल्ये
मक्तः । तस्य तीक्ष्णमङ्गनं धूमं वा पुनरवधारयेत्" इत्याह । एतदेव च दु-
र्विरक्तासिलक्षणं साधनं च । अतिविरेकात् सन्तापनिस्तोदशूलस्तम्भधर्पाश्रुदाहण-

प्रतिबोधनकषायवर्त्मताशिरोरुद्धिदौर्बल्यानि । तत्र शीतमाश्च्योतनम् ।
प्रत्यञ्जनं वा सम्यग् विरेकाद् यथास्वमामयोपशमः । सुखोन्मीलननिमीलन-
वातातपसहत्वानि चेति । हृद्याकारस्ताह— “अञ्जनं तीक्ष्णं योजयेत् ।
न धूमेन तीक्ष्णशब्दान्वयः । मृदुधूमस्यात्र विधानमिति” इति । तीक्ष्णाञ्जनाभि-
सन्तप्ते लोचने तूर्णं प्रत्यञ्जनं पूर्वोक्तं हितम् । प्रत्यञ्जनमिति शीतस्य चूर्णाञ्जन-
स्याख्या ॥ २९ ॥

इति श्रीदासपाण्डितकृतायां हृदयबोधिकायां

त्रयोविंशोऽध्यायः ॥

अथ चतुर्विंशोऽध्यायः ।

—०—

अथातस्तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

आश्च्योतनाञ्जनाभ्यां हि नयनस्य प्रायो दौर्बल्यं स्यादिति तर्पणादेरुपयोगो युक्त-
इत्याह—

तर्पणं च पुटपाकश्च तयोर्विधिः । हृद्याकारोऽप्याह—

“तीक्ष्णाञ्जनप्रयोगेण दौर्बल्ये सति चक्षुषोः ।

बलाधानार्थमेतर्हि तर्पणादेरुपक्रमः ॥”

इति ॥

अथवा प्रत्यञ्जनं हितमित्युक्तत्वात् प्रत्यञ्जनसंज्ञितं तर्पणमाह—

नयने ताम्यति स्तब्धे शुष्के रुक्षेऽभिधातिते ।

वातपित्तातुरे जिह्वे शीर्णपक्ष्माविलेक्षणे ॥ १ ॥

कृच्छ्रोन्मीलशिरोहर्षशिरोत्पाततमोऽर्जुनैः ।

स्यन्दमन्थान्यतो वातवातपर्यायशुक्रकैः ॥ २ ॥

आतुरे शान्तरागाश्रुशूलसंभट्टपिके ।

निवाते तर्पणं योज्यं शुद्धयोर्मूर्धकाययोः ॥ ३ ॥

काले साधारणे प्रातः सायं चोत्तानशायिनः ।

यवमाषमर्या पाली नेत्रकोशाद्विहः समाम् ॥ ४ ॥

ग्रजुलोचां दृढां कृत्वा यथास्वं मिदमावपेत् ।

चक्षुर्निमीलिते नेत्रे तमाम्बुप्रविलायितम् ॥ ५ ॥

नक्तान्ध्यवाततिमिरकृच्छ्रोबोभादिके वमाम् ।

आपक्षमाग्रादधोन्मेषं शनकैस्तस्य कुर्वतः ॥ ६ ॥

मात्रा विगणयेत्तत्र वर्त्मसन्धिं सितासिते ।

दृष्टौ च क्रमज्ञौ व्याधौ शतं त्रीणि च पञ्च च ॥ ७ ॥

शतानि सप्त चाष्टौ च दश मन्थे दशानिले ।

पित्ते षट् स्वस्थवृत्तौ च बलासे पञ्च धारयेत् ॥ ८ ॥

नयन इत्यादि । चक्षुषि ताम्यति ग्लायति सति तथा स्तब्धादिगुणे
तर्पणं कार्यम् । ताम्यत्वं ग्लानिः । शीर्णे पक्ष्मणि यस्य तदेवम् । आविलम-
स्पष्टमीक्षणं दर्शनं यस्य तदेवम् । शीर्णपक्ष्म च तदाविलेक्षणं च तस्मिन् । कृच्छ्रो-
न्मीलादयोऽक्षिरोगेषु वक्ष्यन्ते । कृच्छ्रोन्मीलादीनां द्वन्द्वः । तैरातुरे । तमः
तिमिरम् । तथा शान्ताः शमं गताः रागादयो यस्मिन्नयने तस्मिन् । तथा नस्या-
(न)र्हे यतो वक्ष्यति—

‘तर्पणं पुटपाकं च नस्यानर्हे न योजयेत् ।’

इति । हाटकोऽप्याह— ‘नयनं ताम्यत्वादिगुणयुक्तं कृच्छ्रोन्मीलनाद्यातुरं
चापगतरागादि च तत्र तर्पणं योज्यम्’ इति । हृद्याकारोऽप्याह— ‘नयने
ग्लान्यादि दशरोगार्ते कृच्छ्रोन्मीलादिभिर्दशभिरातुरे च तर्पणं योज्यम्’ इति ।
ईदृशि स्थाने निवाते विगतानिले । उपलक्षणं चेदम् । विगतातपरजोधूमादिके
स्थिपि द्रष्टव्यम् । मूर्धकाययोः शुद्धयोः वमनविरेकाभ्यां नस्येन च । यथा-
बोगं वमनविरेकनस्यकृतशुद्धिरित्यर्थः । “शुद्धयोर्वमनादिभिर्निस्सादिभिश्चे”ति
हृद्याकारः । काले साधारणे वसन्तादिके सायं प्रातर्वा दोषदृष्याद्यपेक्षया
उत्तानशायिनः सुप्ते शयने शयितस्योत्तानस्येत्यर्थः । यैर्मिश्रा माषास्ते प्रकृता
यस्याः सा यवमाषमयी । हाटकस्तु—‘यवमिश्रमाषमयी यवमयी माषमयी वा’
इत्याह । तां तादृशीं पालीं भित्तिं नेत्रकोशाद् बहिर्व्यव्यते उभयपार्श्वयोः समां
अनिमोक्ततां ग्रजुलोचां ग्रजुलमुच्छ्रायवतीं तथा दृढां यथा स्नेहो न स्रवेदि-
त्यर्थः । तां पालीं कृत्वा यथास्वं यथायोगं दोषदृष्याद्यनुरोधात् पक्वं घृतं
निमीलिते अनुन्मीलिते कोचने क्षिपेत् । ‘यथाहौपधविपक्वं घृतम्’ इति हाटकः ।

यथास्वं सिद्धमिति प्रतिव्याधिविहितैरौषधैः साधितम् । सर्पिरिति 'कुच्छ्रो-
न्मीले पुराणाज्यं' इत्यादि वक्ष्यमाणमित्यर्थः, इति हृद्याकारः । कीदृशं सर्पिः ।
तप्तेन जलेन प्रकर्षेण विलायितं द्रवीकृतम् । आ पक्षमाग्रात् पक्षमाग्राणि यावन्नि-
ममानि तावत् सर्पिरावोपेत् । रात्र्यन्धादिषु वातप्रधानेषु वसां
यथास्वमौषधसिद्धां तथैव विलायितां आपक्षमाग्राद् आवोपेत् । 'वसां योजयेदिति
शेषः' इति हृद्याकारः । अथ धृताद्यावपनादनन्तरं शनैः शनैरुन्मीलनं कुर्वत-
स्तस्यातुरस्य मात्राः पूर्वोक्ता विगणयेत् । मात्रामिति वा पाठः । तत्र तेषु
वर्त्मादिके व्याधौ सर्पिषि क्षिप्ते शतसङ्ख्यादिं मात्रां विगणयेत् । क्रमेण वर्त्म-
व्याधौ मात्राशतं, सन्धिरोगे त्रीणि शतानि, सितरोगे पञ्च शतानि, असितरोगे
सप्तशतानि, दृष्टिरोगे अष्टाशतानि धारयेदिति क्रमार्थः । मन्थोऽतिमन्थो
नेत्ररोगः तस्मिन् दशशतानि । अनिले वातव्याधौ दशशतानि । पित्ते पित्त-
रोगे षट् शतानि । स्वस्थवृत्ते स्वस्थस्य दृष्टिबलार्थं क्रियमाणे षट् शतानि ।
पित्तस्वस्थयोः किं मात्रासाम्यविधानमिति चेद् उच्यते । वाते दशशतानि,
श्लेष्मणि पञ्च शतानि, तयोर्मध्यमात्रा पित्तस्य तद्वद् दैव्यात्या दोषसात्म्यात्
स्वस्थस्यापि षण्मात्राशतविधानमिति । बलासे कफे पञ्चशतानि धारयेत् ।
अनिले दशेति । ननु वर्त्मसन्धिसितासितादिषु जाता व्याधयोऽपि वातादिजा
एव । तत् कथमनिले दशेत्येवमादिकमुक्तवानिति । ब्रूमः । मन्थप्रसङ्गात्
सर्वाक्षिरोगाः स्यन्दादयः एवात्रानुमीयन्ते । वात इत्युक्ते वातामिष्यन्दः । पित्त-
इत्युक्ते पित्तामिष्यन्द इत्यादि । अन्ये वातादिजनिततिमिरादीनां विशेषोक्ति-
रिति ॥ १—८ ॥

कृत्वापात्रे ततो द्वारं स्नेहं पात्रे निगालयेत् ।

पिबेच्च धूमं नेक्षेत व्योम रूपं च भासुरम् ॥ ९ ॥

ततः यथोक्तमात्राधारणादनन्तरं अपाङ्गदेशे शलाकया द्वारं कृत्वा
स्नेहं पात्रे भाजने निगालयेत् स्नावयेत् क्षिपेदित्यर्थः । आधारे चापनीते
यवकल्केन सक्तुपिण्ड्या वा अक्षिकोशौ प्रमृज्य स्नेहेरितकफोपशान्तये यथाहं
स्नेहनादिकं धूमं च पिबेत् । न केवलं तर्पणं कुर्यात् । प्रक्षालितनेत्रं चैन-
मामयादिवशेन भोजयेत् । तथा व्योम नभो न पश्येत् । भासुरं रूपं च ।
उपलक्षणं चेदम् । आतपमपि न पश्येत् । अथवा भासुः रूपमातपादि न
पश्येत् ॥ ९ ॥

इत्थं प्रतिदिनं वायौ पित्ते त्वेकान्तरं कफे ।

स्वस्थे च व्यन्तरं दद्यादानुमेरिति योजयेत् ॥ १० ॥

इत्थमनेन क्रमेण प्रतिदिनं वायौ तर्पणं दद्यात् । पित्ते पुनरेकाहान्तरं तर्पणं दद्यात् । कफे स्वस्थे च द्विदिनान्तरं योजयेत् । कफस्वस्थयोगत्रापि न साम्याद् द्विदिनान्तरविधानम् । कफस्य स्नेहो न मुख्यमौषधम् । ततो द्विदिनान्तरम् । स्वस्थस्य दोषसाम्याद् द्विदिनान्तरप्राप्तिः । द्विदिनान्तरत्वेऽपि स्वास्थ्यानुवृत्तिरिति । इत्येवमातृमेर्यावन्नयनस्य तृप्तिः स्यात् तावदेव तर्पणं योजयेत् ॥ १० ॥

तृप्तस्य किं लक्षणमित्याह —

प्रकाशक्षमता स्वास्थ्यं विशदं लघु लोचनम् ।

तृप्ते विपर्ययोऽतृप्तेऽतितृप्ते श्लेष्मजा रुजः ॥ ११ ॥

स्नेहपीता तनुरिव क्लान्ता दृष्टिर्हि मीदति ।

तर्पणानन्तरं तस्माद् दृग्बलाधानकारिणम् ॥ १२ ॥

पुटपाकं प्रयुञ्जीत पूर्वोक्तेष्वेव यक्ष्मसु ।

स वाते स्नेहनः श्लेष्मसहिते लेखनो हितः ॥ १३ ॥

दृग्दौर्बल्येऽनिते पित्ते रक्ते स्वस्थे प्रसादनः ।

प्रकाशेत्यादि । प्रकाशक्षमतादिकं तृप्ते सम्यक् तर्पिते लक्षणम् ।

प्रकाशक्षमता प्रभाभास्वरादिसहत्वम् । अतृप्ते ईप्सु तृप्ते सति यथोक्तलक्षणवै-
परीत्यम् । अनितृप्ते कफोद्धवाः कण्डूपैच्छिख्यादिका रुजाः स्युः । अथ पुट-
पाकः । स्नेहपीता पीतस्नेहा दृष्टिः क्लान्ता तनुरिव यस्मादवसीदति । पीत-
स्नेहा तनुरिव दृष्टिरपि तर्पणेन सत्त्वा स्यात् तस्मात् कारणात् तर्पणानन्तरं
पुटपाकं प्रयुञ्जीत । कीदृशं, दृशोर्बलं तस्याधानं दृग्बलं प्रबन्धेन प्रवृत्तिः तत्
करोतीति दृग्बलाधानकारिणम् । हेतौ द्वितीया । दृग्बलाधानकारणत्वात् प्रयुञ्जी-
तेत्यर्थः पूर्वोक्तेष्वेव तर्पणोक्तेषु कृच्छ्रोन्मीलादिषु यक्ष्मसु रोगेषु पुटपाक-
विषयाविषययोस्तर्पणैकयोगक्षेमत्वान्नोक्तिः । तर्पणपुटपाकयोः पृथगपि प्रयोगः
शास्त्रसिद्धः । द्वयोरेकत्र प्रयोगे तर्पणानन्तरम् । स च त्रिविधः । स्नेहनो
लेखनः प्रसादनश्च । स च पुटपाको वाते स्नेहनो हितः । श्लेष्मसहिते
लेखनो हितः । दृग्दौर्बल्यादिषु प्रसादनो हितः । पञ्चमृद्भ्यां पिषाय पाकः
पुटपाकः ॥ ११-१३ ॥

त्रिविधपुटपाकानामिदानीं कल्पनामाह — भूशयेत्यादि । हृषाकारस्तु इदानीं साधन-
प्रयोगकमावुच्यते इत्याह —

भूशयप्रसहानूपमेदोमज्जावसामिषैः ॥ १४ ॥

स्नेहनं पयसा पिष्टैर्जीवनीयैश्च कल्पयेत् ।

मृगपक्षियकुन्मांसमुक्तायस्ताम्रसैन्धवैः ॥ १५ ॥

स्रोतोजशङ्कफेनालैर्लेखनं मस्तुकलिकतैः ।

मृगपक्षियकुन्मांसवसान्प्रहृदयामिषैः ॥ १६ ॥

मधुरैः सघृतैः स्तन्यक्षीरपिष्टैः प्रसादनम् ।

भूशया विलेशया भेकगोधाद्याः । प्रसहा गोस्रादयः । आनूपा महा-
मृगाः, अपचराः, मत्स्याः तेषां मेदोमज्जावसामिषैः तथा जीवनीयैः जीवन्ती-
काकोल्यादिभिश्च क्षीरपिष्टैः स्नेहनं पुटपाकं कल्पयेत् योजयेत् । मृगा
हरिणादयः, पक्षिणो लाबादयः, तेषां यकुन्मांसानि तैस्तथा मुक्तादिभिर्मस्तु-
कलिकतैः पिष्टैः लेखनं कल्पयेत् । प्रसहानां मृगपक्षिणां स्नेहेन पुटपाक
उपयुक्तत्वाद् जात्रला एव मृगपक्षिणो ग्राह्याः । प्रसादनं च जात्रलमृगप-
क्षिणां यकुदादिभिस्तथा मधुरैर्मधुरवर्गोक्तद्रव्यैर्घृतान्वितैः स्त्रीक्षीरान्वितैः
स्त्रीक्षीरपिष्टैः प्रसादनं कल्पयेत् । “स्त्रीस्तन्यादिपिष्टैः” इति हाटकः । “स्त्री-
स्तन्यक्षीरज्यपिष्टैः” इति सङ्ग्रहे ॥ १४—१६ ॥

अधुना पुटपाकस्य कल्पनामाह —

विल्वमात्रं पृथक्पिण्डं मांसभेषजकल्कयोः ॥ १७ ॥

उरुशूकवटाम्भोजपत्रैः स्नेहादिषु क्रमात् ।

वेष्टयित्वा मृदा लिप्तं धवधन्वनगोमयैः ॥ १८ ॥

पचेत् प्रदीप्तैरग्न्याभं पक्वं निष्पीड्य तद्रसम् ।

नेत्रे तर्पणवपुष्ज्यात्, शतं द्वे त्रीणि धारयेत् ॥ १९ ॥

मांसं च भेषजकल्कश्च तथोः पृथक् विल्वमात्रं पलमात्रं
पिण्डमेरण्डादीनां पत्रैः स्निग्धादिषु क्रमात् वेष्टयित्वा कृष्णमृषिकया
लिप्तं वृद्धवैद्यव्यवहाराद् व्यङ्गुलोत्सेधं मृदा लेपः । धवादीन्धनैः प्रदीप्तैः
पचेत् । स्निग्धादिषु क्रमादित्यत्रापि योज्यम् । तत्र स्नेहने पुटपाके एरण्डप-

त्रैर्वेष्टनं, धवकष्ठैः प्रदीपनम् । लेखने वटपत्रैर्वेष्टनं, धन्वनेन्धनैः प्रदीपनम् ।
प्रसादने जलजपत्रैर्वेष्टनं, मोमयेन्धनैः प्रदीपनमिति क्रमार्थः । अन्याभिमिति
अग्निवर्णं सत् पक्वं ज्ञात्वापनीय पत्रं वाससा निष्पीड्य तद्रसं नयने तर्पणमिव
दद्यात् । उरुबूकः एरण्डः । धन्वनं (७७७) ॥ १९ ॥

लेखनस्नेहनान्तेषु पूर्वौ कोष्णौ हिमोऽपरः ।

धूमपोऽन्ते तयोरेव योगास्तत्र च तृप्तिवत् ॥ २० ॥

तर्पणं पुटपाकं च नस्यानर्हं न योजयेत् ।

यावद्दिनानि युञ्जीत द्विस्ततो हितभागभवेत् ।

मालतीमल्लिकापुष्पैर्वद्वाक्षो निवसेन्निशि ॥ २१ ॥

शतमित्यादि । लेखनादिषु शतादीनि धारयेत् । तत्र लेखने शतं
मात्राणां धारयेत् । स्नेहने द्वे शते । अन्ते प्रसादने त्रीणि शतानि धारयेत् ।
अन्त्य इति वा पाठः । पूर्वौ स्नेहनलेखनौ कोष्णौ ईषदुष्णौ योज्यौ । हिमो-
ऽपरः प्रसादनाख्यः । तयोरेवाद्ययोः पुटपाकयोः स्नेहनलेखनयोरन्ते धूमपः
स्यात् स्नेहेरितकफोपशान्त्यै । न तु प्रसादनान्ते इत्येवशब्दार्थः । अत एव
प्रसादने धूमपानं न योज्यम् । तत्र च तेषु पुटपाकेषु तर्पण इव योगाः स्युः ।
तृप्तिवदिति 'सप्तम्यन्ताद् वतिः' । योगा इति बहुवचननिर्देशात् सम्यग्योगायो-
गातियोगा गृहान्ते । योगातियोगायोगास्तर्पणवदवगन्तव्या इत्यर्थः । पुटपाक-
स्वेकाहं ज्यहं वा योज्यः । तर्पणपुटपाकौ नस्यायोग्ये न योजयेत् । नस्या-
नर्हाः, 'योजयेन्न तु नावनम्' इत्युक्ताः । हृद्याकारोऽपि— 'अञ्जनायोग्याः
नस्यायोग्या उक्ताः प्रागेव' इत्याह । यावद्दिनानि यावन्मात्राणि दिनानि तौ
तर्पणपुटपाकौ युञ्जीत कुर्वीत तावन्त्यहानि ततो द्विः द्विगुणानि दिनानि
हितभाक् हिताहारविहारसेवी स्यात् । यावद्दिनं तर्पणपुटपाकयोरासेवा तद्द्वि-
गुणं वर्ज्यं वर्जनम् । तथा पक्वातीसारस्य पुटपाकस्यायमेव पाकविधिः ।
कृततर्पणपुटपाको मालत्यादिभिः पुष्पैर्वद्वाक्षो विभावरी वसेत् । मालती
सुमनाः । मल्लिका गन्धवार्षिका । हृद्याकारोऽपि — 'दृष्टिप्रसादनाय माल-
त्यादिमालापिनद्धेनेत्रः स्वप्यात्' इत्याह । आश्चर्यातनादिषु प्रयोगवैकल्याद्ये
व्याधयस्तेषु यथास्वं चिकित्सां कुर्यात् । वचनं हि —

‘सेकेऽङ्गने तर्पणे च पुटपाके च ये गदाः ।

जायेरन् विधिर्विभ्रंशाद् यथास्वं तान् प्रसाधयेत् ॥’ इति ।

सर्वात्मना नेत्रबलाय यत्नं कुर्वीत नस्याङ्गनतर्पणाद्यैः ।

दृष्टिश्च नष्टा विविधं जगच्च तमोमयं जायत एकरूपम् ॥ २२ ॥

सर्वेत्यादि । आत्मशब्दः प्रकारवचनः । सर्वात्मना सर्वेण प्रकारेण नेत्रबलाय चक्षुःसामर्थ्याधानाय चक्षूरक्षणायेत्यर्थः नस्यादिभिर्यत्नं कुर्यात् । आदिशब्देन शुध्यादयो गृह्यन्ते । ‘सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन’ इति पञ्चिकायाम् । नेत्रबलंप्रति यत्नाकरणे दोषमाह — दृष्टिश्चेति । अत्र चशब्दो हेतौ । ‘यतो दृष्टिर्यदि नष्टा स्यात् ततो जगद् विविधमपि तमोमयमन्धकारमयमेकरूपमविलक्षणं सम्पद्यते’ इति सर्वाङ्गसुन्दरा । हृद्याकारस्त्वेवमाह — “नेत्रे विनष्टे विविधमिति नानाप्रकारं जगत् प्रपञ्चजातमेकरूपमेकमिव भवति । तच्चैकरूपं किमात्मकं तमोमयं तमोविकारम् । ‘प्रकृतिविकारभावे मयद्’ । यथा निमीळिताक्षस्य तमःप्रतिभासः तथा चक्षुषि नष्टे सर्वं तमोरूपमिव भवति” इति । “न द्रव्यव्यतिरिक्तं भावरूपं तमः” इति वैदान्तिकाः । “मावाभावस्तमः” इति तार्किकाः । पाठ्यकारस्त्वेवमाह — “दृष्टिश्च नष्टेति । नष्टा दृष्टिर्विविधं जगद् दृश्यं चान्धकाररूपमेव जायत इत्यर्थः । एषा दृष्टिः एतद् दृश्यमिति विशेषप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः” इति । अन्ये चशब्दस्य चेदित्यन्वयं ब्रुवते ॥ २३ ॥

इति श्रीदासपण्डितकृतायां हृदयबोधिकायां
चतुर्विंशोऽध्यायः ॥

अथ पञ्चविंशोऽध्यायः ।

वस्तिनस्यजनादीनि यन्त्राध्याप्येवेति यन्त्रविधिमाह । अथवा—

“यत्रशस्त्रादिसापेक्षमूर्त्तिं प्रागुदीरितम् ।

यत् तद्यन्त्राणि निर्णेतुं यन्त्राणां विधिरुच्यते ॥”

* ‘अतिवक्तान्तेषु वस्त्यादिषु यन्त्राणि प्रकृतानि तस्मात् सर्वयन्त्राणि क्रियापर्यायानि एकैव वक्ष्यन्ते’ इति पाठ्यकारः । इत्युक्त्याह— ‘अत्र हि विज्ञातगन्तुमर्देन द्विवि-
धस्य शस्त्रस्य निश्चितता प्रकृता । उभययन्त्राणि च यन्त्रशस्त्रोपयोगान् तन्निर्णयार-
म्भः । तत्रापि यन्त्रेण रहं गृहीतं वा पञ्चाक्षरेण युज्यते इति प्रथमं यन्त्राणि
निर्णयन्ते’ इति ।

अथातो यन्त्रविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

यन्त्रस्य विधिर्यन्त्रविधिः शल्योपायत्वाच्च यन्त्राणामिदमुच्यते । अशो-
भगन्दरादिषु शस्त्रादिनियोजने नीरुजाङ्गरक्षणाय नियम्यते शस्त्रक्षारादि-
कमिति यन्त्रम् ।

अथवा शल हिंसायां धातुः तस्मिन् शल्यम् । मनःशरीराबाध-
करमित्यर्थः । ‘यती प्रयत्ने’ तस्मिन् यन्त्रमिति प्रयत्नसाधनः प्रवृत्त्युपायो
यन्त्रमित्यर्थः ।

एतदेव स्पष्टयन्माह—

नानाविधानां शल्यानां नानादेशप्रबाधिनाम् ।

आहर्तुमभ्युपायो यस्तद्यन्त्रं यश्च दर्शने ॥ १ ॥

अशोभगन्दरादीनां शस्त्रक्षाराग्नियोजने ।

शेषाङ्गपरिरक्षायां तथा वस्त्यादिकर्मणि ॥ २ ॥

धटिकालाबुशृङ्गं च जाम्बवोष्ठादिकानि च ।

तदाह नानाविधानामित्यादि । नानाविधानामनेकप्रकाराणां शस्त्रवेणु-
पाषाणादिरूपाणां तथा कर्णिनालीनाराचादीनां च नानादेशप्रबाधिनां कर्णमृद-
न्त्वेष्टकजघ्नुशङ्खादिविविधशरीरप्रदेशप्रवेशिनां शल्यानामाहरणे आकृष्टौ योऽ
भ्युपाय उपाय एव तद्यन्त्रमुच्यते इति शेषः । यश्च दर्शने उपायः अशोभगन्दर
नालीवृणादीनां तच्च यन्त्रम् । तथा एतेषामेवाशोभगन्दरादीनां शस्त्रादियोजने

अष्टादशाङ्गुलामान्यायसानि च भूरिशः ॥ ५ ॥

मसूराकारपर्यन्तैः कण्ठे बद्धानि कीलकैः ।

विद्यात् स्वस्तिकयन्त्राणि मूलेऽङ्गुशनतानि च ॥ ६ ॥

तैर्वृद्धैरस्थिसंलग्नशल्याहरणमिष्यते ।

तुल्यानीत्यादि । येन पार्श्वेन शल्यमुद्ध्रियते तद् यन्त्राणां मुखं वेधम् ।
कङ्कादीनां पक्षिमृगाणां मुखैस्तुल्यानि यन्त्राणां मुखानि कुर्यात् । आदि-
शब्देन गृध्रहरिणहंसादिपरिग्रहः । तानि तत्संज्ञकान्येव । चशब्द एवार्थः ।
तानि यन्त्राणि तथानामान्येव कङ्कमुखं सिंहमुखमित्यादि । आकारा-
नुगताभिधानानीत्यर्थः । अष्टादशाङ्गुलामानि अष्टादशाङ्गुलदैर्घ्याणि स्वास्ति-
काग्न्यानि यन्त्राणि विद्यात् । स्वस्तिकमिव स्वस्तिकम् । दक्षिणस्य बाहोर्वामे
गमनं वामस्य दक्षिण इति स्वस्तिकता । भूरिशो बाहुल्येनायसानि च ।
दन्तकंसादिमयानामपि कचिद्दर्शनात् भूरिश इत्युक्तम् । तथा कण्ठे
यन्त्रग्रन्थौ कीलकैर्बद्धानि, कीदृशैः कीलकैः मसूराकाराः पर्यन्ताः प्रान्ताः
येषां तैः । यत्र प्रदेशे यन्त्राणां हस्तग्रहणं तन्मूलम् । तत्राङ्गुशवन्नतानि
वक्राणि परिणतानि । हृद्याकारोऽपि — ‘मूले हस्तग्राह्ये देशे’ इत्याह । ‘मूलं
हस्तग्रहणस्थानम्’ इति हाटकः । पाठ्यकारस्त्वाह — ‘मूलमिति वृन्तभागम् ।
अङ्गुशनतत्वमाकर्षणे सुखग्रहणार्थम् । स्वस्तिकमिस्थनेन तत्रामान्येव’ इति । तैः
स्वस्तिकयन्त्रैः कङ्कमुखादिभिरस्थिसंलग्नस्य शल्यस्य काण्डफलादेराहरणमाक-
र्षणमिष्यते ॥ ४-६ ॥

कीलबद्धविमुक्ताग्रौ सन्दंशौ षोडशाङ्गुलौ ॥ ७ ॥

त्वक्चिच्छरास्नायुपिशितलग्नशल्यापकर्षणौ ।

षडङ्गुलोऽन्यो हरणे सूक्ष्मशल्योपपक्ष्मणाम् ॥ ८ ॥

मुचुण्डी सूक्ष्मदन्तर्जुर्मूले रुचकभूषणा ।

गम्भीरव्रणमांसानामर्मणः शेषितस्य च ॥ ९ ॥

कीलेत्यादि । कीलेन मसूराकारपर्यन्तेन बद्धं तथा विमुक्तमग्रं मुखं
ययोस्तौ कीलबद्धविमुक्ताग्रौ सन्दंशौ द्वौ भवतः । कीदृशौ, षोडशाङ्गुलप्रमाणौ ।
कोपयोगः स्यादेतयोरित्याह — त्वगादिलग्नस्य शल्यस्याकर्षणे आहरणे
प्रयुज्यते । एकः कीलबद्धः अन्यः कीलरहितः । अस्पृष्टबाहुरङ्गुलीभ्यामिव

पुरुषः प्रयत्नेन शल्यं गृहीत इत्यर्थः । पाडित्यादि । षडङ्गुलोऽन्यः षोडशाङ्गुलसन्दंशद्वयादन्यः सन्दंशः । सूक्ष्मशल्यानां नासारोमादीनां तथोपपक्ष्मणां वर्त्मादिभवानां हरणे आकर्षणे प्रयुज्यते । षडङ्गुलान्या इति पाठान्तरम् । अन्या सन्दंशजातिरेवेति । उपपक्ष्माणि वर्त्मरोगे वक्ष्यन्ते । संग्रहेऽप्युक्तम्—‘तथान्यः सन्दंशः षडङ्गुलोऽर्धाङ्गुलविस्तृतो वक्रद्विबाहुरङ्गुलिप्रान्तसमागमाकृतिः सूक्ष्मशल्योऽक्षिपक्ष्मव्रणाधिमांसाहरणे’ इति । मुचुण्डी नाम सूक्ष्मदन्ता सूक्ष्मदन्ताः यस्याः सैव क्रजुरवक्रा । न तु सन्दंशवद् वक्रा सन्दंशवद् द्विबाहुरित्यर्थः । मूले बाहोः सङ्गमे हस्तग्रहणस्थाने रुचकमङ्गुलीयकं भूषणं यस्याः सैवम् । रुचकपीडनेन हि सा कर्म करोति । गम्भीरश्चासौ व्रणश्च गम्भीरव्रणः । तस्मिन् मांसमधिमांसम् एतद्विषये आहरणे अर्मणश्च छिन्नशेषस्याहरणे प्रयुज्यते । षडङ्गुलसन्दंशसदृशी तद्वन्मुचुण्डीति वचनात् तस्या मुचुण्ड्याः दन्ता अन्तर्बाह्वे भवन्ति । इन्दुरप्याह — “रुचकं वलयं तस्याश्च वलयं यथा यथा मूलादग्रं गच्छति तथा तथा तद्बाहू संयोजयति तस्याः” इति । संग्रहे चोक्तम्—“तद्वच्च मुचुटी । सूक्ष्मदन्तर्जुर्द्विभुजा मूले रुचकानद्धा वलयपीडनाच्छिन्नार्मशेषगम्भीरव्रणाधिमांसाहरणे” इति ॥ ९ ॥

द्वे द्वादशाङ्गुले मत्स्यतालवद् द्व्येकतालके ।

तालयन्त्रे स्मृते कर्णनालीशल्योपहारिणी ॥ १० ॥

द्वे इत्यादि । द्वे तालयन्त्रे भवतः । किं प्रमाणे, द्वादशाङ्गुलायामे । संस्थानमाह । मत्स्यतालवत् मत्स्यगलतालवद् द्व्येकतालके द्वितालकमेकम् । द्वयोः पार्श्वयोर्मत्स्यमुखकारमपरमेकतालकमेकपार्श्वे मत्स्यमुखकारमेव । हाटकोऽप्याह—“मत्स्यतालवन्मीनमुखवद् द्व्येकतालके एकमुभयतालकं अन्यदेकतालकम्” इति । ते द्वे तालयन्त्रे स्मृते । कर्णनाली कर्णस्रोतः तत्र शल्यमपहरतः कर्णनालीशल्योपहारिणी ॥ १० ॥

नालीयन्त्राण्युच्यन्ते —

नालीयन्त्राणि सुषिराण्येकानेकमुखानि च ।

स्रोतोगतानां शल्यानामामयानां च दर्शने ॥ ११ ॥

क्रियाणां सुकरत्वाय कुर्यादाचूषणाय च ।

तद्विस्तारपरीणाहर्दैर्घ्यं स्रोतोऽनुरोधतः ॥ १२ ॥

नालीयन्त्राणीत्यादि । नालीयन्त्राणि वस्तिनेत्रवत् सुषिराणि स्युः । तानि च एकानेकमुखानि एकद्वाराणि अनेकद्वाराणि च । हृद्यकारोऽप्याह—
“नालीयन्त्राणि सुषिराणि अन्तः सावकाशानि वेणुनाल्यादिवत् एकमुखानि कानिचित् अशौयन्त्रादीनि अनेकमुखानि कानिचित् । यथा उदरवेधे उभयमुखद्वारा नाली विधीयते” इति । स्रोत इत्यादि । कण्ठादिस्रोतोगतान् शल्यानां दर्शननिमित्तं विदधीत । तथा कण्ठादिस्रोतोगतानां रोगाणां दर्शने तथा क्रियाणां शस्त्रक्षारामिप्रश्चालनौषधप्रणिधानादीनां सुकरत्वाय च सौकर्यार्थम् । ‘कण्ठादिस्रोतस्सु कर्मकरणार्थम्’ इति केचित् । तथा विषदिग्धादीनां आचूषणार्थं च विदध्यात् । ‘वातरक्ताद्याचूषणाय’ इति हृद्यकारः । तद्विस्तारेत्यादि । तेषां नालीयन्त्राणां विस्तारादि स्रोतोऽनुरोधाद् भवति । विस्तारः पृथुत्वम् । परीणाहो वर्तुलत्वं दैर्घ्यमायामः । एतानि स्रोतोवशाद् भवन्ति । यथा अनुवासनोत्तरवस्तिनस्यधूमनालीकादिषु निर्दिष्टम् ॥ ११-१२ ॥

दशाङ्गुलार्धनाहांतःकण्ठशल्यावलोकिनी ।

नाली, पञ्चमुखच्छिद्रा चतुष्कर्णस्य संग्रहे ॥ १३ ॥

वारङ्गस्य द्विकर्णस्य त्रिच्छिद्रा तत्प्रमाणतः ।

वारङ्गकर्णसंस्थानानाहदैर्घ्यानुरोधतः ॥ १४ ॥

नाडीरेवंविधाश्चान्या द्रष्टुं शल्यानि कारयेत् ।

दशेत्यादि । अन्तः कण्ठे शल्यमन्तःकण्ठशल्यम् । अन्तःकण्ठशल्यावलोकिनी कण्ठाभ्यन्तरशल्यवलोकनार्थं नालीदशाङ्गुला आयामतः अर्धनाहा अतो दशाङ्गुलादर्धनाहा पञ्चाङ्गुलपरिणाहा अन्तः सुषिरा च । परतन्त्रवचनात् । “कण्ठशल्यदर्शनार्थं नाली दशाङ्गुलायता पञ्चाङ्गुलपरिणाहा” इति संग्रहे । पञ्चेत्यादि । नालीति वर्तते । पञ्च मुखानि छिद्राणि यस्याः सा । एकं मुखं शरवारङ्गस्य ग्रहणाय शेषाणि कर्णचतुष्टयस्य ग्रहणाय । सा नाली चतुष्कर्णस्य वारङ्गस्य संग्रहे संग्रहणनिमित्तं युज्यते । चत्वारः कर्णो यस्य वारङ्गस्येति समासः । तत्र शरादेरन्तः प्रवेश्यः कीलो वारङ्ग उच्यते । वारङ्गान्तरं — वारङ्गस्य द्विकर्णस्य संग्रहे त्रिच्छिद्रा नाली स्यात् । त्रीणि छिद्राणि यस्या सा त्रिच्छिद्रा । त्रिच्छिद्रशब्दस्योपलक्षणार्थत्वात् त्रिमुखेत्येतदपि द्रष्टव्यम् । तस्य वारङ्गस्य प्रमाणं तत्प्रमाणं तस्मात् तत्प्रमाणतः । वारङ्गप्रमाणानुसारेण नालीप्रमाणं विज्ञेयम् । अथवा तत्प्रमाणतः वारङ्गकर्णानां

प्रमाणानुकूलेन । संग्रहे चोक्तम् — “द्विकर्णस्य तु वारङ्गस्य संग्रहार्थं त्रिच्छि-
द्रमुखां नालीं तत्प्रमाणतः कुर्यात् तथा च चतुष्कर्णस्य पञ्चमुखच्छिद्रम्”
इति । “पञ्चमुखायास्त्रिमुखायाश्च नाल्या मुखानां मूलमेकं विशति । तत्र मध्यमं
मुखं वारङ्गग्रहणे शेषाणि तत्कर्णानाम्” इतीन्द्रुः । ‘वारङ्गं ग्रहणस्थानम्’ इति
हाटकः । वारङ्गत्वादि । कर्णादीनां द्वन्द्वः । वारङ्गस्य कर्णादीनि तेषामनुरोध
स्तस्माद् वारङ्गकर्णादिप्रमाणानुसारेणैवंप्रकारा अन्याश्च नालीः अन्या अपि
नालीः शल्यानि शरीरान्तर्गतानि द्रष्टुं कारयेत् ॥ १३-१४ ॥

पद्मकर्णिकया मूर्ध्नि सदृशी द्वादशाङ्गुला ॥ १५ ॥

चतुर्थसुषिरा नाडी शल्यनिर्घातिनी मता ।

पद्मेत्यादि । मूर्ध्नि मूर्धभागे पद्मकर्णिकया जलजकर्णिकया सदृशी ।
कियत्प्रमाणा, द्वादशाङ्गुला दैर्घ्येण तथा चतुर्थसुषिरा चतुर्थो भागः सुषिरो
यस्याः सा त्र्यङ्गुलसुषिरेत्यर्थः । एवं शल्यनिर्घातिनी ज्ञेया । प्रवेशमार्गा-
हरणाशक्यानां शल्यानां निर्घातनम् । निर्घातिन्यां सुषिरे भागे निर्घात्य शल्यं
प्रविष्टं मुखेन निर्गच्छति । संग्रहे चोक्तम् — “शल्यनिर्घातिनीं तु
पद्मकर्णिकाकारशीर्षा द्वादशाङ्गुलां त्र्यङ्गुलसुषिरां कुर्यात्” इति ॥

अशौयन्त्रमाह—

अर्शसां गोस्तनाकारं यन्त्रकं चतुरङ्गुलम् ॥ १६ ॥

नाहे पञ्चाङ्गुलं पुंसां प्रमदानां पञ्चङ्गुलम् ।

द्विच्छिद्रं दर्शने व्याधेरेकच्छिद्रं तु कर्मणि ॥ १७ ॥

मध्येऽस्य त्र्यङ्गुलं छिद्रमङ्गुलोदरविस्तृतम् ।

अर्धाङ्गुलोच्छ्रितोद्भूतकर्णिकं तु तदूर्ध्वतः ॥ १८ ॥

शम्याख्यं तादृगच्छिद्रं यन्त्रमर्शः प्रपीडनम् ।

सर्वथापनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं भगन्दरे ॥ १९ ॥

अर्शसामित्यादि । अर्शसां सम्बन्धि यन्त्रकं गोस्तनाकारं कार्यम् ।
यन्त्रकमिति अल्पे कप्रत्ययः । दैर्घ्येण चतुरङ्गुलमातुराङ्गुलमानतः । नाहे
परिणाहे पञ्चाङ्गुलं पञ्चाङ्गुलदैर्घ्येण सूत्रेण वेष्टनीयम् । स्थौल्यामित्यर्थः । पुंसामेव

पञ्चाङ्गुलं परिणाहे स्यात् स्त्रीणां तु परिणाहे षडङ्गुलम् । स्वभावत एव तामां गुदस्य
पायोर्महत्त्वात् । तच्च त्रिविधमित्याह । व्याधेर्दर्शने द्विच्छिद्रमुभयपार्श्व-
च्छिद्रं कर्मणि शस्त्रक्षारान्यवचारणे एकच्छिद्रमेकपार्श्वच्छिद्रं यन्त्रकम् । अस्य
यन्त्रस्य मध्ये ऊर्ध्वमधश्चाधीङ्गुलं मुक्त्वा व्यङ्गुलं छिद्रमङ्गुष्ठोदरविस्तृतं
कुर्वीत । तदूर्ध्वतः छिद्रादूर्ध्वं नेत्रस्य मूलार्धाङ्गुले च छिद्रतोद्वृत्तकर्णिकम्
अथवा अर्धाङ्गुलोच्छ्रिता उद्वृत्ता कर्णिका यस्य तदेवं व्यङ्गुलच्छिद्रमङ्गुष्ठो-
दरतुल्यविस्तारम् । शमीसंज्ञं तृतीयं यन्त्रकं तादृक् गोस्तनाकारमित्यादि-
लक्षणलक्षितयन्त्रसदृशं स्यात् । अत्र विशेषमाह—आच्छिद्रं पार्श्वच्छिद्ररहितं
विधेयम् । इदं च यन्त्रमर्शः प्रपीडने योज्यं स्यात् । संग्रहे चोक्तं—“अर्शो-
यन्त्रं त्रिविधम् । ताम्रायोहैमं दान्तं शार्ङ्गं वार्धं च गोस्तनाकारं चतुरङ्गुलायतं
हस्ततलायतमेकं पञ्चाङ्गुलानि परिणाहेन पुंसां षडङ्गुलानि स्त्रीणाम् । द्विच्छिद्रं
दर्शनार्थं एकच्छिद्रं कर्मणि । तथा हि । सुप्तेन दर्शनं शस्त्रक्षारान्यवचारणमर्थम् ।
छिद्रं तु व्यङ्गुलायतमङ्गुष्ठोदरविस्तारं यदङ्गुलमवशिष्टं तस्याधोऽर्धाङ्गुलमुपरि
तथा अर्धाङ्गुलोच्छ्रितोद्वृत्तकर्णिकम् । तृतीयं तु तादृशमेव शम्याख्यं पार्श्वच्छि-
द्ररहितं पीडनार्थम्” इति । ‘सर्वं परिणाहे पञ्चाङ्गुलं पुंसाम्’ इतीन्दुः । अस्मद्
गुरवस्तु “शम्याख्यं यन्त्रं चतुरङ्गुलं परिणाहे” इति वदन्ति । “शमिस्तु चतुर-
ङ्गुलः” इति तन्त्रान्तरवचनात् तथा तस्यार्शोयन्त्रे प्रवेशयोग्यत्वाच्च । सर्वथा
भगन्दरे भगन्दरयन्त्रे ओष्ठमपनयेत् । कुतः प्रभृति छिद्रादूर्ध्वमुपरिष्ठादार्धाङ्गु-
लमपकर्षेदित्यर्थः । ‘कर्णिका तु कार्येव सर्वथा व्याधिदर्शने कर्मणि च’ इति
केचित् ।

“सर्वं चापनयेदोष्ठं छिद्रादूर्ध्वं भगन्दरः”

इति केषाञ्चित् पाठः ॥ १६-१९ ॥

घ्राणार्बुदार्शसामेकच्छिद्रा नाड्यङ्गुलद्वया ।

प्रदेशिनीपरीणाहा स्याद्भगन्दरयन्त्रवत् ॥ २० ॥

घ्राणार्बुदे घ्राणार्शसि च एकच्छिद्रा नाडी दैव्येणाङ्गुलद्वयप्रमाणा
प्रदेशिनीतुल्यपरिणाहा । सा च भगन्दरयन्त्रतुल्या स्यात् । अपनीतौष्ठे-
त्यर्थः ॥ २० ॥

अङ्गुलित्राणकं दान्तं वार्धं वा चतुरङ्गुलम् ।

द्विच्छिद्रं गोस्तनाकारं तद्वस्त्रविवृतौ सुखम् ॥ २१ ॥

अङ्गुलित्राणकार्त्तं यन्त्रं दान्तं दन्तमयं फाष्ठमयं वा चतुरङ्गुलप्रमाण-
मशोयन्त्रसदृशं द्विच्छिद्रमूर्ध्वोपरिच्छिद्रं गोस्तनाकृतिः स्यात् । अङ्गुलित्राणक
मङ्गुल्यां प्रविष्टं अङ्गुलीमुखं नावृणोतीत्युभयतरिच्छिद्रं तच्च वक्त्रस्य विवृताव-
ङ्गुलिप्रसारणे सुखं यथा वक्त्रविस्त्रावणे । अङ्गुलीनां दन्तेभ्यो रक्षणादन्वर्ध-
मङ्गुलित्राणकमिति । तद् दृढेन सूत्रेण मणिवन्धप्रतिबद्धमास्यविस्त्रावणे
योग्यम् ॥ २१ ॥

योनित्रणेश्चणं मध्ये सुपिरं षोडशाङ्गुलम् ।

मुद्राबद्धं चतुर्भित्तमम्भोजमुकुलाननम् ॥ २२ ॥

चतुःशलाकाभाक्रान्तं मूले ताद्विकसेन्मुखे ।

यन्त्रे नालीत्रणाभ्यङ्गक्षालनाय षडङ्गुले ॥ २३ ॥

वस्तियन्त्राकृती मूलमुखेऽङ्गुष्ठकलायखे ।

अग्रतोऽकर्णिके मूले निबद्धमृदुचर्मणी ॥ २४ ॥

योनित्रणमीक्ष्यते येन तद् योनित्रणेश्चणं यन्त्रम् । मध्ये मध्यभागे
सुपिरमुभयतोमुखमित्यर्थः । तथा षोडशाङ्गुलं दैर्घ्येण, परिणाहतो योनिप्रमाणे
नानुमेयम् । तथा मुद्राबद्धं सुपिरयुक्तया सञ्चारिण्या मुद्रया ऊर्मिकया बद्धम् ।
तथा चत्वारो भित्ताः पत्राणि यस्य तत् चतुर्भित्तम् । तथा कोणेषु चतस्रश्च
शलाका यस्य तच्चतुःशलाकम् । मूले आक्रान्तं शलाकानां मूलं अनया
शलाकाबद्धमुद्रया क्रान्तं तद् यन्त्रमुखे जलजमुकुलसदृशं विकसेत् प्रसरेत् । शला-
कामूलाक्रमणाद् मुखविकासि स्यात् । यन्त्रे द्वे षडङ्गुले भवतः । किमर्थं, अभ्य-
ङ्गश्च क्षालनं च तदभ्यङ्गक्षालनं नालीत्रणस्याभ्यङ्गक्षालनं तदर्थमुपयुज्यते । आकार
आकृत 'सम्पदादित्वात्' किप् । वस्तियन्त्रस्येवाकृद् आकारो ययोस्ते वास्ति-
यन्त्राकृती 'गोपुच्छाकारम्' इत्यादि लक्षणयुक्ते । तथा मूलमुखे मूले मुखे च
यथा सङ्ख्यमङ्गुष्ठकलायखे मूलेऽङ्गुष्ठतुल्याच्छिद्रे मुखे कलायतुल्याच्छिद्रे ।
अग्रतोऽकर्णिके अग्रतः कर्णिकारहिते इति वस्तियन्त्राद् विशेषः । मूले तु
कर्णिके द्वे अपि वस्तिपुटयोजनार्थं कार्ये । एवेत्यग्रग्रहणम् । मूले मूलदेशे निबद्धं
योजितं मृदुचर्म वस्तिपुटाकारं ययोस्ते निबद्धमृदुचर्मणी । "नालीत्रणस्य
प्रक्षालनाभ्यञ्जनयन्त्रे षडङ्गुले वस्तियन्त्राकारे मुखतोऽकर्णिके मूलमुखयो-
ः षडङ्गुलप्रवेशसोतेसी" इति संग्रहे ॥ २१-२४ ॥

द्विद्वारा नळिका पिच्छनळिका वा दकोदरे ।

धूमवस्त्यादियन्त्राणि निर्दिष्टानि यथायथम् ॥ २५ ॥

दकोदरे जलसावणार्थं द्विद्वारा उभयमुखी नळिका माली स्यात् ।
अथवा पिच्छनळिका मयूरपिच्छजा नालीत्यर्थः । पिच्छं पक्षिणां पश्चिमा
पक्षसंहतिः । धूमादियन्त्राणि यथास्ममध्यायेषु धूमपानविध्यादिवृत्तानि ।
आदिशब्देन स्वेदवस्त्युत्तरवास्तिप्रधमनमूत्रवृद्धिनिवृद्धमणिप्रभृतीनां ग्रह-
णम् ॥ २५ ॥

ज्यङ्गुलास्यं भवेच्छृङ्गं चूषणेऽष्टादशाङ्गुलम् ।

अग्रे सिद्धार्थकच्छिद्रं सुनद्वं चूचुकाकृति ॥ २६ ॥

शृङ्गं ज्यङ्गुलास्यं ज्यङ्गुलविस्तारमुखम् । आस्यं रक्तग्रहणस्थानम् । दुष्टवात-
विषरक्ताम्बुदुष्टस्तन्यावेशचूषणे चूषणनिमित्तं अष्टदशाङ्गुलं स्यात् । अष्टादशेति ।
“छाष्टन—” इत्यादिना आकारादेशः । अष्टदशाङ्गुलमिति केषाञ्चित् पाठः ।
अष्टाङ्गुलं वा दशाङ्गुलं वा आयामे । तथाग्रे प्रान्ते सर्षपप्रमाणच्छिद्रम् । यः
प्रदेशः चूषणाय शरीरे योज्यते तदग्रम् । तथा सुनद्वं लूतपट्टेन सम्यग् बद्धम् ।
चूचुकाकारमग्रे । चूचुकं स्त्रीस्तनाग्रम् । तच्छृङ्गं चूषणे वातविषरक्ताम्बुदुष्टस्त-
न्याचूषणार्थमिति यावत् ॥ २६ ॥

स्याद्द्वादशाङ्गुलोऽलाबुर्नाहे त्वष्टादशाङ्गुलः ।

चतुस्त्र्यङ्गुलवृत्तास्यो दीप्तोऽन्तः श्लेष्मरक्तहत् ॥ २७ ॥

अलाबुर्द्वादशाङ्गुलो दैर्घ्येण स्यात् । परिणाहे अष्टादशाङ्गुलः ।
चत्वारि वा त्रीणि वा अङ्गुलानि यस्य तच्चतुस्त्र्यङ्गुलं तत्तादृशं वृत्तं वर्तुलं
मुखं यस्य स एवम् । तथान्तर्मध्ये दीप्तो ज्वलितः पिचुवर्तिभूर्जादिगर्भ
इत्यर्थः । स ईदृशो आचूषणेन दुष्टकफसंसृष्टरक्तहरः स्यात् ॥ २७ ॥

तद्वद् घटी हिता गुल्मविलयोन्नमने च सा ।

शलाकाख्यानि यन्त्राणि नानाकर्मकृतीनि च ॥ २८ ॥

यथायोगप्रमाणानि तेषामेषणकर्मणी ।

उभे गण्डपदमुखे स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी ॥ २९ ॥

नत इत्यादि । गर्भशङ्करेकः नतोऽग्रेऽप्रतोभागे तथा शङ्कुना तुल्यः
पूर्वोक्तेन शङ्कुना तुल्यमाकृतिः । अष्टादशाङ्गुलदीर्घः स गर्भशङ्कुरिति स्मृतः ।
मुनिभिरिति शेषः । तेन गर्भशङ्कुना स्त्रिया मद्गर्भमनिम्मरन्तं सन्तं हरेत्
'अष्टाङ्गुलायतः' इति वा पाठः ॥ ३२ ॥

अश्मर्याहरणे सर्पफणावद्वक्रमग्रतः ।

शरपुङ्खमुखं दन्तपातनं चतुरङ्गुलम् ॥ ३३ ॥

अश्मर्याहरणमश्मर्याकर्षणम् । सर्पफणावदग्रे वक्रं स्यात् । सर्पफणा-
स्यमेवेतद् यन्त्रं स्यात् । शरपुङ्खमुखार्यं यत्र चतुरङ्गुलं स्यात् । पूर्वं चलि-
तानां कृम्यादिभिर्भक्षितानां वा दन्तानां पातनं स्यात् । अनेन हि दन्ताः
पात्यन्ते । एतदेव हि दन्तनिर्घातनाख्यम् ॥ ३३ ॥

कार्पासविहितोष्णीषाश्शलाकाः षट् प्रमार्जने ।

प्रमार्जने विविधव्रणक्लेदक्षारमार्जने षट् शलाकाः स्युः । 'प्रमार्जने क्षार-
क्लेदादेः' इत्यरुणदत्तः । किम्भृताः, कार्पासाविहितोष्णीषाः कार्पासेन विहितं
कल्पितमुष्णीषं शिरोवेष्टनमिदं यासां तथोक्ताः । कार्पासेन संस्कृतेन घनेन
शिरसि बद्धा इत्यर्थः । 'पिहितोष्णीषाः' इति केषाञ्चन पाठः । तत्र कोऽर्थः
इति न जानीमः ॥

तासां प्रमाणं विषयं चाह—

पायावासन्नदूरार्थे द्वे दशद्वादशाङ्गुले ॥ ३४ ॥

पायावित्यादि । पायावासन्नदूरार्थे द्वे दशद्वादशाङ्गुले भवतः ।
आसन्नार्थे दशाङ्गुला दूरार्थे द्वादशाङ्गुला इत्यर्थः । हाटकौऽपि — 'आसन्ने
दशाङ्गुला दूरार्थे द्वादशाङ्गुला' इत्याह ॥ ३४ ॥

द्वे षट्सप्ताङ्गुले घ्राणे द्वे कर्णोऽष्टनवाङ्गुले ।

कर्णशोधनमश्वत्थपत्रप्रान्तं सुवाननम् ॥ ३५ ॥

घ्राणे षट्सप्ताङ्गुले भवतः । आसन्नदूरार्थे इत्यत्राप्यनुवर्तते । आसन्ने
घ्राणव्रणे षडङ्गुला दूरे घ्राणव्रणे सप्ताङ्गुला । कर्णे आसन्नदूरार्थेऽष्टनवाङ्गुले द्वे
कर्णशोधनार्थं यन्मश्वत्थपत्रस्येव प्रान्तोऽग्रं यस्य तत् तथोक्तम् । अश्वत्थ-
पत्रप्रान्तमिति अश्वत्थपत्रप्रान्तमेव गृह्यते न कुलाकिन्यायात् । तथाश्वस्येवा-
नं यस्य तदेवम् । 'कर्णशोधनं सुमुखमश्वत्थपत्रप्रान्तं' इति सङ्ग्रहे ॥ ३५ ॥

शलाकाजाम्बवोष्ठानां क्षारेऽग्नौ च पृथक् त्रयम् ।

युञ्ज्यात् स्थूलाणुदीर्घाणां, शलाकामन्त्रवर्ध्मनि ॥ ३६ ॥

मध्योर्ध्ववृत्तदण्डां च मूले चाऽर्धेन्दुसन्निभाम् ।

शलाकाजाम्बवोष्ठानामिति । शलाकाश्च जाम्बवोष्ठानि च तेषां पृथक् त्रयं क्षारे क्षारपातने अग्नौ अग्निदाहकरणे च युञ्ज्यात् । शलाका (७०००००) । क्षारम् (१०००००००) । अग्निः (२५००००००) । जाम्बवोष्ठम् (१०००००००००) । किंभूतानां शलाकाजाम्बवोष्ठानां, स्थूलाश्चाणवश्च दीर्घाश्च तेषाम् । अणुशब्दस्तन्त्रेण सूक्ष्मह्रस्ववाची । तेन स्थूलसूक्ष्मह्रस्वदीर्घाणामित्यर्थः । तत्र शलाकास्तिष्ठः जाम्बवोष्ठानि च त्रीणि क्षारे तथाग्नौ च एवं द्वादशैतानि शलाकाख्यानि यन्त्राणि । क्षारपातनेऽग्निपातने च शलाकाबहुत्वमिच्छन्त्यपरे । ते तु पृथक् त्रयं युञ्ज्यात् । स्थूलाणुदीर्घाणामित्यत्र 'स्थूलानामणूनां दीर्घाणां च पृथक् त्रयं युञ्ज्यात्; शलाकानां जाम्बवोष्ठानां च' इति ब्रुवते सङ्ग्रहे चोक्तम् -- "क्षाराग्निकर्मार्थे जाम्बवोष्ठानि द्वादश-दशाष्टाङ्गुलानि क्रमाद् द्युल्लङ्गुलार्धाङ्गुलफलानि शलाकाश्च स्थूलसूक्ष्मदीर्घ-ह्रस्वमध्यमाः" इति । शलाकामित्यादि -- अत्रवर्ध्मनि आन्त्रवृद्धौ शलाकां युञ्ज्यात् । कीदृशीं, मध्यादूर्ध्वं वृत्तो दण्डो यस्यां ताम् । वृत्तग्रहणं शलाका-सामान्यात् पृथुत्वनिराकरणार्थम् । तथा मूले मूलभागेऽर्धेन्दुसन्निभामर्धचन्द्रा-काराम् अर्धेन्दुवक्रामित्यर्थः । "इन्दुवकायां वक्रादन्यस्मिन् पार्श्वे दण्डो विधेयः" इतीन्दुः ॥

कोलास्थिदलतुल्यास्या नासाशोऽर्बुददाहकृत् ॥ ३७ ॥

कोलेत्यादि । कोलास्थि बदरास्थि तस्य दलमर्धस्वण्डमित्यर्थः । ततुल्यं तन्मात्रं मुखं यस्याः सा कोलास्थिदलतुल्यास्या = (१०००००००००) नासा-शस्सु नासारुदेषु च दाहं करोति ॥ ३७ ॥

देशाङ्गुला निम्नमुखास्तिष्ठः क्षारौषधक्रमे ।

कनीनीमध्यमानामीनखमानसमैर्मुखैः ॥ ३८ ॥

दशेत्यादि । क्षारौषधक्रमे प्रणिधाने तिस्रः शलाकाः स्युः । कीदृश्यः,
दशाङ्गुलाः । तथा कनीनिका च मध्यमा चानामिका च तासां नखास्तेषां
मानं प्रमाणं तेन सैनैस्तुर्यैर्मुखैरुपलक्ष्येताः । सङ्ग्रहे चोक्तम्—“क्षारविषौषध-
प्रणिधानाय दर्व्यस्तिप्तोऽष्टाङ्गुला दर्व्याकाराः । कनीनिकानामिकामध्यमाङ्गुलि-
नखपरिमाणानिभमुखास्तभाङ्गुलिसंस्थानाः” इति ॥ ३८ ॥

स्वस्वमुक्तानि यन्त्राणि मेढ्रशुद्धाञ्जनादिषु ।

अनुयन्त्राण्ययस्कान्तरज्जुवस्त्राश्ममुद्गराः ॥ ३९ ॥

वध्रांत्रजिह्वालाश्च शाखानखमुखद्विजाः ।

कालः पाकः करः पादो भयं हर्षश्च तत्क्रियाः ॥ ४० ॥

उपायवित्प्रविभजेदालोच्य निपुणं धिया ।

मेढ्रशुद्ध्यादिषु उत्तरवस्त्यादिषु विषये स्वस्वं यथास्वं यन्त्राणि
उक्तानि गदितानि । आदिशब्देन नावनादिपरिग्रहः । अयस्कान्तादीन्यनु-
यन्त्राणि कल्पयेत् । स्वरूपयन्त्रकार्यकरणादनुयन्त्राणि । अयस्कान्तम्=(क०००
००५) । रज्जु=(क००००) । वस्त्रम्=(५५०) । अश्म=(५००) । मुद्गरम्=
(२००००५) । वध्रम्=(५०००५) । आन्त्रम्=(क०५५) । जिह्वा=(०००५)
बाल(मूः)=(२००००) । शाखा=(००००) । नखम्=(००००००) । मुखम्=(५००००)
द्विजः=(५५५) । पाकः=(५५५५) । करः=(००००००) । पादः=(००००)
भयम्=(०५५५) । तत्क्रियास्तेषां यन्त्राणां क्रियाः निर्वातनादिकाः । बुद्ध्या
निपुणमालोच्य प्रविभजेत् निर्वातनादिकर्माणि प्रविभज्य युज्यादित्यर्थः ।
'तत्क्रिया उक्ता यन्त्रक्रियाः' इति पाठ्यकारः ।

“एतानि देहे सर्वस्मिन् देहस्यावयवेऽपि वा ।

सन्धौ कोष्ठे धमन्यां च यथायोगं प्रयोजयेत् ॥”

इति सङ्ग्रहे । ‘अयस्कान्तादीन्यनुयन्त्राणि यथायोगं देहे प्रयोजयेत् ।’
इतीन्दुः ॥ ३९-४० ॥

तान्येव यन्त्राणां कर्माण्याह—

निर्वातनोन्मथनपूरणमार्गशुद्धि-

संव्यूहनाहरणबन्धनपीडनानि ।

आचूषणोन्नमननामनचालभङ्ग-

न्यावर्तनर्जुकरणानि च यन्त्रकर्म ॥ ४१ ॥

अथ षड्विंशोऽध्यायः ।

अथातः शस्त्रविधिभध्यायं व्याख्यास्यामः

इति ह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः ।

यन्त्रेण दण्डस्य गृहीतस्य च शस्त्रादेः शस्त्रं प्रयुज्यते इति शस्त्रस्वरूपविज्ञानार्थ-
मन्यायारम्भः । “यन्त्राणां शस्त्रापेक्षा यतः तस्मान्छस्त्रमाह” इति पाठ्यकारः ॥

“अन्योन्यापेक्षता यस्मात् प्रयोगे यन्त्रशस्त्रयोः ।

तस्माद्यन्त्रविधेरुर्ध्वं शस्त्राणां विधिरुच्येत ॥”

इति च ॥

षड्विंशतिः सुकर्मारैर्घटितानि यथाविधि ।

शस्त्राणि रोमवाहीनि बाहुल्येनाङ्गुलानि षट् ॥ १ ॥

सुरूपाणि सुधाराणि सुग्रहाणि च कारयेत् ।

अकरालानि सुध्मातसुतीक्ष्णावर्तितेऽयसि ॥ २ ॥

समाहितमुखाग्राणि नीलांभोजच्छवीनि च ।

नामानुगतरूपाणि सदा सन्निहितानि च ॥ ३ ॥

स्रोन्मानार्धचतुर्थांशफलान्येकैकशोऽपि च ।

प्रायो द्वित्राणि युञ्जीत तानि स्थानविशेषतः ॥ ४ ॥

षडित्यादि । बाहुल्येन शस्त्राणि षडङ्गुलानि भवन्ति । तथा षड्विं-
शतिसङ्ख्यानि । तथा सुकर्मारः कर्मकुशलैरनैर्यथाविधि सम्यङ्निष्पादि-
तानि रोमवाहीनि रोमवहनसमर्थानि । वहनं लेखनम् । रोमवाहीनि—
‘अनेन अङ्गसंवाहने कृते रोम्णा सार्धं गच्छन्तीत्यर्थः’ इति पाठ्यकारः ।

सङ्ख्याग्रहणं शस्त्राणामसङ्करार्थम् । ‘षड्विंशतिम्’ इति केषाञ्चित्पाठः । सुरू-
पाणि शोभनाकाराणि तथा सुधाराणि तक्षिणफलानि । धारा वेला वा ।
सुखेन गृह्यन्ते सुग्रहाणि सुग्रहणयोग्यानि च कारयेत् । अथवा शोभनो ग्रहे-
षां तानि सुग्रहाणि । महम् = (७१६) क कारयेत्, अयसि । कीदृशे, सुध-
म्मातम् = (७१६) सुतीक्ष्णं त्यक्तकिटम् = (७१६) आव-
र्तितं हुलीकृतम् = (७१६) । ‘आवर्तितं पिण्डिकृत्य पक्वमयः’ इतीन्द्रः ।
एवंविधेऽयसि कारयेत् । अथवा एवंविधेऽयसि जातानीत्यन्वयः । कीदृशानि
शस्त्राणि, अकरालानि सुदर्शनानि औज्वल्यं न कार्यमित्यर्थः । ‘समीहितं

मुष्टु कृतं मुखाग्रं येषां तान्येवम् । तथा नीलोत्पलद्युतीनि । नाम्नानुगतं रूपं येषां तानि फलाकृतिविशेषेणानुगतनामत्वं वृत्तानामेषण्या तुल्य आकृति-
विशेष इति यावत् । अन्वर्थनामानीत्यर्थः । तथा सर्वकालं सन्निहितानि समीपस्थानि च । स्वं च तदुन्मानं च स्वोन्मानमात्मीयप्रमाणं तस्मात् सका-
शादर्धचतुर्थांश अष्टमो भागः फलं येषां तान्येवम् । अत्रापि षडङ्गुलवद् बाहुल्येन फलस्याष्टभागत्वं परिग्राह्यम् । कुठारिकाशुद्धिपत्रादीनां हीनाधिक-
फलवचनात् । अथवा कानिचित् स्वप्रमाणादर्धफलानि कानिचिच्चतुर्थांश-
फलानि कानिचिदष्टभागफलानि । “स्वप्रमाणादर्धचतुर्थफलानि सार्धत्रिभाग-
फलानीत्यर्थः” इतीन्दुः । फलम् = (७७) । अपि चेति समुच्चये । तान्येवं-
विधानि शस्त्राणि स्थानविशेषवशादेकैकशो द्वित्राणि प्रयुज्यीत । स्थानं
बाह्यादि । एकैकश इति “एकं बहुव्रीहिवत्” इति द्वित्वसुब्लोपे ततः शस-
प्रत्ययः । सङ्ग्रहे चोक्तम् — “शस्त्राणि तु षड्विंशतिर्भवन्ति । तद्यथा —
दन्तलेखनमण्डलाग्रशुद्धिपत्रे”त्यादि ॥ १-४ ॥

मण्डलाग्रं फले तेषां तर्जन्यन्तर्नखाकृतिः ।

लेखने छेदने योज्यं पोथकीशुण्डिकादिषु ॥ ५ ॥

मण्डलाग्रमित्यादि । तेषां शस्त्राणां मध्ये मण्डलाग्रं नाम शस्त्रम् । कीटक,
तर्जन्या अन्तर्नखस्तर्जन्यन्तर्नखः तस्यैवाकृतिर्यस्य तदेवम् । अन्तर्नखं मांसनि-
कटं तदाकृति फलं यस्य । क तद्योज्यं, लेखने छेदने च । लेखनच्छेदनार्थं
पोथक्यादिषु योज्यम् । आदिशब्देन वर्त्मरोगादयो गृह्यन्ते । उक्तं हि —
भालुकीये—

“षड्भागे मण्डलं शुक्तिक्षुरसंस्थानमेव वा ।

मण्डलाग्रस्य धारेयं प्रमाणं तु षडङ्गुलम् ॥”

इति ॥ ५ ॥

शुद्धिपत्रं क्षुराकारं छेदभेदनपाटने ।

ऋज्वग्रमुन्नते शोफे गम्भीरे च तदन्यथा ॥ ६ ॥

शुद्धिपत्रं नाम शस्त्रं क्षुराकारं स्यात् । तच्च छेदनादिषु योज्यम् ।
छेदनम् = (२०१४००) भेदनम् (२०१४००) पाटनम् (२०१४००००००००)
तेषु योज्यमिति प्रकृतम् । फलपरिमाणं तूक्तमेव । कीटशम्, उन्नते शोफे ऋज्वग्रं
स्यात् । योज्यमिति वा सम्बन्धः । ऋजु स्पष्टमग्रं यस्य तद् ऋज्वग्रम् ॥ ६ ॥

गम्भीरे तु शोफे तद् वृद्धिपत्रं अन्यथा कारयेदित्याह—

नताग्रं पृष्ठतो दीर्घह्रस्ववक्त्रे यथाक्रमम् ।

उत्पलाध्यर्धधाराख्ये छेदने भेदने तथा ॥ ७ ॥

पृष्ठतः पृष्ठदेशे नताग्रं नतमग्रं यस्य तदेवम् । हाटकस्त्वाह —
“उन्नते शोफे ऋज्वग्रं योज्यम् । कथमन्यथेत्याह — पृष्ठदेशे नतमग्रं यस्य तद्
गम्भीरेषु शोफेषु योज्यम् । ऋज्वग्रस्यातिप्रवेशभयादस्य छेदने कर्मण्यनपा-
यित्वाद् गम्भीरेष्वित्युक्तम्” इति । “वृद्धिपत्रं क्षुराकारं तदुन्नते गम्भीरे वा श्रयथा-
वृजु सूच्यग्रमिष्टम् । विपरीते तु पृष्ठतोऽवनतधारम्” इति सङ्ग्रहे । दीर्घेत्यादि ।
उत्पलं चात्यर्धधारं च ते आख्ये ययोस्ते उत्पलाध्यर्धधाराख्ये शस्त्रे यथाक्रमं
स्वप्रमाणापेक्षया दीर्घह्रस्ववक्त्रे भवतः । उत्पलमिति उत्पलपत्रं नाम शस्त्रं
दीर्घमुखम् । अध्यर्धधारं ह्रस्ववक्त्रमित्यर्थः । “दीर्घवक्त्रा उत्पलधारा । ह्रस्ववक्त्रा
अध्यर्धधारा” इति हृद्याकारः । ते च छेदने भेदने च योज्ये । तथेति समुच्चये ।
पाटनेऽपि योज्ये इत्यर्थः ।

“तुल्यमुत्पलपत्रेण तीक्ष्णधारं समाहितम् ।

पडङ्गुलं भवेत् कार्यं शस्त्रमुत्पलपत्रकम् ॥”

इति भोजे ॥ ७ ॥

सर्पास्यं घ्राणकर्णांश्छेदनेऽर्धाङ्गुलं फले ।

गतेरन्वेषणे श्लक्ष्णा गण्डूपदमुखेषणी ॥ ८ ॥

सर्पास्यं सर्पवक्त्रं नाम शस्त्रं नामानुगताकारं घ्राणांश्छेदने कर्णांश्-
छेदने च योज्यम् । तच्च फलेऽर्धाङ्गुलं भवति । “सर्पवक्त्रं वक्त्रमर्धाङ्गुलफलं
घ्राणकर्णांशोर्बुद्धच्छेदनार्थम्” इति सङ्ग्रहे । गतेरित्यादि । एषणी नाम शस्त्रं
गतेर्त्रणानामन्वेषणे योज्या । कीटक, श्लक्ष्णा कोमलस्पर्शा तथा गण्डूपद-
मिव मुखं यस्याः सा गण्डूपदमुखा । अतीक्ष्णाग्रत्वं गण्डूपदमुखस्त्वेन दर्शितम् ।

ननु पूर्वं शलाकायस्त्रे प्रोच्यमाने ‘तेषामन्वेषणकर्मणी उभे गण्डूपदमुखे’
इति प्रोच्य सम्प्रति कथं प्रोक्तवानिति । अत्र पर्यनुयोगावकाश एव न बरी-
वर्ति । यतस्तयोरेषणकर्मणो यन्नयोः ‘स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी’ इति विशेषणं
प्रोक्तवान् । सम्प्रति पक्षशोफविदारणे गत्यन्वेषणसाधनमूतत्वात् शस्त्रभूतामे-
षणीं प्राह । “एषण्याः शस्त्रता यन्नता च विद्यत इति सूचनार्थमत्र वचनम् ।”
इति केचित् ॥ ८ ॥

भेदनार्थेऽपरा सूचीमुखा मूलनिविष्टया ।

वेतसं व्यथने स्राव्ये शरार्यास्यं त्रिकूर्चके ॥ ९ ॥

अपरा द्वितीया एषणी भेदनार्थे सूचीमुखा तीक्ष्णमुखी गतिमेषित्वा तदन्ते भेदनं करोति यतस्तस्मादेवैषा न सूचीत्यपरेति प्रोक्तम् । तथा मूले निविष्टं कृतं सं छिद्रं यस्याः सा मूलनिविष्टया । शराक्ता सूत्रप्रतिबद्धा च । वेतसमित्यन्तपदलोपाद्देतसपत्रं नाम शस्त्रमित्यर्थः । वेतसपत्राकारं च षडङ्गुलं पूर्वोक्तफलं तच्च व्यथने योज्यम् । व्यथनं षडङ्गुलम् = (ॐ७७ॐ) स्राव्य इत्यादि । शरार्यास्यं शरारीमुखं नाम शस्त्रम् । शरारी पक्षिविशेषः । शरारीमुखं त्रिकूर्चके शस्त्रे स्राव्ये योज्ये । स्राव्यम् = (ॐ७७ॐ) त्रयः कूर्चा यस्य तत् त्रिकूर्चकम् । कूर्चानामेकस्यान्तरालं व्रीहिमात्रम् । 'शरार्यास्या त्रिकूर्चके' इति वा पाठः ॥ ९ ॥

कुशाटावदने स्राव्ये द्यङ्गुलं स्यात्तयोः फलम् ।

तद्वदन्तर्मुखं तस्य फलमध्यर्धमङ्गुलम् ॥ १० ॥

अर्धचन्द्राननश्चैतत् तथाध्यर्धङ्गुलं फले ।

व्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यश्च तत्तिरोदरयोर्व्यथे ॥ ११ ॥

कुशाटावदने नाम शस्त्रे स्राव्ये योज्ये । कुशमित्यन्तपदलोपात् कुशपत्रं नाम शस्त्रम् । 'कुशावदनमाटावदनं च' इति पाठ्यकारः । आटा पक्षिविशेषः । तयोः कुशपत्राटामुखयोः फलं द्यङ्गुलप्रमाणं स्यात् । अथवा कुशाटा नाम शस्त्रं वदने स्राव्ये योज्यम् । तयोः शरारीकुशाटयोः फलं द्यङ्गुलं स्यात् । अन्तर्मुखं नाम शस्त्रं तद्वत् कुशपत्राटामुखवत् स्राव्ये प्रयुज्यत इत्यर्थः । तस्यान्तर्मुखस्य फलमध्यर्धमङ्गुलं स्यात् । अर्धचन्द्राननं चैतत् । अर्धचन्द्राकारत्वाद् अर्धचन्द्राननसंज्ञमन्तर्मुखमित्यर्थः । अथवान्तर्मुखस्याकृतिद्योतनार्थं वा अर्धचन्द्राननमित्येतत् । उक्तं च भालुकीये भोजे च—

“सप्ताङ्गुलं प्रमाणेन जिह्वधारमबाह्नतम् ।

शस्त्रमन्तर्मुखं नाम्ना चन्द्रशृङ्गमिवोन्नतम् ॥”

इति ।

तथाध्यर्धङ्गुलमिति व्रीहिवक्त्रस्य विशेषणम् । व्रीहिवक्त्रं नाम अध्यर्धङ्गुलफलं स्यात् । चशब्दः समुच्चये भिन्नक्रमः । तच्च सिराव्यथे उदरस्ववेधने च योज्यम् ।

“शस्त्रं व्रीहिमुखं कार्यमङ्गुलानि षडायतनम् ।

अङ्गुलं तस्य वृन्तं स्यात् फलं तु चतुरङ्गुलम् ॥”

इति भोजे ॥ १०-११ ॥

पृथुः कुठारी गोदन्तसदृशार्धाङ्गुलानना ।

तयोर्ध्वदण्डया विध्येदुपर्यश्चां स्थितां सिराम् ॥ १२ ॥

कुठारी नाम शस्त्रं कुठाराकारं पृथुः पृथुदण्डा विस्तीर्णसंस्थानदण्डे-
त्यर्थः । गोदन्तसदृशमर्धाङ्गुलप्रमाणमामनं यस्याः सैवम् । तथा कुठार्योर्ध्व-
दण्डया ऊर्ध्वोत्क्षिप्तदण्डया सत्या अस्त्रामुपरि स्थितां सिरां विध्येत् ॥ १२ ॥

ताम्री शलाका द्विमुखी मुखे कुरवकाकृतिः ।

लिङ्गनाशं तथा विध्येत् कुर्यादङ्गुलिशस्त्रकम् ॥ १३ ॥

मुद्रिकानिर्गतमुखं फले त्वर्धाङ्गुलायतम् ।

योगतो वृद्धिपत्रेण मण्डलाग्रेण वा समम् ॥ १४ ॥

ताम्री ताम्रमयी शलाका द्विमुखी उभयतोमुखा स्यात् । सा च मुखे
कुरवकाकृतिः कुरवकमुकुल इव त्र्यश्रानना । कुरवकस्य मुकुलमानने त्र्यश्रं
भवति । कुरवको रक्तसहचरः । तथा शलाकया लिङ्गनाशं कफोत्थकात्संज्ञं
विध्येत् । अङ्गुलिशस्त्रकं कुर्यात् । कीदृशं, मुद्रिकयोर्मिकया निर्गतमुखम् । मुखं
फलम् । फले तु तस्मिन् मुखेऽर्धाङ्गुलमायतं दीधम् । अङ्गुलिशस्त्रस्यार्धाङ्गु-
लधारा योगतः संस्थानेन वृद्धिपत्रेण तुल्यं मण्डलाग्रेण वा समम् ।
“योगतो मानतः” इति पाठ्यकारः । “योगत आकृत्या” इत्यस्मद्गुरवः ।
“वृद्धिपत्रमण्डलाग्रेण धारान्यतमतुल्यार्धाङ्गुलायतधारम्” इति सङ्गहे ।
आकृत्या वृद्धिपत्रादन्यतमतसदृशफलादूर्ध्वं तत्र मुद्रा कार्या । तां चाङ्गुल्यां
प्रवेश्य कार्यं क्रियते ॥ १३-१४ ॥

क्रियत्प्रमाणा मुद्रिका कार्येभ्यः

तत्प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पितमुद्रिकम् ।

अथ वदं गलस्रोतोरोगच्छेदनभेदेने ॥ १५ ॥

तत्प्रदेशिन्यग्रेत्यादि । तस्य वैद्यस्य प्रदेशिनी तस्याग्रपर्व तस्य प्रमाणं
तेनार्प्यते इति तत्प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पणी निषक्तर्जन्यग्रपर्वप्रमाणार्हच्छिद्रा

मुद्रिका यस्मिन् (तत्) तत्प्रदेशिन्यग्रपर्वप्रमाणार्पितमुद्रिकम् । अर्पणमुद्रिक-
मिति वा पाठः । शस्त्रं परामृश्यत इति केचित् । तथा सूत्रबद्धं सूत्रेण बध्वा
वैद्यस्य मणिबन्धने योज्यमित्यर्थः । गलस्रोतोरोगाणां छेदने भेदने च
योज्यम् ॥ १५ ॥

ग्रहणे शुण्ठिकार्मादेर्ग्रहणं सुनताननम् ।

छेदेऽस्त्रां करपत्रन्तु खरधारं दशाङ्गुलम् ॥ १६ ॥

विस्तारे द्व्यङ्गुलं सूक्ष्मदन्तं सुत्सरुबन्धनम् ।

स्नायुसूत्रकचछेदे कर्तरी कर्तरीनिभा ॥ १७ ॥

बलिशं नाम शस्त्रं शुण्ठिकार्मादेर्ग्रहणे योज्यम् । आदिशब्देनोपजिह्वि-
कादेर्ग्रहणम् । कीदृशं, सुनताननं अङ्गुशवन्नतमाननं यस्य तदेवम् । करपत्रं
नाम शस्त्रं खरधारं दशाङ्गुलं दैर्घ्येण द्वाङ्गुलं विस्तारेण । सूक्ष्मा दन्ता यस्य
तत् सूक्ष्मदन्तम् । खण्डधारं करपत्रस्य । खण्डस्वं खरधारत्वं च स्वभावः ।
तथा सुत्सरुबन्धनं शोभने, त्सरुबन्धने यस्म तत् सुत्सरुबन्धनम् । त्सरुः
मुष्टिः = (𑖀𑖄𑖔𑖔𑖔𑖔) बन्धनं ग्रहणस्थानम् । सुग्रहणे दारुणि निविष्टवारकं शस्त्रम् ।
अभिधानकोशे — “यद्यपि त्सरुसिमुष्टिः । मुष्टिमात्रस्येहोपलक्षणार्थत्वान्मुष्टा-
वप्युपपन्नमेव” । ‘त्सरुमुष्टिग्रहणदेशः’ इति सारकृत् । कर्तरी नाम शस्त्रं कर्तरिकेति
प्रसिद्धम् । कर्तरीनिभा कर्तरीसदृशा कर्तरी = (𑖀𑖄𑖔𑖔𑖔𑖔) तत्सदृशी ।
अथवा कर्तरीनिभेति नापितहस्तादिषु स्थितकर्तरीसदृशीत्यर्थः । सा व्रणात्
स्नाय्वादिच्छेदने योज्या । सूत्रम् = (𑖀𑖄𑖔𑖔𑖔𑖔) कचम् = (𑖀𑖄𑖔𑖔𑖔𑖔) ॥ १६-
१७ ॥

वक्रजुधारं द्विमुखं नखशस्त्रं नवाङ्गुलम् ।

सूक्ष्मशल्योद्घृतिच्छेदभेदप्रच्छानलेखने ॥ १८ ॥

नखशस्त्रं नखच्छेदनकं प्रसिद्धं वक्रजुधारं वक्रा च ऋजुधारा यस्य
तदेवम् । तस्य द्वेकस्मिन् मुखे धारा वक्रा अन्यस्मिन् ऋजुः । तथा नवाङ्गुलं
न तु षडङ्गुलम् । तच्च सूक्ष्मशल्यस्य कण्ठकादेरुद्धरणादौ नखच्छेदने च
योज्यम् । प्रच्छानम् = (𑖀𑖄𑖔𑖔𑖔𑖔) लेखनम् = (𑖀𑖄𑖔𑖔𑖔𑖔) कुट्टनम् =
(𑖀𑖄𑖔𑖔𑖔𑖔) ॥ १८ ॥

एकधारं चतुष्कोणं प्रवृद्धाकृति नैकतः ।

दन्तलेखनकं तेन शोधयेदन्तशर्कराः ॥ १९ ॥

दन्तलेखनकं नाम शस्त्रमेकधारं तथा चतुष्कोणं चतुरश्रं चतुरश्रस्यै-
कस्यां दिशि धारा तथा एकत एकस्मिन् प्रदेशे प्रवृद्धा आकृतियस्य नन
प्रवृद्धाकृतिः । प्रवृद्धाकृतीति पाठान्तरम् । अथवा शरागनिभेति वार्थः ।
तेन प्रवृद्धाकृति शस्त्रेण दन्तशर्कराः शोधयेत् ॥ १९ ॥

अधुना सूचीशस्त्रमाह —

वृत्ता गूढा दृढाः पाशे तिस्रः सूच्योऽत्र सीवने ।

वृत्ता इत्यादि । अत्रैषु शस्त्रेषु मध्यं सीवने सीवनविषये तिस्रः
सूच्यः । किं भूताः, वृत्ता वर्तुलाः पाशे गूढाः यस्य पाशस्य पार्श्वयोर्ममं सूत्रं
न दृश्यते तथा, दृढाः सारवन्तः । “गूढाः पाशे भेर्याकृति यत्र न्यस्तं सूत्रं न
दृश्यते” इति सारकृतम् । पाशो ग्रहणस्थानम् । “अतिस्मिग्बन्धा इत्यर्थे सङ्कल्प्य
गाढदृढाः” इत्यन्ये वदन्ति । “सूच्यस्तिस्रो वृत्ता निगूढदृढपाशाः” इति
सङ्ग्रहे ।

आम्नां प्रत्येकं स्थानविशेषेणोपयोगविशेषमाह —

मांसलानां प्रदेशानां त्र्यश्रा त्र्यङ्गुलमायता ॥ २० ॥

अल्पमांसास्थिसन्निभस्थव्रणानां द्व्यङ्गुलायता ।

• व्रीहिबक्त्रा धनुर्वक्त्रा पक्वामाशयमर्मसु ॥ २१ ॥

सा सार्धमङ्गुला

बहुमांसानां शरीरप्रदेशानां त्र्यश्रा मुखे सूची स्यात् । त्र्यश्रेति । अग्रे
व्यञ्जत्वम् । वृत्तत्वं गूढपाशत्वं च प्रोक्तमेव सामान्यलक्षणेन । सङ्ग्रहेऽप्यवोचत्
“त्र्यश्राग्रा” इति । त्र्यश्रेति चिन्त्यम् । तथा त्र्यङ्गुलमायता त्र्यङ्गुलदीर्घेत्यर्थः ।
असादगुरवस्त्वाहुः — “तिस्रः सूच्यः । अत्रासु सूचीषु मध्ये मांसलानां
प्रदेशानां सीवने त्र्यश्राग्रा सूची स्यात्” इति । अल्पमांसानां व्रणानां सन्ध्यस्थि-
संश्रितानां च द्व्यङ्गुलमायता दीर्घा । वृत्तत्वं च तस्य सामान्योक्तम् । तृतीया-
माह—व्रीहीत्यादि । व्रीहिमुखा चाभवत् कुटिला स्यात् । धनुर्वक्त्राभ्यधिकं न
प्रविशति । प्रविशत्येव द्वितीयेन व्रणोष्ठेनागच्छति । दैर्घ्येण द्वे अङ्गुले सार्धं
यस्याः सेवम् । सा च पक्वामाशये आमामाशये मर्मसु च व्रणानां सीवने योज्या ।

अधुना कूर्चमाह —

सर्ववृत्तास्ताश्चतुरङ्गुलाः ।

कूर्चो वृत्तैकपीठस्थाः सप्ताष्टौ वा सुबन्धनाः ॥ २२ ॥

स योज्यो नीलिकाव्यंगकेशशातनकुट्टने ।

अर्धाङ्गुलैर्मुखैर्वृत्तैरष्टाभिः कण्टकैः खजः ॥ २३ ॥

पाणिभ्यां मध्यमानेन घ्राणात्तेन हरेदसृक् ।

व्यधने कर्णपालीनां यूथिकामुङ्गुलानना ॥ २४ ॥

आरार्धाङ्गुलवृत्तास्या तत्प्रवेशा तदूर्ध्वतः ।

चतुरश्रा तथा विध्येत् शोफं पक्वामसंशये ॥ २५ ॥

कर्णपालीं च बहलां तस्या एव च शस्यते ।

सूची त्रिभागसुषिरा च्यङ्गुला कर्णवेधनी ॥ २६ ॥

सर्वेत्यादि । ताः सूच्यः सर्वतो मूले अग्रे च वर्तुलाः दैर्घ्येण चतुर-
ङ्गुलाः कूर्च इत्युच्यते । किम्भूताः, वृत्त एकस्मिन् पीठे संस्थिताः तथा सप्त-
सङ्ख्याः अष्टौ वा । तथा शोभनं बन्धनं यासां ताः सुबन्धनाः । अत एवेदं
शस्त्रं सूचीकूर्च इत्युच्यते । तथा चार्शश्चिकित्सिते जगाद 'अशोभ्यो जङ्गा
शस्त्रसूचीकूर्चः' इत्यादि । स सूचीकूर्चो नीलिकादिषु कुट्टनविषये योज्यः ।
उपलक्षणार्थत्वाच्चात्र श्वित्रेन्द्रलुसादावपि योज्यः । त्रिकूर्चककूर्चयोरेकजाती-
यत्वाद् एकत्वमित्यन्ये । तदुक्तम् —

“वृत्तदण्डसमुद्भूतैः सूचीतीक्ष्णैस्त्रिभिर्मुखैः ।

त्रिकूर्चकं भवेच्छस्त्रं चतुर्भिः पञ्चभिस्तथा ॥

षड्भिः सप्तमिरष्टाभिः शिखरैः कूर्चता मता ।

इति ।

अष्टाभिः कण्टकैः खजो नाम शस्त्रमुच्यते । कीदृशैः, अर्धाङ्गुलप्रमाणं
मुखं येषां तैः । तथा वर्तुलैः । तेन खजेन हस्ताभ्यां विलोच्यमानेन नासिकातोऽस्त्रं
हरेत् । आरामाह — कर्णपालीनां व्यधननिमित्तं आरा नाम शस्त्रं स्यात् ।
कीदृशी, यूथिकामुङ्गुलानना जातिपुष्पमुङ्गुलाग्रा । अर्धाङ्गुलप्रमाणं वृत्तं च मुखं
यस्याः सा अर्धाङ्गुलवृत्तास्या । तत्प्रवेशा स एवार्धाङ्गुलप्रमाणं प्रवेशो यस्याः

१. 'यूथिका नाम शस्त्रं मुङ्गुलानना स्यात्' इत्यरुणदत्तः ।

सा तत्प्रवेशा अर्धाङ्गुलप्रवेशा । “अर्धाङ्गुलप्रवेशच्छिद्रा” इति हाटकः ।
तत्प्रवेशा “अर्धाङ्गुलपरिणाहेत्यर्थः” इति मारकृत् । उक्तं च भालुकीये —

“अर्धाङ्गुलपरिणाहामङ्गुलयतवेधनाम् ।

विधात् षडङ्गुलायामामाकृतिर्लोकतो भवेत् ॥” इति ।

तदूर्ध्वतः वृत्तार्धाङ्गुलादुपरिष्ठाच्चतुरश्रा । “तदूर्ध्वतः द्वारस्योर्ध्वतः”
इति पाठ्यकारः । ‘ततोऽर्ध्वतः’ इति केषांचित् पाठः । तत्प्रक्षे अर्धाङ्गुलप्रमाणैव
चतुरश्रा स्यादिति प्रोक्ते आराप्रमाणमङ्गुलमात्रमिति प्रोक्तं भवति । “आरा दै-
र्घ्याच्चतुरङ्गुला” इतीन्द्रः । तथा आरया शोफं व्रणानां विध्येत् । कदा, पक्वाम-
संशये किमयं शोफः पक्वः, उताऽऽम इति सन्देहे । बहलां च कर्णपालीं तथा
विध्येत् । बहलातिमांसला । तस्या एव बहलायाः कर्णपाल्या एव च व्यधनार्थं
सूची शस्यते न केवलमारा । कीटशी, त्रिभागसुपिरा त्रिभागप्रान्तभागे सुषिरो
यस्याः सैवम् । दैर्घ्येण त्र्यङ्गुला नाम्ना कर्णवेधनी स्यात् । इति षड्विंशति-
शलाणि प्रोक्तानि । अत्रोद्देशादेव सिद्धे सङ्ख्याग्रहणं परमतनिराकरणार्थम् ।
सूचीकूर्चकर्तरीखजादेरनुकत्या सङ्ख्यारूपत्वमिच्छति सुश्रुतः । मण्डलाग्रवृद्धि-
पत्रसूच्यादीनामवान्तरभेदात् सङ्ख्याग्रहणत्वमित्यन्ये । कर्तरीशरारीमुखयोरेक-
त्वमिच्छति कश्चित् । सूचीकूर्चयोरेकत्वमिच्छन्त्यन्ये । एषण्योर्द्वित्वमिच्छत्य-
परः । आराकर्णवेधन्योरेकत्वमभिमतं कस्मचित् । त्रिकूर्चकूर्चयोरत्यन्तभिन्नयो-
रप्येक्यमिच्छन्ति किं पुनराराकर्णवेधन्योरेककार्ययोः । तस्माद् येषां मण्डला-
ग्रादीनां कर्णवेधन्यन्तानां संज्ञा कृता तान्येतानि षड्विंशतिरिति ॥ २२-२६ ॥

जलौकः क्षारदहनकाचोपलनखादयः ।

अलौहान्यनुशस्त्राणि तान्येवं च विकल्पयेत् ॥ २७ ॥

अपराननुयन्त्रादीन्युपयोगश्च यौगिकम् ।

उत्पाद्यपाद्यसीव्यैष्यलेख्यप्रञ्चानकुट्टनम् ॥ २८ ॥

छेद्यमेद्यव्यधोन्मन्धग्रहो दाहश्च तत्क्रियाः ।

जलौकः प्रभृतयोऽलौहान्यनुशस्त्राणि । अशस्त्राप्येव शस्त्रकार्यं कुर्वन्ती-
त्यनुशस्त्राणि । शस्त्रकार्यं रक्तसावणादिकम् । अनुशस्त्राणीति त्वक्सारादीनां
परिभाषिकी संज्ञा । अथवा अनुशब्दः सानीप्यधात्री । शस्त्रसमीपानि शस्त्रा-

१. ‘अपराण्यपि’ इति मुद्रितायाः त्रुट्यपाठः.

नन्तराणि शस्त्रसन्निकृष्टानि शस्त्राणामेव शस्त्राणामेव वा शस्त्रकर्म साधयन्तीति अनुशस्त्राणि । जलौकाः = (७०४.) इह नो अग्नि । काचः = (७०५.) आदि-शब्देनायस्कान्तशोफाल्लिङ्गप्रादीनां ग्रहणम् । अन्यौहानि न लोहकृतानि । अनेन लोहकृतान्यप्यनुशस्त्राणि सन्तीति गमयति । अन्यौहानीति वा पाठः । लोहवर्जितानीत्यर्थः ।

“जलौकाः स्फटिकः काचो नखोऽस्त्रां सार एव च ।

कुरुविन्दस्तथा शारमष्टमश्च हुताशनः ॥

कर्कशानि च पत्राणि तीक्ष्णाग्राश्चापि कण्टकाः ।

अनायसानि शस्त्राणि दशैतानि विनिर्दिशेत् ॥”

इति भोक्ते । एवञ्चोक्तेन न्यायेन तान्यानुशस्त्राणि विषयेषु स्वबुद्ध्या कल्पयेत् । अग्राननुयन्त्रादीनि च अन्यानप्यनुयन्त्रादीन् विकल्पयेत् । आदिशब्देनानु-शस्त्राणां ग्रहणम् । उपयोगं च यौगिकं साधुतरं बुद्ध्या कल्पयेत् निरूपयेत् । सङ्गहे चोक्तम् — “स्वबुद्ध्या च विकल्प्य विविधानि यन्त्रशस्त्राणि तत्कर्माणि चोपकल्पयेत् ।” इति एव चात्र प्रधानतमः तदधीनत्वाद् यन्त्रशस्त्राणाम् । अपि च —

“हस्तः प्रधानं यन्त्राणां शस्त्राणामिति निश्चयः ।

हस्ताधीनं हि यन्त्राणां शस्त्राणां कर्म यत्ततः ॥

अनुशस्त्राणि शस्त्राणि यन्त्राण्यपि मनीषया ।

विविधं कल्पयेत् तानि कर्मण्यानि यथा तथा ॥” इति ।

उत्पाद्यादीनि तत्क्रियाः तेषां षड्विंशतिशस्त्राणां क्रियाः । अत्र सर्वत्र स्वार्थे तद्धितप्रत्ययः । नखशस्त्रादीनां शोफस्यान्तर्मयनमुत्पादनम् । “ऊर्ध्वादग्रहणमुत्पादनम्” इति केचित् । अथवा उत्पाद्यम् = (७०६.) कौ० क. पाठ्यम् = (७०७.) सार्वयम् (७०८.) एष्यम् = (७०९.) उन्मन्धम् = (७१०.) तत्क्रियास्तेषां शस्त्राणामनुशस्त्राणां यन्त्राणां च क्रियाः इत्यन्ये ॥ २७, २८ ॥

अथ दोषानाह—

कुण्ठखण्डतनुस्थूलद्रुखदीर्घत्ववक्रताः ॥ २९ ॥

शस्त्राणां खरधारत्वमष्टौ दोषाः प्रकीर्तिताः ।

कुण्ठेत्यादि — स्पष्टम् ॥ २९ ॥

सह संसीव्य तस्मिन् रोमपुञ्जे शस्त्रस्थितिः कार्येत्यर्थः । तथा शलाकया पिहितं स्थगितमास्यं मस्य स एवम् । विन्यस्तपात्रे मुखे दृढा-
 कृष्टे परपरिहरणार्थं यन्त्रशलाकयास्यं विघटितव्यमित्यर्थः । शोभनः सध्वयो
 यस्य स सुसञ्चयः । शस्त्रपूर्ण इति तानि तानि शस्त्राणि स्वे स्वे पुटे स्थाप-
 यित्वा शस्त्रैः सम्पूर्ण एव कार्यः । असम्पूर्णं शस्त्राणां घट्टनं शिथिलत्वादित्यर्थः ।
 शस्त्रकोशः (७७५५-७७५०) अधिगतशस्त्रो शस्त्रशिक्षां कुर्यात् । तथा चोक्तं
 सुश्रुते— “अधिगततन्त्रः शस्त्रशिक्षां कुर्यात् । यथा पुष्पफलाढ्यादिषु छेदनस्य,
 पङ्कपूर्णद्विप्रभृतिषु भेदनस्य, सरोम्णि चर्मणि लेसनस्य, मधुच्छिद्योपक्षिते
 शास्त्रमूलीफलके विस्त्रावणस्य, सूक्ष्मधनवस्त्रान्तयोः मृदुचर्मन्तयोश्च सीवनस्य,
 मृतपशुदन्तेषु आहार्यस्य, वेणुशुष्काढ्यादिषु एषणस्य मृतपशुसिरासु उत्पल-
 नाकेषु च वेधनस्य, मृदुमांसखण्डेषु अमिक्षारयोः, घटाकावूमुखेषु वस्ति-
 पीडनस्य च योग्यां कुर्यात्” । योग्या शिक्षा । श्लोकश्चात्र—

“एवमादिषु मेधावी योग्यार्हेषु यथाविधि ।

द्रव्येषु योग्यां कुर्यान्नो न प्रमुञ्चति कर्मसु ॥”

इति ।

अनुसन्धानयुक्तानि । तेषु जलौकसः प्रधानम् । अतस्ता आह—

जलौकसस्तु सुखिनां रक्तस्त्रावाय योजयेत् ।

जलौकसस्त्वित्यादि । सुखिनां सुखोचितानां नृपभीरुवाकस्मविर-
 सुकुमारनार्यादीनाम् । एते दुःखासहिष्णवः तेषां रक्तविस्त्रावणार्थं जलौकसो
 योजयेत् । उक्तं च तन्त्रान्तरे—

“नृपाणां सुकुमाराणां नारीणां बालवृद्धयोः ।

दुर्बलानां व्याभिजुषां रक्ते स्राव्ये जलौकसः ॥

योजयेद्दक्षिरासवि स्यादुपायो मृदुः सुखः ।”

इति ॥

जलौकसो द्विविधाः सविषा निर्विषाश्च । तत्र सविषाणां स्थापयत्वात् ता एव तावत्
 कथयति — दुष्टाश्वित्यादि । “जलौकसो त्रयोणे सविषाणां पूर्वकथनं पूर्वं तत्परिहारा-
 कार्यः इति सूचयितुम्” इति पाठ्यकारः । “दुष्टाश्वित्यादिना सविषाणां स्थापयत्वात्
 परीक्ष्य तत्परिहारागः पूर्वं कार्यं इति सूचयति” इति सारकृतम् ।

दुष्टाम्बुमत्स्यभेकादिशवकोधमलोत्भवाः ॥ ३५ ॥

दुष्टाम्बुमत्स्य जलौकसः सविषा इति वर्जयेत् । तथा मत्स्यभेकसर्पा-
दिशवकोद्योद्भवाः । तथा तेषामेव मत्स्यादीनां ये मला मूत्रपुरीषादयः तदुद्भवाश्च
सविषा इति वर्जयेत् ॥ ३५ ॥

सविषाणां लक्षणमाह —

रक्ताः श्वेताः भृशं कृष्णाः चपलास्थूलपिच्छलाः ।

इन्द्रायुधविचित्रोर्ध्वराजयो रोमशाश्च ताः ॥ ३६ ॥

सविषा वर्जयेत्, ताभिः कण्डूपाकज्वरभ्रमाः ।

विषपित्तास्रनुत्कार्यं तत्र,

रक्ता इत्यादि । यावन्नोमशाः वाः ताः सविषाः यतस्ततो वर्जयेत् । ता
न योजयेत्, तामिहि योजिताभिः कण्डूवादयः स्युः । उपलक्षणं चेदम् । दाहशो-
फमूर्च्छादयोऽपि स्युः । तत्र तासु मोहाद् योजितासु विषादिजित्कार्यम् ।
हावकोऽप्याह — “दुष्टाम्बुनि मत्स्यादीनां शर्वको ये मळे च यो उद्भवन्ति
रक्तत्वादियुक्ताः सविषा इति वर्जयेत्” । भृशशब्दस्य सर्वत्रान्वयः । इन्द्रायुध-
विचित्रोर्ध्वराजय इन्द्रायुधबद्धोर्ध्वराजी । विचित्रा इत्यनेन जलौकशब्देन
प्रसिद्धा आचरे । तल्लक्षणमेवमुक्तं भोजे —

ऊर्ध्वराजीचिता या तु दृश्यते चेन्द्रधन्ववत् ।

यस्मिन् जळे सा भवति प्रदीप्तमिव दृश्यते ॥

सैवोदके यं दशति हस्तिनं नाभ या मृगम् ।

उपशाम्यति तत्रैव विषवेगसमीरितः ॥

तथा दष्टमसाध्यं तु जानीयात् कुशलो भिषक् ।

इन्द्रायुधेति तां विद्यात् शृणु सामुद्रिकामपि ॥ ” इति ।

रोमशा इति मुले रोमशाः रोमवत्स्यः । मुले इति विशेषः शास्त्रान्तरात् ।

उक्तं हि भोजे —

“अलर्कमुसी नाम तृतीयां तु निबोध मे ।

रोमशं च महचैव मुलं मत्स्यस्य वै यथा ॥

भवत्यस्या मुलं कृष्णं सविषां तां विनिर्दिशेत् ।” इति ॥ ३७ ॥

भासां लक्षणमाह—

शुद्धाम्बुसम्भवाः ॥ ३७ ॥

निर्विषाः शैवलश्यावाः वृत्ताः नीलोर्ध्वराजयः ।

कषायपृष्ठास्तन्वक्त्रयः किञ्चित् पीतोदराश्च याः ॥ ३८ ॥

शुद्धाम्ब्वत्यादि । जलौकस इति वर्तते । शुद्धाम्बुसम्भवाः शुद्ध-
जलसम्भवाः सौगन्धिकोत्पलकमरुविपुलसलिलशैवलजाः जलौकसो निर्विषाः स्युः ।
शैवलश्यावा शैवलमिव श्यावाः । तथा वृत्ताः तथा नीलोर्ध्वराजयः
तथा कषायपृष्ठाः न्यग्रोषादिवल्कलसदृशं पृष्ठं यासां ताः एवम् । पाठ्य-
कारोऽपि—“कषायपृष्ठा रक्तपृष्ठाः” इत्याह । तथा तनुशरीराः किञ्चित्पीतवर्ण-
जठराश्च निर्विषा वेषाः । सर्वासां च परं प्रमाणमष्टादशाङ्गुलानि । तत्र चतु-
ष्पदपदङ्गुला नृषु योजयेत् । गजबाजिप्वपराः । ता निर्विषा अपि जलौकसो
रक्तमत्ता इति त्यजेत् । न केवलं सविषा इति प्रतिपादनार्थोऽपिशब्दः ॥
[३७, ३८ ॥

रक्तमनस्वे हेतुद्वयमाह—

ता अप्यसम्यग्बमनात् प्रततञ्च निपातनात् ।

असम्यग् बमनात् पीतस्य दुष्टरक्तस्यासम्यग्बमनेन प्रततं च निपा-
तनात् सततं रक्तपानाच्च योजनेन दुष्टरक्तवासितत्वेन रक्तमत्ता भवन्ति ।

ताश्च कथं लक्ष्या इत्याह—

सीदन्तीः सलिलं प्राप्य रक्तमत्ता इति त्यजेत् ॥ ३९ ॥

अथेतंगाः निशाकल्कयुक्तेऽम्भसि च संप्लुताः ।

अवन्तिमोषे तक्ने वा पुनश्चाश्वासिता जले ॥ ४० ॥

लगयेत् घृतमृत्स्तन्यरक्तशङ्खपदाङ्गनैः ।

पिबन्तीरुम्रतस्कन्धाः छादयेदाद्र्वाससा ॥ ४१ ॥

सीदन्तीः सलिलं प्राप्येति । तास्तोयपूर्णकुम्भमासाच्च सीदन्तीर्नि-
यत्वापूर्वं चेष्टमाना रक्तमत्ता इति ज्ञात्वा त्यजेत् । अथेत्यादि । नयेत् परीक्ष्या-
नन्तां इतरा रक्तमत्तलक्षणविहीना निर्विषा लगयेत् । किंभूताः, निशाकल्कयुक्ते
जले संप्लुताः क्षिप्वाः काधिके वा जले तक्ने वा क्षिप्वाः । एषु सम्प्लवनान्मु-
क्तपुरीषाः सतृष्णाश्च भवन्ति । निशायुक्तजलादिप्रक्षालनार्थं पुनर्जले सेकः ।
तस्मादाश्वासिताः साल्म्यभूते जले प्लवनात् सोत्साहाः सतीर्योजयेत् ।

१. 'परिप्लुताः' मुद्रिताह्लादव्यपाराः.

जलगन्तीः कथं लगभेदित्याह । धृतादिनिपातनैस्ता योजयेत् । निपातन-
शब्दः प्रत्येकं योज्यः । दंशदेशशुद्धयश्च गृहप्रदहनम् । आशुदशनार्थं धृतस्त-
न्निपातनम् । शस्त्रेणाङ्गुलिभिरं मोक्षयित्वा वा ता योजयेत् । ताश्च पिबन्तीः
सूक्ष्मवाससा छादयेत् । एवं हि मक्षिकायानुपद्रवात् तासां अन्यत् योजना स्यात् ।
अथ किमेताः पिबन्त्युत नेति कथं ज्ञायत इति विशेषणद्वारेण हेतुमाह —
उन्नतस्कन्धा इति उन्नतः स्कन्धो यासां ताः । एवमुन्नतस्कन्धत्वेन ताम्
पानं ज्ञात्वेत्यर्थः । 'सेचयेच्चाग्भसारूपं आद्रिवाससा' इति वा पाठः ॥

[॥ ३९—४१ ॥

ननु शुद्धरक्तशुद्धरक्तयोर्मिश्रत्वात् शुद्धरक्तमपि निश्चिद्ये । ततः शुद्धरक्तत्वात्कथं-
णाज्जलका दोषाश्च स्वादित्याह—

सम्पृक्ताद्दुष्टशुद्धास्त्राज्जलका दुष्टशोणितम् ।

आदत्ते प्रथमं हंसः क्षीरं क्षीरोदकादिव ॥ ४२ ॥

दंशस्य तोदे कण्डूवां वा मोक्षयेत्, वामयेच्च ताम् ।

सम्पृक्तादित्यादि । दुष्टशुद्धास्त्राणिमिश्रितादपि दुष्टं रक्तं जलकाः पूर्व-
मादत्ते न तु शुद्धं देहधातुस्थितमिति दृष्टान्तेन दर्शयति । हंसो यथा क्षीर-
जलान्मिश्रितात् प्राग्दुग्धमादत्ते न जलं तथा जलकाः प्राग्दुष्टं रक्तमादत्त
इति जलकाज्जातिस्वभावः । हंसवज्जलौकसः प्राग् दुष्टमसृक् पिबन्तीत्यर्थः ।
प्रथममिति दुष्टशोणिताभावे पश्चात् शुद्धमपि पिबतीति न्याय्यमेतत् ।

“रक्तपा तु जलकायां स्त्रियां भूति जलौकसः ।”

इति वचनात् जलौका इत्यपपाठः । पाठ्यकारोऽपि— “प्रथममिति वचनात्
पुनरन्यदपि गृहातीत्यर्थः” इत्याह । दंशस्य तोदे मति कण्डूवां वा सत्यां
शुद्धरक्तक्षणां अतियोगमग्राह्यम् । तामित्येकवचननिर्देशादेकैकां जलकां मोक्ष-
येद् अपनेयेत् । न तु सर्वाः सकृदेवेति गमयति । ता इति केषाञ्चित् पाठः ।
अथ पानलौरयाद् दंशममुञ्चन्त्याः क्षौद्रकवणचूर्णं हरिद्राचूर्णं वा मुखे दत्त्वा
मोक्षयेत् । मोक्षिता च जलौकसं वामयेत् ॥ ४२ ॥

• वमनविधाममाह—

पटुतेलाक्तवदनां भक्षणखण्डनरूपिताम् ॥ ४३ ॥

रक्षन् रक्तमदात् भूयः यसाहं ता न पातयेत् ।

एवंचत् पटुता दातुं सम्यग्वाप्ते जलौकसाम् ॥ ४४ ॥

कलमोऽतियोगान्मृत्युर्वा दुर्वान्ते स्तब्धता मदः ॥ ४५ ॥

अन्यत्रान्यत्र ताः स्थाप्या घटे मृत्स्नाम्बुगार्मिणि ।

वामयेदित्यादि । तण्डुलस्वण्डनं तण्डुलत्वक्चूर्णम् । श्लक्ष्णेन सूक्ष्मेण

- तण्डुलस्वण्डनेन रूपितामुपीदम्भात्रामवकीर्णमित्यर्थः । तण्डुलशब्दस्यात्र लोप-
स्तन्त्रयुक्त्या । तथा सैन्धवयुक्तेन तैलेनाभ्यक्तमुर्सी पुच्छादामुष्मन्नुलोमं शनैः
पीडयन् अपनीतां वामयेत् । जलकामोक्षआदनन्तरं व्याधेश्चिकित्सामनुक्त्वा
जलौकसां वमनविधानवचनं कालातिक्रमात् तासां व्याध्युत्पत्तिप्रदर्शनार्थम् ।
उक्तं च भालुकीये —

“अवान्तायाभिरं तिष्ठेत् याव(त्यर्थः?द्रुक्तं) विमृद्यते ।

तस्याभ्येन्द्रमदो व्याधिरसाध्या सा जलायुका ॥”

इति । ताः कृतधमना जलौकसो रक्तपदाद् रक्षन् सप्ताहं न योजयेत् ।
जलौकसां सम्यग्रक्ते वान्ते सति पूर्ववदलगितानामिव पडुता दाढ्यं च भवति ।
अतियोगाद् वमनस्यातियोगात् क्लमो मृत्युर्वा स्यात् । दुर्वान्ते स्तब्धता
मदश्च स्यात् । ताश्च जलौकसस्यहात् पञ्चाहात् सप्ताहाद् वा अन्यस्मिन्नन्य-
स्मिन् घटे स्थाप्याः । किञ्भूते, मृत्स्नायुक्तेन जलेन गार्मिणि तद्युक्ते
इत्यर्थः । प्रशस्ता मृत् मृत्स्ना । “सस्नौ प्रशंसायाम्” (५.४.४०) इति
स्नप्रत्ययः । जलौकसां प्रशस्ता मृत् स्वजन्मभूमिस्था । उक्तं च भालुकीये—

“वापीपस्वलजातानां तटाकेषु सरस्सु च ।

तत एव च गृहीयाद् वैद्यो वारि सकर्दमम् ॥” इति ।

लालादिकोथनाशार्थं सविषास्युस्तदन्वयात् ॥ ४६ ॥

अनेकमात्रनस्थापनेन कोऽर्थ इत्याह— लालादिकोथनाशार्थमिति ।

आदिशब्देन मूत्रपुरीषादिपरिग्रहः । लालादीनां जलौकःसम्बन्धिनां कोथः
कुथितत्वं क्लिप्ता तन्नाशाय । “कोथो मृतजलौकसां शरीरम्” इति हाटकः ।
तदन्वयात् लालादियोगात् ताः सविषाः स्युः ।

अशुद्धौ स्रावयेद्दंशात् हरिद्रागुडमाधिकैः ।

शतधाताज्यपिचवस्ततो लोषाश्च शीतलाः ॥ ४७ ॥

इतरक्तापगमनात् सद्यो रोगरुजां क्षयः ।

अशुद्धं चलितं स्थानात् स्थितं रक्तं व्रणाशये ॥ ४८ ॥

व्यम्लीभवेत् पशुपितं तस्मात्तत्सावयेत् पुनः ।

युञ्ज्यान्नालबुधटिका रक्ते पित्तेन दूषिते ॥ ४९ ॥

तासामनलसंयोगाद्युञ्ज्याच्च कफवायुना ।

कफेन दुष्टं रुधिरं न शृङ्गेण विनिर्हरेत् ॥ ५० ॥

स्कन्धत्वात्, वातपित्ताभ्यां दुष्टं शृङ्गेण निर्हरेत् ।

गात्रं बन्धोपरि दृढं रज्ज्वा पट्टेन वा समम् ॥ ५१ ॥

स्नायुसन्ध्यास्थि र्मांसि त्यजन् प्रच्छानमाचरेत् ।

अधोदेशप्रविसृतैः पदैरुपरिगामिभिः ॥ ५२ ॥

न गाढघनतिर्यग्भिर्न पदे पदमाचरेत् ।

प्रच्छानेनैकदेशस्थं ग्रथितं जलजन्मभिः ॥ ५३ ॥

हरेच्छृङ्गादिभिः सुप्तमसृग्वापि सिराव्यधैः ।

प्रच्छानं पिण्डिते वा स्यादवगाढे जलौकसः ॥ ५४ ॥

त्वक्स्थेऽलबुधटीशृङ्गं, सिरैव व्यापकेऽशुजि ।

अशुद्धौ अशुद्धिलिङ्गानुमिते रक्ते व्रणे दृश्यमाने सति तत् सावयेद्
दंशात् हरिद्रादिभिः । ततो रक्तस्रव्यनन्तरं शतधौमाज्यपिचवः शतधौतघृत-
संयुक्ताः पिचवो योज्या इति शेषः । शतशब्दोऽनेकपर्यायः । बहुकृत्वो धौत-
मित्यर्थः । तथा शीतला लेपाश्च यष्टीचन्दनोशीरादिजा हिताः । योज्या इति
बान्वयः । दंशस्थितचलितरक्तप्रसादनायेति भावः । दुष्टरक्तस्यापगमात्
निस्सरणात् सद्यो द्रागेव रागरुजां शमः स्यात् । रागरुक्छम इत्युपलक्षणम् ।
अथयुदाहाद्युपशमोऽपि हि स्यादेव । तत्र घृतपरिषेकः कार्यः । धन्वन्तरीयाः
पुनराहुः— “पीतसमनन्तरं घृतपरिषेकः कार्यः । त्रण्यत्वात् प्रसादनत्वाच्च ।”
श्लोकश्चात्र—“पीतगात्रं जलकामिः घृतेन परिषेचयेत्” इति । अशुद्धं निर्गतशिष्टं
स्वस्थानाच्चलितं गमनोन्मुखं व्रणस्थाने स्थितं रक्तं व्यम्लीभवेत् पाकौन्मुखं
भवेत् यतस्तस्माद् तत् रक्तं मूयः सावयेत् । व्यम्लीभूतं पित्तदूषितं स्वभावमधुर-
मम्बं व्रणावहम् । रक्ते पित्तेन दूषिते सति अलबुधटिका न योजयेत् । तासा-
मलानां घटिकानां चामेः संयोगात् पित्तरक्तापत्तेरिति भावः । तास्तु कफवायुना

दुष्टेऽसृजि युञ्ज्यात् । कफेन दुष्टं रक्तं शृङ्गेण नाकर्षयेत् । स्कन्धत्वात्
 स्थानत्वाद् हेतोः । शृङ्गस्याग्निसंयोगाभावेन कफविलयनसामर्थ्याभावात् प्रतिषेधः ।
 वातपित्ताभ्यां दुष्टं रुधिरं शृङ्गेण निर्हरेत् । गात्रं प्रच्छानीयप्रदेशं रज्ज्वा पट्टेन
 वाससा वा दृढं समं बद्ध्वा उपरि प्रच्छानीयप्रदेशस्य तथा स्नाय्वादि परिहरन्
 प्रच्छानं कुर्यात् । कथं, अधोदेशात् प्रविष्टतैः प्रभूतैः पदैरुपरिगामिभिरूर्ध्व-
 प्रसारिभिः ऊर्ध्वगतपदाद्रक्तसवणैरधोभागो न दृश्यत इति । किं भूतैः पदैः, न
 गाढैः न धनैः न निरन्तरैः न च तिर्यग्भिर्न तिरश्चीनैः तथा न पदे पदमाचरन्
 पदस्योपरि पदमकुर्वन्नित्यर्थः । एकदेशे स्थितं रक्तं प्रच्छानेनाकर्षेत् । ग्रथितं
 बद्धमिवोन्नतं ग्रन्थ्यबुद्गण्डशोफादिषु रक्तं जरुजन्मभिर्जलौकोभिर्हरेत् । सुप्तं
 निश्चेतनं सत् प्रसुप्त्यादिविकारकारि शृङ्गादिभिर्हरेत् । हाटकोऽपि— “संहतं
 प्रसुप्तं वातदूषितमविकारकारि रक्तं शृङ्गादिभिर्हरेत्” इत्याह । व्यापि सकल-
 शरीरव्यापि सर्वशरीरस्थितं सिराध्यधैराकर्षेत् । गात्रप्रदेशे पिण्डिते ग्रन्थिजनके
 रक्ते प्रच्छानं वा स्यात् । अत्रगाढे रक्ते जलौकसः स्युः । स्वक्स्थे उत्ताने
 रक्तेऽलाबुघटीशृङ्गाणि स्युः । सर्वशरीरव्यापके रक्ते सिरैव स्यात् । सिरायां
 मतभेदो नास्तीत्येवमर्थः ॥

वातादिधाम वा शृङ्गजलौकोऽलाबुभिः क्रमात् ॥ ५५ ॥

मुतासृजः प्रदेहाद्यैः शीतैः स्याद्वायुकोपतः ।

संतोदकण्डूशोफस्तं सर्पिषोष्णेन सेचयेत् ॥ ५६ ॥

वातादीत्यादि । अथवा वातादिस्थानस्थितं रक्तं यथाक्रमं शृङ्गादिभि-
 र्हरेत् । हाटकोऽपि — “वातधाम्न्यधःकाये शृङ्गेण, पित्तधाम्नि मध्यकाये
 जलकाभिः, कफधाम्नि पूर्वकायेऽलाबुना क्रमान्निर्हरेत्” इत्याह ॥

सुतरक्तस्य नरस्य शीतलैः प्रलेपादिभिस्तोदकण्डूयुतः शोफो वातको-
 पात् स्यात् । तं तादृशं शोफमुष्णेन सर्पिषा सेचयेत् ॥ ५६ ॥

इति श्रीदासपण्डितविरचितायां हृदयबोधिकायां

पञ्चविंशोऽध्यायः ।

अथ सप्तविंशोऽध्यायः ।

प्रसक्तो शोणितास्रावे सिराबेधोऽप्रणीर्यतः ।

अतस्तद्विधिविधयर्थमथमध्याय उच्यते ॥

भरणवस्तोऽप्याह — “अनन्तरालेतेऽध्याये शृङ्गादीन लोहितावसेचनोपायानुक्त्वा
‘प्रच्छाननेकदेशस्थम्’ इत्यादिवाक्येन तेषां विषयो दर्शितः । सिराव्यधस्य तु बहु-
लक्ष्यतात् पृथगध्यायो युक्तः” इति । हाटकोऽप्याह — “रक्तावसेचनोपायेषु
सिराव्यध उक्तः । तस्य बहुवक्तव्यत्वात् पृथगध्यायारम्भः प्रधानत्वात् । वचनं हि —

‘रक्तावसेचनसाध्येष्वामयेषु सिराव्यधः प्रधानम् ।’

अमुका हि ते समूलाः शोषमुपयान्ति केदारसेतुभेदेन जलक्षयाच्छाख्यादय इव ।

“सिराव्यथचिकित्सार्थं सम्पूर्णं वा चिकित्सितम् ।

शान्त्यतन्त्रे स्मृतं यद्वास्तिःकायचिकित्सिते ॥

यथा रक्तमभिष्ठानं विकारानां विकारिणाम् ।

अन्यं नहि तथा कस्यं कर्मेदं प्रथमं ततः ॥” इति ॥

अथातः सिराव्यथविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अथात इत्यादि । सरत्यामी रक्तमिति सिराः तासां व्यस्रद्विधिस-
मध्यायं व्याख्यास्यामः ।

रक्तं किमुच्यत इत्याह —

मधुरं लवणं किञ्चिदशीतोष्णमसंहीतम् ।

पथेन्द्रगोपहेमाविशशलोहितलोहितम् ॥ १ ॥

लोहितं प्रभवच्छुद्धं तनोस्तेनैव च स्थितिः ।

तत्पित्तश्लेष्मलैः प्रायः दूष्यते कुरुते ततः ॥ २ ॥

विसर्पविद्रधिप्लीहगुल्माग्निसदनज्वरान् ।

मुखनेत्रशिरोगोगमदतृद्वलवणास्यताः ॥ ३ ॥

कुष्ठवातास्रपित्तास्रकट्वम्लोद्गीरणभ्रमान् ।

मधुरमित्यादि । अथवा न साव्यं शोणितं शुद्धमिति शुद्धस्य लक्षणं
याह । शुद्धस्य विज्ञानादविशुद्धं च लक्ष्यते । लोहितं मधुरादिगुणयुक्तं
तथा किञ्चिद्वर्णम् । किञ्चिच्छब्द ईषदर्थे, ईषलवणम् । लवणशब्देनैव

किञ्चित्पदस्यान्वयः । तथा अशीतोष्णम् । नर्जीपदर्थे । ईषच्छीतमीष-
दुष्णं च । शीतोष्णगुणसाधारणमित्यर्थः । असंहतं द्रवरूपम् । इन्द्रगोपः
कीटविशेषः । अविशशयोलोहितशब्देन रक्तवाचिना सम्बन्धः । पद्मादीनां
द्वन्द्वः । पद्मेन्द्रगोपहेमाविशालोहितामिव लोहितं रक्तवर्णं यद्रक्तं तच्छुद्धं
स्यात् । पद्माद्यनेकदृष्टान्तापादानं प्रकृत्यनुविधायिनोऽस्य शुद्धरक्तस्यानेकवर्ण-
दर्शनात् । हृद्याकारोऽपि — “पद्मादिकहुपदार्थवर्णनं प्रकृत्यनुसारेण लौहि-
त्यस्य विशेषतिथ्यर्थम्” इत्याह । तच्च तनोः शरीरस्य प्रभव उत्पत्तिहेतुः ।
शोणितस्यार्वाद्यायस्य गर्भकारणत्वात् तेनैव च रक्तेन शरीरस्य स्थितिः ।
प्रबन्धाविच्छेदलक्षणा उत्पत्तिः स्थितिश्च तनोः शोणितादित्यर्थः । ‘लोहितं
प्रवदेत्’ इति वा पाठः । तच्च शुद्धरक्तं बाहुल्येन पित्तश्लेष्मलैः दूष्यते ।
पित्तलैः क्षारोष्णतीक्ष्णादिभिः श्लेष्मलैः माषतिलादिभिः दूष्यते । प्रायोग्रहणात्
कालस्वभावाद्वावनादिभिश्चेत्यर्थः । ततो दूषणात् कारणात् विसर्पादीन् भ्रामा-
न्तान् कुरुते ॥ १-३ ॥

रक्तजानां विसर्पादिव्यतिरिक्तानां रोगाणामवगमायाह —

शीतोष्णास्त्रिधरुक्षाद्यैरुपक्रान्ताश्च ये गदाः ॥ ४ ॥

सम्यक् साध्या न सिध्यन्ति ते हि रक्तप्रकोपजाः ।

तेषु स्नावयितुं रक्तमुद्रिक्तं व्यथयेत्सिराम् ॥ ५ ॥

शीतोष्णेत्यादि । वातादिशमकैः शीतोष्णादिभिः सम्यगुपक्रान्ताः
सम्यक् चिकित्स्ताः साध्या अपि साध्यलक्षणयुक्ता अपि रोगा ये न
सिध्यन्ति शान्तिं न यान्ति ते च रोगा रक्तप्रकोपजाः रक्तप्रकोपोद्भूताः ।
न केवलं विसर्पादय इति चार्थः । आदिशब्देन स्तम्भस्वेदादिपरिग्रहः । ननु
शीतोष्णादीनां मध्ये गुरुलघ्वादयः किमिति नोक्ताः । उच्यते, तेषां षण्णा-
मप्युपक्रमाणामेषु चतुर्ष्वन्तर्भावात् । किञ्च तेषां नैकविषयाभाववत्त्वाद् । गुरु
श्लेष्मशमाय भवति; कदाचित् कोपाय । यथा मधु वाराहं मांसं तथा
लघु चित्रकं शमाय, आज दधि कोपाय । शीतादयस्तु नियतकार्या एवेति
ग्रहणम् । तेषु विसर्पादिषु रोगेषूक्तेषु उद्रिक्तमुल्बणं रक्तं स्नावयितुं सिरां
व्यथयेत् यथास्वम् । अरुणदस्तु ‘व्यथयेत्’ इति पठति । अदन्तत्वाद्
वृद्धेरभावः ॥ ५ ॥

न तूनपोदशतीतसप्तत्यब्दश्रुतासृजाम् ।

अस्निग्धास्वेदितात्यर्थस्वेदितानिलरोगिणाम् ॥ ६ ॥

गर्भिणीस्र्तिकाजीर्णपित्ताक्ष्वासकासिनाम् ।

अतीसारोदरच्छर्दिपाण्डुसर्वादगशोफिनाम् ॥ ७ ॥

स्नेहपीते प्रयुक्तेषु तथा पञ्चसु कर्मसु ।

नायन्त्रितां सिरां विध्येन्न तिर्यग्नाप्यनुत्थिताम् ॥ ८ ॥

नातिशीतोष्णवाताभ्रेष्वन्यत्राऽत्ययिकाद्गदात् ।

ऊनपोदशवर्षादीनां सिरां न व्यथयेत् । स्नेहपीते पीतस्नेह इत्यर्थः ।
आहितान्यादित्वात् परनिपातः । तथा पञ्चसु वमनादिषु कर्मसु विहितेषु
सप्तसु सिरां न व्यथयेत् । तथा अयन्त्रितां सिरां न विध्येत् । न तिर्यग्
विध्येत् । नानुत्थिताम् आहननादिनानुत्थितां न व्यथयेत् । नातिशीते
नात्युष्णे नातिवाते नातिमोघोदये च सिरां विध्येत् । आत्ययिकाद्
रोहिणीविषादिकाद् गदादन्यत्र । आत्ययिके तु रोगे शीतोष्णवृद्धीनां प्रतीकारं
कृत्वा सिरां मोक्षयेदेव । अतिशीतादिष्वेव सम्यग् विद्धा अपि सिरा न
स्रवन्ति । अतिस्रवन्ति वा ॥ ६-८ ॥

प्रतिरोगं तुल्यन्यथप्रविभागो वक्ष्यते —

शिरोनेत्रविकारेषु लालाट्यां मोक्षयेत्सिराम् ॥ ९ ॥

अपाङ्गथामुपनास्यां वा कर्णरोगेषु कर्णजाम् ।

नासारोगेषु नासाग्रे स्थितां नासाललाटयोः ॥ १० ॥

पीनसे मुखरोगेषु जिह्वोष्ठहनुतालुगाः ।

जत्रूर्ध्वं ग्रन्थिषु ग्रीवाकर्णशङ्खशिरःश्रिताः ॥ ११ ॥

उरोऽपाङ्गललाटस्था उन्मादेऽपस्मृतौ पुनः ।

हनुसन्धौ समस्ते वा सिरां भ्रूमध्यगामिनीम् ॥ १२ ॥

शिरोनेत्रेत्यादि । शिरोनेत्रविकारेषु लालाट्यां सिरां मोक्षयेत् ।

कलाटे भवा ललाट्या 'शरीरावयवाद् यत्' इति यत् । एवमग्रेऽपि । कलाट्यां
इति वा पाठः । अपाङ्गथामुपनास्यां भवां उपनास्यां नासासमीपभवां वा । कर्णा-
ग्रेषु कर्णजां कर्णसमीपभवां विध्येत् । नासारोगेषु नासाग्रे स्थितां विध्येत् ।

पीनसे प्रतिश्यामे नासाललाटयोः स्थितां सिरां विध्येत् । मुखरोगेषु जिह्वादिगाः सिरा विध्येत् । जगृध्वं ये ग्रन्थयस्तेषु ग्रीवाद्याश्रिताः सिरा विध्येत् । उन्मादे उरःस्था अपाङ्गस्या ललाटाश्रिताश्च विध्येत् । अपस्सारे तु हनुसन्धौ सिरां विध्येत् । समस्ते वेति — सर्वसिन् वा हनौ सिरां विध्येत् । सिरां भूमध्यगामिनीमिति भूमध्यस्थां वापभूमौ विध्येदिति । वाशब्दोऽत्रानुबर्त्य योज्यः । अथवा 'सर्वत्रोर्ध्वाग्रव्याधौ भूमध्यगामिनीम्' इति केचित् पठन्ति ॥ १—१२ ॥

विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वकक्षास्तनान्तरे ।

तृतीयकेऽसयोर्मध्ये स्कन्धस्याधश्चतुर्थके ॥ १३ ॥

प्रवाहिकायां त्रूलिन्यां श्रोणितो अङ्गुले स्थिताम् ।

शुक्रमेढ्रामये मेढ्रे ऊरुगाङ्गलग्ण्डयोः ॥ १४ ॥

गृध्रस्यां जानुनोऽधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले ।

इन्द्रवस्तेरधोऽपन्यां अङ्गुले चतुरङ्गुले ॥ १५ ॥

ऊर्ध्वं गुल्फस्य सक्थ्यतौ तथा क्रोष्टुकशीर्षके ।

पाददाहे खुडे हर्षे विपाद्यां वातकण्ठके ॥ १६ ॥

चिप्पे च अङ्गुले विध्येदुपरि क्षिप्रमर्मणः ।

गृध्रस्यामिव विश्वभ्यां यथोक्तानामदर्शने ॥ १७ ॥

मर्महीने तथासन्ने देशेऽन्यां व्यभयेत्सिराम् ।

विद्रधौ पार्श्वशूले च पार्श्वस्थाः कक्षास्थाः स्तनान्तरस्थाश्च सिरा विध्येत् । "नात्र यथासङ्गं पार्श्वकक्ष्यास्तनानामन्तरः" इति अस्मद्गुरवः । 'पार्श्वे कक्षास्तनयोरन्तरस्थाम्' इति सौभुते । 'तृतीयके ज्वरे अंसयोर्मध्ये अंससन्धौ स्थितां सिरां विध्येत्' इति अरुणदत्तः । 'अंसस्थाम्' इति हृद्याकारः । चतुर्थके ज्वरे स्कन्धस्याधोगतामन्यतरपार्श्वश्रयां सिरां विध्येत् । प्रवाहिकायां श्रोणितः कट्याः समन्ताद् अङ्गुले स्थितां सिरां विध्येत् । शुक्ररोगे मेढ्ररोगे च मेढ्रे स्थितां सिरां विध्येत् । गलग्ण्डयोश्चोभयोरुक्तस्थितां विध्येत् । गलग्ण्डस्य पार्श्वपेक्षया द्विवचनम् । गृध्रस्यां जानुनोऽधस्ताच्चतुरङ्गुले अतिक्रान्ते स्थितां सिरां विध्येत् । जानुन ऊर्ध्वं वा चतुरङ्गुले स्थिताम् । अपचीसंज्ञायां इन्द्रवस्तेरधो अङ्गुले स्थितां सिरां विध्येत् ।

इन्द्रवास्तिर्जङ्घान्तरे वक्ष्यमाणः । सक्थ्यर्तौ संक्थिपीडायां गुल्फस्योर्ध्वं
चतुरङ्गुले अतिक्रान्ते विध्येत् । *क्रोष्टुकशीर्षको जानुमध्ये वातरोगः ।
बाददाहादिषु क्षिप्रमर्मण उपरिष्ठाद् व्यङ्गुले सिरां विध्येत् । खुडं वात-
शोणितम् । 'उपरि क्षिप्रमर्मण' इति तत्र मर्मसङ्ख्यावादुपरीति सामीप्ये सप्तमी
योज्या । यथा बटे गात्रः सुशेरने' इति केचित् । एतदसम्भनो नाराधयति ।
शास्त्रप्रोक्तकरणाद् दोषो न सम्भवति । यथा वस्तिभेदोऽश्मरीहेतुः सिद्धि
यातीति तथात्रापि व्यङ्गुले विद्धे दोषो नेति प्रत्यक्षमेतत् । विश्वभ्यां गृध्र-
स्यामिव सिरां विध्येत् । गृध्रस्यां जानुनोऽधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुल इतिवत् ।
विश्वभ्यां कूर्परस्याधस्तादूर्ध्वं वा चतुरङ्गुले सिरां विध्येदित्यर्थः । एतेन बाहू
व्याख्यातौ । विशेषस्तु ग्रीहोदरे वामबाहुमध्ये विध्येत् । यकूदाख्ये दक्षिण-
बाहुमध्ये विध्येत् । कासश्वासयोरपि बाहुसिरामादिशन्ति । यथोक्तानां
सिराणामदर्शने सति मर्मवर्जिते यथासन्ने देशे व्याधिवशादपरां सिरां विध्येत् ।
शटकोऽप्याह — "यथोक्तानां सिराणामदर्शने यस्मिन् व्याधौ या सिरोक्ता
सा यदि न दृश्यते तदा अन्यव्याध्युक्तापि तन्निष्ठे व्यथनीया" इति
॥ १३—१७ ॥

अथ स्निग्धतनुः सज्जसर्वोपकरणो बली ॥ १८ ॥

कृतस्वरत्ययनः स्निग्धरसान्नप्रतिभोजितः ।

अभितापातपस्विन्नो जानूदासनसंस्थितः ॥ १९ ॥

मृदुपद्मात्तकेशान्तो जानुस्थापितकूर्परः ।

मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये गाढं निपीडयेत् ॥ २० ॥

दन्तप्रपीडनोत्कासगंडाध्मानानि चाचरेत् ।

पृष्ठतो यन्त्रयेच्चैनं वस्त्रमावेष्टयन्नरः ॥ २१ ॥

कन्धरायां परिशिष्य न्यस्यान्तर्वामतर्जनीम् ।

एषोऽन्तर्मुखवर्जानां सिराणां यन्त्रणे विधिः ॥ २२ ॥

अथेति मङ्गले आनन्तर्ये वा । स्निग्धा तनुर्यस्य सः स्निग्धतनुः ।

तथा सज्जानि प्रगुणानि उपकरणानि पिचुल्लोतपत्रमूत्रवेणिकागारधूमलवणक्षौम-
मपीव्यजनघृततैलशीतोष्णकटाहोष्णोदककटाहपीठशयनादीनि यस्य सः सज्ज-
सर्वोपकरणः । तथा बली पुष्टः । तथा कृतं स्वरत्ययनं बलिमङ्गलहोमादिकं

• क्रोष्टुकशीर्षके च विशेषेण गुल्फस्योर्ध्वं चतुरङ्गुले विध्येत् ।

यस्य स कृतस्वस्त्ययनः । तथा व्याधिवलसात्स्याद्यपेक्षया स्निग्धरसयुक्ते-
 नात्रेन प्रतिभोजितः । प्रतिभोजनमिति क्रियासुद्दिश्य भोजनम् । अथवा
 स्निग्धरसान्नप्रतीति पृथक्वादम् । 'सुप्प्रतिना मात्रार्थे' (२-१-९) इत्यव्ययी-
 भावसमासः । स्निग्धरसान्नं मात्रया भोजित इत्यर्थः । अमितापश्चात्तपश्च ताभ्यां
 स्निग्धः । तथा जानुतुल्यमुच्चमासनं तत्र संस्थितः । तथा मृदुना सूक्ष्म-
 पट्टेनात्तो गृहीतः केशान्तो यस्य स एवम् । तथा जानुनि स्थापितः
 कूर्परः येन स एवं तथा । आतुरो मुष्टिभ्यां वस्त्रगर्भाभ्यां मन्ये अतिशयेन
 पीडयेत् । दक्षिणेन मुष्टिना दक्षिणां मन्यां वामेन वामां पीडयेत् । तथा
 दन्तप्रपीडनाद्याचरेत् । अन्यश्च नरः पुरुष एवमातुरं पृष्ठतः पृष्ठदेशे आतुर-
 ग्रीवायां वस्त्रमावेष्टयन् यन्त्रयेत् । कथं—आतुरग्रीवायां वस्त्रं परिक्षिप्य
 तथा अन्तर्मध्ये वामतर्जनीं न्यस्य आतुरकृकाटिकाया वस्त्रस्य च मध्ये
 आत्मीयां प्रदेशिनीमङ्गुलिं कृत्वा यन्त्रयेदित्यर्थः । अन्तर्मुखवर्जानां सिराणां
 यन्त्रणे एष विधिरेतद् विधानं प्रकार इत्यर्थः । अन्तर्मुखं जिह्वादन्तावि-
 वर्ज्यानामित्यपपाठः । यन्त्रणप्रयोजनं सिराव्यक्तिः शोणितस्य सुखागमनं च ।
 उक्तं च—“तत्र वेध्यसिरं पुरुषं प्रत्यादित्यमुखमरविमात्रोच्छ्रिते निवेश्यासने
 सवभोरकुक्षितयोर्निवेशितकोर्परसन्धिद्वयस्य उभयहस्तावन्तर्गूढाङ्गुष्ठौ कृतमुष्टी
 मन्ययोः स्थापयित्वा यन्त्रशाटकेन ग्रीवामुष्टी परिक्षिप्यान्येन पश्चात् स्थितेन
 पुरुषेण वामहस्तप्रदेशिनीमन्तरीकृत्य दक्षिणहस्तेन शाटकद्वयान्तं ग्राहयित्वा
 ततो वैद्यो ब्रूयात् सिरोत्थापनार्थमस्रस्त्रावणार्थं च प्राणेन पीडयेति । कर्मपुरुष-
 मातुरं च मुखे वातं पूरयित्वा स्थापयेति । एष उत्तमाङ्गगतानां मुखवर्जानां
 सिराणां वेधे यन्त्रविधिः” इत्यादि ॥ १८—२२ ॥

ततो मध्यमयाङ्गुल्या वैद्योऽङ्गुष्ठविमुक्तया ।

ताडयेदुत्थितां ज्ञात्वा स्पर्शाङ्गुष्ठप्रपीडनैः ॥ २३ ॥

कुठार्या लक्षयेन्मध्ये वामहस्तगृहीतया ।

फलोद्देशे सुनिष्कम्पं सिरां तद्वच्च मोक्षयेत् ॥ २४ ॥

ताडयन्पीडयेच्चैनां विध्येद्ब्रीहिमुखेन तु ।

अङ्गुष्ठेनोन्नमय्याग्रे नासिकामुपनासिकाम् ॥ २५ ॥

ततो यन्त्रणादनन्तरं वैद्योऽङ्गुष्ठविमुक्तया अङ्गुष्ठविष्टवधया मध्यमा-
 ङ्गुल्या ताडयेत् । स्पर्शेन वाङ्गुष्ठपीडनैर्वोत्थितां ज्ञात्वा ऊर्ध्वदण्डया सिराया

मध्ये न्यस्य वामहस्तेन गृहीतया कुठार्या सिरां लक्षयेत् । हाटकोऽप्याह—
“सम्यगुत्थितां सिरां स्पर्शमात्रात् किञ्चिदुत्थितामङ्गुष्ठोदरनिष्पीडनैर्गूढबलत्वं
च्छन्नामुन्नमितां ज्ञात्वा वामहस्तेनोर्ध्वदण्डं गृहीतया कुठार्या मध्ये सिरां
लक्षयेत्” इति । तद्वच्च मोक्षयेद् यथैव लक्षयेत् तथैवैनां लक्षितां सिरां
मध्यमाङ्गुल्या ताडयेत् । अङ्गुष्ठोदरेण वा निष्पीडयेदिति अङ्गुष्ठेन । नासिका-
मग्रे उन्नमय्य उपनासिकां सिरां व्रीहिमुखेन विध्येत् । अरुणदत्तस्त्वा-
ह—“तद्वच्च मोक्षयेत् यथैव लक्षयेत् तथैवेत्यर्थः” इति । ताडयन्नित्यादि ।
व्रीहिमुखेन पुनस्ताडयन् व्यथयन् तथाङ्गुष्ठादिना पीडयन् एनां कुठारिकाविषयां
सिरां विध्येत् । ननु, कुठारिकाविषये कसं व्रीहिवक्रस्य प्रयोगः । यतः “अप-
वादविषयं परिहृत्योत्सर्गाः प्रवर्तन्ते” इति न्यायः । व्रीहिवक्रस्य सामान्येन
प्रयोगोऽनुज्ञातः । तथा चाह—

‘व्रीहिवक्रं प्रयोज्यं च तत्सिरोदरयोर्व्यधेः’ ॥ इति ॥

कुठार्याः पुनः विशेषोऽभिहितः । “तयोर्ध्वदण्डया विध्येदुपर्यस्मां
सिरां सिराम्” इति । तस्मादयुक्तमेतत् । अत्रोच्यते ज्ञापकम् । कुठारिका-
विषये व्रीहिवक्रस्य प्रयोगो न्याय्य एव । यदयमाचार्यो वक्ष्यति—

“मांसले निक्षिपेद् देशे व्रीक्षासं व्रीहिमात्रकम्” ॥ इति ॥

अनेन हि वचनेन ग्रन्थकार इदं प्रत्यपादयत् । बहुमासे शरीरावयवे व्रीहि-
मुखं व्रीहिमात्रं निक्षेप्यम् । अन्यत्र त्वाशयानुरोधेन व्रीहिवक्रस्य प्रयोगः
कार्य इति । अनेनैवाभिप्रायेण शास्त्रकृता ‘प्रमाणपरिमाणाभ्यां संख्यायाश्चापि
संशये । मात्रा च वक्तव्यः’ इत्यनेन मात्रकमिति कृतम् । अन्यथा स्पष्टं कृत्वा
‘व्रीहिप्रमाणं व्रीक्षासं मांसले निक्षिपेद् व्यधे’ इति पाठं कुर्यात् । तस्माद्
युक्तमुक्तं व्रीहिमुखं कुठारिकाविषयेऽपि प्रयोज्यम्’ इति । अन्ये त्वेवं
वदन्ति—“कुठार्या वेधप्रकारे प्रोच्यमाने लाघविकः सन् ग्रन्थकारो व्रीहि-
मुखवेधप्रकारमपि प्रोक्तवान् इति । अङ्गुष्ठेत्यादि । अग्रे नासिकां अग्रे नासिका ।
“सप्तमी—” (२-१-४०) इति योगविभागात् समासः । “अप्रविषयां
नासिकामङ्गुष्ठेनोन्नमय्य ततो व्रीहिमुखेन उपनासिकां नासिकासन्नदेशस्थां सिरां
विध्येत्” इत्यरुणदत्तोक्तिः ॥ २३—२५ ॥

अभ्युन्नतविदष्टाग्रजिह्वाधस्तदाश्रयाम् ।

यन्त्रयेस्तनयोर्ध्वं ग्रीवाश्रितसिराव्यधे ॥ २६ ॥

पाषाणगर्भहस्तस्य जानुस्थे प्रसृते भुजे ।

कुक्षेरारभ्य मृदिते विध्येद्वह्नीध्वं पटुके ॥ २७ ॥

अभ्युन्नतेत्यादि । अग्निमुत्प्रेक्ष्यनोक्तता उपरि ताडुवृक्षं नीता तथा-
विशेषेण दन्तेदष्टा अग्रं गिरा येनासौ अभ्युन्नतविदष्टाग्रजिह्वा । तस्याधः
प्रकृतत्वाज्जिह्वाया एवावस्तात् तदाश्रया सिरां विध्येत् । तदित्यनेन जिह्वाधः
परामृश्यते । जिह्वाध आश्रयो मर्याः सिरायास्ताम् । हाटकस्त्वाद—
“जिह्वास्मदष्टाग्रस्य ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य गच्छेत्तत्वाधस्तात् तदाश्रयां जिह्वाश्रयां
सिरां ग्रीहिमुखेन विध्येत्” इति । ग्रीवाश्रितानां सिराणां व्यधे स्तनयो-
र्ध्वं यन्त्रयेत् वासता वेधयेत् । पाषाणगर्भो हस्तौ यस्य नरस्य तस्य
पाषाणगर्भहस्तस्य हस्ततलयोः स्थितपाषाणस्येत्यर्थः । भुजे जानुस्थे जानु-
पृष्ठस्थिते प्रसृते प्रसारिते सति । अत्र भुज इत्येकवचनमनिवक्षितं, द्वावपि
भुजौ गृह्येते । कुक्षेरारभ्य यावद्ग्रीवा तावन्मृदिते पीडिते तस्मिन् ग्रीवा-
श्रितसिराव्यधार्हे अङ्गे । तथा बद्धः ऊर्ध्वं पटुको यस्मिन् तस्मिन् विध्येत् ।
प्रकृतत्वात् सिरां विध्येदिति ॥ २६—२७ ॥

हस्तयोः सिराविधिं शृणु—

विध्येद्दस्तसिरां बाहावनाकुञ्चितकूर्परे ।

बध्वा मुखोपविष्टस्य मुष्टिमकुप्टगाणिणम् ॥ २८ ॥

ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशाच्च पादिकां चतुरङ्गुले ।

विध्येदालम्बमानस्य बाहुभ्यां पाश्र्वयोः सिराम् ॥ २९ ॥

प्रहृष्टे मेहने जङ्घासिरां जानुन्यकुञ्चिते ।

पादे तु सुस्थितेऽधस्ताजानुसन्धेर्निपीडिते ॥ ३० ॥

गाढं कराभ्यामागुलफं चरणे तस्य चोपरि ।

द्वितीये कुञ्चिते किञ्चिदारुढे हस्तवत्ततः ॥ ३१ ॥

बध्वा विध्येत्सिरामित्थमनुक्तेष्वपि कल्पयेत् ।

तेषु तेषु प्रदेशेषु तत्तद्यन्त्रप्रपायवित् ॥ ३२ ॥

हस्तसिरां विध्येत् । अने, बाहौ को अनाकुञ्चितकूर्परे अनाकुञ्चितः
प्रसारितः कूर्परो यस्य बाहोस्तस्मिन् । तस्म मुखोपविष्टस्य मुखालीकस्य ।

तथा मुष्टिं बध्वा । किं यत्तुम्, गङ्गागुणार्तिणां गङ्गाकुलमुष्टिं निबध्नेत्यर्थः ।
 तथा वेध्यप्रदेशाद् वेध्यस्थानादुपरि चतुरङ्गुले चतुरङ्गुलपरिमाणे
 स्थाने पट्टिकां प्लोतायन्वत्तमां बध्वा विधेत् । मुष्टिशब्दस्योभयकिञ्चत्वाद्
 गर्भिणीमिति वा पाठः । चरणाद् बध्नेत्यनुवर्तते । ननु 'बद्धोर्ध्वपट्टके' इति
 प्रोक्तत्वात् पुनः पट्टिकावन्वविधानं पुनरुक्तमिति चेत् । पूर्वत्र सामान्येन
 विधानम् । अत्र हस्तसिरावेधे बध्नायन्वत्तमचतुरङ्गुलपरिमाणे कर्तव्य इति विशेष-
 णविधानात् पुनरुक्तिः । बाहुभ्यामालम्ब्यमानस्यावच्छिन्नं वस्तु भुजाभ्या-
 मातजतः पार्श्वयोः सिरां विधेत् । हाटकोऽपि—“बाहुभ्यां वृक्षशाला-
 दिफलवत्त्वमानस्य पार्श्वसिरां विधेत्” इत्याह । मेहने मेहे प्रहृष्टे स्तब्धे
 सति तदाश्रितां सिरां विधेत् । जानुन्यकुञ्चिते स्पष्टे स्थिते सति जङ्घायां
 सिरां विधेत् । “पादे स्त्रित्यादिना पादमिराज्यधविधिः” इत्यरुणदत्तः ।
 सुखं कृत्वा भूम्यादिदेशे स्थिते पादे सति पादसिरां विधेत् । हाटकोऽपि—
 “भूम्यामेकपादे सुस्थिते” इत्याह । तथा जानुसन्धेरधस्तादागुलं गुल्फं
 यावत्कराभ्यां गाढं कृत्वा निपीडिते सति तस्य चरणस्योपरि द्वितीये
 चरणे ईषत्कुञ्चिते कृत्वा आरूढे सति हस्तवदिति वेध्यस्थानादुपरि चतुरङ्गुले
 पट्टिकां बध्वा सिरां विधेत् । ‘जङ्घासिराया’ । इत्यादिना पादसिरामित्यन्ये ।
 विश्वभीगृध्रस्योरपच्यां जा गघा उर्ध्वनाद जङ्घेत्यादिना पादसिरैव प्रोच्यत इति
 मन्यामहे । कुत्र दृष्टमिति चेत् एवमुक्तं तन्त्रोक्तं—“गृध्रसीविश्वभ्यो-
 राकुञ्चितजानुकूर्मस्य, प्रोणिपृथक्कृत्वा शिरासि पृष्ठस्यावाकशिरस्को विष्टस्य,
 स्फुजितपृष्ठस्य विधेत् । जङ्घास्यो प्रसारितशिरस्कस्थोनामितशिरस्कस्य
 स्फुजितदेहस्य बाहुभ्यामवलम्ब्यमानस्य पार्श्वयोः अग्रनामितमेहस्य मेढूमूलान्य
 विदष्टजिह्वस्याधो जिह्वायाः अन्तर्भागानन्य ताडयति दन्तमूले च” इत्यादि ।
 अत्रारुणदत्तवचनमेव त्रिपश्चिन्मनाप्रसारितपरिमिति केचित् । यतो जानुशब्देन
 जङ्घा न प्रोच्यते । तथैव पादावयवमूला गङ्गायाः प्रपादावयो न प्रोच्यन्ते ।
 तस्माज्जङ्घासिरेत्युक्ते गृध्रसीविश्वभ्यादिषु येषां सिराः प्रोच्यन्ते । पादे तु
 सुस्थित इत्यादिना शीर्षादिषु पाददाहादिषु येषां प्रोच्यन्ते इति । अत्रि-
 चरणपादाः परस्परवाचकाश्चेति । यत्तुक्तं समासतन्त्रविरोध इति, तदपि प्रायशो
 न वृषकम् । यतोऽवनामितमेहस्य मेढ इति शास्त्रादरे प्रोक्तम् । प्रहृष्टे मेहने
 इत्यत्र प्रोक्तम् । तस्माज्जानुन्यकुञ्चिते यथाशक्ति सति सिराः पदवर्त्यन्ते

तथा स्थिते सतीत्येतावदेवात्र सकल्प्यम् । अत्रास्मद्गुरवस्त्वेवमब्रुवन् —
 'पाषाणगर्भहस्तस्य पुरुषस्य भुजे कुक्षेरारभ्य मृदिते नदोर्ध्वपट्टके सिरां विध्येत् ।
 अत्र भुजशब्देन कूर्परमनुमीयते । कुक्षेरारभ्य मृदित इति प्रोक्तत्वात् । मतो
 वक्ष्यति सूत्रकारः प्रीहोदरे — "वामबाहौ तु मोक्तव्या कूर्पराम्यन्तरे सिराम्"
 इति । विध्येदस्तसिरामित्यादिना प्रकोष्ठादिसिरायन्त्रणविधिरिति । जङ्घा-
 सिराम्यामित्यादिना नन्वा विध्येत् सिरामित्यन्तेन जङ्घासिरायन्त्रणविधिः' इति ।
 इत्थमनेन प्रकारेण यन्त्रलक्षणोद्देशेनानुक्तमपि यन्त्रं तदुद्देशमाहात्म्यात् क्रिया-
 सौकर्यार्थं तेषु तेषु अनुक्तेषु प्रपदादिषु प्रदेशेषु शरीरावयवेषु स्वबुद्ध्या
 तत्तद् यन्त्रं यन्त्राणां यथायोगं कल्पयेत् उपायज्ञो वैद्यः । प्रदेशानुसारेण यन्त्र-
 वेदित्यर्थः । कुत्रचिदूर्ध्वबन्धनं कुत्रचिदधोबन्धनं कुत्रचिदुचितस्थाने बन्धनं
 कुत्रचिदुत्तरङ्गुले कुत्रचिदुत्तरमनं कुत्रचिद् विनमनं कुत्रचिदायमनं इत्यादि ।
 आकुक्षनप्रसारणादयोऽप्येवमेव परिकल्पनीयाः । सर्वथोभयत्र बन्धनं क्वचिदपि
 न दृष्टपूर्वं श्रुतपूर्वं च । यत्स्वरूपदत्तहृद्याकाराभ्यां प्रोक्तं, तद् बुधैश्चिन्त्यम्
 ॥ २८—३२ ॥

प्रदेशविशेषेण शस्त्रविशेषेणोपयोगं दर्शयति—

मांसले निक्षिपेद्देशे व्रीह्यास्यं व्रीहिमात्रकम् ।

यवार्धमस्थनामुपरि सिरां विध्यन्कुठारिकाम् ॥ ३३ ॥

मांसल इत्यादि । मांसलं शरीरावयवे व्रीहिमुखं शस्त्रं व्रीहिप्रमाणं
 निक्षिपेत् । अस्थनामुपरि यवार्धमात्रं कुठारिकां निक्षिपेत् । किं कुर्वन्,
 सिरां विध्यन् ।

‘यवार्धमस्थनामुपरि सिरां विध्येत् कुठारया’ ।

इति वा पाठः । यवार्धमात्रमस्थनामुपरि सिरां कुठारिकया विध्येत् । सर्वत्र
 पानुत्तानमनवगादमृज्वसहोर्णं मर्माद्यनुपधाति सर्वसिरामध्ये शस्त्रमाशु पातयेत् ॥

सम्यग् योगादिलक्षणमाह —

सम्यग्विद्धा सवेद्धासं यन्त्रे मुक्ते तु न सवेत् ।

अल्पकालं बह्व्यल्पं दुर्विद्धां तैलचूर्णनैः ॥ ३४ ॥

सशब्दमतिविद्धा तु सवेद् दुःखेन धार्यते ।

प्रीमूर्त्तायन्त्रशैथिल्यकृण्ठशस्त्रातिवृत्तयः ॥ ३५ ॥

क्षामत्ववेगितास्वेतु रक्तस्यासृतिहेतवः ।

सम्यग् विद्वेत्यादे । सम्यग् विद्धा सिरा धारां सवेत् । यन्त्रे
मुक्ते सति न सवेत् । 'सम्यग् विद्धे संबद्धाराम' इति वा पाठः ।
'सम्यग् विद्धे सति धारां सवेत्' इत्यङ्गमादत्तः । अल्पं विद्धा सती सिरा
सोककालं बहति । अल्पं विद्धे सतीति वा । दुर्विद्धा असम्यग् विद्धा सिरा
तेज्युक्तैश्चूर्णनैः चूर्णनिक्षेपैः सवेत् । 'दुर्विद्धा तैलचूर्णनैरत्यक्कामरूपं
बहति' इत्येकं । दुर्वेधास्तु बहुता जायन्ते । वेधदोषाच्छब्दोपादात्तदोषाद्
यन्त्रदोषात् कालदोषाच्च । तत्र प्रतीकार उक्तः । उक्तं न मातृकिना—

“अदेशे वा सिरा विद्धा सूक्ष्मा वा मातृकेन वा ।

शस्त्रेण वाणुना विद्धा विद्धा बाष्पप्रमाणतः ॥

मांसावृता वा सूक्ष्मा वा प्रच्छन्ना वापि मेदमा ।

अतिबद्धाप्यबद्धा वा सिरा रक्तं न मुञ्चति ॥

अदेशविद्धां निज्ञाय देशे विध्येत्सिरां भिषक् ।

विद्धां सूक्ष्मेण शस्त्रेण प्रमाणस्थेन वेधयेत् ॥

अप्रमाणेन वा विद्धा तां प्रमाणेन वेधयेत् ।

मांसावृतायाः शस्त्रेण वेधान्मांसं विनिर्हरेत् ॥

सूक्ष्मां विद्धां तु निज्ञाय विध्येत् स्थूलतरां भिषक् ।

ज्ञात्वा तु मेदःप्रच्छन्नां लज्जेनानुत्तरेत् ॥

अतिविद्धां प्रशिथिलां कुर्यादवमम्बुक सवेत् ।

युक्त्या त्वचद्धां बध्नीयात् तथा सवेति शोणितम् ॥”

इति । अतिविद्धा तु सिरा सशब्दं सवेत् । दुःखेन कृच्छ्रेण धार्यते ।
भीमूर्च्छादयो रक्तस्यास्रवणहेतवः रक्तस्तम्भनाः । मूर्च्छा मोहस्तमसीव प्रवेशः ।
यन्त्रशैथिल्यमगाढं कृत्वा यन्त्रणम् । तथा कुण्ठशस्त्रम् । तथा अतितृप्ति-
रतिसौहित्यमतिमात्राशित्वमित्यर्थः । क्षामत्वं दुर्बलत्वम् । वेगिता सञ्जात-
वेगतम् । 'मूर्त्रितोच्चारितत्वं वेगित्वम्' इति हाटकः । अस्वेदः स्वेदायोगः ।
सम्यग् विद्वेऽप्येते रुधिरस्यासृतिहेतवः । ततो रक्तसृतावेने परिहार्यौ ॥

पूर्वोक्तं तैलचूर्णमाह—

असम्यगस्ते सवेति नेल्लव्योपनिशानतः ॥ ३६ ॥

सागारभूमलवणतैलैर्दिद्यात्सिरामुखम् ।

सम्यक्प्रवृत्ते कोष्णेन तैलेन लवणेन च ॥ ३७ ॥

असम्यगस्य हत्यादि । असम्यगस्य स्रवति विद्वद्भादिभिः सिरावदन्
दिद्यात् प्रलेपयेत् अवचूर्णयेत् । एवं साधु वहति । सम्यक् प्रवृत्तेऽपि रक्ते
कफानिलोपशमनरक्ताविच्छेदनार्थं सिरामुखं कोष्णाभ्यां तैललवणाभ्यां दिद्यात् ।
उष्णलवणतैलविन्दुभिः सिरामुखं सिद्धेदित्यर्थः ॥ ३७ ॥

अग्रे स्रवति दुष्टासं कुसुम्भादिव पीतिका ।

सम्यक्प्रवृत्त्यै स्वयं तिष्ठेच्छुद्धं तदिति नाहरेत् ॥ ३८ ॥

यन्त्रं विमुच्य मूर्च्छायां वीजिते व्यजनैः पुनः ।

स्नावयेन्मूर्च्छति पुनस्त्वपरेद्युस्त्यहेऽपि वा ॥ ३९ ॥

अग्र इत्यादि । दुष्टादुष्टरक्तादेकलोलीभूतादग्रे प्रथमं दुष्टासं स्रवति
कुसुम्भादिव पीतिका मथा रागपीतिकामिश्रीभूतात् कुसुम्मादग्रे पीतिका
स्रवति तद्वदिति ।

अग्रमहणात् पश्चाद्दुष्टमपि रक्तं स्रवत्येवाह—

सम्यक् यथावत् प्रसृत्य स्वयं यत्नेन विना तिष्ठेत् न श्रेयः । शुद्धं
तदिति ज्ञात्वा नाहरेत् न स्नावयेत् , जीवितहेतुत्वात् । सम्यग् रक्ते स्रवति
मूर्च्छायां सत्यां यन्त्रं विमुच्य व्यजनैर्वीजिते समाश्वस्ते नरं सति पुनरसं
स्नावयेत् । पुनरपि मूर्च्छत्यातुरं अशुद्धमपि रक्तं तस्मिन्नहनि न स्नावयेत् ।
तर्हि कदा स्नावयेदित्याह । अपरेद्युस्त्यहेऽपि वा तृतीयेऽदि
वा स्नावयेत् ॥ ३८, ३९ ॥

वाताच्छयावारुणं रूक्षं वेगसाध्यच्छेदनिलम् ।

पित्तात्पीतासितं विस्त्रमस्कन्तौष्ण्यात्सचन्द्रकम् ॥ ४० ॥

कफास्निग्धमसृक्पाण्डु तंतुमत्पिच्छिलं धनम् ।

संसृष्टलिङ्गं संसर्गात् त्रिदोषं मलिनाविलम् ॥ ४१ ॥

वातादित्यादि । वाताद् रक्तं श्यावादिलक्षणं स्यात् । अस्कन्दि
मस्त्यानम् । उष्णत्वात् सचन्द्रकं च । चन्द्रकं वर्धाम् । कफात् स्निग्धावि

रक्तं रक्तं स्यात् । संसर्गाद् दोषाणां समुपलक्षणं स्यात् । त्रिदोष रक्तं
मलिनं कलुषम् । तथा आविलमत्यन्तधनम् । एतच्च दोषत्रयसंसर्गलक्षणादधिकं
लक्षणं मन्तव्यम् । न स्वेतावरेव त्रिदोषलक्षणम् ॥ ४०-४१ ॥

वातवृद्धरक्तदर्शनं तावत्साध्यं न वेत्याह —

अशुद्धौ बलिनोऽप्यसं न प्रस्थान्सावयेत्परम् ।

अतिमृता हि मृत्युः स्याद् दारुणा वा चलामयाः ॥ ४२ ॥

तत्राऽभ्यङ्गरसक्षाररक्तपानानि भेषजम् ।

सुते रक्ते शनैर्यन्त्रमपनीयं हिमांशुना ॥ ४३ ॥

प्रक्षाल्य तैलप्लोताक्तं बन्धनीयं सिरामुखम् ।

अशुद्धं सावयेद् भूयः सायमह्यपरेऽपि वा ॥ ४४ ॥

स्नेहोपस्कृतदेहस्य पक्षाद्वा भृशदूषितम् ।

अशुद्धमित्यादि । अशुद्धमसं बलवतोऽपि किं पुनरबलिनः प्रस्थात्
परमधिकं न सावयेत् । कस्मादित्याह — अतिसावे हि रक्तस्य मृत्युः
स्यात् । दारुणाः कृच्छ्रा वातरोगा अपतानकादयः स्युः । तत्र रक्ताति-
सृतावभ्यङ्गादीनि भेषजम् । प्रस्थात् परमिति सार्धत्रयोदशपलं प्रस्थं वेद्यम् ।
रुधिरं प्रस्थशब्दो न षोडशपलवचनः । उक्तं च तन्त्रान्तरे—

“वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ।

सार्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ” ॥ इति ॥

सुते रक्ते सति यन्त्रं शनैर्न सहसा अपनीयं विमुच्य सिरामुखं
शीतोदकेन प्रक्षाल्य तैलप्लोतं तैलयुक्तं चेलखण्डनं तेनाक्तं पश्चात् बन्ध-
नीयं बन्धीयात् । प्लोतम् (Plaster) अशुद्धं तु रक्ते वातादिदुष्टरुधिरलक्षणेर्दुष्टं
शाल्वा भूयः पुनः सावयेत् । कदा, सायमपराह्णे रुग्णिन्नेव विने अथवा
अपरेऽह्नि वा द्वितीयेऽह्नि । अथवा स्नेहेनोपस्कृतो भावितो देहो यस्य तस्य ।
भृशं दूषितमतिशयेन दुष्टं पक्षादूर्ध्वं पुनः सावयेत् ॥ ४२-४४ ॥

एवं दुष्टं रक्तं यथायोगं सायमह्यपरे वा पक्षादूर्ध्वं वा प्रस्थपरिमाणमेव सावयेत् न
पक्षोऽधिकमिति पञ्चसु तौ पक्षः इत्युक्तत्वात् रक्षणार्थं रक्तं स्तोत्रि ॥ ४२-४४ ॥

किञ्चिद्विशेषे दुष्टास्ते नैव रोगोऽतिवर्तते ॥ ४५ ॥

सशेषमप्यतो धार्य नास्यातिमृतिमाचरेत् ।

किञ्चिदित्यादि । अरुणदत्तोऽपि— “किञ्चिच्छेषं दुष्टं रक्तं स्थापयेदुत सर्वं स्थापयेदिति संशयापनोदामिदमाह” इत्याह । हि यस्मात् किञ्चिच्छेषे दुष्टरक्ते नैव रोगो दुष्टरक्तोद्भवो व्याधिरतिवर्तते क्रियापथमतिक्रम्य मार्गान्तरमसौ नायाति अतो दुष्टमपि रक्तं सशेषं धार्यम् । नास्य रक्तस्यातिमृतिमाचरेत् प्राणायतनत्वात् । सौश्रुतेऽप्यध्यगीष्ट—

“सशेषं दुष्टरुधिरमपि कुर्याद् विचक्षणः ।

न चातिप्रसृतिं कुर्याच्छेषं संशमनैर्जयेत्” ॥ इति ॥

अथ किञ्चिच्छेषं रक्तमुपेक्षणार्थं उक्तं प्रतिक्रिया तत्र काचित् कार्येत्याह—

हरेच्छृङ्गादिभिः शेषं प्रसादमथवा नयेत् ॥ ४६ ॥

शीतोपचारपित्तासृक्रियाशुद्धिविशेषणैः ।

दुष्टं रक्तमनुद्रिक्तमेवमेव प्रसादयेत् ॥ ४७ ॥

रक्ते त्वतिष्ठति क्षिप्रं स्तम्भनीमाचरोत्क्रियाम् ।

हरेदित्यादि । सुतशेषं दुष्टरक्तं किञ्चित्कालेऽतीते शृङ्गालादुचटिकादिभिः हरेत् न तु सिरया । अथवा शीतोपचारेण पित्तासृक्क्रियया शुद्ध्या च । “(शुद्ध्या)वमनविरेचनरूपया” “वमनादिरूपया” इत्यरुणदत्तः । विशेषणेन लङ्घनरूपेण तद् दुष्टं रुधिरं प्रसादं नयेत् । कलुषतामपसृज्य तस्य प्रसक्तत्वमुपपादयेत् । किञ्चिद्दुष्टे रक्ते एवं कार्यम् । मृशदुष्टे श्लिष्टे रक्ते मासमात्रं स्नेहादिरूपचर्यं पुनश्च विध्येत् । पूर्वमेव बहु वा साव्यमाशुद्धरक्तदर्शनात् । भागमो हि—

“बलवत्यातुरे व्याधौ च दुष्टे च रक्ते महति चाशये बहु साव्यम् । एकास्मिन् वा विपरीते नावसेकेनापि रक्तं शुध्येत् । ततो विरमेत् । शुद्धरक्तदर्शनादूर्ध्वमवसेचनं महादोषः” इति । यदि पुनरस्य व्याधेरनुपशान्तिः स्यात् तमन्येनोपक्रमेण वातायनुरोधेनोपक्रमेत् । कस्मात्, रक्तजस्यापि रोगस्य दोषपारतन्त्र्यात् । किञ्च रक्तस्यापि दोषपारतन्त्र्यात् यदा दोषाः स्वप्रमाणस्था रक्ते दृश्यन्ति तदा तद्व्यातिद्वन्द्विभिः शीतोष्णादिभिर्दोषान् विकारांश्च निर्वर्त-

येत् । यदा पुंक्ष्मं रक्तमाश्रित्य दुष्टिं विकारं च कुर्वन्ति तदा रक्तव्रणम् । यथा-
स्थिमांसच्छेदः । ननु दुष्टरक्तस्य व्रणं क्रियते तदानिलकोपो भावी । उच्यते ।
अतिमात्रोदितं रक्तमन्तरेणावसेकं न शक्यमुच्छेत्तुम् । ततो न जात्वाबाधानि-
वृत्तिः । तदवसेकात् कुपितः पवनोऽन्येनोपक्रमेण शक्यः परिहर्तुमिति । न तु
केवलं स्तुतशेषं दुष्टरुधिरं शीतोपचारादिभिः प्रसादयेत् । यावदनुद्रिक्तमप्रवृद्धमपि
दुष्टं रुधिरमेवमनेनैव शीतोपचारादिना प्रसादयेत् । न तु तत्सिरान्यधादिना
निर्हरेत् । अनुद्रिक्तरक्तनिर्हरणस्य सापेक्षत्वात् । रक्ते त्वतिष्ठति स्थितिमरु-
भमाने त्वरितमेव स्तम्भनीं वक्ष्यमाणां क्रियामाचरेत् कुर्यात् । रक्तस्य प्रा-
प्यतनत्वात् ॥

तदेव स्तम्भनमाह—

लोध्रप्रियङ्गुपुत्तमाषयष्ट्याह्वैरिक्तैः ॥ ४८ ॥

मृत्कपालांजनक्षौममपीक्षीरित्वगुहुरैः ।

विचूर्णयेद्द्रवणमुखं पञ्चकादिं हिमं पिबेत् ॥ ४९ ॥

तामेव वा सिरां विध्येद्यधात्तस्मादनन्तरम् ।

सिरामुखं च त्वरितं दहेत्तप्तशलाकया ॥ ५० ॥

लोध्रेत्यादि । लोध्रादिभिः सिराव्रणमुखमवचूर्णयेत् । पञ्चकादिं हिमं
शीतकषायं पिबेत् । हाटकोऽपि — “पञ्चकादिभिर्मिश्रितकषायं पिबेत्” इत्याह ।
तामेव प्राग् विद्धां सिरां तस्मात् प्राग्व्यधादनन्तरमव्यवहितं विध्येत् ।
अथवा सिराद्वारं क्षिप्रं कृत्वा अग्निना तप्तया शलाकया दहेत् । अग्निना
दहनं सिरासङ्कोचेन रक्तस्थापनाय ॥ ४८-५० ॥

रक्तव्रणादनन्तरं यद् विधेयं तदाह—

उन्मार्गगा यन्त्रनिपीडनेन

स्वस्थानमायांति पुनर्न यावत् ।

दोषाः प्रदुष्टा रुधिरं प्रपन्ना-

स्तावद्विताहारविहारभाक् स्यात् ॥ ५१ ॥

उन्मार्गगा इत्यादि । स्वमार्गादन्यमार्गगमनं उन्मार्गगमनं यन्त्रनिपी-
डनेनोन्मार्गगाः स्वमार्गमुल्लङ्घय मार्गान्तराश्रयेणोत्पथं प्रतिपन्नाः दोषाः प्रदु-
ष्टास्तथाविधा रक्तं प्रपन्नाः प्राप्ताः पुनर्यावत् स्वस्थानं नायान्ति स्वाभयं

न प्रतिपद्यन्ते तावद्विनाहारविहारभाक् स्याद् इति सम्बन्धः । विनाहारविहारो भजते इति, 'भजो ण्विः' (३-२-६२) इति ण्विः ॥ ५१ ॥

विनाहारं वाञ्छन्ति—

नात्युष्णशीतं लघु दीपनीयं

रक्तेऽपनीते हितमन्नपानम् ।

तदा शरीरं ह्यनवस्थितासू-

मग्निर्विशेषादिति रक्षणीयः ॥ ५२ ॥

रक्तेऽपनीते सावितेऽन्नपानं नात्युष्णशीतं हितम् । अत्युष्णं ह्यन्नपानं रक्तं प्रदूषयेत् । अतिशीतं त्वन्नपानमग्निं सादयेत् । तथा लघु स्वभावतो मात्रया संस्कारादिना वा । द्वाटकस्त्वाह—“रक्तेऽपनीतेऽत्युष्णमन्नमतिशीतं च पानं न हितम् । कुत इयमाशङ्का । उच्यते, आगमात् ‘उष्णमश्नीयात्’ इति ।

‘यदाहारगुणैः पानं विपरीतम् ।’

इति च । अतोऽस्य विधेः प्राप्तस्य प्रकर्षवत्त्वमपवर्तयति । तथा हि—अत्युष्णत्वाच्चाहारस्य स्वस्थानाच्चलितं रक्तं दुष्टिं यायात् । किञ्च ऊष्मवत्त्वपातोरमृजः क्षयादग्निमान्द्यमवश्यम्भावि । तस्मादग्निरक्षणाार्थं नातिशीतं पानं लघुदीपनीयं चान्नमुपयोजयेत् । अर्थः रक्तस्य बहिसंज्ञस्य पित्तस्य च रक्षणार्थ-मुष्णमशनं शीतं च पानमिष्यते । तथा लघुदीपनं चेति” इति । कुत एवंविधमन्नपानं हितमित्त्वाह । तदेत्यादि । यस्मादस्मिन् काले शरीरमनवस्थितं चलितवृत्ति रक्तं यस्य तदेवंभूतं भवति । तच्चासूक् शरीरस्याधारः रक्तस्य च पित्तं पित्तस्य च बहिः । तथा च वक्ष्यति “पित्तं बहिः” इति । तस्माद् विशेषान्महता यत्नेन अग्निः नात्युष्णशीतादिनाहारेण रक्षितव्यः । पण्डितस्त्वाह—‘तदा शरीरमनवस्थितासूक् अग्निर्विशेषादनवस्थितः तस्माद् रक्षितव्यः पुरुषः’ इति ॥ ५२ ॥

कृतसिराव्यथस्य पुरुषस्यान्मार्गगामिनां दोषार्णं स्वस्थानप्रतिपत्तौ कालो नावगम्यते च च निहतदुष्टरक्तः पुरुषो लक्षणे विना ज्ञायत इति द्वयस्यापि परिज्ञानार्थमाह—

प्रसन्नवर्णेन्द्रियमिन्द्रियार्था-

निच्छन्तमव्याहतपक्त्ववेगम् ।

मुखान्वितं पुष्टिबलोपपन्नं

विशुद्धरक्तं पुरुषं वदन्ति ॥ ५३ ॥

प्रसन्नेत्यादि । प्रसन्नानि वर्णश्च इन्द्रियाणि च यस्य तं प्रसन्नवर्णेन्द्रियम् । तथा इन्द्रियार्थान् शब्दादीन् स्वभावमिषेतान् इच्छन्तमभिलषन्तम् । तथा भव्याहतः पक्तुर्वेगः सामर्थ्यं यस्य तम् । तथा सुम्भान्वितमारोग्यो-
त्तप्रकृतिमापन्नम् । तथा पुष्टिवलाभ्यामुपपन्नं एवंविधं पुरुषं विशुद्धरक्तं
वदन्त्याचार्याः । शरीरस्य विशुद्धरक्तस्य लक्षणमुक्तं 'मधुरं लवणम्' इत्यादिना
विशुद्धलक्षणमभिहितमिति ॥ ५३ ॥

इति श्रीदासपण्डितविरचितायां हृदयबोधिकायां

सप्तविंशोऽध्यायः ॥

अथ अष्टाविंशोऽध्यायः ।

अथातः शल्याहरणविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

पूर्वाध्याये शल्यधर्मस्व रक्तस्य सकलशरीरव्यापिनोऽपि सिराभ्यन्तरो निर्हरणो-
पाय उक्तः । इहानीं प्रादेशिकस्य लोहादेः शल्यस्य लक्षणं निर्हरणोपायं । च प्रदर्शयितु-
मन्यापारम्भः । इत्याकारोऽप्याह —

“दुष्टे रक्ते हि तच्छल्यं तस्योक्तो हरेण विधिः ।

शल्यस्य चरकुन्तादेर्निर्हतिर्वर्ण्यतेऽधुना ॥”

इति । “दुष्टरक्तस्य शल्यत्वात् तदनन्तरं शल्याहरणविधिमाह” इति पाठ्यकारः । शल्यं
हिंसात्मकम् । उक्तं च —

“यत्किञ्चिदाबाधकरं तच्छल्यमिति कथ्यते ।”

इति । ‘शल हिंसात्मकम्’ इति धातोः निष्पन्नं रूपं शल्यमिति । तस्माल्लोहमयेष्वेव शल्य-
व्यवहारोऽत्र प्राचुर्येण निर्दिष्टः । विशल्यनार्थोत्पन्नत्वाल्लोहस्य । एवमश्रूयते हि —
“शानयानां हिंसनार्थं ब्रह्मणा सङ्गं लोहम्” इति ॥

वक्रजुतिर्यगूर्ध्वाधः शल्यानां पञ्चधा गतिः ।

वक्रेत्यादि । सुश्रुते चोक्तं — “शल आशुगमने” इति धातुस्तस्य
शल्यमिति रूपं भवति । सर्वशरीराबाधकरमिहोपदिश्यते शल्यमिति । तद्
द्विविधं शरीरमागन्तु चेति । शरीरा नखदन्तरोमाणि । धातवो मला दोषाश्च ।
जागन्तु शल्येष्विहाधिकारः लोहवेषु वृक्षशृङ्गास्थिमयेषु लोहेष्वपि दूरानुप्रवे-
शाच्छर एवाधिकृतः । स द्विविधः कर्णवान् श्लक्ष्णश्च । विविधवृक्षपत्रमुक्ताः”

इत्यादि । “वक्रादिभेदभिन्नानां शल्यानां पञ्च प्रकारा गतिर्गमनम् । कदा-
चिच्छल्यानि वक्रं कृत्वा तिर्यग्वा ऊर्ध्वं वा अधो वा गच्छन्ति । कदाचिद्भु-
ज्जु कृत्वा । एवमुभयथा तिर्यगूर्ध्वाधोभेदेन गमनाच्छल्यानां पञ्चधा गतिः” इत्य-
रुणदत्तोक्तिः । इद्याकारोऽप्येनमेवार्थे हृदि कृत्य सङ्घाविरोधेन व्याख्या-
कर्तुकामः पथेन प्रोवाच—

“तिर्यगूर्ध्वमधश्चेति शल्यानां त्रिविधा गतिः ।

प्रत्येकभुजुवकत्वाद् द्वैविध्यमपि युज्यते ॥

अतः शल्यगतेः पञ्चविधत्वमुपपद्यते ।”

इति । एवं प्रोक्ते षोढा गतिर्भवतीति मन्ममानास्त्वन्ये वक्रादिभेदेनैव पञ्चधा
गतिं ब्रुवते । विशिष्टस्यावयवैः कुटिलीभवनं कुटिला गतिः । ऋजु कृत्वा यत्
प्रवेशनं ऋज्वी गतिः । अङ्गे पार्श्वगमनं तिर्यग्गतिः । उच्चमाङ्गाभिमुखं ऊर्ध्वा
गतिः । पादाभिमुखा गतिरधोगतिरिति । पाठ्यकारस्त्वाह— “अत्र सङ्घा-
ग्रहणं परमतानिरासार्थम् । पतमानातां शल्यानां पञ्चधा गतिमप्याचक्षते तिर्य-
गूर्ध्वाधःशल्यानां गतिः पञ्चधा वक्रजुभेदेन सह” इति । हाटकोऽपि “वक्रा-
दिभेदेन शल्यानां पञ्चप्रकारा गतिः” इत्याह । वचनं हि — “सर्वशल्यानां
तु शरीरगतानां पञ्चविधो गतिविशेषो भवति । तद्यथा — ऊर्ध्वमधस्तिर्यग्भुज-
जुरिति । ते तु वेगक्षयात् प्रतिघाता त्वगादिषु व्रणवस्तुष्वेवावतिष्ठन्ते । धम-
निस्रोतोऽस्त्रिपेशीविवरप्रभृतिषु शरीरावयवेषु वा” इति । त्रिविधैव गतिः शल्यानां
तिर्यगूर्ध्वाधोभेदेन । एवं शरीरे त्रिधा गच्छतां शल्यानां वक्रमात्मानं कृत्वा
ऋजु वा कृत्वा गमनं सम्भवतीति उक्तं पञ्चधेति । अस्माकं तु सर्वथापि
व्याख्यायमाने सदोषता प्रतीयत इति मौनमेव शरणमित्यस्मद्गुरवः ।

अथालं इयं वेद्यमिच्छाह—

ध्यामं शोफं रुजावन्तं सवन्तं शोणितं बहुः ॥ १ ॥

अभ्युद्गतं बुद्बुदवत् पिटकोपचितं व्रणम् ।

भृदुमांसं विजानीयादन्तःशल्यं समासतः ॥ २ ॥

ध्याममित्यादि । एवंविधं व्रणं अन्तःशल्यं समासतः संक्षेपेन
जानीयात् । ध्यामं श्यामवर्णं तथा शोफरुजावन्तं तथा बहुशोणितं

१. ‘बहुः’ इति मुद्रिताद्याहृदयवाक्यः.

इति सामान्येनोपेक्षितस्य शतस्य लक्षणानाम्नाय त्वर्थादिगतस्य अन्त्यस्य अनुष्ठा-

44—

विशेषेण पुनस्त्वगगते शूल्ये शोफो भवति । कीदृशः, विवर्णः कठिनो रीषिश्च । मांसगते शूल्ये ओषध् स्यात् । सर्वाङ्गीणस्तीव्रोऽरतिमान् दाहश्च उच्यते इत्याहुः । हाटकसंवाह — “मांसगते शूल्ये चोषः स्यात् । सर्वाङ्गीण- स्तीव्रोऽरतिमान् बाह्व्योषः” । “चोषोऽसम्भ्रमानसंरग्मेण चूपणप्रतीतिः” इति पात्र्यकारः । तथा शोफो विवर्धते । तथा पीडनस्याक्षयत्वं पाकश्च । शूल्यमार्गो न रोहति रोहं न याति । येन शूल्यं प्रविष्टं तस्यानुपसरोह- स्यादित्यनम् । पेशीमध्ये गते शूल्ये मांसगतशूल्यं कक्षजं क्षयथुं वर्जयित्वा । सासावयवविशेषो दीर्घतन्त्राकृतिः पेशीस्थिरश्च्यते । पेशी (२००८७५०७५०७५०)

दोषकोपध्याभिधातश्च तावादी येषां त एवं तैः क्षोभः संरम्भः तस्माच्चलितं
जायते । अभिधातम् (७७७७७) । अत्रिग्रहणाद् भावनलङ्घनादीनां ग्रहणम् ॥

त्वगादि नष्टे शल्ये मिथ्यारूपत्वाददृश्यतां प्राप्ते क्षति शल्यपरिहानार्थं
मिदमाह ।

हाटकोऽपि—

‘त्वगादि नष्टे लक्षणमुक्तं प्रदेशादेषोपेतस्तु न जायते तद्विज्ञानार्थं त्वङ्मन
इत्यादि’ इत्याह ।

त्वङ्मनष्टं यत्र तत्र स्युरभ्यङ्गस्नेहमर्दनैः ॥ ११ ॥

रागरुदाहसंरम्भा यत्र चाऽऽज्यं विलीयते ।

आशु शुष्यति लोपो वा तत्स्थानं शल्यवद्भवेत् ॥ १२ ॥

मांसप्रणष्टं संशुभ्या कर्शनाच्छूलथतां गतम् ।

क्षोभाद्रागादिभिः शल्यं लक्ष्येत्तद्वदेव च ॥ १३ ॥

पेश्यस्थिसन्धिकोष्ठेषु नष्टं, आस्थि तु लक्ष्येत् ।

अस्त्रामंभ्यञ्जनस्वेदचन्दपीडनमर्दनैः ॥ १४ ॥

प्रसारणाकुञ्चनतः सन्धिनष्टं तथास्थिवत् ।

नष्टे स्नायुसिरास्रोतोधमनीष्वसमे पथि ॥ १५ ॥

अश्वयुक्तं रथं खण्डचक्रमारोप्य रोगिणम् ।

शीघ्रं नयेत्ततस्तस्य संरम्भाच्छल्यमादिशेत् ॥ १६ ॥

मर्मनष्टं पृथङ्मनोक्तं तेषां मांसादिसंश्रयात् ।

त्वगित्यादि । तत्र तेषु त्वगादिनष्टेषु शल्येषु मध्ये त्वङ्मनष्टं गूढं शल्यं
यत्र प्रदेशे स्यात् तत्र स्थानेऽभ्यङ्गादिभिः रागादयः स्युः । रागो लौहित्यम्
(७७७७७) । रुक् शूलम् (७७७७७) । संरम्भः क्षोभः । दाहः (७७७) । यत्र वा
घृतं स्नानं योजितं विलीयते तत् स्थानं शल्यवत् सशल्यं वदेत् । अथवा
लेपध्वन्दनादिना दत्तो यत्राश्वेन शुष्यति तत्स्थानं त्वदेवं शल्यवज्जानीयात् ।
‘त्वङ्मनष्टे यत्र तत्र स्युः’ इति वा पाठः । मांसप्रणष्टमदृश्यतां प्राप्तं, संशुभ्या
वमनविरेचनादिकया यत् कर्शनं कृतं तस्माच्छूलथतां शिथिलत्वं गतं,
क्षोभादनेकप्रकाराद् वेदना रूपात् तथा रागादिभिः रागरुदाहसंरम्भैः शल्यं
लक्ष्येत् । क्षोभादेतोरुद्धूते रागादिभिरिति वा । तद्वदित्यादि । पेश्यादिः

अधुनैषामाकर्षणोपायमाह —

तेषामाहरणोपायौ प्रतिलोमानुलोमकौ ।

अर्वाचीनपराचीने निर्हरेत्तद्विपर्ययात् ॥ १९ ॥

तेषामित्यादि । तेषामदृश्यानां शल्यानामाकर्षणोपायौ प्रतिलोमानुलोमकौ । प्रतिलोमः शरीरस्यान्तःप्रवेशविपर्ययः । अनुलोमः शरीरस्यान्तःप्रवेशानुगः । प्रतिलोमानुलोमयोर्निर्हरणविषयमाह — अर्वाचीनेत्यादि । तयोः प्रतिलोमानुलोमयोः विपर्ययस्तद्विपर्ययः । तस्मात् तद्विपर्ययादर्वाचीनपराचीने शल्ये निर्हरेत् । अथवा तद्विपर्ययात् तेन विपर्ययेण तेन प्रतिलोमानुलोमेन क्रमेणेत्यर्थः । विपर्ययः क्रमवाची । प्रतिलोममर्वाचीनमानयेत् अनुलोमं पराचीनमानयेद् इत्यर्थः । हृद्याकारोऽप्येनमेवार्थमतिस्पष्टं कृत्वोक्तवान् । ‘शरीरे प्रविष्टस्य शल्यस्यादृष्टस्य दृष्टस्य वा पाश्चात्येन मार्गेणाहरणं प्रतिलोमः । मुखाभिमुखमनुलोमः । तयोर्विषयमाह — ‘अर्वाचीनपराचीने’ इति । अर्वाचीनमनातिप्रविष्टं प्रतिलोमं हरेत् । पराचीनमतिप्रविष्टं अनुलोमं हरेत्’ इति । हाटकोऽप्याह — ‘तेषामदृश्यानां शल्यानामाकर्षणोपायौ द्वौ प्रतिलोमानुलोमकौ । प्रतिलोमः शरीरान्तःप्रवेशविपर्ययः । अनुलोमः शरीरान्तःप्रवेशानुगः । प्रतिलोमानुलोमयोर्निर्हरणोपाययोर्विषयमाह — अर्वाचीनेत्यादि तद्विपर्ययादर्वाचीनपराचीनयोर्विपर्ययात् अर्वाचीनमूर्ध्वगतिशल्यं प्रतिलोममानयेत् । पराचीनमधोगतिशल्यं अनुलोममानयेत्’ इति । पाठ्यकारस्त्वाह — ‘तेषां शल्यानामाहरणोपायौ द्वौ । प्रतिलोमोऽनुलोमश्च । येन पथा प्रविष्टं तेनैवाहरणं प्रतिलोमः । निर्वात्य श्लेष्मण विशस्य वा अन्यपथाहरणमनुलोमः । एवं सामान्यमुक्त्वा पुनरर्वाचीनेत्यादिना विशेषमाह — अर्वाचीनमधोगतं ऊर्ध्वं नयेत् आहरेत् । पराचीनमूर्ध्वगतमधोमार्गेणैवाहरोदित्यर्थः । अर्वाचीनमनुलोमं समीपस्थितं प्रतिलोममाहरेत् । पराचीनं प्रतिलोमं दूरतः स्थितमुत्तुण्डितमनुलोममाहरेत् । अर्वाचीनपराचीनौ प्रतिलोमानुलोमपर्यायौ । प्रतिलोमानुलोमे शल्ये विपर्ययान्निर्हरेदिति पिण्डितार्थः’ । अन्ये पुनरन्यथा वदन्ति — ‘तेषामित्यादिना वक्रजुभेदसंयुक्तानामाहरणमुक्त्वा, पुनरर्वाचीनेत्यादिना ऊर्ध्वधोभेदसंयुक्तानां चोक्त्या, सुखाहार्यमित्यादिना तिर्थगतस्याप्युक्तवान्’ इति । तदयुक्तम् । समानतन्त्रविरोधात् । एवमुक्तं सौश्रुते — ‘सर्वशल्यानां तु शरीर-

गतानां द्वावेवाहरणहेतू भवतः प्रतिलोमोऽनुलोमश्च । तत्र प्रतिलोममर्वाचीन-
मानयेत् अनुलोमं पराचीनम्' इति । अस्य व्याख्यानमेवमूचिवान् वामदेवः ।
“आहरणहेतू आहरणमार्गावित्यर्थः । तत्र प्रतिलोममिति — तत्र तयोः
प्रतिलोमानुलोमहर्तव्ययोः प्रतिलोमं प्रतिलोमाहरणीयं शल्यमर्वाचीनमानयेत् ।
एवमर्वाचीनानयनं प्रतिलोमोपायः । अनुलोमाहरणीयं शल्यं पराचीनमानयेत् ।
एवं पराचीनमानयनं अनुलोमोपायः” इति । उक्तं च भालुकिना— “द्वावेव
तु शल्यानयनमार्गौ भवतः । तद्यथा— अनुलोमः प्रतिलोमश्च । तत्र प्रति-
लोमोऽर्वाचीनमाहरणम् । अनुलोमः पराचीनम्” इति । इन्दुनाप्ययमर्थः
प्रत्यपादि । “प्रतिलोमं यद्यतः प्रविष्टं तेनैवानीयते । अनुलोमं यद्यतः प्रविष्टं
ततः प्रवेश्य द्वितीयेन ह्रियते । तत्र अर्वाचीनं यच्छल्यं तत् प्रतिलोममानयेत् ।
अर्वाचीनं पूर्वोक्तं ऊर्ध्वगतिः । तद्यतः एवं प्रविष्टं तेनैवाहरेत् । यच्छल्यं परा-
चीनं तदनुलोममानयेत् । यत्राभिमुखं तत्रैवानयेदित्यर्थः” । पराचीनमधोगतीति
उपलब्धौ प्रतिलोमानुलोमोपायौ । किं ताभ्यामाहरणीयं शल्यमित्यत्र ब्रवीति ।

॥ १९ ॥

न च सर्वमेव शल्यमाहरणीयमित्याह—

सुखाहार्यं यतः छित्त्वा ततस्तिर्यग्गतं हरेत् ।

शल्यं न निर्घात्यमुरःकक्षावक्ष्णपार्श्वगम् ॥ २० ॥

प्रतिलोममनुत्तुण्डं छेद्यं पृथुमुखं च यत् ।

सुखाहार्यं यतश्छित्त्वेति । तिर्यग्गतं शल्यं यतो यस्माद् देहदेशात्
सुखाहार्यं भवति सुखेनाहर्तुं शक्यते तस्माद् देहदेशान्मांसादीन् छित्त्वा
विलुप्य उद्धरेत् । प्रतिलोमोपायेन अनुलोमोपायेन वा इत्यर्थः । छित्त्वेत्यस्य
यद्यपि कर्म किञ्चिन्न निर्दिष्टं तथापि त्वङ्मांसादीनां योग्यत्वात् तेषामेव
कर्मत्वं बोध्यम् । मांसादीन् छित्त्वेत्यर्थः । शल्यमित्यादि । उरःप्रभृतिषु स्थितं
शल्यं न निर्घात्यं न निर्घातनीयम् । वक्ष्णम् = (कृष्णमण्डलम्) ।
पार्श्वम् = (पार्श्वम्) । तथा प्रतिलोमं प्रतिलोमप्रविष्टं नानुलोमगतं तथा
अनुत्तुण्डं बाह्ये बुद्बुदवन्नोन्नतं अदृश्यमानमुखमित्यर्थः । हृद्याकारोऽपि —
“अनुत्तुण्डमतदृश्यमानवारङ्गं च त्वंगादिष्ववरुद्धम्” इत्याह । उत्तुण्डम् =
(गोष्ठमण्डलम्) । तथा पृथुमुखं च विस्तीर्णाननं शल्यं न निर्घातनीयम् ।
सारकृत्वेवमाह — ‘शल्यं न निर्घात्य’मित्यादिना प्रवेशतः प्रति-
लोमाहर्तव्यं शल्यं ब्रवीति । निर्घातनं मुद्रादिभिः प्रचालनम् । प्रतिलोमं प्रति-

लोमाहर्तव्यं शल्यम् । अनुत्तुण्डं गम्भीरापगतमदृश्यमानमुखम् । तद्विद्धविशेषा-
दव प्रतिलोमम् । भूयश्छेदानुबन्धभयादुत्तुण्डमविच्छेदनीयमुखं प्रतिलोमं
छेदायोग्ये स्थाने छेदसाधनमुखमित्यर्थः । अच्छेदनीयप्रदेशे उत्तुण्डितमित्यर्थः
पृथुमुखं च । यदिति भल्लार्धचन्द्रादि । अथवा छेदायोग्ये स्थानेऽपि भल्लादि
प्रतिलोममाहरेदिति वा । एवं प्रतिलोममित्यादिना विद्धतः प्रदेशतः शल्या-
कृतिश्च प्रतिलोमाहर्तव्यं शल्यमुक्तं भवति । एतद् विपरीतमनुलोममित्यनुक्तेऽपि
सिध्यति । उक्तं हि भालुकिना— “तत्र छेदनीयमुखमनुत्तुण्डितांश्च नित्य-
मनिर्घात्यान्याचक्ष्महे । भूयश्छेदानुबन्धदोषात् सर्व एव तु शल्या जत्रुकक्षपर्शका-
वक्षोन्तरेषु अनिर्घात्या महापराधत्वात् । निर्घात्यमेभ्यो विपरीतमुत्तुण्डितं कर्ण-
वन्तमपि निर्घात्यमाचक्ष्महे । तत्र निर्घातकर्णिकां पुरस्तान्निधाय मुखं वारङ्ग-
तुण्डेषु प्रतिपीडयेत् । नाड्या प्रतिपीड्य परतस्ततः पाणिना निर्घातयेत् ।
अष्टीलाश्ममुद्रामिधातैर्वी” इति । उक्तं च भोजेन—

“अनुत्तुण्डानि शल्यानि छेदनीयमुखानि च ।

अनिर्घात्यानि जानीयात् भूयः छेदानुबन्धतः ॥

वक्षःकुक्ष्यन्तरगतं पार्श्वयोः कक्षयोरपि ।

सर्वमेव त्वनिर्घात्यं भवेच्छल्यमिति स्थितिः” ॥

इति । भोजेन प्रोक्ते ग्रन्थे प्रतिलोममित्यनुक्तं यतस्तस्माद् प्रतिलोममनुत्तुण्डमि-
त्यनुत्तुण्डादिगुणं शल्यं प्रतिलोमं हरेदिति वार्थः । ‘छेद्यं पृथुमुखं च यत्’
इत्यत्रापि पृथुमुखत्वाच्छेद्यमिति वार्थः ॥ २० ॥

नैवाहरेद्विशल्यघ्नं नष्टं वा निरुपद्रवम् ॥ २१ ॥

नैवेत्यादि । दृष्टाकारोऽपि— “नैवाहरेदित्यादिना प्रति(लोमानुलो-
माभ्याम)प्यनाहार्यं शल्यं ब्रूते” इत्याह । विशल्यघ्नं यदाहृतं सत् शून्यं स्रोतः
कृत्वा मारयति तन्नाहरेत् । विशल्यं हन्तीति विशल्यघ्नम् । तावत्स जीवति
यावत्सशल्यः । शल्यापाये तु म्रियते तन्नाहरेदेव । शल्यस्य तस्योद्धृतस्य प्राण-
घातकत्वात् । एतत्स्वरूपं च मर्मविभागे स्पष्टं कृत्वा वक्ष्यते । तथा नष्टमदृ-
श्यतां प्राप्तं च यन्निरुपद्रवमुपद्रवरहितं तन्निमित्तरोगरहितं तत् नाहरेत् प्रत्यवा-
यभयात् । वाशब्दः समुच्चये । उक्तं च भोजेन —

“..... च सर्वशो नोद्धरेद् भिषक् ।

मर्मस्वेतेषु विद्धस्तु निःशल्यो म्रियतेऽचिरात् ॥

पाकस्वच्छोफसंस्रवैः स्थानेऽन्यत्रापि वर्जितम् ।

प्रणष्टमथ शल्यं स्यादुपेक्ष्यमनुपद्रवम् ॥”

इति ॥ २१ ॥

अथाहरेत्करप्राप्यं करेणैवेतरत्पुनः ।

दृश्यं सिंहाहिमकरवार्मिकर्कटकाननैः ॥ २२ ॥

अदृश्यं व्रणसंस्थानाद् गृहीतुं शक्यते यतः ।

कङ्कभृङ्गाह्वकुररशररीवायसाननैः ॥ २३ ॥

संदंशाभ्यां त्वगादिस्थं तालाभ्यां सुषिरं हरेत् ।

सुषिरस्थं तु नलकैः शेषं शेषैर्यथायथम् ॥ २४ ॥

अथेत्यादि । करप्राप्यं हस्तप्राप्यं शल्यं करेणैवाहरेत् नापरेण कङ्क-
मुखादिना । इतरद् अकरप्राप्यं हस्तग्रहणाशक्यं तु दृश्यं सिंहमुखादिभि-
र्यत्रैराहरेत् । अदृश्यं पुनः शल्यं व्रणसंस्थानादाकलय्य कङ्कमुखादिभिर्गृहीतुं
शक्यते यतस्ततस्त्रैहरेत् । यत्तदोर्नित्याभिसंवन्धत्वात् तदो लाभः । अथैवा
यत इति तृतीयार्थे तसिद्ध । येन यन्त्रेण गृहीतुं शक्यते तेनाहरेदिति । त्वगा-
दिस्थं शल्यं संदंशाभ्यां निर्हरेत् । आदिग्रहणान्मांसादीनां ग्रहणम् । सुषिरं
यच्छल्यं त्वगादिस्थं तालयन्त्राभ्यां हरेत् । न संदंशाभ्याम् । “ऊषसुषि —
(५- २- १०७) इत्यादिना रप्रत्ययः । सुषिरयुतं सुषिरस्थं स्रोतःस्थितं पुनः
शल्यं नलकैर्नालीयत्रैराकर्षेत् । शेषं शल्यं शेषैर्यत्रैर्यथायोग्यमाहरेत् ॥

२२-२४॥

यन्त्रेणाप्यशक्यस्य ग्रहणमाह —

शस्त्रेण वा विशस्यादौ ततो निर्लोहितं व्रणम् ।

कृत्वा घृतेन संस्वेद्य बध्वाचारिकमादिशेत् ॥ २५ ॥

सिरास्त्रावविलग्नं तु चालयित्वा शलाकया ।

शस्त्रेणेत्यादि । शस्त्रेण वा पूर्वं विशस्य मांसादीन् छित्त्वा शल्य-
मानीय तदनन्तरमपनीतरक्तं व्रणं विधाय उष्णसर्पिषा स्वेदयित्वा वस्त्रपट्टादिना
सर्पिर्मधु बद्ध्वा आचारिकं स्नेहविध्युक्तम् ‘उष्णादकोपचारी स्यात्’ इत्या-
दिकमादिशेत् कथयेत् । सिरास्त्रावविलग्नं पुनः शल्यं शलाकया चाल-
यित्वा शिथिलीकृत्याहरेत् ॥ २५ ॥

एवं हस्तेनाहर्तुमशक्यानां शल्यानामुद्धरणविधानमुक्तेरशानां हस्तयन्त्राभ्यामश-
क्यानामाहरणविधिं वक्तुमारभते ।

हृदये संस्थितं शल्यं त्रासितस्य हिमाम्बुना ॥ २६ ॥

ततः स्थानान्तरं प्राप्तमाहरेत्तथायथम् ।

यथामार्गं दुराकर्षमन्यतोऽप्येवमाहरेत् ॥ २७ ॥

अस्त्रिदष्टं नरं पञ्चां पीडयित्वा विनिर्हरेत् ।

इत्यशक्ये सुबालिभिः सुगृहीतस्य किङ्करैः ॥ २८ ॥

तथाप्यशक्ये वारङ्गं वक्रीकृत्य धनुर्ज्याया ।

सुबद्धं वक्त्रकटके बध्नीयात्सुसमाहितः ॥ २९ ॥

सुसंयतस्य पञ्चांग्या वाजिनः कशयाथ तम् ।

ताडयेदिति मूर्धानं वेगेनोन्नमयन् यथा ॥ ३० ॥

उद्धरेच्छल्यमेवं वा शाखायां कल्पयेत्तरोः ।

बध्वा दुर्बलवारङ्गं कुशाभिः शल्यमाहरेत् ॥ ३१ ॥

हृदये संस्थितमित्यादि । हृदये यदाश्रितं शल्यं तच्छीतजलेन
त्रासितस्य स्थानान्तरगतं ज्ञात्वा यथायथं यथास्वं विशिष्ट्यन्त्रैः शल्यं निर्हरेत् ।
शल्यमिति ग्रासशल्योदिकं प्रायशः । सौश्रुतदर्शनादेवं द्योत्यते । कथमिति ।
'हृदयमभिप्रवर्तमाने शल्ये शीतजलादिभिः उद्धेजितस्योद्धिग्महृदयस्य प्रहारं दाप-
येत्, यथाहारमार्गो नावरुध्यते' इति । अत्रैवं व्याख्यानमवोचद् वामदेवः—
“हृदयमिति-ग्रासशल्योदिके हृदयमभिवर्तमाने सति शीतजलादिभिरुद्धेजितस्य
सत उद्धिग्महृदयस्य प्रहारं दापयेत् । यथा येन प्रकारेण आहारमार्ग आहार-
गतिर्नावरुध्येत तथा प्रहारं दापयेत् । 'हृदये आहारमार्ग' इति वचनात् अवगम्यते
ग्रासशल्यमेवात्राधिकृतमिति । उद्धेजनेन विवृतस्रोतसः तत्कालमेव प्रहारा-
च्छल्यस्याधःपतनं भवतीत्यभिप्रायः । अथवागन्तुशल्यानामसङ्ख्यारुजाकराणां
सर्वत्र स्थितानामुद्धरणोपायार्थमस्यारम्भः । हृदयमिति मनस्तदधिष्ठानत्वात् मनः
प्रपीड्य वर्तमाने शल्ये शल्योद्धरणे अशक्तो भवत्यातुरः । तन्नायमुद्धरणोपायः ।
शीतजलादिभिरुद्धेजितस्य प्रहारं शल्यनिष्पातनं दापयेत् । यथाहारमार्गः
आहरणमाहारः शल्यस्याहरणमार्गो नावरुध्यते यथा शीघ्रं सुखमागच्छति ।
शल्यमनुलोमं प्रतिलोमं वा तथा निर्घातं प्रतिनिर्घातं वा दापयेत् ” । भोजेना-
प्युक्तम्—

नमस्य धनुर्ज्यैव तस्यां तद्वद् बध्नीयात् शाखामवनम्य तस्यामश्वक्त्रवद्
धनुर्ज्या बध्नीयादित्यर्थः । अत्र च यः शाखा किङ्करहस्तैर्मुक्तमात्रैर्वर्ध-
मुन्नमन्ती शल्यमुद्धरति तादृशी कल्पनीया । दुर्बलं तनु वारङ्गं यस्य शल्यस्य
तद् दुर्बलवारङ्गं शल्यं कुशाभिः कुशाभिधानैर्वादिक्वालिकाभिर्मङ्गप्रतिपेधे
वक्ष्यमाणैर्विध्वा शल्यमाहरेत् । कुशाशब्दो न तृणवाची “अस्त्री कुशम्”
इत्यमरसिंहः ॥ २६-३१ ॥

श्वयथुग्रस्तवारङ्गं शोफमुत्पीडय युक्तितः ।

मुद्गराहतया नाड्या निर्घात्योत्तुण्डितं हरेत् ॥ ३२ ॥

तैरेव च नयेन्मार्गममार्गोत्तुण्डितं तु यत् ।

मृदित्वा कर्णिनां कर्णं नाड्यास्येन निगृह्य वा ॥ ३३ ॥

अयस्कान्तेन निष्कर्णं विवृतास्यमृजुस्थितम् ।

पक्वाशयगतं शल्यं विरेकेण विनिर्हरेत् ॥ ३४ ॥

श्वयथुना ग्रस्तमाच्छादितं वारङ्गं यस्य शल्यस्य तत् श्वयथुग्रस्तवारङ्गं
शल्यमाहरेत् । कथं, युक्तितो युक्त्या यथा युज्यते तथा शोफमुत्पीड्य
ऊर्ध्वं पीडयित्वा उत्तुण्डितं बुद्बुदवदुन्मुखीभूतं शल्यं मुद्गरेणाहतया नाड्या
निर्घात्य चालयित्वा आहरेत् । मुद्गरग्रहणमुपलक्षणं पाषाणादीनाम् । पाषाणा-
दिभिरप्याहतया नाड्योत्तुण्डीकृतं हरेदिति बोध्यम् । तैरेव मुद्गराश्मादिभिरा-
घातैर्मार्गोत्तुण्डितं अमार्गं उत्तुण्डितं शल्यं मार्गं नयेत् प्रापयेत् ।
हाटकोऽप्याह—“तैरेव मुद्गरादिभिः आहत्यमार्गोत्तुण्डितं यतो निर्हर्तुं
मर्मत्वान्न युज्यते तत् उत्तुण्डितं मार्गमानयेत्” इति । कर्णः कर्णौ कर्णा वा
विद्यन्ते येषां ते कर्णिनो भल्लादयः । तेषां कर्णं मृदित्वा तक्ष्य कर्णशल्यं
निर्हरेत् । कर्णिनमिति वा पाठः । “कर्णवन्तं शरशल्यं कर्णं मृदित्वा निर्हरेत्”
इति हाटकः । अथवा नाड्यास्येन नाडीमुखेन पञ्चमुखच्छिद्रेत्यादिना निगृह्य
निर्हरेत् । अयस्कान्तेन मणिविशेषेण निष्कर्णं कर्णरहितं तथा विवृतास्यं स्पष्ट-
मुखम् ऋजुस्थितं शल्यं हरेत् । अयस्कान्तस्य लोहाकर्षणं प्रभावः । पक्वा-
शयगतं शल्यं विरेकेण विशेषतो निर्हरेत् ॥ ३२-३४ ॥

दुष्टवातविषस्तन्यरक्ततोयादि चूषणैः ।

कण्ठस्रोतोगते शल्ये सूत्रं कण्ठे प्रवेशयेत् ॥ ३५ ॥

विसेनाच्चे ततः शल्ये विसं सूत्रं समं हरेत् ।

नाड्याग्नितापितां क्षिप्त्वा शलाकामप्स्थिरीकृताम् ॥ ३६ ॥

आनयेज्जातुपं कण्ठाञ्जतुदिग्धामजातुपम् ।

केशोण्डुकेन पीप्तेन द्रवैः कण्टकमाक्षिपेत् ॥ ३७ ॥

सहसा सूत्रवद्धेन वमतस्तेन चेतरेत् ।

अशक्यं मुखनासाभ्यामार्हतुं परतो नुदेत् ॥ ३८ ॥

अप्पानस्कन्धघाताभ्यां ग्रासशल्यं प्रवेशयेत् ।

मृक्षमाक्षित्रणशल्यानि क्षौमवालजलैर्हरेत् ॥ ३९ ॥

दुष्टेत्यादि । दुष्टवातादीनि चूषणैर्हरेत् । चूषणैरिति बहुवचन-
निर्देशाच्छृङ्गादिभिरिति बोद्धव्यम् ॥ कण्ठेत्यादि । कण्ठस्रोतस्थे शल्ये
सूत्रं कार्पासादिजं विसेन सक्तं कण्ठे प्रवेशयेत् । विसंसलग्नं सूत्रं कृत्वा
शल्यनिर्हाराय प्रवेशयेदित्यर्थः । आत्ते गृहीते शल्ये विसंसलग्ने अनन्तरं
शल्यं विसं सूत्रं समं तुल्यकारुमाहरेत् । नाड्येत्यादि । जातुपे शल्ये
कण्ठस्रोतःप्रविष्टे अग्निना तापितां शलाकां कण्ठदाहपरिहारार्थं नाड्या नाडी-
यन्त्रेण कण्ठे क्षिप्त्वा प्रक्षिप्य अद्भिः निर्वापणेन स्थिरीकृतां कृत्वा नाड्यैव
जातुपं शल्यं कण्ठादानयेत् आकर्षेत् । जतु लाक्षा तस्मात् जातुपमिति
“त्रपुजतुनोः पुक्” (४-३-१३८) इत्यण् पुगागमश्च । अजातुपं वेण्वादिमयं
शल्यं कण्ठस्रोतःस्थितं जतुदिग्धां शलाकामग्नितापितां नाड्या क्षिप्त्वा पूर्ववच्छ-
ल्यमाहरेत् । जतुदिग्धामित्युपलक्षणार्थम् । सिक्थकादिदिग्धामपि । यथा शलाकया
हर्तुं युज्यते तथा कृत्वैति बोध्यम् । केशोण्डुकेत्यादि । कण्टकं मत्स्यादिमांस-
गर्धेन भुक्तं कण्ठस्रोतसि स्थितं द्रवैः पानीयादिभिः सह पीप्तेन केशोण्डुकेना-
क्षिपेत् । केशानां समूहः केशोण्डुकः तेन केशोण्डुकेन । सूत्रवद्धेन दीर्घसूत्र-
प्रक्षिप्तेन । वमतो वमनमाचरतः कण्टकमेकदेशसूत्रसक्तं सहसैवाक्षिपेत् । एवं
च वमनद्रव्यसंस्कृतैः द्रवैः केशोण्डुकं पातव्यमित्यवतिष्ठते । केशोण्डुकं दृढसूत्र-
वद्धं पाययित्वा वामयेत् । वमतश्च्छर्दिषतः केशोण्डुकं कण्ठे सृजति ततो
गृहीतशल्यं ज्ञात्वा शटित्याकर्षेदित्यर्थः । तेन चेतरेत् तेन च कण्ठकेन किञ्चिदग्रे
लिप्तेन हतरेत् केशोण्डुकं प्रसादपीतं कण्ठस्रोतसि स्थितमाहरेत् । क्षतकण्ठश्च
त्रिफलां मधुसर्पिःसितां पानामुक्तं विलिखान् । वमनं हि ‘कण्टकादिभिः

क्षते कण्ठे त्रिफलाचूर्णं मधुघृतादिभ्यां लिह्यात् ” इति । सुश्रुते चोक्तम् —
 “अस्थिशल्यमन्यद् वा तिर्यग् स्थितमवेक्ष्य केशोण्डुकं दृढसूत्रबद्धं द्रवभक्तो-
 पहितं पाययेत् भाकण्ठात्पूर्णकोष्ठं वामयेत् । वमतश्च शल्यैकदेशसक्तं
 हात्वा सूत्रं सहसा त्वाक्षिपेत् । मृदुना वा दन्तधावनकूर्चकेनाहरेत् ।
 पणुदेद् वाऽन्तः” इति । अशक्यमित्यादि । मुखनासागतं शल्यं
 मुखनासाभ्यामाहर्तुं यत्नं शक्यते तत् परतो नुदेत् । प्रकृतत्वान्मुखात्
 परतो नासायाश्च परतः । तस्माद् येन केनचिदुपायेन कोष्ठं नयेदित्यर्थो गम्यते ।
 कुक्षौ प्रवेशयेदित्यर्थः । अप्पानेत्यादि । ग्रासः शल्यमिव ग्रासशल्यं शल्य-
 भूतं ग्रासं कण्ठसक्तमन्तःकोष्ठं प्रवेशयेत् । कथं, अपां पानं अप्पानम् ।
 स्कन्धस्य मुष्ट्या हननं स्कन्धघातः ताभ्याम् । अक्षिणी च व्रणश्च तत्र
 शल्यानि सूक्ष्माणि च तान्याक्षिव्रणशल्यानि चेति सूक्ष्माक्षिव्रणशल्यानि
 तानि योग्यतावशात् क्षौमादिभिर्हरेत् ॥ ३६-३९ ॥

नदीतटाकादिपतितस्याकस्मादवशं यज्जलं घ्राणास्यादिभिरन्तरे प्रविशेत् तच्च जलं
 शल्यवदन्तःस्थितं निर्हार्यमिति तदुपायमाह —

अपां पूर्णं विधुनुयादवाक्शिरसमायतम् ।

वामयेच्चामुखं भस्मराशौ वा निखनेन्नरम् ॥ ४० ॥

कर्णेऽम्बुपूर्णे हस्तेन मथित्वा तैलवारिणी ।

क्षिपेदधोमुखं कर्णं हन्याद्वा चूषयेत् वा ॥ ४१ ॥

क्रीटे स्रोतोगते कर्णं पूरयेल्लवणांबुना ।

शुक्तेन वा सुखोष्णेन मृते क्लेदहरो विधिः ॥ ४२ ॥

अपामित्यादि । अपां पूर्णं नरं विधुनुयात् । किम्भूतम्, अवा-
 क्शिरसं अवाक् अथोगतं शिरो यस्य तम् तथा आयतं दीर्घं कृत्वा विधुनु-
 यात् । तथा तं नरं वामयेच्च वैद्यः । अथवा आम्रमुखं मुखं यावद्भस्म-
 राशौ निखनेत् वा न्यस्येत् । कुलालचक्राधारोपणेनोदकनिःसारश्च कार्यः ।
 अन्यथा ह्युन्मार्गगाभिरद्भिराध्मानपीनसकासश्वासेन्द्रियोपघातज्वरादयः श्ले-
 ष्मविकारा मृत्युर्वा भवति । आध्मानादिषु यथात्मीयां चिकित्सां कुर्यात् ।
 कर्णेऽम्बुना पूर्णे सति तैलवारिणी क्षिपेत् । किं कृत्वा, हस्तेन मथित्वा
 विलोच्य तथा कर्णमधोमुखं हन्याद्वा । अथवा चूषयेत् कर्णं शृङ्गादिभिः ।

कीटे पिपीलिकाशतपादादौ स्रोतोगते स्रोतःप्रविष्टे स्रोतसि स्थिते सति तोद-
गौरवेदनाभिरनुमिते कर्णं लवणाम्बुना पूरयेत् शुक्तेन वा । किम्भूतेन
सुसोष्णेन । मृते पुनः कीटे तस्मिन् क्लेदहरो विधिः कार्यः ॥ ४०-४२ ॥

शास्त्रानुदित्याह—

जातुषं हेमरूप्यादिधातुजं च चिरस्थितम् ।

ऊष्मणा प्रायशः शल्यं देहजेन विलीयते । ४३ ॥

मृद्रेणुदारुशृङ्गास्थिदन्तबालोपलानि च ।

शल्यानि न विशीर्यन्ते शरीरे मृन्मयानि वा ॥ ४४ ॥

विषाणवेष्वयस्तालदारुशल्यं चिरादपि ।

प्रायो निर्भुज्यते तद्वि पचत्याशु पलासृजी ॥ ४५ ॥

शल्ये मांसावगाढे च स देशो न विदह्यते ।

ततस्तं मर्दनस्वेदशुद्धिकर्षणवृंहणैः ॥ ४६ ॥

तीक्ष्णोपनाहपानान्नघनशस्त्रपदाङ्कनैः ।

पाचयित्वा हरेच्छल्यं पाटनैषणभेदनैः ॥ ४७ ॥

जातुपादिशल्यं देहजेनोष्मणा चिरस्थितं प्रायशो विलीयते ।

मृदादिशल्यं देहजेतोष्मणा न विलीयते । उपलशब्दस्य नपुंसकत्वं चिन्त्यम् ।

विषाणादिशल्यं प्रायो देहजेनोष्मणा न विलीयते । अपि तु निर्भुज्यते

पृथग् भवति । चिरादपि न पच्यते । कुत इत्याह— यस्पाद् तद्विषाणादि-

शल्यं शीघ्रमेव पलासृजी पचति । अतो मांसरक्तपाकाद्देहोष्मणा निर्भुज्यते

हाटकस्तु — 'निर्भुज्यते कुटिलीभवति' इत्याह । 'भुजो कौटिल्ये' इति

धातुः । मांसावगाढे मांसान्तर्निगूढे शल्ये सति यदि स देशो न विद-

ह्यते न पच्यते यत्र उत्तिष्ठति शल्यं ततस्तं शल्यदेशं कदाचिन्मर्दनेन स्वे-

देन वा कदाचिच्छुद्ध्या बमनादिकया कदाचित् कर्शनेन कदाचिद् वृंहणेन

कदाचित् तीक्ष्णोपनाहेन कदाचित् तीक्ष्णपानेन कदाचित् तीक्ष्णाब्जेन ।

तीक्ष्णशब्दस्य हि प्रत्येकं सम्बन्धः । कदाचिद् घनशस्त्रपदाङ्कनैश्च

शस्त्रस्य पदानि शस्त्रपदानि घनानि शस्त्रपदानि घनशस्त्रपदानि तेषामङ्कानि

लक्षणानि तैः । अविरलपन्थानलक्षणैरित्यर्थः । तैर्गर्दनादिभिः पूर्वं शल्यं
पाचयित्वा ततः प्रचलत्वात् पाटनादिभिर्हरेत् ॥ ४३—४७ ॥

उपसंहरन्नाह—

शल्यप्रदेशयन्त्राणामवेक्ष्य बहुरूपताम् ।

तैस्तैरुपायैर्मतिमान् शल्यं विद्यात्तथा हरेत् ॥ ४८ ॥

शल्येत्यादि । शल्यानां धातुविपाणयेष्वादिजानां प्रदेशानां त्वङ्-
मांसादीनां यन्त्राणां च स्वस्तिकादीनां बहुरूपतां नानाकारतां ज्ञात्वा
तैस्तैरुपायैरुक्तानुक्तैर्विज्ञानसाधनकारणैः शल्यं जानीयात् । मतिमान् भिषक्
तथा आकर्षेच्च ।

(काय एव परं शल्यं) निजदोषमलाविलः ।

शल्ये शल्यं शराद्यं तु विशेषात् तेन चिन्त्यते ॥ इति ॥

शल्येषु सकर्णशल्योद्धरणं दुष्करम् । सुश्रुते चोक्तम्—

“कर्णवन्ति तु शल्यानि दुःखान्याहरणे भिषक् ।

आददीत भिषक् प्राज्ञस्तानि युक्तिसमाहितः ॥ इति ॥

संग्रहे चोक्तम्—

“व्रणे प्रसन्ने प्रान्तेषु नातिस्पर्शासहिष्णुता ।

अल्पे शोफे च तापे च निःशल्यमिति निर्दिशेत्” ॥ इति ॥

इति हृदयबोधिकायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥

अथ एकोनविंशोऽध्यायः ।

अथातः शस्त्रकर्मविधिमभ्यायं व्याख्यास्यामः ।

पूर्वेऽप्ये “शस्त्रेण वा विशसादौ” इत्युक्तम् । अतस्तस्यैव शस्त्रकर्मणो विधानं
वक्तुं युक्तमित्यध्याय आरभ्यते । शस्त्रस्य कर्म शस्त्रकर्म शस्त्रावचारणक्रिया तस्य
विधिरिति कर्तव्यता शस्त्रकर्मविधिः । शेषं पूर्ववत् । तद्विविधं व्याधौ । निज आगन्तौ
च । साध्यलक्षणयुक्ते भेषजविषयत्वमतिक्रान्ते शस्त्रकर्म प्रशस्यते । ननु यद्यं शस्त्रकर्म
विधिः ततः शस्त्रकर्मग्रन्थ एवादौ निर्देष्टुं युक्तः —

“प्राक्छस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदन्नमातुरम् ।”

इत्यादि । न तु “व्रणः सञ्जायते प्रायः” इत्यादि । अत्रोच्यते । शस्त्रकर्मविधेः पूर्वं
विषयो निर्देष्टुं युक्तः । यः शस्त्रकर्मविधेरुपाय इत्यस्यैव पूर्वमुपन्यासो युक्त इत्याह —

व्रणः सञ्जायते प्रायः पाकाच्छ्वयथुपूर्वकात् ।

तमेवोपचरेत्तस्माद्रक्षन् पाकं प्रयत्नतः ॥ १ ॥

सुशीतलेपसेकास्रमोक्षसंशोधनादिभिः ।

व्रण इत्यादि । पाठ्यकारोऽपि — “पक्षशोफे शस्त्रकर्म मुख्यत्वेन
विधीयते । तस्मात् प्राग्वर्तमानस्य शोफस्यैव चिकित्सामाह” इत्याह ।

स च शस्त्रकर्मविषय आमयो व्रणः प्रायेण पाकात् सञ्जायते ।
किम्भूतात्, श्वयथुपूर्वकात् । श्वयथुः पूर्वो यस्य पाकस्य स एवं तस्मात्
श्वयथुपूर्वकात् । वृणोति भिनत्ति देहमिति व्रणः । श्वयथुपाकमन्तरेणापि शस्त्रा-
भिमिघाताद् व्रणो जायत इति प्रायोग्रहणम् । यतः श्वयथुपूर्वकात् पाकात्
व्रणः सञ्जायते अतस्तमेव श्वयथुमुपचरेत् उपक्रमेत् । किं कुर्वन्, पाकं
प्रयत्नेन रक्षन् । कथं, सुशीतलेपादिभिः सुशीताभ्यां स्पर्शतो वीर्यतश्च
लेपसेकाभ्यां तथा असुक्ष्मोक्षणेन तथा संशोधनेन वमनविरेकाभ्याम् ।
आदिग्रहणात् कषायपानघृतपानादीनां ग्रहणम् । “रक्षन् पाकात् प्रयत्नतः”
इति वा पाठः ॥

तस्य च शोफस्यामपच्यमानवकाहयास्तिस्रोऽवस्थाः सम्भवन्तीत्याह —

शोफोऽल्पोऽल्पोष्णरुक्सामः सवर्णः कठिनः स्थिरः ॥ २ ॥

पच्यमानो विवर्णस्तु रागी वस्तिरिवाततः ।

स्फुटतीव सनिस्तोदः साङ्गमर्दविजृम्भिकः ॥ ३ ॥

संरम्भारुचिदाहोपातृङ्ज्वरोऽनिद्रतान्वितः ।

स्त्यानं विलीनयत्याज्यं व्रणवत्पर्शनासहः ॥ ४ ॥

पक्वेऽल्पवेदना म्लानिः पाण्डुता वलिसम्भवः ।

नामोतेषून्नतिर्मध्ये कण्डूशोफादिमार्दवम् ॥ ५ ॥

स्पृष्टे पूयस्य सञ्चारो भवेद्वस्ताविवाम्भसः ।

शोफ इत्यादि । आमो यः शोफः सः प्रमाणतोऽल्पः । तथा अल्पोष्मा । तथा अल्परुग्गल्पशूलः । तथा सवर्णस्त्वक्सवर्णः = (७०० ७२० ७३० ७४०) तथा कठिनोऽनमृदुः पक्ववत् । तथा स्थिरोऽचलः न पक्ववच्चलः । स आम इति प्राप्ते साम इति । “सोऽचि लोपे चेत् पादपूरणम्” (६-१-१३४) इति सुलोपः । आमावस्थामापन्नस्य विदाह इति प्रागेवामलक्षणवचनम् । स शोफः पच्यमानो विवर्णः न त्वक्समानवर्णः । तथा रागी लोहितवर्णः । तथा वस्तिरिवाततः वातपूर्णदृतिवत् स्तब्धः = (७५० ७६० ७७०) छागादीनां सूत्राधारो वस्तिः । तथा स्फुटतीव । सनिस्तोदः सह निस्तोदेन वर्तते नियतप्रवन्धप्रवृत्तिरुक् निस्तोदः । साङ्गमर्दविजृम्भिकः अङ्गमर्दविजृम्भिकासहितः । अङ्गानां मर्दः क्षोभः । विजृम्भिका = (७८० ७९० ८००) । संरम्भादिभिरन्वितः । अन्वितशब्दस्य प्रत्येकं संरम्भादिभिः सम्बन्धः । संरम्भो वाग्विषयातीतानां स्वसंवेद्यानां एकानेकरूपाणां पीडनविधट्टनभेदनच्छेदनदंशनादीनां रुजानां प्रादुर्भावः । सर्वाङ्गीणस्तीव्रः सन्तापो दाहः । अरतिमान् दाह ऊपा = (८०० ८१० ८२०) । अनिद्रता अनिद्रता । एते पच्यपानस्य लक्षणं भवन्ति । सौश्रुते चोक्तं — ‘सूर्वाभिरिव तुद्यते । दृश्यत इव पिपीलिकाभेः । छिद्यत इव शल्लेण । ताड्यत इव दण्डेन । पीड्यत इव पाणिना । घट्यत इव चाङ्गुल्या । दध्यत इव क्षाराम्भिभ्याम् । ऊपाचोषपरिवाहाश्च भवन्ति । वृश्चिकाविद्ध इव स्थानासनशयनेषु न शान्तिमुपैति । आध्मात इव वस्तिरिवाततः

१. ‘विष्यन्द’, २. ‘वेगता’ इति मुद्रिताष्टाङ्गहृदयपाठः ।

शोफो भवति । त्वग्लौहित्यं शोफाभिवृद्धिः ज्वरः पिपासा भक्तेष्वरुचिश्च पच्यमानलिङ्गम्” इति । तथा पच्यमानो घृतं स्त्यानमुपयुक्तं विलीनयति । तथा स्पर्शनं न सहते व्रण इव । पाके सत्यल्पा वेदना भवति । न तु संरम्भः । तथा म्लानिः म्लानत्वम् । पाण्डुता पाण्डुत्वम् । बलीनां चोद्भवः = (२५६) अन्तेषु पर्यन्तेषु नामो निम्नत्वम् । नामोऽन्तेषु हत्युक्त्यैव मध्ये उन्नतिर्लङ्घ्यैव । पुनरुन्नतिग्रहणं त्वतिशयार्थम् । तेनोत्तुण्डितत्वं गम्यते । तथा कण्डूः शोफादिमृदुत्वं स्यात् । तथा स्पृष्टे पूयस्य सञ्चारो भवति वस्तेरन्तः स्थितस्य यथाम्भसः ॥ २—५ ॥

कथं पाकः सम्भवतीत्याह —

शूलं नर्तेऽनिलादाहः पित्ताच्छोफः कफोदयात् ॥ ६ ॥

रागो रक्ताच्च पाकः स्यादतो दोषैः सशोणितैः ।

पाकेऽतिवृत्ते सुषिरस्तनुत्वगदोषभक्षितः ॥ ७ ॥

बलीभिराधितः श्यावः शीर्यमाणतनूरुहः ।

शूलमित्यादि । अनिलं विना शूलो न सम्भवति । पित्तं विना दाहो न स्यात् । कफोदयाद् विना शोफो न स्यात् । रागो रक्ताद् विना न स्यात् । शोफः कफादिति वक्तव्ये उदयग्रहणं विशेषघोटनार्थम् । विशेषश्चाधिक्यम् । तेन कफाधिक्यैः सर्वेदोषैः शोणितसहितैश्चयथुपाकः स्यात् इति स्यात् ।

धान्वन्तरीयाः पुनराहुः —

“नर्ते रुजा वातमृते च पित्तं पाकं कफं नास्ति विहाय पूयः ।

तस्मात्तु सर्वे परिपाककाले पच्यन्त एव त्रिभिरेव दोषैः ॥”

रुजां कुर्वन् पित्तमुदीरयति । उदीरितं पित्तं कफं पचति । एवं त्रिभिरेव पच्यते ।

धातुपाकश्चोक्तः —

“कालान्तरेणाभ्युदितं च पित्तं कृत्वा वशे वातकफौ प्रसद्य ।

पचत्यथो शोणितमेव पाको मतः परेषां विदुषां द्वितीयः ॥”

इति । पाके च अतिवृत्तेऽतिक्रान्ते सुषिराऽन्तस्तुच्छः शोफदेशः सम्पद्यते ।

तथा तनुत्वग्नं यमिन् स तनुत्वग्नं भवति । तथा दोषभक्षितः । दोषशब्देनेह

पूय उच्यते । तेन भक्षितत्वात् सुषिरत्वं तनुत्वकत्वं चास्य । तथा बलीभि-

राधितो व्यासः । तथा शीर्यमाणतनूरुहः पतद्रोमा ॥ ६ — ८ ॥

इदानीं कफजे लिङ्गज्ञानकष्टत्वमुपदिशति —

कफजेषु च शोफेषु गम्भीरं पाकमेत्यसृक् ॥ ८ ॥

पक्कलिङ्गं ततोऽस्पष्टं यत्र स्याच्छीतशोफता ।

त्वक्सावर्ण्यं रुजोऽल्पत्वं धनस्पर्शत्वमश्मवत् ॥ ९ ॥

रक्तपाकमिति ब्रूयात्तं प्राज्ञो मुक्तसंशयः ।

कफजेष्वित्यादि । यद्यपि त्रिभिरेव दोषैः शोणितान्वितैः पाको जायते । तथापि कफजेष्वित्युक्तेः अधिकतरकफजेष्विति गम्यते । हृद्याकारोऽपि — “कफजेष्विति व्यवहारोऽधिकद्योतनाय” इत्याह । बहुवचननिर्देशो देहदेश-बहुत्वात् । येषु देशेष्वसौ शोफो जायते तेषु कफजेषु उत्कृष्टकफजेषु सशोफस्य कफसम्भवात् । गम्भीरमवगाढमन्तर्निगूढत्वादुर्लक्ष्यं पाकमसृगेति । अत एव पक्कलिङ्गं पक्कलक्षणमस्पष्टं दुर्लक्ष्यं स्यात् । तथात्र शीतगुणयोगात् शीत-आसौ शोफश्च तस्य भावः शीतशोफता । तथा त्वक्समानवर्णत्वम्, तथा रुजः स्तोकत्वम्, अश्मवद् धनस्पर्शता च स्यात् । हस्तादिना स्पृष्टः पाषाणतुल्यस्पर्श उपलक्ष्यवे । तं तथाभूतं श्लेष्मथुपाकं रक्तपाकमित्येवं प्राज्ञो धीमान् ब्रूयात् । न तु शोफं पक्कमिति कथयेत् । कथं, मुक्तसंशयः । शोणितं पक्कमत्र न तु शोफं पक्कमिति वदेदित्यर्थः । सङ्घट्टस्य मुक्तसंशयत्वम् । तथा च सुश्रुतोक्तिः — “कफजेषु तु खलु रोगेषु गम्भीरानुगतत्वात् केषु-चिदसमस्तं पक्कलक्षणं दृष्ट्वा पक्कमप्यपक्कमिति मन्यमानो भिषक् मोहमुपैति । यत्र हि त्वक्सवर्णता शीतशोफताऽश्मवद् धनता तत्र च न मोहमुपेयात् । भवति चात्र —

“आमं विदह्यमानं च सम्यक् पक्कं च यो भिषक् ।

जानीयात् स भवेद् वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः ॥”

इति ॥ केचित्तु पक्केषु केषुचित् कफजेषु विशेषलिङ्गोपदेश इत्याहुः । सौश्रुते केषुत्रिदित्युक्तत्वात् । ननु च शोफानां कफजत्वं तिसृष्ववस्थासु कस्यां जायते इति । आमावस्थानामुपलभ्यते प्रायशः । मेतरयोरवस्थयोः । कस्मात् । पच्य-मानावस्थायां सर्वलिङ्गोत्पत्तेः । पक्कावस्थायां लक्षणानभिभ्यक्तेश्च । अपि च आमावस्थायामेव तल्लक्षणोपलब्धिः प्रयोजनवती । प्रतिदोषं तदुपशमोपलब्धेः । प्राज्ञो मुक्तसंशय इति । शीतशोफतादिनैव लिङ्गत्वमुपपाद्य लिङ्गिनः पाक-सावबोधकुशलः प्राज्ञ इत्यर्थः ।

अल्सत्वेऽबले बाले पाके चात्यर्थमुद्धते ॥ १० ॥

दारणं मर्मसन्ध्यादिस्थिते चान्यत्र पाटनम् ।

आमच्छेदे सिरास्नायुव्यापदोऽशृगतिस्तृतिः ॥ ११ ॥

रुजोऽतिवृद्धिर्दरणं विसर्पो वा क्षतोद्भवः ।

तिष्ठन्नन्तः पुनः पूयः सिरास्नाय्वसृगाविषम् ॥ १२ ॥

विवृद्धो दहति क्षिप्रं तृणोलपमिवानलः ।

यश्छिनत्त्याममज्ञानाद्यश्च पक्कमुपेक्षते ॥ १३ ॥

श्वपचाविव विज्ञेयौ तावनिश्चितकारिणौ ।

प्राक् शस्त्रकर्मणश्चेष्टं भोजयेदन्नमातुरम् ॥ १४ ॥

पानपं पाययेन्मद्यं तीक्ष्णं यो वेदनाक्षमः ।

न मूर्च्छत्यन्नसंयोगान्मत्तः शस्त्रं न बुध्यते ॥ १५ ॥

अल्पेत्यादि । अथैनं रक्तपाकाख्यं शोफं सम्यक् पकं शिदित्वा
अल्पसत्त्वादिषु जाते शोफे पाकाद्वा अत्यर्थमुद्धतेऽतिक्रान्ते दारणं कार्यम् ।
शोफे दारणं व्रणप्रतिषेधोक्तैर्दारणद्रव्यैः—

“गुग्गुल्वतसिगोदन्तस्वर्णक्षीरिकपोतविट् ।

क्षारौषधानि क्षारश्च पक्कशोफविदारणम् ॥”

इत्युक्तेः । न केवलमल्पसत्त्व इत्यादिके श्वेयथौ दारणं कार्यम् । यावत् चशब्दा-
न्मर्मसन्ध्यादिस्थिते च श्वयथौ दारणं कार्यं न पाटनं शस्त्रेण । पाठ्य-
कारस्तु — “दारणं कुर्यात् (२०१) ॥ १६ ॥” इत्याह । अन्यत्रेति । अन्यत्र
दारणविषयादन्यत्र स्थाने शस्त्रेण पाटनं कार्यम् । पाटनं दीर्घच्छेदः । अबलो
दुर्बलः । सर्वत्र आमस्य शोफस्य शस्त्रेण छेदे सति सिरास्नायुव्यापदो भवन्ति ।
तथा असृजोऽतिस्त्रावः स्यात् । तथा रुजाया अतिवृद्धिः अथवा दरणं विसर्पो
वा क्षतोद्भवः स्यात् । पके पाके अतिक्रान्ते अन्तरे तु पूयस्तिष्ठन्नासीनः सन्
सिरादीनि दहति । कथमिव तृणोलपमिवानलः तृणोलपं (२०२) । अज्ञाना-
न्मोहादामं छिनत्ति यः योऽपि पक्कमुपेक्षते न पाटयति तौ नरौ श्वपचतुल्या-
वातुरव्यापादनं कुरुतो विधत्त इत्याह— अनिश्चितकारिणावसमीक्ष्यविधायिनौ
आतुरव्यापादनात् श्वपचतुल्यौ । न वैद्यौ । श्वपचश्चण्डालः । शस्त्रकर्मणः प्राक्

पूर्वमातुरभिष्टमभं भोजयेत् । त्रणेऽपथ्यमपि तद्वलाधानार्थं योजयेदित्यर्थः ।
तथा यो वेदनाश्रमः शस्त्रव्यथासहिष्णुः तमातुरं मद्योचितं तीक्ष्णं तीव्रमदं
मद्यं पाययेत् । एवं सति यत् स्यात् तदाह — न मूर्च्छत्यभसंयोगादन्नो-
पयोगान्न मुह्यति । तीक्ष्णमद्यपानान्मत्तः सन् शस्त्रमग्रे न्यस्तं न बुध्यते
न चेतयते । तं कृतान्नतया क्रम्यत इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अन्यत्र मूढगर्भाश्ममुखरोगोदरातुरात् ।

अथाहृतोपकरणं वैद्यः प्राङ्मुखमातुस्म ॥ १६ ॥

सम्मुखो यन्त्रयित्वाशु न्यसेन्मर्मादि वर्जयन् ।

अनुलोमं मुनिशितं शस्त्रमापूयदर्शनात् ॥ १७ ॥

सकृदेवाहरेत्तच्च पाके तु सुमहत्पि ।

पाटयेत् त्र्यङ्गुलं सम्यग्द्व्यङ्गुलव्यङ्गुलान्तरम् ॥ १८ ॥

अन्यत्रेत्यादि । मूढगर्भादिभिर्य आतुरस्तं वर्जयित्वा दृष्टभोजनं
मद्यपानं च कारयितव्यम् । अश्मशब्देनाश्मरी गम्यते । अथेत्यादि ।
अथशब्दो मङ्गलवाची । अथशब्देन मङ्गलवाचिना सङ्ग्रहोक्तमर्थं सुसुहृत्-
विप्रार्चनदेवतानमस्कारादिकं सूचयति । भिषजा उपक्रम्यस्य आयुश्च परीक्ष्य-
मिति बोद्धव्यम् । तथा चोक्तं सुश्रुते — “आतुरमुपक्रम्यता वैद्येनायुरादित
एव परीक्ष्यम् । सत्यायुषि अग्निवयोदेहबलसात्म्यसत्त्वप्रकृतिभेषजदेशकालांश्च
परीक्षेत । तत्र महापाणिपादपृष्ठं स्निग्धस्तनाग्रदशनललाटं दीर्घाङ्गुलिपर्वो-
च्छ्वासनेत्रबाहुं विस्तीर्णभ्रूस्तनान्तरोरस्कं ह्रस्वमेदूग्मीवं गम्भीरसत्त्वस्वरमित्येव-
मादिलक्षणोपेतं पुरुषं जानीयाद् दीर्घायुः खल्वयम्” इति । तमेकान्तेनोपक्रमेत ।
श्लोकश्चात्र —

“गूढसन्निधिसिरास्त्रावः संहताङ्गः स्थिरेन्द्रियः ।

उचरोत्तरसद्वात्रो यः सं दीर्घायुरुच्यते ॥”

इति । सत्त्ववतः क्रिया कर्तव्येति चोक्तं यथा — “सत्त्ववतः क्रिया” । सत्त्वं
सत्त्वगुणोत्कर्षः ।

“सत्त्ववान् सहते सर्वं सुखं दुःखं च मानवः ।

राजसः स्तम्भमानस्तु सहते नैव तामसः ॥” इति ॥

असिन्नप्युक्तम् —

“आढ्यो रोगी भिषग्बन्धो ज्ञापकः सत्त्ववानपि ।” इति ॥

वक्ष्यति च —

“अनुत्सेकमदैः च सुखं दुःखं च सेवते ।

सत्त्ववान् स्तम्भमानस्तु राजसो नैव तामसः ॥” इति ॥

तथा आहृतं ढौकितमुपकरणं शकालयोग्यं पट्टशस्त्रामिजाम्बवोष्ठपिचु-
प्लेतेस्त्रेहमधुककलकादिकं यस्यातुरस्य तमातुरम् । शस्त्रावचारणात् पूर्वमुपकरणानि
कल्याणि । सुश्रुते चोक्तं — यथा “छेद्यं, भेद्यं, लेख्यं, वेद्यं, आहार्यं, विस्त्राय्यं,
एष्यं सीव्यं” इत्यष्टविधं शस्त्रकर्म । एषामन्यतमं चिकीर्षता वैद्येन पूर्वमेवोपकरण-
यितव्यानि भवन्ति यन्त्रशस्त्रक्षारामिशलाकापिचुसूत्रमधुघृततैलतर्पणकषायले-
पादयः परिचारकाश्च” इति । “आहृतोपकरणं सम्भृतोपकरणम्” इति हाटकः ।
उपकरणानि सिराव्यथप्रोक्तानि’ इति पाठ्यकारः । प्राङ्मुखं पूर्वामिमुखं
परिकर्मिभिर्प्राहयित्वेत्यर्थः । संमुखमात्तने उपविष्टं चेति बोद्धव्यम् । एवं-
विधमातुरं वैद्यः संमुखोऽभिमुखः प्रत्यङ्मुखो यन्त्रयित्वा अचलनार्थं क्रिया-
सौकर्यार्थं च शस्त्रमाशु अविलम्बितं न्यसेत् निक्षिपेत् । मर्मादि वर्जयन्
मर्मसिरासन्ध्यादि परिहरन् । भोजेन चोक्तम् —

“प्रत्यङ्मुखो भवेद् वैद्यः प्राङ्मुखश्चातुरो भवेत् ।

चत्वारः पुरुषा द्वौ वा परिगृहीयुरातुरम् ॥”

इति ॥ तथा अनुलोमं रोगशय्यानुकूलं कृत्वा; न प्रातिलोम्येन । अनुलोमं =
(२००० १०००० १०००० १००००) इति पाठ्यकारः । किम्भूतं शस्त्रं, मुनिशितं
अतितीक्ष्णं आपूयदर्शनान्न्यसेत् । तच्च शस्त्रं सकृदेवाहरेत् छिन्धात् ।
न बहून् वारान् । अरुणदत्तस्त्वाह — ‘तच्च शस्त्रमापूयदर्शनादाहरेत् । नत्वाधिकं
तत्रैव स्थाप्यम् । तच्च सकृदेव न बहून् वारान् न्यसेत्’ इति । सारक-
दप्याह — ‘आपूयदर्शनात् सकृदेव न्यसेत् । आहरेत् तच्चेति पूयदर्शनानन्तरं
तत्र न स्थाप्यमित्यर्थः । तत्र न पाटनं कुर्यादिति पिण्डितार्थः” इति ।
उक्तं च भोजेन —

“तावत् प्रणिदधेच्छस्त्रं यावत् पूकोऽत्र दृश्यते ।

निषिच्यमाने पूके तु पदं कुर्याद् विचक्षणः ॥”

इति । पूकः पूयः । “अथेत्यादिविधानं सर्वेषामेव शस्त्रकर्मणां समानम् ।” न्यसेत्
मुनिशितं शस्त्रमापूयदर्शनादिति भेदेन विशेषः । इतरेषां पुनर्विशेषांस्तत्र

तत्रोपदेक्ष्यति । इतरेषां शस्त्रकर्मणां विधानमनुक्त्वा भेदनविधेर्वचनं व्रणमूलस्य पक्षोफस्य प्रतीकारार्थत्वात् भेदनस्य । पाके तु सुमहत्पि त्र्यङ्गुलं पाटयेत् । त्र्यङ्गुलपरिमाणं व्रणं सम्यक् कुर्यात् नाधिकम् । अनेन परं शस्त्र-पदप्रमाणं वर्ण्यते । अपिशब्दादेकेन पदेन दुःशोभनीयेषु नालीव्रणादिषु पद-बहुत्वमपीष्टमिति द्योतयति । तत्र पदबहुत्वे विधानं कथयति — त्र्यङ्गुलत्र्यङ्गुलान्तरमिति । यत्र पाकस्यातिमहत्वापेक्षया बहूनि पदानि क्रियन्ते तत्राङ्गुलद्वयमथवा त्र्यङ्गुलत्रयमन्तरीकृत्य पुनरन्यत् पूर्वप्रमाणं व्रणं कुर्यात् । न त्वासन्नम् । एवं व्रणकरणं स्नावादिरक्षणार्थम् । उक्तं च भोजेन —

“त्र्यङ्गुलं तु व्रणं कुर्याद् द्वाङ्गुलं तु व्रणान्तरम् ।

पाकस्य वा प्रमाणेन पदं कुर्याद् विचक्षणः ॥

इति ॥ १८ ॥

भेदानन्तरं गतिज्ञानार्थमाह —

एषित्वा सम्यगेषिण्या परितः सुनिरूपितम् ।

अङ्गुलीनालवालैर्वा यथादेशं यथाशयम् ॥ १९ ॥

एषित्वेत्यादि । एषिण्या सम्यगेषित्वा परितः समन्तात् सुनिरूपितं पर्यालोचितम् । न केवलमेषिण्या यावदङ्गुल्यादिना । नातिविवृते पाके एषिण्या, अतिविवृते अङ्गुल्या नालेन वा पद्मोत्पलादिजेन, अतिसंवृते बालेन वराहादिसम्बन्धिना अन्वेप्य यथादेशं यथाशयं व्रणं कुर्यात् । यथादोषमिति वा पाठः । नालं तृणकाण्डमिति पाठ्यकारः ॥ १९ ॥

यथादेशं यथाशयमिति प्रोक्तम् । अतस्तच्च प्रदेशं दर्शयितुमाह—

यतो गतां गतिं विद्यादुत्सङ्गे यत्र यत्र च ।

तत्र तत्र व्रणं कुर्यात्सुविभक्तं निराशयम् ॥ २० ॥

आयतं च विशालं च तथा दोषो न तिष्ठति ।

शौर्यमाशुक्रिया तीक्ष्णं शस्त्रमस्त्रेदवेपथुः ॥ २१ ॥

असम्मोहश्च वैद्यस्य शस्त्रकर्मणि शस्यते ।

यत इत्यादि । यतो यस्मिन् प्रदेशे गतां दूराप्रतां गतिं जानीयात् । तस्मिन् प्रदेशे व्रणं कुर्यात् । गतिः (७०१/२०१०) । यत्र यत्र श्वयथुप्रदेशे

२२९
उत्सङ्गं उन्नतिं विधात् । तत्र तत्र प्रदेशे व्रणं कुर्यात् । उत्सङ्गः उन्नतिः ।
शुष्कस्य पूयस्य संश्लेष इति केचित् । पाठ्यकारोऽपि—उत्सङ्गः (७०७)
इत्याह । किंमूतं व्रणं, सुविभक्तं पार्श्वपरपार्श्वभ्याम्, अथवा
दर्शनीयं अकरालमित्यर्थः । अरुणदत्तोऽपि—“सृष्टु विभक्तं पार्श्वपरपार्श्वानि
विभागो यस्य तं तथाविधम्” इत्याह । तथा निराशयं न विद्यते आशयः
पूयादेर्दोषस्य स्थानं यस्य तं तथामूतं निराशयं कुर्यात् । हाटकोऽपि
“निराशयं निर्गतपूयस्थानमित्यर्थः” इत्याह । आशयम् (७०७)
तथायतं दीर्घं तथा विशालं विस्तीर्णं च कुर्यात् । तथा एवं कृते सति दोषः
पूयाख्यो न तिष्ठति न स्थानं लभते । उक्तं च सुश्रुते — “मुक्तवन्तमा-
तुरमुपवेश्य यन्नयित्वा मर्मसिरास्त्रावसन्ध्यस्थिधमनीः परिहरन् रोमशय्यानु-
कूलं शस्त्रं निदध्यात् अपूकदर्शनादिति । सकृदेवाहरेच्छस्त्रमाशु च महत्स्वपि
च पाकेषु * व्यङ्गुलं शस्त्रपदमुक्तम् । तत्रायतत्वं विशालत्वं सुविभक्तत्वं
व्रणगुणाः” इति । शौर्येत्यादि । शस्त्रकर्मणि वैद्यस्य शौर्यादिकं शस्यते ।
शौर्यं पाटनादौ वीर्यम् । सामर्थ्यमिति हाटकः । अध्यवसायान्तगामी शूरः ।
तस्य भावः शौर्यमिति वा । आशुक्रिया चतुरहस्तता । तीक्ष्णं शस्त्रं
निशितशस्त्रवत्ता । अस्वेदवेपथुः न विद्यमानौ स्वेदवेपथू यस्य स एवम् ।
स्वेदाभावः कम्पाभावश्चेत्यर्थः । हाटकोऽपि — ‘अस्वेदवेपथुः स्वेदराहित्यं
हस्तादिकम्पाभावश्च’ इत्याह । अस्वेदवेपथू इति वा पाठः । असम्मोह-
स्तकालोचितकार्यकरणे सम्यक् प्रवृत्तिः । ननु शौर्यं वैद्यस्य शस्यत इत्युक्त्यैव
स्वेदकम्पाभावः प्रत्यपादि । तथा च स्वेदवेपथू भीरोरेव सम्भवतः । न तु
शूरस्येत्यनर्थकमस्वेदवेपथुरिति । अत्राचक्ष्महे — सत्यमेतौ भीरुगुणौ ।
किन्तु उष्णकालवशात् प्रकृतिवशाद् वा यस्य स्वेदवेपथू भवतः तत्परिहा-
रार्थमेतदुक्तम् । सस्वेदस्य हि वैद्यस्य शस्त्रकर्म कर्तुमुद्यतस्य शस्त्रग्रहणमेव
न तथा सम्पद्यते । तद्वत् सकम्पस्यापि । तस्मात् तत्परिहारो युक्तः ।
‘शस्त्रकर्मण्यातुरस्य वैद्यस्य च शौर्यादिकं शस्यते’ इति केचित् । अथवा
अवेपथ्वन्तान्यातुरे वैद्ये च । कर्मण्यासम्मोहः शौर्यादिकं सर्वं वैद्यस्यैवेतीन्दुः ।

अनुलोमशस्त्रपदस्येदानीमपवादः —

तिर्यक् छिन्द्याल्ललाटभूदन्तवेषकजत्रुणि ॥ २२ ॥

कुक्षिकक्षाक्षिकूटौष्ठकपोलगलः श्वणे ।

* षड्गुलं श्यङ्गुलान्तरं वेति मुद्रितमुश्रुते ।

तिलकल्कादिभिः यथास्वं भेषजेन च यद्यस्य दोषस्य स्वं भेषजं तेन दिग्भाम् । हाटकोऽपि — 'तिलकल्कादिभिर्दोषानुरूपभेषजेन च दिग्भाम्' इत्याह । हृद्याकरोऽपि — 'यथास्वं भेषजेन वातादिहरौषधेन' इत्याह । अरुणदत्तस्त्वाह — तिलकल्काज्यमधुभिर्वातादिषु यथाक्रमं दिग्भां वातव्रणे तिलकल्कदिग्भां पित्तव्रणे घृतदिग्भां कफव्रणे मधुदिग्भां यथास्वं भेषजेन वा दिग्भाम्' इति । तैरेव च तिलकल्कादेभिस्तां वर्ति व्रणान्तःप्रविष्टां शिष्टा-
माच्छादयेत् स्पर्शयेत् । ऊर्ध्वं तत उपरिष्ठाद् घृताक्तैः सक्तुभिर्नाति-
भृष्टैः यवसक्तुभिराच्छादयेत् । ततो वर्तिच्छादनानन्तरं कवलिकां बहुवक्त्र-
खण्डपुटनिर्वर्तितां निधाय संस्थाप्य पट्टेन विशिष्टवस्त्रखण्डेन प्रकृतत्वाद्
व्रणं युक्त्या दोषकालानुगुणया बध्नीयात् । युक्तिश्च सङ्ग्रहोक्ता —

‘वातश्लेष्मोद्भवांस्तत्र द्विस्त्रिर्वा वेष्टयेद् व्रणान् ।

सकृदेव परिक्षिप्य रक्तपित्ताभिघातजान् ॥’

शस्त्रक्षतरुजायां तु यष्टीमधुकासिदेन सर्पिषोष्णेन सेचयेत्' इति । कथं बध्नीयात्, सुसमाहितः न हेलया । सव्ये वामपार्श्वे अपसव्ये दक्षिणपार्श्वे वा अधस्तान्न बध्नीयात् । नैव चोर्ध्वं बध्नीयात् ॥ २४-२८ ॥

शुचिसूक्ष्मदृढाः पट्टाः कवल्यः सविकेशिकाः ।

धूपिता मृदवः श्लक्ष्णा निर्वलीका व्रणे हिताः ॥ २९ ॥

कुर्वीतानन्तरं तस्य रक्षां रक्षोभिषिद्धये ।

बलिं चोपहरेत्तेभ्यः सदा मूर्ध्नावधारयेत् ॥ ३० ॥

तथा शुचयः सूक्ष्मसूत्राः दृढाः पट्टा हिताः । तथा कवलिकाः सविकेशिकाः विकेशिकाश्च व्रणे हिताः । कवलिका (२१०७७७७७) । विकेशिका (७७७७७) । वर्तिरित्यस्मद्गुरवः । किंभूताः, धूपिताः तथा मृदवः तथा श्लक्ष्णाः तथा वलीरहिताः । अनन्तरं रोगिणः कृतशस्त्रकर्मणो व्रणे रक्षां कुर्यात् । किमर्थं, रक्षोभिषिद्धये पिशिताशनराक्षसादिनिषेधाय । रक्षा तेभ्यश्च रक्षोभ्यो बलिमुपहरेत् दद्यात् । सर्वकालं च ओषधीर्मूर्ध्ना धार-
येत् ॥ २९-३० ॥

ता एवाह लक्ष्मीमिरयादिना —

लक्ष्मीं गुह्यामतिगुहां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ।
वचां छत्रामतिच्छत्रां दूर्वां सिद्धार्थकानपि ॥ ३१ ॥

ततः स्नेहदिनेहोक्तं तस्याचारं समादिशेत् ।
दिवास्वप्नो ब्रणे कण्डूरागस्कशोफयुक्तम् ॥ ३२ ॥

स्त्रीणां तु स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैश्चलितस्रुते ।
शुके व्यवायजान् दोषानसंसर्गेऽप्यवाप्नुयात् ॥ ३३ ॥

लक्ष्मीः पद्मचारिणी । गुहा पृथ्विर्णी (७०७१७७७७७७) ।
अतिगुहा सालपर्णी — (७०७१७) । ‘कश्मीरजे सोमसमे’ इति केचित् ।
जटिला मांसी । ब्रह्मचारिणी ब्रह्मयष्टिका (७०७१७७७७७७) । वचा उग्र-
गन्धा । छत्रा शतपुष्पा (७०७१७७७७७७) । इति पाठ्यकारः । अतिछत्रा विषा-
णिका (७०७१७७७७७७७७) । “छत्राधिच्छत्रिके विद्यादृक्षोप्ते कन्दसम्भवे”
इति सौश्रुते । सिद्धार्थकं श्वेतसर्षपम् । ततोऽनन्तरं ब्रणिन आचारमादिशेत् ।
कतमं स्नेहदिनेहोक्तं स्नेहस्य दिनं पानोपलक्षितमहः तत्रेहा चेष्टा तस्या-
मुक्तं स्नेहपानविध्युक्तम् । “उष्णोदकोपचारी स्याद्” इत्यादिकम् । दिवेति ।
दिवास्वप्नो ब्रणे कण्डूवादिभूत् । तस्माद् ब्रणिना अहःस्वप्नो न सेव्यः ।
स्त्रीणां स्मृतिसंस्पर्शदर्शनैः पूर्वं स्वस्थानाच्चलितं पश्चात् स्रुतं तस्मिंश्चलित-
स्रुते शुक्ले सति असंसर्गेऽपि तासामसम्बन्धेऽपि मैथुनमन्तरेणापीत्यर्थः ।
व्यवायजान् दोषान् मैथुनोत्थान् दोषानवाप्नुयात् । तस्मात् स्त्रीस्मरण-
स्पर्शनदर्शनानि वर्ज्यानीत्यर्थः । स्त्रीणां त्विति तुशब्दोऽवधारणे । स्त्रीणां
स्मृत्यादिभिरेव दोषो भवत्यसंसर्गेऽपि इति सूचयितुम् । उक्तं च —

“ब्रणे श्वयथुरायासात् स च रागश्च जागरात् ।

तौ च रुक् च दिवास्वप्नात् ते च मृत्युश्च मैथुनात् ॥

इति ॥ ३१-३३ ॥

भोजनं तु यथासात्स्यं यवगोधूमषष्टिकाः ।
 मसूरमुद्रतुवरीजीवन्तीसुनिषण्णकाः ॥ ३४ ॥
 बालमूलकवार्ताकितण्डुलीयकवास्तुकम् ।
 कारवेष्टककर्कोटपटोलकटुकफलम् ॥ ३५ ॥
 सैन्धवं दाडिमं धात्री घृतं तप्तहिमं जलग्म् ।
 जीर्णशाल्योदनं स्निग्धमल्पमुष्णं द्रवोत्तरम् ॥ ३६ ॥
 भुञ्जानो जाङ्गलैर्मांसैः शीघ्रं व्रणमपोहति ।
 अशितं मात्रया काले पथ्यं याति जरां सुखम् ॥ ३७ ॥
 अजीर्णादनिलादीनां विभ्रमो बलवान् भवेत् ।
 ततः शोफरूपापाकश्चाहानाहानवाप्नुयात् ॥ ३८ ॥
 नवधान्यं तिलान्माषान्मद्यं मांसं त्वजाङ्गलम् ।
 क्षीरेक्षुविकृतीरम्लं लवणं कटुकं त्यजेत् ॥ ३९ ॥
 यन्नान्यदपि विष्टम्भि विदाहि गुरु शीतलम् ।
 वर्गोऽयं नवधान्यादिर्व्रणिनः सर्वदोषकृत् ॥ ४० ॥
 मद्यं तीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लमाशु व्यापादयेद् व्रणम् ।
 बालोशीरैश्च वीज्येत न चैनं परिघट्टयेत् ॥ ४१ ॥
 न तुदेन्न च कण्डूयेच्चेष्टमानश्च पालयेत् ।

भोजनं यथासात्स्यं यवादि यद्यस्य सात्स्यम् । तथा जीवन्त्या-
 दिशाकं च । तथा सैन्धवादिकम् । पुराणशालिभक्तं स्निग्धं सस्नेहं तथारूपं
 जाङ्गलैर्मांसैः सह भुञ्जानः उष्णोदकोत्तरमुष्णोदकानुपानं यथा भवति ।
 व्रणी शीघ्रं व्रणमपोहति । मात्रया काले भुक्तं पथ्यं सुखेन जरां
 याति । तस्मात् पथ्यं मात्रया काले भोक्तव्यम् । अजीर्णं तु न कथञ्चन
 कार्यम् । यतोऽजीर्णादनिलादीनां वातादीनां बलवान् विभ्रमः क्षोभो
 भवेत् । तनस्तस्मात् क्षोभाच्छोभादीन् प्राप्नुयात् । नवधान्यादीस्त्यजेत् ।
 यतोऽयं नवधान्यादिवर्गो व्रणिनः सर्वान् दोषान् करोति ।

मद्यं तीक्ष्णादिगुणयुक्तमाशु व्रणं व्यापादयेत् अतिशयेन करोति
 नान्यन्मद्यम् । तथा च तन्त्रान्तरे —

“सस्नेहं मधुरमायं नातितीक्ष्णमकर्कशम् ।

तनु यत् सुखपेयं च मार्द्वीकेषु तदुत्तमम् ॥” इति ।

तस्मान्मार्द्वीकादिमायं लोभासवादिकं यन्मयं तत् तत्सात्म्यस्य किञ्चिद्
देयमेवेत्यर्थः । बाळोशीरैश्चैनं व्रणं वीजयेत् । न चैनं परिघट्टयेत् ।
न व्यथयेत् । नापि कण्डूयेत् । चेष्टमानश्च व्यापारं कुर्वन् तं व्रणं पालयेत्
रक्षेत् । चेष्टमानमिति केषाञ्चित् पाठः । व्यापारं कुर्वन्तं व्रणिनं पालयेदिति ।

स्निग्धबृद्धद्विजातीनां कथाः शृण्वन् मनःप्रियाः ॥ ४२ ॥

आशवान् व्याधिमोक्षाय धिग्रं व्रणमपोहति ।

तृतीयेऽह्नि पुनः कुर्याद् व्रणकर्म च पूर्ववत् ॥ ४३ ॥

प्रक्षालनादि दिवसे द्वितीये नाचरेत् तथा ।

तीव्रव्य*थोऽतिप्रथितश्चिरात्संरोहति व्रणः ॥ ४४ ॥

स्निग्धां रुक्षां श्लथां गाढां दुर्न्यासां च विकेशिकाम् ।

व्रणे न दद्यात्कल्कं च, स्नेहात्क्लेदो विवर्धते ॥ ४५ ॥

मांसच्छेदोऽतिरुग्राक्ष्याहरणं शोणितागमः ।

श्लथतिगाढदुर्न्यासैः व्रणवर्त्मावघर्षणम् ॥ ४६ ॥

सप्ततिमांसं सोत्सङ्गं सगतिं पूयगर्भिणम् ।

व्रणं विशोधयेच्छीघ्रं स्थिता ह्यन्तर्विकेशिका ॥ ४७ ॥

स्निग्धादीनां कथाश्चित्प्रिया आकर्णयन् रोगमुक्तये विहिताशोऽह्नाम्
व्रणमपोहति । तृतीये च दिवसे पुनरापि प्रक्षालनादि व्रणकर्म पूर्ववत्
पूर्वेण व्रणकर्मणा तुल्यं कुर्यात् । द्वितीये तु दिवसे प्रक्षालनादि नाच-
रेत् । किमित्याह — तथेत्यादि । तथा तेन प्रकारेण तीव्रव्यथः
सम्पद्यते । तथातिप्रथितः स प्रदेशो बहुभिर्गन्धिभिर्युक्तः स्यात् । तथा चिरात्
चिरेण कालेन संरोहति संरोहणं याति । रुढः सम्पद्यते । हाटको-
ऽप्याह — “तथा कृते सति तीव्रव्यथः सम्पद्यते । प्रथितो बहुम-
न्धिभिर्युक्तः चिरकालेन व्रणो रुढश्च भवति” इति । अभिप्रथित इति

वा पाठः । स्निग्धामित्यादि । व्रणे व्रणारूप आधारे स्निग्धादिगुणयुक्तां
विकेशिकां व्रणान्तःप्रवेशयोग्यां वर्ति न दद्यात् । स्निग्धां रुक्षामिति
अतिस्निग्धामतिरुक्षामिति सिध्यत्यर्थवशात् । सङ्ग्रहे स्पष्टमुक्तं “अतिस्नेहात्
क्लेदः” इति । अरुणदत्तोऽप्याह “अत्र चातिशब्दोऽर्थवशात् गम्यमानो
बोद्धव्यः । अत एव सङ्ग्रहे स्पष्टं कृत्वोवाच इति” । हाटकोऽपि — “अति-
शब्दोऽत्राध्याहार्यः । अतिस्नेहात् क्लेदः अतिरौक्ष्याच्छेदो वेदना चेत्येवं
सङ्ग्रहे उक्तत्वात्” इत्याह । श्लथां शिथिलां गाढां निबिडां दुर्न्यस्तां
च विषमन्यस्तां, कल्कं वा कल्कमप्यतिस्निग्धादिगुणयुक्तं व्रणे न योजयेत् ।
पिष्टमौषधं द्रवाप्लुतं कल्क इत्युच्यते । कुतः स्निग्धादिगुणयुक्तां विकेशिकां
क्ल्कं वा न दद्यादित्याह । स्नेहात् क्लेदो विवर्धते । अतिरूक्षत्वान्मांसस्य
क्लेदोऽतिरूक् दरणं रक्तमवृत्तिश्च स्यात् । श्लथादिगुणयुक्तं व्रणमार्गस्याव-
र्षणं स्यात् विकेशिकां व्रणे कस्मादीयत इत्याह — संपूतीत्यादिगुणयुक्तं
व्रणं शोधयते यतः तस्माद् व्रणेऽसौ योज्या । उत्सङ्ग उन्नतिः ।
पूयादिभक्षितश्शून्यो मांसादिप्रदेशो गतिरित्युच्यते । पूयश्चासौ गर्भश्च
स विद्यते यस्य स पूयगर्भा तम् ॥

व्यम्लं तु पाटितं शोफं पाचनैः समुपाचरेत् ।
भोजनैरुपनाहैश्च नातिव्रणविरोधिभिः ॥ ४८ ॥

सद्यः सद्योव्रणान्सौव्येद् विवृतानभिघातजान् ।
मेदोजान् लिखितान् ग्रन्थीन् ह्रस्वाः पालीश्च कर्णयोः ॥ ४९ ॥

शिरोश्चिकूटनासौष्ठगण्डकर्णोरुवाहुषु ।
ग्रीवाललाटमुष्कस्फिञ्जोदपायूदरादिषु ॥ ५० ॥

गभीरेषु प्रदेशेषु मांसलेखचलेषु च ।

व्यम्लमित्यादि । व्यम्लं पक्वापकं ईषत्पकमित्यर्थः । तथाविधं पक्-
मित्यज्ञानात् पाटितं शोफं नातिव्रणविरोधिभिः पाचनैरुपनाहैः तथावि-

धैश्चोपनाहैः सास्वलाख्यैर्वचाकिण्वादिकल्पितैरुपाचरेत् । न च सर्वैरेव पाच-
नैरुपाचरेदिति द्योतयति नानिशब्दप्रयोगेण । सद्य इत्यादि । सद्योव्रणान्
शस्त्राभिघातजान् विवृतान् विस्तीर्णमुत्थान् सद्यस्तत्क्षणादेव सीव्येत् ।
सङ्कुचितवदनास्तु न सीव्येत् । अभिघाताज्जन्म येषां तान्, एवं सद्योव्रणा-
निति सद्योग्रहणमभिघातजेष्वपि चिरकालस्थितेषु नायं विधिरिति द्योतयति ।
भेदोजान् ग्रन्थीन् लिखितान् भेदनानन्तरं शस्त्रेण लिखितान् सीव्येत् । कर्णयोश्च
इत्थाः पालीर्लिखिताः सीव्येत् । शिरोऽक्षिप्रभृतिषु प्रदेशेषु प्रभूतमांसेषु च स्नि-
रेषु च स्थितान् व्रणान् सीव्येत् ॥

वङ्गणादिस्थितानां व्रणानां गंभीरादिप्रदेशत्वात् सीवनं प्राप्तं; तन्निषिध्यते—

न तु वङ्गणकक्षादावलपमांसचले व्रणान् ॥ ५१ ॥

वायुनिर्वामिणः शल्यगर्भान्क्षारविषाग्निजान् ।

न तु वङ्गणेत्यादि । मांसलेषु स्थिरेषु च व्रणान् सीव्येद् इत्युक्त्येवाल्प-
मांसे चले स्थाने व्रणान् न सीव्येद् इत्यर्थे कण्ठे अल्पमांसांश्चलांश्च व्रणान्
न सीव्येदिति वचनमतिशयार्थम् । न जातुषिदाभिघातजान् विवृताननानपि
सीव्येदिति गमयति । तथा ये वायुं निर्वमन्ति उद्धमान्ति निश्चसन्तीत्यर्थः । तान्
वायुनिर्वामिणो न सीव्येत् । तथा शल्यगर्भान् शल्यं गर्भं येषां तान् तथा
क्षारविषाग्निजान् क्षारविषाग्निभ्यो जातान् व्रणान् न सीव्येत् ।

सीवनात् पूर्वं यत् क्रियते तद् दर्शयति—

सीव्येच्चलास्थिशुष्कास्तृणरोमापनीय तु ॥ ५२ ॥

प्रलम्बि मांसं विच्छिन्नं निवेश्य स्वनिवेशने ।

सन्ध्यस्थवस्थिते रक्ते स्नाय्वा सूत्रेण बल्कलैः ॥ ५३ ॥

सीव्येदित्यादि । स्थानाच्चलितमस्थि अपनीय निरस्य तथा शुष्करक्तं
वृणानि रोमाणि चापास्य सीव्येत् । तथा शस्त्रादिना प्रकर्षाच्छुम्बि व्रणे यद्
विद्यते मांसं तत् स्वनिवेशने आत्मीये स्थाने निवेश्य संस्थाप्य तथा सन्ध्यस्थ
बहिर्गतं स्वस्थाने संस्थाप्य रक्ते च स्थिते अस्रवद्रूपत्वं प्राप्ते सति व्रणं

सीव्येत् । अनेकभित्तानां व्रणोष्ठानामेकेन सूत्रेण यथायोगं जीर्णयज्ञसम्बन्धकरणं
सीवनम् । केन सीव्येत्, स्वाग्वादिना वल्कलैरश्मन्तकादिवगुद्रवैः ॥

कथं सीव्येदित्याह—

सीव्येन्न दूरे नासन्ने गृह्णालपं न वा बहु ।

सान्त्वयित्वा ततश्चार्तं व्रणे मधुघृतद्रुतैः ॥ ५४ ॥

अञ्जनक्षौमजमषीफलनीशल्लकीफलैः ।

सरोध्रमधुकैरक्ते युञ्ज्याद् बन्धादि पूर्ववत् ॥ ५५ ॥

न दूरे न विप्रकृष्टे न चासन्ने नातिनिकटे नालपं व्रणान्तं गृह्णन् न
च बहु व्रणान्तं गृह्णन् । ततः सीवनादनन्तरमातुरं सान्त्वयित्वा
समाश्वास्य शीताम्बुस्पर्शव्यजनादिभिरनन्तरं अक्ते लिप्ते व्रणे सति । कैः
अञ्जनादिभिः । किं भूतैः, मधुघृताभ्यां द्रुतैः आलोलितैः । द्रवैः इति वा
पाठः । पूर्ववद् बन्धादि युञ्ज्यात् । तृतीयायै वतिः । पूर्वोद्दिष्टेन कर्मणा तुल्यं
कषायक्षालनादि कबळिकादिकं च योज्यमित्यर्थः ॥ ५५ ॥

व्रणो निःशोणितौष्ठो यः किञ्चिदेवावलिख्य तम् ।

संजातरुधिरं सीव्येत् सन्धानं ह्यस्य शोणितम् ॥ ५६ ॥

बन्धनानि तु देशादीन् वीक्ष्य युञ्जीत तेषु च ।

व्रण इत्यादि । अविद्यमानशोणितावोष्ठौ यस्य तमेवंभूतं व्रणं किञ्चिदेव
ईषन्मात्रमेवावलिख्य ततः संजातरुधिरं सन्तं सीव्येत् न त्वेवमेव, यस्मा-
दस्य व्रणस्य शोणितं सन्धानम् । वध्यते व्रण एभिरिति बन्धनानि आविकाजि-
नादीनि । तेषु व्रणेषु देशकालसात्म्यादीन् वीक्ष्य निरूप्य यथायोगमाविका-
जिनाद्यन्यतमं युञ्ज्यात् ।

तेषां च बन्धनानां स्वरूपमाह—

आविकाजिनकौशेयमुष्णं क्षीमं तु शीतलम् ॥ ५७ ॥

शीतोष्णं तूलसन्तानकार्पासस्नायुवल्कजम् ।

ताम्रायस्त्रपुसीसानि व्रणे मेदःकफाधिके ॥ ५८ ॥

भङ्गे च युञ्ज्यात्फलकं चर्मवल्ककुशादि च ।

आविकेत्यादि । अविरेवाविकः “अवेः कः” ५-४-२८ इति कः । ततः “तस्मेदम्” ४-३-१२० इत्यण् । अविरोमभवामित्यर्थः । अजिनं मृगादीनां चर्म । कोशात् सम्भूतं कौशेयम् । “कोशाद्भुज्” ४-३-२ इति ढञ् । आविकादिकं बन्धनत्रयमुष्णवीर्यम् । तेषु बन्धनेषु मध्ये आविकादिकमुष्णमिति वान्वयः । आविकाजिनम् अवेराजिनमिति हाटकादयः । क्षौमं वारुकं बन्धनं शीतलं शीतवीर्यम् । तूलसन्तानादिजं शीतोष्णमुभयस्वरूपम् । तूलं शल्मल्यादिजं तस्य सन्तानं सन्ततिः सूत्ररूपता तेन निष्पादितम् । पाठ्यकारेऽप्याह— “तूलसन्तानं-पञ्जणी) । कार्पासं=(पञ्जणी) । वल्कं=(मृगजङ्गलं) इति । मेदःकफाधिके व्रणे ताम्रादीनि लेखनार्थं युज्यात् । चशब्दात् तानि भङ्गेऽपि युज्यात् । न केवलं भङ्गे ताम्रादीनि युज्यात् यावत्फलकादि च युज्यात् । कुशाशब्देन वंशदिविकारा उच्यन्ते । ताम्रायस्त्रपुसीसानीत्यादिना बन्धावष्टम्भकानि यन्त्रकाणि ब्रूत इति केषाञ्चित् पक्षः । भोजेनाप्युक्तम् —

“ऊर्ध्वं तिर्यगधस्ताच्च यन्त्रकस्त्रिविधः स्मृतः ।

यो यत्र मुनिविष्टः स्याद् देहे तं तत्र योजयेत् ॥”

इति ॥

अधुना बन्धनप्रकारं निर्दिशति—

स्वनामानुगताकारा बन्धास्तु दश पञ्च च ॥ ५९ ॥

कोशस्वस्तिकमृतोलीचीनदामानुबेष्टितम् ।

खट्वाविवन्धस्थविकावितानोत्सङ्गगोष्फणाः ॥ ६० ॥

यमकं मण्डलाख्यं च पञ्चाङ्गी चेति योजयेत् ।

यो यत्र मुनिविष्टः स्यात् तेषां तत्र बुद्धिमान् ॥ ६१ ॥

स्वनामेत्यादि । स्वं च तन्नाम च स्वनाम तेनानुगतोऽनुबद्ध आकार संस्थानविशेषो येषां ते पञ्चदश बन्धाः वक्ष्यमाणाः । तुशब्दोऽवधारणार्थः । पञ्च-दशैव कोशादयः पञ्चाङ्गयन्ताः । स्वनामानुगताकारा इति । कोशाकारः कोशबन्धः कोशः=(२०००५) । स्वस्तिकाकारः स्वस्तिकः=(५०००००५) । मृतोलीति तृणमयः फलाधारः तद्वन्मृतोलीबन्धः=

१. “मुता” २. “स्वस्तिका” इति मुद्रिताष्टादशसुखपाठः ।

(७५०ती०३३) । चीनैर्यो बन्धः स चीनबन्धः स्तो कविस्तीर्णा धायत-
पट्टिका चीनशब्दव च्या कक्षयासंज्ञिता न । चीनम्=(की०ती०३३) । दामाकृति
दाम यथांसमाला निशिष्यते । दाम्=(पी०ती०३३) । लतानुवेष्टित-
मिवानुवेष्टितम्=(७५०ती०३३) । यद् दीर्घं कृत्वा वेष्टनम् । खद्राश्चा-
कारो बन्धः खद्रा=(३३०ती०३३) । विस्तीर्णो बन्धो विबन्धः । उक्तं च
भोजेन—

“विबन्धं तु विजानीयाद् ब्रणे मूर्ध्नि वितानवत् ।
पाणिपादतले वापि तथांसोदरयोगि ॥”

॥ ३ ॥ **विबन्धम्** = (മലിവിടി, വിട്ടുകൊടു എന്നു ചിലർ) **स्थविका** शिक्या
 तदाकारो बन्धः । **स्थविका** = (ഉറിക്കെട്ട്) । **वितानमिव वितानं** = (മേക്കു
 ചു) **उत्सङ्गमिवोत्सङ्गं** = (പാളകെട്ട്) । **गोष्णमिव गोष्णः** 'कवण'-
 नामधेयः (കോചിണകെട്ട്) । **भोजेनाप्युक्तम्** --

“गोष्पणं गोष्पणाकारं बध्येच्छोण्यूरुसङ्गमे ।
स्फिगन्तरगतांश्चैव वस्तियोन्याश्चयान् व्रणान् ॥”

इति । यमकः एकेन पट्टेन त्रणद्वयबन्धः । उक्तं च भोजेन—

“बाहुपार्श्वोदरोरस्तु पृष्ठे चैव भिषगवरः ।
वर्ध्नीयान्मण्डलाकारं स बन्धो यमकः स्मृतः ॥”

इति । यमकम् = (१०५००५) मण्डलमापातं वेष्टनाकारम् । उक्तं च
भोजन—

“मण्डलं वेष्टनाकारं स्तनबाहूदरोरुषु ।
कृकाटान्ते ललाटे च प्रीवायां च प्रशस्यते ॥”

इति । पञ्चाङ्गी यस्मिन् पट्टे चत्वारो बाहवः एका चोर्ध्वं पट्टिका । पञ्चाङ्गीति प्रथमान्तः पाठः । अपरे द्वितीयान्तं पठन्ति । इति योजयेत् कार-
येत् इत्यर्थः । य इत्यादि । तेषां बन्धानां मध्ये यो बन्धविशेषो यत्र
यस्मिन् देहदेशे मुनिविष्टो भवेत् तं बन्धं कोशादिकं तत्र तस्मिन् देहदेशे
योजयेत् । कथं, तत्र कोशोऽङ्गुलीपर्वसु चर्मादिकृतः । स्वस्तिकं स्तना-
न्तरकक्ष्याक्षिकर्णेषु । मृतोली ग्रीवाभेदूयोस्त्यादि विज्ञेयम् । शटकोऽप्याह—

“कोशाकारं क्रीटस्येवाङ्गुलीपर्वमु विदध्यात् । स्वस्तिकाकृतिः स्वस्तिकम् ।
यदूर्ध्वं दक्षिणादेत्याधो वामं याति पुनः परिवृत्त्याधो दक्षिणादूर्ध्वं वामं तत्सन्धि-
कूर्चभ्रूस्तनान्तरकक्ष्याक्षिकपोलकर्णेषु योज्यम् । मूलोली=तृणमयः फलाधारः
ग्रीवामेदयोः । चीनं स्तोकनिस्तर्णायत पट्टिका तदपाङ्गयोः । दाम गोदामा-
कृति सन्धाधेऽङ्गे वङ्गशादौ । अनुवेल्लिनं शाखासु । खट्वा हनुमन्धिगण्डेषु ।
विबन्धमुदरोरुष्टेषु । स्यात्का अङ्गुष्ठाङ्गुलिमेद्वाभ्रमूत्रवृद्धिषु । वितानं मूर्धादौ
पृथुलेऽङ्गे । उत्सङ्गमङ्गविशेषे विलम्बिनि चाद्वादौ । गोष्फण इव गोष्फणं कृषीपा-
लानां पक्षिवारणाय भ्राभ्यत्पाणधारणम् । तन्नासौष्ठचिबुकसन्धिषु । यमकं यमक-
व्रणयोः । मण्डलं वृत्तेऽङ्गे स्तनादौ । पञ्चङ्गी जत्रूर्ध्वमिति योजना कार्या” ॥ इति ।

सम्प्रत्येषां बन्धानां देशानुरोधाद् व्रणायतनविशेषाद् गाढादिकं त्रैविध्यं
दर्शयति —

बध्नीयाद्गाढमूर्खस्फिकश्चावंधणमूर्धसु ।

शाखावदनकर्णोरःपृष्ठपार्श्वगलोदरे ॥ ६२ ॥

समं मेहनमुष्के च नेत्रे सन्धिषु च श्लथम् ।

बध्नीयाच्छिथिलस्थाने वातश्लेष्मोद्भवौ समम् ॥ ६३ ॥

गाढमेव समस्थाने भृशं गाढं तदाश्रये ।

शीते वसन्ते च तथा मोक्षणीयौ ज्यहात् ज्यहात् ॥ ६४ ॥

बध्नीयादित्यादि । ऊरुस्फिगादिषु देशेषु गाढं व्रणपीडनं बध्नीयात् ।

न तु श्लथम् । दृष्टाकारोऽप्याह — बध्नीयादित्यादिना दोषस्थानकाल-
विशेषेण गाढादिवन्धनमेदानाह । पीडयन् रुजामनुत्पादयन् गाढः । सोच्छ्वासः
शिथिलः । समस्तु मध्यभाक् । उक्तं हि —

पीडयन्नरुजो गाढः सोच्छ्वासः शिथिलः स्मृतः ।

नैव गाढो न शिथिलः समो बन्धस्तु कीर्तितः ॥”

इति । शाखावदनादिषु समं बन्धं बध्नीयात् । चशब्दान्मेहनमुष्कयोश्च
सममेव । नेत्रे नयने तथा सन्धिषु च श्लथं शिथिलं सोच्छ्वासं बन्धं
बध्नीयात् । इदानीं दोषविशेषतो बन्धानिर्दिशति । शिथिलस्थान इत्यादि ।
शिथिलस्थाने नेत्रादौ । यत्र स्थाने शिथिलो बन्ध उपदिष्टः तत्र स्थाने यौ

व्रणौ वातश्लेष्मोद्भवौ तौ समं कृत्वा बध्नीयात् । न तु गाढं न शिथिलम् । समस्थाने यत्र स्थाने समो बन्ध उपदिष्टः तत्र स्थाने शाखादौ वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ गाढमेव बध्नीयात् । भृशमित्यादि । “तदित्यनेन गाढाश्रयः परामृश्यते । तदाश्रये गाढाश्रये गाढबन्धोद्दिष्टे स्थाने ऊर्ध्वादौ वातश्लेष्मोद्भवौ व्रणौ भृशं सुतरां गाढं बध्नीयात् । तौ वातश्लेष्मोद्भवौ शीते हेमन्तशिशिरासु काले वसन्ते च व्यहृत् व्यहृत् त्रिभिर्न त्रिदिनमन्तरीकृत्य मोक्षणीयौ मोक्षणाहौ” इत्यरुणदत्तवृथाकारौ प्रोचतुः । ‘तृतीये दिवसे’ इति सारकृत् । भोजेनाप्युक्तम् —

“द्वितीयेऽहनि तु ग्रीष्मे तृतीये तु हिमागमे ।

सततं च वसन्तेषु मोक्षयेत् व्रणान् मेषक् ॥” इति ।

मोक्षकालात्ययाद् व्रणस्थानेकोपद्रवोत्पत्तिरिति विज्ञेयम् । उक्तं हि भोजेन—

“मोक्षकालात्ययात् पूकः सन्तापाद् दूषिते व्रणे ।

त्वक् मांसं दूषयन्तत्र भूमः पाकं न गच्छति ॥

जन्तुंश्च जनयेत् तत्र गन्धं वा कुणपोपमम् ।

तस्मात् कालमनुप्राप्य मोक्षयेत् व्रणं मेषक् ॥

इति ॥ १४ ॥

पित्तरक्तोत्थयोर्वन्धो गाढस्थाने समो मतः ।

समस्थाने श्लथो नैव शिथिलस्याशये तथा ॥ ६५ ॥

सायंप्रातस्तयोर्मोक्षो ग्रीष्मे शरदि चेप्यते ।

अबद्धो दंशमशकशीतवातादिपीडितः ॥ ६६ ॥

दुष्टीभवेच्चिरं चात्र न तिष्ठेत्स्नेहभेषजम् ।

कृच्छ्रेण शुद्धिं रूढिं वा याति रूढो विवर्णताम् ॥ ६७ ॥

पित्तरक्तोत्थयोर्व्रणयोर्गाढबन्धस्थाने समो बन्धो मतः न शिथिलः ।

समबन्धस्थाने शाखापदनादौ पित्तरक्तोत्थयोर्व्रणयोः शिथिलो बन्धः कार्यः ।

शिथिलस्य बन्धस्याशये स्थाने नेत्रादौ नैव बन्धः कार्य इति । एवकारोऽवधार-

णार्थः कृतः । सायमित्यादि । तयोः पित्तरक्तोद्भवयोः सायंप्रातर्द्वौ कालावयव-

मोक्ष इष्यते । ग्रीष्मे शरदि चान्यदोषोत्पन्नस्यापि सायंप्रातर्मोक्ष इष्यते ।

गमयति । उद्धृजौष्ठादिसंयुक्तः शुध्यति । समादिलक्षणसंयुक्तो रोहति ।”
इति । पाठ्यकारस्त्वाह — ‘न च व्रणस्योपरि बन्धमार्त्तं कुर्यात्’ इति ॥

बन्धगुणकथनं विधाय स्थिराणामित्थादिना पत्रदानविषयमाह —

स्थिराणामरूपमांसानां रौक्ष्यादनुपरोहताम् ॥ ७० ॥

प्रच्छाद्यमौषधं पत्रैर्यथादोषं यथार्तं च ।

अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः समन्तात्सुनिवेशितैः ॥ ७१ ॥

धौतैरककशैः क्षीरिभूर्जार्जुनकदम्बजैः ।

स्थिराणां दीर्घकालानुषङ्गिणां तथारूपमांसानाम् अनुपचितपल्लानां
अत एव हेतो रौक्ष्यादनुपरोहतां रूढिमगच्छतां व्रणानामुपरि दत्तमौषधं
कस्कलेहादिकं पत्रैः क्षीरिभूर्जार्जुनकदम्बजैः प्रच्छाद्यं स्पर्शयितव्यम् । यथा-
दोषं दोषानतिक्रमेण । ऋत्वनतिक्रमेण च । तद्वशाद् यथायोगं, यथा वातव्रणे
शीतर्तौ स्निग्धोष्णैः, पित्तव्रणे घर्मकाले शीतस्वभावैः, कफव्रणे उष्णकाले रूक्षोष्ण-
स्वभावैः । एवं साधारणेऽपि काले मिश्रदोषे च कल्पनीयम् । किम्भूतैः पत्रैः ।
अजीर्णतरुणाच्छिद्रैः इति । न जीर्णेर्नापि तरुणैः तथा छिद्ररहितैः तथा
समन्तात् सुनिवेशितैः तथा धौतैर्बलादिना निर्मलीकृतैः तथा अककशै-
रकठिनैः ॥

बन्धनीयान् दर्शयति —

कुष्ठिनामग्निदग्धानां पिटकामधुमेहिनाम् ॥ ७२ ॥

कर्णिकाश्चोन्दुरुविषे क्षारदग्धा विषान्विताः ।

न मांसपाके च बन्धीयाद् गुदपाके च दारुणे ॥ ७३ ॥

शीर्यभाणाः सङ्गदाहाः शोफावस्था विसर्पिणः ।

अरक्षया व्रणे यस्मिन्मक्षिका निक्षिपेत्कुमीन् ॥ ७४ ॥

ते भक्षयन्तः कुर्वन्ति रुजाशोफासंस्रवान् ।

सुरसादि प्रयुञ्जीत तत्र धावनपूरणे ॥ ७५ ॥

सप्तपर्णकरञ्जार्कनिम्बराजादनत्वचः ।

*गोमूत्रकल्कितो लेपाः सेकाः क्षाराम्बुना हिताः ॥ ७६ ॥

प्रच्छाद्य मांसपेक्षया वा व्रणं तानाशु निर्हरेत् ।

* ‘गोमूत्रकल्कितो लेपः सेकः क्षाराम्बुना हितः’ इति मुद्रिताद्याप्रद्वयपाठः.

कुष्ठिनामित्यादि । कुष्ठिनामग्निश्शानां च ये व्रणाः ते न बन्धनीयाः ।
 तथा मधुमेहिनां पिटकाः तथा उन्दुरुविषे याः कर्णिकाः कोठरूपाः
 किञ्चिदुन्नताः (ॐ०५००००००० ००००० ०००००) ताश्च न बन्धनीयाः ।
 तथा क्षारदग्धाः ये व्रणारस्ते च न बन्धनीयाः । तथा मांस्पाके व्रणाः
 तथा गुदपाके धातिदारुणे, न गुदपाकमात्रे, व्रणाः ते च न बन्धनीयाः ।
 मांस्पाक इति 'मांसस्य पचियुग्वजोः' इत्यल्लोपः । तथा शीर्यमाणाः
 सदनान्स्थां भजमानाः तथा सङ्गदाहाः तथा शोफावस्थाः शोफवदनेका-
 माद्यवस्थाः । श्वयथुयुक्ता इति केचित् । अरुणइत्तस्तु "शोफावस्थाः अने-
 कावस्थां भजन्तोऽपि ये शोफावस्थाः स्थिताः" इत्याह । तथा विसर्पिणः
 विसर्पावस्थास्थिताः । हृद्याक्षारस्तु "पर्यन्ते सूक्ष्मपिटकावन्तः" इत्याह ।
 विसर्पिणः (०००००००००) इति पाठ्यकारः । अरुण्या अपालनेन यस्मिन्
 व्रणे मक्षिका कृमीन् निक्षिपेत् । जातावेकवचनम् । मक्षिकाः किमीन्
 निक्षिपन्ति । ते तत्रस्थाः कृपयः मांसादिकं भक्षयन्तो रुजादीन् कुर्वन्ति ।
 तत्र तस्मिन् व्रणे सुरसादिगणो धावने पूरणे च तन्निमित्तं प्रयोज्यः ।
 तथा तस्मिन् व्रणे सप्तपर्णादीनां त्वचो गोमूत्रकल्कितः पिष्टलेपा हिताः ।
 "गोमूत्रकल्कितः पिष्टो लेपो हितः" इति हाटकः । अथवा मांसपेश्या
 व्रणं प्रच्छाद्य पिधाय तान् कृमीनां निहरेत् ॥

किञ्चिच्छुद्धं न रोपयेद् इत्याह —

न चैनं त्वरमाणोऽन्तःसदोषशुपरोहयेत् ॥ ७७ ॥

सोऽल्पेनाप्यपचारेण भूयो विकुरुते यतः ।

रूढेऽप्यजीर्णव्यायामव्यवायादीन्निवर्जयेत् ॥ ७८ ॥

हर्षं क्रोधं भयं वापि यावदास्थैर्यसम्भवात् ।

आदरेणानुवर्त्योऽयं मासान्वद् सप्त वा विधिः ॥ ७९ ॥

न चैनमित्यादि । न चैनं व्रणमन्तःसदोषं त्वरमाणो वैद्य उप-
 रोहयेत् । अन्तःसदोषमशुद्धमिति प्रायशोऽर्थः । कस्मादित्याह स
 इत्यादि । यतो यस्मात् सोऽन्तःस्थितदोषो व्रणो रूढोऽपि भूयः पुनः
 स्तोकेनाप्यपचारेण विकृतिं याति । हाटकस्तु — "सदोष अन्तरुत्सङ्गं कृत्वा
 गतो विकुरुते" इत्याह । अतः सप्यग् रूढेऽपि सत्यजीर्णादीन् वर्जयेत् ।

मयमजीर्णादिवर्जनीयविधिरादरेण यत्रवता पर् सप्त वा मासाननुवर्त्योऽ-
नुष्ठातव्यः । सम्यग्रूढेऽपि पर् सप्त वा मासानजीर्णादीन् वर्जयेदित्यर्थः ।

उपसंहरति —

उत्पद्यमानासु च तासु तासु

वार्तासु दोषादिवलानुसारी ।

तैस्तैरुपायैः प्रयतश्चिकित्से-

दालोचयन्विस्तरमुत्तरोक्तम् ॥ ८० ॥

उत्पद्येत्यादि । तासु तासु वार्तास्ववस्थासु अनिर्दिष्टस्वरूपाभि-
धानासु उत्पद्यमानासु जायमानासु तैस्तैरुक्तानुक्तैरुपायैः साधनैश्चिकित्से-
रैः । किम्भूतः, दोषादिवलानुसारी दोषादीनां बलं दोषादिवलम् ।
आदिग्रहणाद् देशकालादयो गृह्यन्ते । तदनुसरत्येवंविधो यो वैद्यो दोषादि-
बलानुरूपेण चिकित्सेदित्यर्थः । तथा प्रयतः प्रयत्नपरः । तथोत्तरे तन्त्रे व्रण-
मश्रुविधाने उक्तं निर्दिष्टं विस्तरमालोचयन् निरूपयन् । न तु यद्वच्छेति
भावः । हाटकोऽप्याह — “उत्तरे विस्तरेणोक्तं व्रणविधानमालोचयन् ।
अस्मिन् संक्षेपेण व्रणसाधन उक्तः” इत्यर्थः । वचनं हि —

“इतीदं व्रणमाश्रित्य दिग्मात्रमुपदर्शितम् ।

उत्तरे विस्तरस्तस्य वक्ष्यते साधनं प्रति ॥”

इति ॥

इति हृदयबोधिकाक्षयभाष्योपेते अष्टादशोऽध्यायः

एकोनविंशोऽध्यायः ॥

अथ त्रिंशोऽध्यायः ।

अथातः क्षाराग्निकर्मविधिमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

शस्त्रकर्मप्रसङ्गात् क्षारामिविधिमाह । अयमपि शस्त्रकर्मविधिरेव । अथवा शस्त्रस्या-
ध्वेषु विधिसुक्त्वा शस्त्रदुष्करेषु क्षाराग्न्योर्विधिमोहेति संवन्धः । हाटकोऽप्याह— 'यथैव
भेषजविषयमतिष्ठान्ते शस्त्रस्योपयोगः तथा शस्त्रसामान्यात् क्षाराग्न्योरपि । अत-
स्तद्विज्ञानार्थमध्यायारम्भः' इति । अरुणदत्तोऽप्याह— 'यथैव हि शस्त्रेण पाटनादीनि
कृत्वा तत्साध्य आमस्य संप्रकम्यते तथैव क्षारामिभ्यामित्याह' इति ।

अनुशस्त्राणां प्रथमौ शस्त्राणां कर्मकारिणौ च यतः ।

क्षारामी तेन विधि तयोर्वद्वयं शास्त्रकृतं सकलम् ॥

इति हृदयकारः ! क्षारस्वामिश्च जारामी तयोः कर्म क्षारामिकर्म तस्य विधिः ।

शस्त्रं पूर्ववत् क्षारस्य बाह्याभ्यन्तरोपयोगित्वेन बहूपयोगित्वेन च पूर्वमुपन्यासः ।

सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः श्रेष्ठो बहूनि यत् ।

छेद्यभेदादिकर्माणि कुरुते विषमेष्वपि ॥ १ ॥

दुःखावचार्यशस्त्रेषु तेन सिद्धिं नयात्सु च ।

अतिकृच्छ्रेषु रोगेषु यच्च पानेऽपि युज्यते ॥ २ ॥

सर्वेत्यादि— सर्वाणि च तानि शस्त्राणि अनुशस्त्राणि च तान्येवं तेषां
सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां मध्ये क्षारः श्रेष्ठो ज्यायान् क्षरणाद् व्याधीनां स्वगुणानां
क्षरणाद् वा क्षारः इति निर्वचनम्

उक्तं च विश्वामित्रिणीये—

“गुणान् क्षरति रोगेषु व्याधीन् क्षारयतीति वा ।

अक्षते क्षतकृत्वाच्च तस्मात् क्षार इति स्मृतः ॥”

इति । कस्मात् श्रेष्ठ इत्याह—यद्यस्मात् छेद्यादीनि बहूनि कर्माण्यसौ
करोति । आदिशब्देन लेखनपाटनादिपरिग्रहः । विषमेष्वपि देहदेशेषु
नासाक्ष्यर्बुदादिषु दुःखावचार्यशस्त्रेषु दुःखेनावचार्यितुं शक्यं शस्त्रं येषु तेषु
युज्यते । अपिशब्दात् समेषु देहदेशेषु युज्यते । तेन च शस्त्रेण सिद्धिं
नयात्सु असिध्यत्सु दुष्टव्रणेषु बहुशः प्रकोपिषु । किंभूतेषु, अतिकृच्छ्रेष्वति-
दुःखसाध्येषु युज्यते योग्यः संपद्यते । चशब्दादन्येष्वपि रोगेष्वसौ क्षारो
युज्यते योग्यः संपद्यते । ततोऽपि हेतोः क्षारः श्रेष्ठः । यथेति । यस्मात् क्षारः

१. 'विद्विमवात्सु च' इति मुद्रिताष्टात्रहृदयपाठः.

पाने पानविषयेऽपि युज्यते शरीरान्तःस्थितरोगशान्त्यै । अपिशब्दात् बाधेऽपि बाधस्थितरोगशान्त्यै लेपे स युज्यते । अतिकृच्छ्रेषु रोगेषु गुल्मोदरादिषु पानेऽपि युज्यते इत्यन्वयं भवतेऽन्ये ॥

स पेयोर्शोऽग्निसादाश्मगुल्मोदरगरादिषु ।

योज्यः साक्षान्मश्वित्रवाह्यार्शःकुष्ठसुप्तिषु ॥ ३ ॥

भगन्दरार्बुदग्रन्थिदुष्टनाडीव्रणादिषु ।

न तूभयोऽपि योक्तव्यः पित्ते रक्ते चलेऽबले ॥ ४ ॥

ज्वरेऽतिसारे हृन्मूर्धरोगे पाण्ड्वामयेऽरुचौ ।

तिमिरेऽकृतसंशुद्धौ श्वयथौ सर्वगात्रगे ॥ ५ ॥

भीरुगर्भिण्यृतुमतीप्रोद्धृतफलयोनिषु ।

अजीर्णेऽन्ने शिशौ बृद्धे धमनीसंधिमर्मसु ॥ ६ ॥

तरुणास्थिसिरास्त्रायुर्सीबिनीगलनाभिषु ।

देशेऽल्पमांसे वृषणगेदूस्त्रोतोनखान्तरे ॥ ७ ॥

वर्त्मरोगादृतेऽक्ष्णोश्च शीतवर्षोष्णदुर्दिने ।

स पेय इत्यादिना क्षारस्य पेयलेपद्वैविध्यं विषयविभागं च दर्शयति । अन्तर्गतार्शःप्रभृतिषु विषये स पेयः सः क्षारः द्रवरूपः पेयाख्यो योज्यः । गरादिष्वित्यत्रादिशब्देनानाहशब्दादयो गृह्यन्ते । लेपनविषयमाह योज्य इत्यादि । साक्षात् क्षारो लेपाख्यो मश्रादिषु योज्यः । मशः क्षुद्ररोगः । व्रणादिष्वित्यत्रादिग्रहणात् चर्मकीलवर्त्मतिलकालकादिपरिग्रहः । न तूभय इत्यादि । उभयः पानलेपनभेदाद् द्विविधोऽपि क्षारः पिच्छादौ न योज्यः । चले वाते । अबले प्राणहीने प्रोद्धृतफलयोनिरुतरे गुणरोगविज्ञाने वक्ष्यमाणा । यथा —

“वेगोदावर्तनाणोर्नि प्रपीडयति मारुतः ।

सा फेनिलं रजः कृच्छ्रादुदावर्तं विमुञ्चति ॥

इयं व्यापदुदावृत्ता ”

इत्येवमादि । प्रकर्षणोद्धृतं फलं रजोरूपं यस्या योनेः सा प्रोद्धृत-
फलयोनिः । रज एव फलं गर्भाख्यफलसाधनोपायत्वात् । उद्धृत-

योन्यां फलभोग्यां चेत्येव । उक्तं च भोजेन — “तत्र साध्येष्वप्युपद्रुत-
मतिबालमतिवृद्धं कुशं दुर्बलं क्षतक्षीणं सर्वाङ्गशून्यमृतमूर्तिं गर्भिणीं रजस्वलां क्षीय-
माणामुद्रवृत्तयोनिं फलयोनिं क्लीबं ज्वरदाहभूर्च्छाविषासापरीतमपि वर्जयेत्
क्षारेण” इति । तरुणास्थीनि नासादिष्वस्थीनि । सीवनी (७७७) ।
गलनाभिः कण्ठमणिः । इति हेमन्तशिशिरे न योक्तव्यः अयोगभयात् ।
तद्वद् वर्षासु दुर्दिने च । दुर्दिने मेघाचाकुलं दिवसम् । उष्णे ग्रीष्मे न यो-
क्तव्यः अतियोगभयात् । अत्र क्षारवर्जितेषु पुरुषेषु प्रदेशेषु च क्षारनिपातनान्
किं भविष्यतीति चेद् व्याधिवृद्धिरनेकोपद्रवोत्पत्तिर्मरणं वा भविष्यति इत्यव-
गन्तव्यम् । सिद्धेनाप्युक्तम् —

“याः क्रियाः प्रतिपेद्व्यास्ताः क्रियाः कुर्वतो भृशम् ।

तद्व्याधिवृद्धिर्मरणमन्या वा व्यापदो भुवाः ॥”

इति । धान्वन्तरीयाः क्षारं त्रिदोषघ्नमिति समर्थयन्ति । यथा — “शस्त्रानु-
शस्त्राणां क्षारः प्रधानतमः । छेद्यभेद्यलेख्यकरणात् त्रिदोषघ्नत्वात् । अनेकौ-
षधिसमवायेन निष्पन्नद्रव्यत्वात् त्रिदोषघ्नत्वम् । क्षरणात् क्षारः । स च त्रिविधः ।
प्रतिसारणः पानीयश्चेति । प्रतिसारणमालेपः । स च कुष्ठदिषु । पानीयो गुल्मो-
दरकृम्यादिषु’ इति ।

अधुना क्षारपाकविधिमाह —

कालमुष्ककशम्याककदलीपारिभद्रकान् ॥ ८ ॥

अश्वकर्णमहावृक्षपलाशास्फोटवृक्षकान् ।

इन्द्रवार्धकपर्पतीकनक्तमालाश्वमारकान् ॥ ९ ॥

काकजङ्घामपामार्गमग्निमन्थाघ्नितिलकान् ।

सार्द्रान्समूलशाखादीन् खण्डशः परिकल्पितान् ॥ १० ॥

कोशातकीश्वतसश्च शूकनालं यवस्य च ।

निवाते निचयीकृत्य पृथक् तानि शिलादले ॥ ११ ॥

प्राक्षिप्य मुष्ककचये सुधाश्मानि च दीपयेत् ।

ततस्त्रिलानां कुतलैर्दग्ध्वाग्नौ विगते पृथक् ॥ १२ ॥

कृत्वा सुधाभमनां भस्म द्रोणं त्वितरभस्मनः ।

मुष्ककोत्तरमादाय प्रत्येकं जलमूत्रयोः ॥ १३ ॥

गालयेदर्धभारेण महता वाससा च तत् ।

यावत्पिच्छिलरक्ताच्छस्तीक्ष्णो जातस्तदा च तम् ॥ १४ ॥

गृहीत्वा क्षारनिष्यन्दं पचेल्लौह्यां विघट्टयन् ।

पच्यमाने ततस्तस्मिस्ताः सुधाभस्मशर्कराः ॥ १५ ॥

शुक्तीः क्षीरवकं शङ्खनाभिश्चायसभाजने ।

कृत्वाभिवर्णान्वद्भुशः क्षाराच्छे कुडवोन्मिते ॥ १६ ॥

निर्वाप्य पिष्ट्वा तेनैव प्रतीवापं विनिक्षिपेत् ।

श्लक्ष्णं शुकदक्षशिखिगृध्रकंककपोतजम् ॥ १७ ॥

चतुष्पात्पक्षिपित्तालमनोह्रालवणानि च ।

परितः सुतरां चातो दव्यां तमवघट्टयेत् ॥ १८ ॥

कालेत्यादि । मुष्ककस्य श्वेतादिभेदो विद्यते, तस्मात् कालमुष्कक इत्यु-
क्तम् । हृद्याकारोऽप्याह— “कालमुष्ककग्रहणान्मुष्ककबहुत्वम् । तत् पुष्प-
वर्णैरुपलभ्यते । उक्तं च विश्वामित्राये—

“कालपुष्पं श्वेतपुष्पं रक्तपुष्पं तथैव च ।

चतुर्थं पीतपुष्पं च श्रेष्ठं तद्धि नराधिप ” ॥

इति । हाटकौऽप्याह— “कालाभिधानान्मुष्ककबहुत्वं पुष्पतोऽवगन्तव्यम् ”

इति । मध्यमवयसश्चेत्यप्याहार्यम् । बालस्य जीर्णस्यासञ्जातफेनवीर्यत्वात् । सञ्जा-
तपुष्पफलत्वं मध्यवयस्त्वं, तस्य प्रग्रहणकालान् हेमन्तशरद्वसन्तानुपदिशन्त्या-
चार्याः ” इति । पारिभद्रम् (२०१००) । अश्वकर्णः कुशिकः । महावृक्षः

सुही (१२२१) । आस्फोटो गिरिकर्णिका (१२२०००) । वृक्षकः कुटचः

(१२२०००) । इन्द्रवृक्षो नन्दीवृक्षः (१२२०००) । पूतीकः पूतीकरजः

(१२२०००) । नक्तमालः करजः (१२२०००) अश्वमारः कणवीरः । कालमुष्क-

कादीन् मूलादिसहितान् खण्डशः परिरक्षितान् परश्वधादिना छिन्नान्, तथा

कोशातकीक्षतस्रः यवस्य च शूकनालं यवशूको नाल इव यो भवति शूकं

च नालं चेति वा शूकनालम् । ‘शूकस्य नालमि’ति हृद्याकारः । तानि निगते

इति । सुधाभस्मशर्करादीनां किं कल्कप्रमाणमिति चेद् अनुक्तत्वात् बुद्धि-
गम्यम् । अथवा यावान् क्षारोदककुडुबेन पेय्यस्तावान् प्रक्षेपयितव्यः स्याद्
इति । अथवा समानतन्त्राद् वा तत्सिद्धिः । उक्तं हि विश्वामि-
त्रीये—

“क्षारोदकचतुर्भागं कल्कमेपां प्रदापयेत्”

इति । न च केवलमेत एवात्र प्रतिवापत्वेन क्षेप्तव्याः यावद् दक्षादिशकृ-
दादींश्च पिष्ट्वा प्रतीवापं विनिक्षिपेत् । दक्षादीनां शकृत् । दक्षः कुक्कुटः ।
तथा चतुष्पदां गवादीनां पक्षिणां च पित्तम् । तथा हरितालमनोह्रालवणानि
च श्लक्ष्णानि कृत्वा प्रतीवापं विनिक्षिपेत् । हाटकोऽपि—“एषां शुक्त्या-
दीनां लवणान्तानां भागाविशेषात् समभागप्रसिद्धिः” इत्याह । अतः प्रतीवापा-
दनन्तरं परितः समन्ताद् द्रव्यां तमवघट्टयेत् ॥ १८ ॥

सवाष्पैश्च यदोत्तिष्ठेद् बुद्बुदैर्लेहवद् घनः ।

अवतार्य तदा शीतो यवराशावयोमये ॥ १९ ॥

स्थाप्योऽयं मध्यमः क्षारो, न तु पिष्ट्वा क्षिपेन्मृदौ ।

निर्वाप्यापनयेत्; तीक्ष्णे पूर्ववत्प्रतिवापनम् ॥ २० ॥

सवाष्पैरित्यादि । यदा यस्मिन् काले सः क्षारनिष्पन्दः सवाष्पैः
सोष्मभिः बुद्बुदैर्धनो लेह इव उत्तिष्ठेत् उद्गच्छेत् । यदा च दर्बीप्रलेपी
स्यात् तदा अवतार्य शीतः सन् अयोमये लोहभाण्डे स्थितो यवराशौ
स्थाप्यः । अयं मध्यमः क्षारः । मृदौ क्षारे सुधादीन् निर्वाप्यापसारयेत् न तु
पिष्ट्वा क्षिपेत् । तीक्ष्णे तीक्ष्णक्षारे पूर्ववत् मध्यमक्षारतुल्यं प्रतिवापनं
निर्वाप्य पिष्ट्वा विनिक्षिपेदिति ॥ २० ॥

न चैतावदेवात्र प्रतिवापनमित्याह—

तथा लाङ्गलिकादन्तिचित्रकातिविषावचाः ।

स्वर्जिकाकनकक्षीरिहिङ्गुपूतीकपल्लावाः ॥ २१ ॥

तालपत्री विडं चेति सप्तरात्रात्परं तु सः ।

तथेत्यादि । लाङ्गलिकादीनि च तत्र प्रतिवापनं विनिक्षिपेत्
कनकक्षीरी हेमदुग्धा । तालपत्री (तालपत्री); लपत्रमिति द्वितीया.

सर्वतोऽनुसरन् दोषानुन्मूलयति मूलतः ।

कर्म कृत्वा गतरुजः स्वयमेवोपशाम्यति ॥ २६ ॥

क्षारसाध्ये गदे छिन्ने लिखिते स्नावितेऽथवा ।

क्षारं शलाकया दत्त्वा प्लोतप्रावृतदेहया ॥ २७ ॥

मात्राशतमुपेक्षेत तत्रार्शः स्वावृताननम् ।

हस्तेन यन्त्रं कुर्वीत वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी ॥ २८ ॥

निर्भुज्य पिचुनाच्छाद्य कृष्णभागं विनिक्षिपेत् ।

पद्मपत्रतनुः क्षारलेपो घ्राणार्बुदेषु च ॥ २९ ॥

प्रत्यादित्यं निषण्णस्य समुन्नाम्याग्रनासिकाम् ।

मात्रा विधार्याः पञ्चाशत् तद्वदर्शसि कर्णजे ॥ ३० ॥

चूषयन्नित्यादि । संरम्भात् क्षोभात् गात्रं चूषयन्निव । आचूषन्निवेति वा पाठः तथा आपीडयान्निव ततः सर्वतः सर्वस्मिन् अनुसरन् गच्छन् दोषांस्तत्साध्यान् मूलत उन्मूलयति । तथा कर्म स्वीयं कृत्वा गतरुजः पुरुषस्य स्वयमेव यत्नं विनैव उपशाम्यति । क्षारेत्यादि । क्षारसाध्ये व्याधौ अर्शोऽर्बुदादौ प्राक् यथायोगं छेदादौ कर्मणि कृते क्षारो योज्यो नाकृते छेदादविति क्षारस्य विषयो दर्शितः । क्षारं शलाकया दत्त्वा मात्राशतमुपेक्षेत । न काञ्चिकादिना निर्वापणं कार्यमित्यर्थः । किंभूतया शलाकया, प्लोतेन चेलखण्डेन प्रावृतोऽवगुण्ठितः स्थितो देहः परिग्रहो यस्याः सैवम् । तत्र क्षारसाध्येष्वर्शस्सु क्षारपातनं कृत्वा मात्राशतं यावत् तावदहस्तेन यन्त्रमावृताननं छादितमुखं कुर्यात् । क्षारसाध्येषु वर्त्मरोगेषु वर्त्मनी निर्भुज्य कुटिलीकृत्य ततः क्षारस्पर्शपरिहाराय पिचुना कार्पासादिमयेन कृष्णभागाच्छाद्य क्षारं विनिक्षिपेत् । तत्र च पद्मपत्रतनुः क्षारलेपो देयः । न गुदार्शःस्विव धनः । पद्मपत्रमिव तनुरिति “उपमानानि सामान्यवचनैः” इति समासः । घ्राणार्बुदेषु च स एव पद्मपत्रतनुः क्षारलेपो योज्यः । कथं तत्र लेपो देयः । प्रत्यादित्यं रविसम्मुखं निषण्णस्य स्थितस्य तथा अग्रे नासिका अग्रनासिका ताम् उन्नाम्य उत्क्षिप्य । कियन्तं कालं लेपो धार्य इत्याह—मात्राः पञ्चाशद्विधार्याः । वर्त्मसु ज्ञाल्पतरा मात्रा । स्थानस्य मुक्तसारत्वात् सुकुमारत्वाच्च । कर्णजेऽर्शसि तद्वत् तेन घ्राणार्बुदेन पुरुषस्य स एव पद्मपत्रतनुः क्षारलेपः । ता एव पञ्चाशन्मात्रा धार्या इत्यर्थः ॥ ३० ॥

क्षारं प्रमार्जनेनानु परिमृज्यावगम्य च ।
 सुदग्धं घृतमध्वक्तं तत्पयोमस्तुकाश्चिकैः ॥ ३१ ॥
 निर्वापयेत्ततः साज्यैः स्वादुशीतैः प्रदेहयेत् ।
 अभिष्यन्दीनि भोज्यानि भोज्यानि क्लेदनाय च ॥ ३२ ॥
 यदि च स्थिरमूलत्वात्क्षारदग्धं न शीर्यते ।
 धान्याम्लबीजयष्ट्याह्वतिलैरालेपयेत्ततः ॥ ३३ ॥
 तिलकल्कः समधुको घृताक्तो व्रणरोपणः ।
 पक्वजम्बसितं सन्नं सम्यग्दग्धं विपर्यये ॥ ३४ ॥
 ताम्रता तोदकण्ड्वाद्यैर्दुर्दग्धं, तं पुनर्देहेत् ।
 अतिदग्धे सवेद्रक्तं मूर्छादाहज्वरादयः ॥ ३५ ॥
 गुदे विशेषाद्विष्मूत्रसंरोधोऽतिप्रवर्तनम् ।
 पुंस्त्वोपघातो मृत्युर्वा गुदस्य शीतनाद् ध्रुवम् ॥ ३६ ॥
 नासायां नासिकावंशदरणाकुञ्चनोद्भवः ।
 भवेच्च विषयाज्ञानं तद्वच्छ्रोत्रादिकेष्वपि ॥ ३७ ॥
 विशेषादत्र सेकोऽम्लैर्लेपो मधुघृतं तिलाः ।
 वातपित्तहरा चेष्टा सर्वैव शिशिरा क्रिया ॥ ३८ ॥

क्षारमित्यादि अनु पश्चात् क्षारलेपनियमितकाक्षधारणादनन्तरं
 क्षारं प्रमार्जनेन चेलदिना परिमृज्य शोधयित्वा सुदग्धं तत् क्षारस्थान-
 मशोऽर्जुदाघधिष्ठानमवगम्य सम्यग्दग्धेन ज्ञात्वा क्षारदग्धं स्थानं घृतमधुलेपितं
 कृत्वा क्षीरप्रभृतिभिर्निर्वापयेत् शीतीकुर्यात् । निर्वापणम् (७७०३७) । ततोऽ-
 नन्तरं स्वादुशीतैर्द्रव्यैर्मधुयष्टिकादिभिः सघृतैर्लेपयेत् । अभिष्यन्दीनि ।
 क्षुतिरूपश्लेष्मकारीणि भोज्यानि अन्नपानानि माषदध्यादीनि भोज्यानि
 भोज्यानि भक्षयितव्यानि । भोज्यानि इति वा पाठः ।
 किमर्थं, क्लेदनाय क्षारदग्धस्थानविशरणार्थम् । यत क्षारदग्धं क्लिन्नं
 सत् शीर्यते । यदि च क्षारदग्धमभिष्यन्दिमिरपि च भोज्यैरुपयुक्तैः
 स्थिरमूलत्वाद् रोगाधिष्ठानान्न शीर्यते ततो धान्याम्लबीजादिभिरालेपयेत् ।
 धान्याम्लस्य बीजं धान्याम्लबीजं काश्चिदस्याघोचनम् (७०३७०) । “धान्या-

‘मूलीजेन मधुघृताभ्यां च लेपयेत्’ इत्यरुणदत्तः । तिलकल्को यष्टियुक्त-
घृतान्वितो व्रणस्य रोपणः । पक्वजम्बूफलवदसितं कृष्णम् । सौश्रुते
चोक्तम्—

‘तस्मिन् निपतिते व्याधौ कृष्णता दग्धलक्षणम्’ ।

इति । तथा सन्नं निम्नं सम्यग् दग्धं स्थानं विधात् । विपर्यये पक्वजम्बू-
सितत्वादिलक्षणविपर्यये तथा ताम्रादिभिश्च दुर्दग्धं जानीयात् । आदिग्रहणा-
च्छोफविस्फोटादिपरिग्रहः । तथाभूतं तं पुनर्दहेत् । भूयस्तत्र क्षारं पात-
येद् दाहाय । अतिदग्धे सति रक्तं स्रवेत् । तथा मूर्च्छादयो जायन्ते ।
आदिग्रहणाद् विसर्पविस्फोटादयोऽपि । गुदेऽतिदग्धे विशेषेण विण्मूत्रयोः संरोधः
तथा अतिप्रवर्तनं कदाचित् तयोरेवातिप्रवृत्तिर्भवति । विशेषग्रहणात् पूर्वो-
क्तरक्तत्वादायोऽपि । तथा पुंस्त्वोपघातः कान्तागमनासामर्थ्यं शुक्लक्षय
इत्यर्थः । तथा गुदस्य विशरणाद् विदारणान्निश्चयेन मृत्युर्वा भवेत् ।
नासायां क्षारातिदग्धायां नासिकावंशस्य दरणाकुञ्चनोद्भवः । वंशः
नासान्तरास्थि । तथा विषयाज्ञानं गन्धस्याज्ञानं भवेत् । क्षारातिदग्धेषु
श्रोत्रादिकेषु श्रोत्रचक्षूरसनेषु स्थानेषु विषयाज्ञानं स्यात् । तस्मिन् क्षारदग्धे
विशेषेणाम्लैः काञ्चिकादिभिः सेको हितः । मधुघृततिललेपोऽपि हितः ।
तथा सर्वेव शिशिरा क्रिया वातपित्तरा इष्टा । सङ्गहे चोक्तम्—

‘पाययेतातियोगे तु तच्छीघ्रं ससितं दधि ।

सगुहं वा दधिसरं तैलं वा ससितोपलम् ॥’ इति ।

अम्लो हि शीतः स्पर्शेन क्षारस्तेनोपसंहितः ।

यात्याशु स्वादुतां तस्मादम्लैर्निर्वापयेत्तराम् ॥ ३९ ॥

अम्ल इत्यादि । यस्मादम्लः शीतस्पर्शः तेन चाम्लेन क्षार उप-
संहितो युक्तः आशु एव कटुकलवणभूयिष्ठतां त्यक्त्वा स्वादुतां याति ।
तस्माद्धेतोः क्षारदग्धमम्लैः काञ्चिकादिभिर्निर्वापयेत्तराम् । स्वादुतां यातीति
मधुरत्वादाग्नेयमपि क्षारं शीतवीर्यं भवतीत्यर्थः । तराग्रहणेनातिशयेनाम्लै-
र्निर्वापयेत् ‘कदाचिद्देशसात्मानुरोषेन क्षीरादिभिरपीति दर्शयति । अभि-
प्रबलस्य क्षारस्य शमनत्वमम्लस्यायुक्तमाग्नेयत्वादिति केचित् । न बहिः-
शीतत्वात् । उक्तं हि विश्वामित्राये—

“यस्मादुष्णतरः क्षारः शैत्यं चाग्लरसेऽधिकम् ।
तस्मात् सेकप्रदेहाभ्यामम्लं क्षारनिवर्तनम् ॥” इति ।

भोजेनाप्युक्तमन्यथा —

“रौक्ष्यात्तत्रानिलः कुद्धो वीर्यं क्षारस्य पुष्पति ।
तस्मात् स्नेहाग्लमधुरं वायोः कुद्धस्य निग्रहः ॥” इति ।

अग्निः क्षारादपि श्रेष्ठस्तद्गन्धानामसम्भवात् ।

भेषजक्षारशस्त्रैश्च न सिद्धानां प्रसाधनात् ॥ ४० ॥

अग्निरित्यादि । अग्निः क्षारादपि श्रेष्ठः प्रशस्यतरः । ननु
‘सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः श्रेष्ठः’ इत्युक्त्वा पुनरग्नेः श्रेष्ठ्यं कथमिति । अग्नि-
प्रयोगाशक्तेषु पुरुषेषु प्रयुज्यते इति पुरुषावस्थामुद्दिश्य क्षारस्य सर्वश्रेष्ठ्यमुक्तम् ।
सम्प्रति तीक्ष्णतामुद्दिश्यैवाग्नेः प्राधान्यं ब्रूते । अथवा औषधेभ्यः क्षारो गुरुरि-
त्युक्तः । ततः क्षारात् अग्निः श्रेष्ठ इत्यर्थः । येषु रोगेषु क्षाराग्न्योः प्राप्तिस्तेष्वेवैयं
चिन्ता । ‘इतरत् क्षारेण ज्वलनेन वा’ इत्येवमादिषु क्षाराग्न्योः किं तुल्य-
फलत्वम् उत वा गरीयस्त्वमिति जिज्ञासायामग्निः क्षारादपि श्रेष्ठ इति
प्रतिज्ञा । कुतः, तद्गन्धानां तेनाग्निना दग्धानां रोगाणामर्शः प्रभृतीना-
मसम्भवाद् इति हेतुः । मूयोऽग्निदग्धो रोगः प्ररोहं न याति मूलादुन्मूल-
नादित्यर्थः । भेषजक्षारशस्त्रैर्ये रोगा न सिद्धा न शान्ताः तेषां प्रसाधनाच्च
ज्वलनो ज्यायान् । सारकृदप्याह — “क्षारप्रकरणे ‘सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः
श्रेष्ठः’ इत्युक्तत्वादग्रेऽपि क्षारस्य प्राधान्यसिद्धेर्व्याप्ताददोषः” इति । उच्यते ।
नायं दोषः । यथाविषयं प्राधान्यसिद्धेः । कथम् । अर्जुनात् कर्णः प्रधानः
दृढवेधित्वात् । कर्णादप्यर्जुनः प्रधानः दूरवेधित्वात् उक्तं च —

“केशवे लब्धलक्षत्वं दूरवेधित्वमर्जुने ।

दृढप्रहारता कर्णे तानि ग्रीण्यपि सात्यकौ ॥” इति ।

एवं छेदादिकर्म करणत्वात् त्रिदोषघ्नत्वाच्चाग्नेः क्षारः प्रधानः ॥ अग्नि-
दग्धानां रोगाणामपुनर्भवत्वात् क्षाराशक्यानां साधनत्वाच्चाग्निः क्षारात् प्रधानः
इति । अथवा ‘सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः’ श्रेष्ठ इत्युत्सर्गः । ‘अग्निः क्षारादपि
श्रेष्ठ’ इत्यपवादः । इतश्च क्षारादग्निः प्रधानः औषधशस्त्रक्षारैरशक्यानां साध-
नाच्च । अत्राह — युक्तमेतत् क्षाराशक्यानां साधनात् क्षारादग्निः प्रधान इति

वक्तुम् । किं तर्हि, शल्यौषधाभ्यामशक्यानां साधनात् क्षारादग्निः प्रधान इति
नोपपद्यते । न ह्यन्यहेत्वपदेशमन्यो लभत इति । उच्यते । अग्निरौषधं शल्यं
क्षार इत्येवं सर्वं स्थावरजङ्गमं चतुर्धा विभज्य तेष्वग्नेः प्राधान्यं सिषाध-
यिषुरयमाचार्य एवमाह लाघवार्थं प्रसङ्गतः । औषधशस्त्राभ्यामप्यग्निः
प्रधानतमः । कस्मात् । औषधशस्त्राभ्यामशक्यानां व्याधीनां साधनात्
औषधशस्त्राभ्यामग्नेः प्राधान्यम् । उक्तं च —

“ये नैव शक्याः क्षारेण शस्त्रेण च मिषग्नितम् ।

स्वेदैरालेपनैर्वापि तेषामग्निश्चिकित्सितम् ॥

उपक्रमेषु सर्वेषु प्रशस्तोऽयमुपक्रमः ।

पशूनां पक्षिणां नृणामेतद् भैषज्यमुत्तमम् ॥” इति ।

त्वचि मांसे सिरास्त्रागुसन्ध्यस्थिषु स युज्यते ।

मषाङ्गम्लानिमूर्धातिमन्थकीलतिलादिषु ॥ ४१ ॥

त्वग्दाहो वर्तिगोदन्तसूर्यकान्तशरादिभिः ।

अर्शोभगन्दरग्रन्थिनाडीदुष्टव्रणादिषु ॥ ४२ ॥

मांसदाहो मधुस्नेहजाम्बवोष्ठगुडादिभिः ।

श्लिष्टवर्त्मन्यसृक् स्रावनील्यसम्यग्बन्धादिषु ॥ ४३ ॥

सिरादिदाहस्तैरेव न दहेत्क्षारवारितान् ।

अन्तःशल्यसृजो भिन्नकोष्ठान् भूरिव्रणातुरान् ॥ ४४ ॥

सुदग्धं घृतमध्वक्तं स्निग्धशीतैः प्रदेहयेत् ।

त्वचीति । स अग्निदाहः त्वगादिषु युज्यते । (तत्र मषादिषु) रोगेषु

त्वग्दाहो वर्त्यादिभिः कार्यः । वर्त्तिः पित्तवर्त्तिः । आदिग्रहणादन्येष्वपि

क्षुरोगाध्यायोक्तेषु त्वग्दाहो योज्यः । शरादिभिरित्यादिग्रहणादन्यैरपि

देशान्तरप्रसिद्धैस्त्वग्दाहः कार्यः । अर्शःप्रभृतिषु रोगेषु मधुस्नेहादिभि-

मांसदाहः कार्यः । आदिशब्दादवुदगण्डमालादयो गृह्यन्ते । मधुस्नेहादीना-

मन्यतमेन दाहः कार्यः । तत्र कदाचिन्मधुना कदाचित् पृष्णं स्नेहैः कदा-

चिज्जाम्बवोष्ठेन । जाम्बवोष्ठः शलाकाविशेषो यन्त्रविधावुक्तः येन क्षारो

दीयते । कदाचिद् गुडेन कदाचिदेवंविधेनान्येनापि देशविशेषप्रसिद्धेन ।

श्लिष्टवर्त्मादिषु सिरादिदाहः कार्यस्तैरेव मधुस्नेहादिभिः । आदिग्रहणात्

स्नायुसन्ध्यस्थां ग्रहणम् । क्षारवारितान् न दहेत् । न केवलमेतान् याव-
दन्तःशल्यान् तन्धान्तलैहितान् तथा शस्त्रादिना भिन्नकोष्ठान् तथा भूरि-
भिर्घ्नैरार्तान् ! सुदग्धमग्निना रोगाभिधानं ज्ञात्वा घृतमधुभ्यामभ्यक्तं कृत्वा
स्निग्धशीतैर्मधुयष्टिशालिमूलादिभिः प्रलेपयेत् ।

तस्य लिङ्गं स्थिते रक्ते शब्दवल्लसिकान्वितम् ॥ ४५ ॥

पक्वतालकपोताभं सुरोहं नातिवेदनम् ।

प्रमाददग्धवत्सर्वं दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः ॥ ४६ ॥

तस्येत्यादि । तस्येत्यनेन सुदग्धं स्थानं परामृश्यते । तस्य सम्यग्-
दग्धस्थानस्य लिङ्गं लक्षणं स्थिते रक्ते दह्यमानावस्थाप्रवृत्तेऽसृजि निवृत्ते
सति । शब्दवत् बुद्बुदशब्दवत् तत्स्थानं भवेत् । तथा तत् स्थानं लसिका-
न्वितं च । लसिका कुशशस्त्रादिविक्षते प्रथमं या दृश्यते जललवाकृतिः ।
(१८५३७७००) इति भाषा । तथा त्वग्दग्धं पक्वतालफलसदृशं कदाचित्
कपोतसदृशम् । सुखेन रोहति [इति] सुरोहम् । तथा नातिवेदनं न तीव्ररुक् ।
केचिदाहुः — ‘शब्दवल्लसिकान्वितं’ इत्यनेन त्वग्दग्धलक्षणं ब्रवीति इति ।
उक्तं च सौश्रुते — ‘तत्र शब्दप्रादुर्भावो दुर्गन्धिता त्वक्सङ्कोचश्च त्वग्दग्धे
भवन्ति’ इति । ‘पक्वतालकपोताभं’ इत्यनेन मांसदग्धलक्षणम् । तच्च तत्रैवो-
क्तम् — ‘कपोतवर्णतालवश्चयथुवेदनता शुष्कसङ्कुचितव्रणता च मांसदग्धे’
इति । एवं चेत् किं सिरादिदग्धलक्षणमिति । अनन्तरापदेशान्मांसदग्धलक्ष-
णमेव तद्दग्धलक्षणम् । किञ्चान्यत् । व्याध्यपनुत्तेशोपलब्धिः । इह तु सिरा-
दिषु स्थितानां व्याधीनामग्निकर्मणा यदापनुत्तिर्भवति तदा सिरादीनि सम्यग्-
दग्धानीत्यवगन्तव्यानि । उक्तं च भोजेन —

‘सम्यग्दग्धे गुणांश्चापि धीरः शस्त्रेण दर्शयेत् ।’

इति । दुर्दग्धात्यर्थदग्धयोः सर्वं लक्षणं चिकित्सितं च प्रमाददग्धेन तुल्यं
बोध्यम् । प्रमाददाहो यादृच्छिकः । प्रज्ञापराधजनितः आगन्तुदाहः । वैय-
प्रमादाज्जातो वा । सोऽपि प्रमाददाहः । उक्तं च भोजेन —

“त्वग्बिक्कारेषु मांसं तु यदा दहति दुर्मिषक् ।

यश्च त्वचं दाहयति मांसजेषु चिकित्सकः ॥

उभेऽपि व्यापदावेते धन्वन्तरिरुवाच ह ।” इति ।

चतुर्धा तपु चुत्थेन सह, चुत्थस्य लक्षणम् ।

त्वग्विवर्णोऽप्यतेऽत्यर्थं न च स्फोटसमुद्भवः ॥ ४७ ॥

सस्फोटदाहतीव्रोपं दुर्दग्धमतिदाहनः ।

मांसलम्बनसङ्कोचदाहधूपनवेदनाः ॥ ४८ ॥

सिरादिनाशस्तृणमूर्च्छाव्रणगाम्भीर्यमृत्यवः ।

चतुर्थेऽङ्गादि । तत् प्रमाददग्धं चतुर्धा चतुष्प्रकारम् । कथं, चुत्थेन चुत्थदग्धलक्षणेन सह । चुत्थशब्देन स्तोकमाभिधीयते । यत्किञ्चिन्मात्रमेवाग्नेना स्पृष्टं तच्चुत्थदग्धमित्युच्यते । अविमृश्यदग्धं हि कदाचिद् दुर्दग्धलक्षणं कदाचित् चुत्थलक्षणं स्यादिति । सङ्गहे चोक्तं — “प्रमाददग्धं पुनश्चतुर्विधं भवति । चुत्थं दुर्दग्धमतिदग्धं सम्यग्दग्धम्” इति । तद्दग्धं (चतुर्थेऽङ्गे) इति केचित् । बुद्धिपूर्वकृतमन्यथाकृतं च । चतुर्थैव यतः चुत्थस्य लक्षणमिति कारणे कार्योपचारादेवमुक्तम् । चुत्थस्य चुत्थदग्धस्य लक्षणं त्वग्विवर्णतादि । त्वक् विवर्णा सती अत्यर्थमूष्यते दाहं प्राप्नोति । न च स्फोटानां समुद्भव इति चुत्थदग्धस्थानस्य लक्षणम् । दुर्दग्धं स्थानं सस्फोटदाह- तीव्रोपं स्यात् । “ऊषा रुजा” इत्यरुणदत्तः । अतिदाहतो रोगाधिष्ठानस्य मांसलम्बनादयः स्युः । सम्यग्दग्धलिङ्गं तूक्तमेव ‘तस्य लिङ्गं स्थिते रक्ते’ इत्यादिना । तस्मात् पुनर्न निर्दिष्टम् ।

अधुना चतुर्विधस्यास्य चिकित्सितमाह —

चुत्थस्याग्निप्रतपनं कार्यमुष्णं च भेषजम् ॥ ४९ ॥

चुत्थदग्धस्याग्निप्रतपनं कार्यं तथोष्णं च भेषजमौषधं प्रयोज्यम् ।
रक्तस्य विलयनार्थमतत् ।

यः चुत्थदग्धेऽभ्यस्ये स्यान्नगमृगं भवतीति युक्त्या प्रतिपादयन्माह —

स्त्यानेऽस्त्रेवेदनात्यर्थं विलीने मन्दता रुजः ।

दुर्दग्धे शीतमुष्णं च युञ्ज्यादादौ ततो हिमम् ॥ ५० ॥

१. ‘चुत्थ’ इति सुविज्ञातशब्दमन्यथाह ।

सम्यग्दग्धे तु काक्षीगिष्ठचन्दनवैरिकैः ।

लिम्पेत्साज्यामृतैरूर्ध्वं पित्तविद्रधिबत्क्रिया ॥ ५१ ॥

अतिदग्धे द्रुतं कुर्यान्मर्धं पित्तविसर्पवत् ।

स्नेहदग्धे भृशतरं रूक्षं तत्र तु योजयेत् ॥ ५२ ॥

स्थान इत्यादि । लोहिते स्थाने सत्यतिरायेन रुग्भवति । विलीने रक्ते पीडाया मन्दता मार्दवं भवति । अतश्चुत्थदग्धेऽभिप्रतपनं कार्यम् । दुर्दग्धे शीतिमुष्णं च पर्यायेणोपधं प्रथमं युञ्ज्यात् । ततो हिममेव भेषजं युञ्ज्यात् । इन्दुनाप्युक्तम् — ‘शीतानेवावचारयेत्’ इति । सम्यग्दग्धे तु काक्षीर्यादिभिर्लेपयेत् । किं मृतैः, साज्यामृतैः घृतगुल्लचीयुक्तैः । सम्यग्दग्धे वैद्यकृतसम्यग्दाहे यादृच्छिके च । आदावित्यत्र योज्यम् । आदावेव तैलेपयेत् । ऊर्ध्वमनन्तरं पित्तविद्रधिबत् क्रिया कार्येति शेषः । अतिदग्धे द्रुतं शीघ्रमेव सर्वं बहिरन्तश्च भेषजं पित्तविसर्प इव कुर्यात् । स्नेहदग्धेऽतितरं रूक्षं योजयेत् । भृशतरग्रहणाच्च बाहुल्येन रूक्षं देशदेहसात्स्यादिवशात् स्निग्धमपि यथावस्थं यथायोगं योजयेत् । स्नेहदाहस्तु कष्टतरो भवति वैद्यकृतो वा यादृच्छिको स्नेहस्य सूक्ष्ममार्गानुसारित्वाद् दूरमनुप्रविशतीति रूक्षः प्रयोगः कर्तव्यः । हाटकस्त्वाह — “त्वङ्मांससिरास्नावासन्ध्यास्थिभेदेन षड्विधनमिकर्मोक्तमपि त्वङ्मांसदग्ध-लक्षणमेव सिरादिदग्धलक्षणमिति पृथङ् नोक्तम्” । इति ।

समाप्यते स्थानमिदं हृदयस्य रहस्यवत् ।

समाप्यत इत्यादि । वक्तव्यं यद् वस्तु तस्य सर्वस्यैवोक्तत्वादिदं स्थानं समाप्यते निष्पाद्यते । किं भूतं स्थानं, रहस्यवद् रहस्यमर्थं गुह्यरूपं तद् यस्यास्ति तद् रहस्यवत् । कस्य स्थानं, हृदयस्य । हृदयशब्देनाष्टाङ्ग-हृदयमुपलक्ष्यते । यथा सत्यभाषा भाषेति ।

कुत एतत् स्थानं रहस्यवदित्याह —

अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रत्ये न्ने हि सर्वतः ॥ ५३ ॥

अत्रेत्यादि । हि यस्मादत्रास्मिन् स्थाने अर्थाः सूत्रिताः । किं भूताः, सूक्ष्माः विक्षणतरमतिप्रमिगम्याः । सर्वतः सर्वस्मिन् तन्त्रे प्रतज्जन्ते

१. वाक्यवत् “पक्तालकपोताम् सुरैर्ह नाहवेदनम्” इत्यस्य व्याख्यान-वसरे योजनीयमिति प्रातर्भाति ।

विस्तार्यन्ते । तस्मादिदं स्थानं तन्त्रसंबन्धिनामन्यस्थानानां रहस्यवदित्युक्त-
मिति । वचनं हि —

“इति तन्त्रस्य हृदयं सूत्रस्थानं समाप्यते ।

अत्रार्थाः सूत्रिताः सूक्ष्माः प्रतन्यन्ते हि सर्वतः ॥” इति ।

आगमश्च —

“यथा सुमनसां सूत्रं सद्ब्रह्मार्थं विधीयते ।

सद्ब्रह्मार्थं तथार्थानामृषीणां सद्ब्रह्मः कृतः ॥”

इति । सूक्ष्मार्थसूचनात् सूत्रत्वम् ॥

इति श्रीदाक्षपण्डितविरचितायां
अष्टाङ्गहृदयम्भाष्यायां हृदयबोधिषायां
त्रिष्टोऽध्यायः ।

॥ सूत्रस्थानं समाप्तम् ॥

APPENDIX I

श्लोकार्थानुक्रमणी ।

(सूत्रस्थाने १६—३० अध्यायाः ।)

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
अकराळानि	२६	२	१६९
अकालपलित—	२२	१८	१३३
अक्षिरोगाय	२३	१६	१४२
अग्निः क्षारादपि	३०	४०	२५६
अग्नितापातप—	२७	१९	१९१
अप्रतोऽकर्णिके	२५	२४	१६२
अग्ने सिद्धार्थक—	"	२६	१६३
अग्ने सवति	२७	३८	१९८
अङ्गुलानां क्रमात्	२१	९	१२१
अङ्गुलित्राणकं	२५	२१	१५१
अङ्गुलिभ्यामनायस्तः	१८	१९	४४
अङ्गुली च	२३	१२	१४१
अङ्गुलीनालवालैः	१९	१९	२२८
अङ्गुष्ठेनोन्नमय्य	२७	२५	१९२
अच्छपानविकाराख्यौ	२०	३६	११६
अजाविमहिषा—	१९	१६	७३
अजीर्णतरुणा—	२९	७१	२४३
अजीर्णादनिलादीनां	"	३८	२३३
अजीर्णेऽन्यर्क—	२३	२३	१४६
अजीर्णेऽन्ने शिशौ	३०	६	२४७

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
अङ्गनं लेखनं	२३	१०	१४०
अङ्गनधौम—	२९	५५	२१७
अङ्गिते वर्त्मनि	२३	२५	१४६
अतिकृच्छ्रेषु	१०	२	२४६
अतितीक्ष्णमृदु—	२३	२४	१४६
अतिदग्धे द्रुतं	३०	५२	२६०
अतिदग्धे सवेत्	"	३५	२५४
अतिरौक्ष्यात्	१९	३२	७८
अतिशीतं	२३	५	१३८
अतिस्निग्धे	१६	३१	१९
अतिसुतो हि	२७	४२	१९९
अतीसारोदर—	"	७	१८९
अत्यर्थशीतकं	२३	२४	१४६
अत्युद्रिके	"	१९	१४४
अत्युष्णतक्षिणं	"	५	१३८
अत्रार्थाः सूत्रिताः	३०	५३	२६०
अथ वातार्दितं	१९	५२	८६
अथ साधारणे	१८	१२	४३
अथ स्नाताशितस्य	१९	७३	९३
अथ स्निग्धतनुः	२७	१८	१९१
अथाङ्गनं	२३	८	१३९
अथानुन्मील्यद्-	"	२५	१४६
अथास्य नेत्रं	१९	३४	७६
अथाहरेत्	२८	२२	२१३
अथाहृतोपकरणं	२९	१६	२२६
अथेतराः	२६	४०	१८२

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
अथैनं वामितं	१८	३३	५५
अथोत्तानर्जु—	२०	१७	११०
अदृष्टस्नेह—	१८	३७	५७
अदृश्यं व्रण—	२८	२३	२१३
अदृश्यशाल्य—	"	१८	२०९
अदृष्टजीर्ण—	१८	४४	५२
अदृष्टेऽर्के	२३	२३	१४६
अधोदेश—	२६	५२	१८५
अनास्थाप्याः	१९	४	६६
अनुयन्त्राणि	२५	३९	१६७
अनुलोमं	२९	१७	२२६
अनुवासनवत्	१९	७७	९४
अनेकरूप—	२५	३	१५६
अनेकोपाय—	१७	७	२७
अन्तर्दशस्यासृजः	३०	४४	२५७
अन्यो व्रणघ्नः	२२	३	१२७
अन्यत्र छेदनात्	२९	२३	२३०
अन्यत्र मूढ—	"	१६	२२६
अन्यत्रात्ययिकात्	२०	१३	१०९
अन्यत्रान्यत्र	२६	४६	१८४
अन्येन कोष्ण—	२३	४	१३८
अन्वासनार्हं	१९	२१	७४
अन्वासमात्रावस्ती च	३०	३६	११६
अन्वासयेत्तृतीये	१९	३३	७८
अपक्वं वमनं	१८	४७	६०
अपत्यमार्गे	१९	७९	९६

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
अपप्रसूता	१६	७	५
अपराननु—	२६	२८	१७७
अपरिज्ञातकोष्ठः	१८	५०	६१
अपाङ्ग्यामुप—	२७	१०	१८९
अपां पूर्ण	"	४०	२१८
अपेतौषध—	३३	२७	१४६
अप्पानस्कन्ध—	२८	३९	३१७
अबद्धो दंश—	१९	६६	२४१
अभिष्यन्दि कुश—	१९	८	६८
अभिष्यन्दीनि	३०	३२	२५४
अभ्यक्तस्नात-	१९	२२	७४
अभ्यक्तस्वेदितः	"	३७	८०
अभ्यक्तसेक—	२२	२३	१३३
अभ्युद्गतं	२८	२	२०४
अभ्युन्नत—	२७	२६	१९४
अमात्रया	१६	३१	१९
अम्बो हि शीतः	३०	३९	३५५
अयस्कान्तेन	२८	३४	२१६
अयोगरक्षणं	१८	३९	५८
अयोगस्तेन	"	२४	४६
अरक्षाया व्रणे	२९	७४	२४३
अरुषिका—	२२	२४	१३१
अरोचके	"	१७	१३२
अर्धचन्द्राननं	२६	११	१७२
अर्धर्चैः	२२	२१	१३३
अर्धाकुलैः	"	२३	१७६
अर्धाकुलोच्छ्रितः	२५	१८	१६०

श्लोका०	अ०	स्रो०	पुटम्
अर्वाचीन—	२८	१९	२१०
अर्वासां	२५	१६	१६०
अर्शोभगन्दरमन्धि—	१०	४२	२५७
अर्शोभगन्दरादीनां	२५	२	१५५
अर्धं मलान्	१६	३८	२१
अर्धमे वातजित्	१७	५	२७
अर्धौहानि	२६	२७	१७७
अर्धं वङ्गजणयोः	१७	१४	३०
अर्धकाळं वहति	२७	३४	१९६
अर्धमांसास्त्रि—	२६	२१	१७५
अर्धसत्वे	१९	१०	२२५
अर्धगान्धधोग—	१८	११	४२
अवगाथातुरः	१७	११	२९
अवतार्य तदा	१०	१९	२५१
अवन्तिसोमे	२६	४०	१८२
अवम्या गर्भिणी	१८	१	४०
अवेक्ष्य पुरुषं	१९	१७	८०
अशक्यं मुख—	२८	३८	२१७
अशितं मात्रया	२९	३७	२३३
अशुद्धं चक्षितं	२६	४८	१८५
अशुद्धं सावयेत्	२७	४४	१९९
अशुद्धौ बलिः	"	४२	१९९
अशुद्धौ सावयेत्	२६	४७	१८४
अशुष्कस्य	२२	१५	१३०
अस्मनो जन्म	२३	२०	१४५

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
अश्मर्याहरणे	२५	३३	१६५
अश्वकर्ण—	३०	९	३४८
अश्वयुक्तं	२८	१६	२०८
अष्टाङ्गुलां	२१	२२	१२५
अष्टादशाङ्गुल—	२५	३२	१६४
अष्टादशाङ्गुला—	"	५	१५७
असञ्चार्यो मुखे	२२	११	१३०
असम्मोहश्च	२९	२२	२२६
असम्यगस्ते	२७	३६	१९७
अस्थिदष्टं	२८	२८	२१४
अस्थनामभ्यञ्जन—	"	१४	२०८
अस्तिग्बरूक्षं	१९	२२	७४
अस्तिग्वास्वेदित—	२७	६	१८९
अहोरात्रमुपेक्षेत	१९	३१	७८
अहः पिबेत्	२१	१२	१२३
आकण्ठं पाययेत्	१८	१४	४३
आकर्णबन्धन—	२३	२८	१३४
आक्षेपः	२८	५	२०५
आक्षेपमोक्षैः	२१	१२	१२२
आगतौ परमः	१९	४७	८४
आचूषणोत्तमन—	२५	४१	१६७
आजन्ममरणं	२०	३२	११५
आतुराङ्गुल—	१९	७१	९३
आतुरे शान्त—	२४	३	१४८
आदत्ते प्रथमं	३०	४२	१८६

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
आदरेणानुवर्त्तयं	२९	७९	२४४
आनयेज्जातुषं	२८	३७	१२७
आनाहोम-	"	९	२०५
आ पश्माग्रात्	२४	६	१४९
आ भेषजक्षयात्	२०	२०	१११
आमच्छेदे	२९	११	२२५
आमातिसारी	१९	४	६६
आमाशयगते	१७	१३	३०
आमेहनान्तम्	१९	७५	९३
आयतञ्च	२९	२१	२२८
आरग्वधादिः	१९	५८	८९
आरार्घाङ्गुल-	२६	२५	१७६
आर्ते पित्तकफ-	२३	९	११९
आवक्त्रनासिका-	२२	३०	१३५
आवपेत निरूहाणाम्	२४	४६	८३
आविकाजिन-	२९	५७	२३७
आशवान्	"	४३	२३४
आशुकृत्	२२	३४	११६
आशु क्षारास्त्र-	२२	९	१२९
आशु गुप्यति	२८	१२	२०८
आश्वास्य परितः	२९	२४	२३०
आसप्ततेः	१९	२०	७४
आस्थाप्यं	"	"	"
आस्योपलेप-	१६	२३	१६
आहन्यात्	१९	२८	७७
आहर्तुं	२५	१	१५५
इति स्नेहैः	१९	३५	७९

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
इत्थं प्रतिदिनं	२४	१०	१५१
इत्यशक्ये	२८	२८	२१४
इन्द्रवस्तेरधः	२७	१५	१९०
इन्द्रवृक्षार्क—	३०	९	२४८
इन्द्रायुधविचित्र—	२६	३६	१८१
उच्छेदाय	२१	१	११८
उच्छ्वास्य वस्ते।	१९	२५	७६
उत्कृष्टोत्तिष्ठ	२०	२७	११४
उत्कलेशनं	१९	६१	९०
उत्कलेशनार्थं	२१	११	१२२
उत्कलेशाग्निवधौ	१९	६६	९१
उत्तानायाः	॥	८१	९८
उत्तानो दक्षमात्रे	॥	४६	८४
उत्तानशयन—	२९	६९	२४२
उत्थानेऽस्त्ये	१८	३६	५७
उत्पद्यमानासु	२९	८०	२४५
उत्पलाध्यर्ध—	२६	७	१७१
उत्पाट्यपाट्य	॥	२८	१७७
ब्रह्मावर्तभ्रम	१८	६	४०
उद्वेगच्छरणं	२८	३१	२१४
उद्विक्कलवणैः	१७	३	२५
उद्वृष्टौष्ठः	२९	६९	२४२
उन्मार्गगाः	२७	५१	२०१
उपक्रमाणां	१९	१	६५
उपघातोऽपि	२३	२०	१४५
उपचारस्तु	१६	२८	१८

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
उपनाहाहव—	१७	२८	३८
उपनाहो वचा—	"	२	२४
उपायवित्	२६	४०	१६७
उपेक्षेतैव	१९	३२	७८
उभे गण्डूपद—	२५	२९	१६३
उभे पार्श्वे	१८	२०	४४
उरुबूकवटा	२४	१८	१५२
उरोपाङ्गललाटस्याः	२७	१२	१८९
उष्णं वाते	२३	२	१३७
उष्णाम्बुकुम्भी—	१९	४१	८२
उष्णाम्बुतप्तं	२०	१९	११०
उष्णाम्बुस्वेद—	१८	३६	५७
उष्णोदको—	१६	२५	१७
उष्णो घातकफे	२२	१४	१३१
उन्नेऽब्दे	१९	१०	६९
ऊरुस्तम्भाति—	१६	६	५
ऊर्ध्वं केशभुजः	२२	२९	१३४
ऊर्ध्वं गुरुफस्त्य	२७	१६	१९०
ऊर्ध्वं वेध्यप्रदेशात्	"	२९	१९४
ऊर्ध्वजत्रु—	००	१	१०३
ऊर्ध्वजान्वाः	१९	८१	९८
ऊर्ध्वप्रवृत्त—	१८	५	४०
ऊर्ध्ववर्त्मनि	२३	२८	१४६
ऊषादाहान्विते	२२	६	१२९
ऊषादिभिः	१८	५८	६४
ऊष्मणा प्रायजः	२८	४३	२१९

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
ऊष्मा तु	१७	६	२७
ऋजूपविष्टः	२१	९	१२१
ऋजोः सुसोप—	१०	७४	९३
ऋज्वग्रमुन्नते	२६	६	१७०
ऋते विषगर—	१८	"	४१
ऋतौ साधारणे	१६	१२	७
ऋषयः सौषधि—	१८	१६	४३
एकं त्रीन्वा	१९	५४	८७
एकधारं	२६	१९	१७५
एकाहं दिनं	१६	३६	२०
एकाहान्तरं	२०	१६	१०९
एषित्वा	२९	१९	२२८
एषोऽन्तर्मुख—	२७	२२	१९१
औषधं स्नेहं	१६	१	१
कङ्कभृजाह—	२८	२३	२१३
कचसदन—	२२	३३	१३६
कण्ठस्रोतोगते	२८	३५	२१६
कण्ठकुष्ठ—	१६	३२	१९
कण्ठवाक्ये	२३	२९	१४७
कण्ठकिंदाहः	१८	३९	५८
कनीनीमध्यमा	२५	३८	१६६
कन्धरायां	२७	२२	१९१
कफत्रेषु तु	२९	८	२२४
कफपित्तानिलेषु	१९	५६	८७

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटस
कफ पूर्णास्यता	२२	११	१३०
कफास्तिनग्धं	२७	४१	१९८
कफार्तो रूक्षणं	१७	१३	२९
कफे तीक्ष्णोष्ण—	१८	२१	४५
कफेन दुष्टं	२६	५०	१८५
कफे विदध्यात्	१८	१	४०
कर्णपालीं च	२६	२६	१७६
कर्णशोधन—	२५	३५	१६५
कर्णास्याक्षि—	२१	२२	१२६
कर्णिकाद्वितयं	१९	१५	७२
कर्णिकाश्चोन्दुरुविषे	२९	७३	२४३
कर्णेऽम्बुपूर्णं	२८	४१	२१८
कर्म कृत्वा	३०	२६	२५३
कर्मणां	१८	५७	६३
कर्षार्धं	१९	४४	८३
कल्ककाथादि	२०	५	१०४
कल्काद्यैः	"	७	१०६
कल्कैर्धुक्तं	२२	४	१३८
कल्को रसक्रिया	"	१३	१३१
कल्पयेद्वीक्ष्य	१६	१८	१२
कषायतिक्तकैः	२२	३	१२८
कषायपृष्ठाः	२६	३८	१८२
कषायमधुरैः	१८	३५	५७
कषायरक्तं	१९	१६	७३
कषायवर्त्मतां	२३	६	११
काकजङ्घा—	३०	१०	

श्लोकाः	अ०	श्लो०	पुटम्
काममहन्यपि	२३	१९	१४४
कामिलः पाण्डु	१८	५६	६३
कारवेल्लक—	२९	३५	२३३
कार्पासविहितः	२५	२५	१६५
कारुः पञ्चदश	१९	६४	९०
कारुः पाकः	२५	४०	१६७
कालमुष्कक—	३०	८	२४८
कालेमक—	२२	२०	१३३
कालेज्वेषु	२१	६	१२०
काले साधारणे	२४	४	१४८
कासः श्वासः	२१	२२	१२६
कासश्वासप्रमेह—	१९	५	६६
किञ्चित्कालं	"	५३	८७
किञ्चिदुन्नत—	२०	१८	११०
किञ्चिदि शेषे	२७	४५	२०९
कीटे स्रोतोगते	२८	४२	२१८
कीलबद्ध—	२५	७	१५७
कुक्षिकक्षाक्षि—	२९	२३	२२९
कुक्षेसारम्य	२७	२७	१९४
कुठार्या नक्षत्रेत्	"	२४	१९२
कुण्डलखण्डतनु—	२६	२९	१७८
कुन्दाधमार—	१९	७२	९२
कुमुदोत्पल—	२२	२०	१३३
कुम्भीर्गिलन्ती—	१७	१०	१८
कुर्वीतानन्तरं	२९	३०	२३१
कुशाटावदने	२६	१०	१७९

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
कुष्ठमेहापची—	१८	२	४०
कुष्ठवातास—	२७	४	१८७
कुष्ठशोफ—	१६	४३	२२
कुष्ठिनां	२९	७२	२४३
कुष्ठी च	१९	६	९७
कूर्चो वृत्तैक—	२६	२२	१७४
कृच्छ्रेण शुद्धि	२९	६७	२४१
कृच्छ्रोन्मील—	२४	२	१४८
कृतचङ्क्रमणं	१९	२३	७४
कृतस्वस्त्ययनः	२७	१९	१९१
कृतोपधानः	१९	४७	८४
कृत्वाग्निवर्णान्	३०	१६	२४९
कृत्वा घृतेन	२८	२५	२१३
कृत्वापात्रे	२४	९	१५०
कृत्वा सुधाश्मनां	३०	१३	२४९
केवले पवने	१७	३	२५
केशोण्डुकेन	२८	३७	२१७
को मर्श	२०	३५	११६
कोलमज्जा	२२	१८	१३२
कोलास्थि —	२५	३७	१६६
कोशस्वस्तिक—	२९	६०	२३८
कोशातकी	३०	११	२४८
कोष्ठं बिभज्य	१८	१५	४३
कोप्येन वारिणा	१९	५१	८५
क्रमेण सेवेत	१८	२९	४८
क्रमेणानानि	"	४३	५९

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
क्रियाणां	२५	१२	१५८
कुद्धज्वरित —	२३	२२	१४६
क्रमो अतियोगात्	२६	४५	१८४
क्लेशयन्ति	१८	५२	६१
कायेयत्	१९	३८	८०
कामत्ववेगितां	२७	३६	१९७
क्षारं प्रमार्जयेत्	३०	३१	२५४
क्षारं शलाकया	"	२७	२५३
क्षारसाध्ये	"	२७	२५३
क्षारो दक्षगुणः	"	२५	२५२
क्षार्कयित्वा	२९	२५	२३०
क्षिपेत्	२८	४१	२१८
क्षीणानां	१६	४५	२३
क्षीरपेया	"	४१	२१
क्षीरसुविह्वलीः	२९	३९	२३३
क्षुतनृम्भित—	२१	५	१२०
क्षुतृष्णा—	१७	२४	३३
क्षुतृष्णोत्प्रेषणं	१६	३३	१९
क्षोधाद्रागात्	२८	१३	२०८
क्षौमपत्रांश —	२६	३३	१७९
क्षट्वाविबन्ध—	२९	६०	२३८
गण्डूषधारणे	२२	६	१२८
गण्डूषभक्षिणम्	"	११	१२९
गन्तरन्नेषणे	२६	८	१७१
गन्धसन्नि —	२३	७	१३०
गन्धद्रव्याणि	२१	१८	१२४

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुट्य
गन्धाश्च —	२१	१७	१२४
गम्भीरव्रण —	२५	९	१५७
गम्भीरेषु	२९	५१	२३५
गर्भिणी	१७	२४	३३
गर्भिणीसूतिका —	२७	७	१८९
गलतालु —	१८	१९	४४
गाढं कराभ्यां	२७	३१	१९४
गाढमेव	२९	६४	२४०
गात्रं बद्ध्वा	२६	५१	१८५
गाल्येत्	३०	१४	२४९
गुग्गुल्वगुरु —	२९	२५	२३०
गुडानूप —	१६	४३	२२
गुदनिःसरणं	१८	४१	५८
गुदे विशेषात्	३०	३६	२५४
गुरुशीति —	१६	१	१
गुरौ मध्ये	२३	१४	१४१
गुस्मानाह —	१९	२	६६
गृध्रस्यां जानुनो—	२७	१५	१९०
गृध्रस्यामिव	"	१७	"
गृहीत्वा	३०	१५	२४९
गोपुच्छाकार—	१९	१०	६८
गोमूत्रकल्कितः	२९	७६	२४३
ग्रथितं साधु	१९	१७	६३
ग्रन्थिनाडी	१६	८	५
ग्रहणे	२६	१६	१७४
ग्रीवाललाट—	२९	५०	२३५

श्लोकाः	अ०	श्लो०	पुटम्
घटिकालाबु—	२५	३	१५५
घनोन्नत —	२०	३९	११८
घृताक्तैः	२९	२७	२३०
घृतात्तैलं	१६	३	४
घोरा वाय्वामयाः	१८	२६	४६
घ्राणाबुदाशिसां	२५	२०	१६१
चक्षुर्निमीलिते	२४	५	१४९
चतुर्थसुषिरा	२५	१६	१६०
चतुर्धा तत्	३०	४७	२५९
चतुरधा	२६	२५	१७६
चतुश्शलाकां	२५	२३	१६२
चतुष्पात्	३०	१८	२४९
चतुष्प्रकारो	२२	१	१२७
चतुस्त्यक्तुल—	२५	२७	१६३
चारुनं	"	३१	१६४
चिप्पे च	२७	१७	१९०
चिराच्च	१८	६०	६४
चूषयन्निव	३०	२५	२५२
चेलबेणिकया	२२	२८	१३४
चेष्टानिवृत्तिः	२८	८	२०५
छायाशुष्कां	२१	२०	१२४
छिन्नस्नायुसिरो	२९	६८	२४७
छेदभेदन—	२६	३०	१७९
छेदेऽस्थनां	"	१६	१७४
छेद्यमेद्य—	"	२९	१७७
छेद्यमेद्यादि	३०	१	२४६

श्लोकाः	अ०	श्लो०	पुटम
अथन्यमभ्यप्रवर्	१८	२१	५३
अप्रूर्वकफ—	२१	१	११८
अप्रूर्व	२७	११	१८९
अयति जलमति	२२	३३	१३६
अले खिता	११	१९	१२४
अलौकः	२६	२७	१७७
अलौकसः	"	३५	१८०
आतुषं	२८	४३	११९
अर्णिवर—	१९	३	६६
अर्णिवरोदर—	१८	८	४२
अर्णिशाल्योदनं	२९	३०	५३३
अर्णा अर्ण —	१६	२३	१३
आवन्ती	२०	३७	११७
अवेऽतिसारे	१०	५	१४७
तकारिष्ट—	१६	३३	१९
ततः क्वाषात	१९	३९	६१
ततस्त	१८	४६	११९
ततस्तिष्ठानां	१०	१२	१४८
ततः प्रमृज्य	५३	४	१३८
ततः प्रसारिताम्रस्व	१९	२८	७७
ततः शोफ—	२९	३८	१३३
ततः सामं	१८	२८	४७
ततः स्थानान्तरं	१८	२७	११४
ततः स्नेह—	२९	३२	२६२
ततो मध्यमया	२७	२३	१९२

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटत्
ततो यथा न्याधि—	२२	२९	१३८
तस्याधिभ्यां	१९	२७	७७
तत्पित्त—	२७	२	१८७
तत्प्रदोशिन्यग्र—	२६	१५	१७३
तत्र तत्र	२९	१०	२२८
तत्र धीरुति—	१६	८	५
तत्रानुलोमिकं	१९	४८	८४
तत्रापि च	१६	२	२
तत्राभ्यङ्गः	२२	२४	१३३
तत्राभ्यङ्गरस—	२७	४३	१२९
तथा दग्धाहत—	१६	६	११
तथा द्रवीकृतान्	१९	८४	३९
तथा निजगन्धु—	११	८७	१०१
तथाप्यशक्ये	२८	२९	११४
तथा लङ्कालिका—	३०	२१	१५१
तदा शरीरं	२७	५२	२०२
तदेवालवणं	२२	९	१२९
तद्धि	१६	४२	२२
तद्वदन्तर्मुखं	२६	१०	१७२
तद्वद् घटी	२५	२८	१६३
तद्वद्विरेचनं	१८	१	४०
तद्विस्तार—	२५	१२	१५८
तन्मना जात—	१८	१८	४३
तमाद्रियित्वा	२२	१६	१३२
तमंबोपचरेत्	२९	१	२२१
तयोर्ब्रह्मदण्डया	२६	१२	१७६

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
तयोस्तु	१९	९	६८
तरुणास्थि—	२०	७	२४७
तर्जनीमध्यमा—	२६	३१	१७९
तर्पणं पुटपाकं	२४	२१	१५३
तर्पणानन्तरं	"	१२	१५१
तलप्रच्छन्न—	२६	३२	१७९
तस्माच्चिकित्सार्थ—	१९	८७	१०१
तस्मान्निरुद्धः	"	६६	९१
तस्य लिङ्गं	३०	४५	२५८
तस्य वस्तिः	१९	७३	९३
तस्यातिवृद्धस्य	"	८६	१००
ता अप्यसम्यक्	२६	३९	१८५
ताडयन् पीडयेत्	२७	२५	१९२
ताडयेदिति	२८	३०	२१४
ताडयेदुत्थितां	२७	२३	१९२
तपोऽग्नि—	१७	१	२४
तामेव वा	२७	५०	२०१
ताम्रत	३०	३५	२५४
ताम्रायः—	२९	५८	२३७
ताम्री शलाका	२६	१३	१७३
ताळपत्री	३०	२२	२५१
ताळयन्त्रे	२५	१०	१५८
ताळीसगुन्द्रा—	२२	२१	१३३
तासामनल—	२६	५०	१८५
तिमिरे कृत—	३०	५	२४७
तिमिरोदर—	१७	२२	३३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
तिमिरोर्ध्वा—	२१	३	११९
तिर्यक् छिन्धात्	२९	२२	१२९
तिलकस्कः	३०	३४	१५४
तिलकस्काज्य—	२९	२४	१३०
तिरुचूर्णश्च	१६	४०	२१
तिष्ठन्नन्तः	२९	१५	१२५
तीक्ष्णं व्याप्नोति	२३	२४	१४६
तीक्ष्णस्नेहन—	२१	८	१२१
तीक्ष्णस्य	२३	१४	१४१
तीक्ष्णाञ्जना—	"	३०	१४७
तीक्ष्णैर्वा	१९	३१	७८
तीक्ष्णोपनाहः	२८	४७	११९
तीव्रव्यथः	२९	४४	१३४
तुल्यस्य	३०	४५	१५९
तुल्यानि	२५	४	१५६
तृतीयके	२७	११	१९०
तृतीयेऽहि	२९	४३	१३४
तृतीयेऽपि	१९	५०	८५
तृषे विपर्ययः	२४	११	१५१
तेनोद्धार—	१६	२४	१६
ते भक्षयन्तः	२९	७५	४३
तेभ्यो वस्ति	१८	५४	६२
तेषामाहरणोपायौ	२८	१९	११०
तेषु तेषु	२७	३२	१९४
तेषु सावयितुं	"	५	१८८
ते शस्त्राणांश्च—	१९	५२	८७

श्लोका०	अ०	ख०	पुट्य
तेरेव च	२८	३३	२१६
तेरेव वा	१७	११	२९
तेरेवैः	२५	७	१५७
तैलं त्वराभां	१६	१२	७
तैलं प्रावृषि	"	११	६
तैलं कावच-	"	९	५
तैलमेव च	१०	३३	११६
तैलद्रसं	"	३८	११७
तैलैरुपायैः प्रबत-	१९	८०	२४५
तैलैरुपायैर्मति-	१८	४८	२२०
तोयमद्य	१०	११	१०८
त्रयश्च	१९	५९	८९
त्रयो निरुहाः	१९	६५	१९१
त्रिषेवं	"	६१	९०
त्रिप्रमाणः	१२	१५	१३२
त्रिफला	१६	४४	२२
त्रिभ्यः परं	१९	६०	८९
त्रिधनुर्वा	११	१३	१२९
अकुलं	१९	१३	७०
अकुलास्यं	१५	२६	१६३
अहमच्छं	१६	२९	१८
अहमेव च	१९	८२	९८
लक्षरा-	१५	२८	१५७
लक्षसावर्ण्य	१९	९	२३४
लक्ष्म्ये	२६	५५	१८५
लग्नाहो-	३०	४७	२५५

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
अम्बिवर्णा	३०	४७	२५९
त्वङ्मनः	२८	११	२०८
त्वचि मांसे	३०	४१	२५७
त्वरितं	१९	४८	८४
दंष्ट्रस्य तोदे	२६	४३	१८३
दक्षिणाङ्गुष्ठकेन	२३	२८	१४६
दत्ते तु	१९	२७	७७
दत्ते पादतल-	२०	१९	१११
दन्तकाष्ठस्य	"	२९	११४
दन्तप्रपीडन-	२७	२१	१९१
दन्तमेखनकं	२६	१९	१७५
दन्तहर्षे	२२	५	१२८
दर्भमूल-	२२	१९	१३३
दशदादश	७३	३	१३७
दशमूलमनोहा-	२१	१७	१२४
दशमूलेन	१७	९	२८
दशाङ्गुल तनुर्मध्ये	२३	११	१४१
दशाङ्गुल निम्नमुखा	२५	३८	१६६
दशाङ्गुलार्धनाहा-	"	१३	१५९
दशैव ते	१८	३१	६३
दारुणं मर्म	२९	११	२२५
दाहपुष्पा—	२२	८	१२९
दिग्वां वर्ति	२९	२७	२३०
दिवास्वप्नो मये	"	३२	२३२
दीप्ताभि	१९	१३	७८
दीप्तामीनां	१८	५४	६२
दीप्तामन्तराभिः	१९	४६	२१

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
दुःखावचार्य-	३०	२	२४६
दुर्दग्धे	"	५	२५९
दुर्बलः	१८	४९	६०
दुर्बलो बहु-	"	४८	,
दुर्विरिक्ते	२०	२५	११३
दुष्टं रक्तं	२७	४७	२००
दुष्टरक्तापगमनात्	२६	४८	२८४
दुष्टवातविष-	२८	३५	२१६
दुष्टाम्बुमस्य-	२६	३५	२८१
दुष्टीभवेत्	२९	६७	२४१
दृग्दावल्यै	२४	१४	१५१
दृग्बलं	२०	३०	१६५
दृढेन्द्रियः	"	३९	११८
दृढेन्द्रियाः	१६	४६	२३
दृश्यं सिंह-	२८	२२	२१३
दृष्टिश्च नष्टा	२४	२२	१५४
दृष्टौ च	"	७	१४९
देशेऽन्यमांसे	३०	७	२४७
दोषकोपा—	२८	११	२०७
दोषघ्नो निष्परीहारः	१९	६९	९२
दोषमन्त्रावयत्	२३	२१	१४५
दोषाः प्रदुष्टाः	२७	५१	२०१
दोषाः स्वेदैः	१७	२९	३८
दोषौषधादि	१९	६२	९०
द्रवस्थिरस्त्र—	१७	१८	३२
द्रवोष्णं	१६	२५	१७

श्लोकाः	अ०	श्लो०	पुटप
द्वादशाङ्गुल—	२२	२७	१३४
द्वादशैव परं	१९	११	६९
द्वाभ्यां चतुर्भिः	१६	१७	१२
द्वाभ्यां त्रिभिः	"	४	४
द्विच्छिद्रं गो—	१५	२१	१६१
द्विच्छिद्रं दर्शने	"	१७	१६०
द्वितीये	१७	३१	१९४
द्वित्रान्	१८	३२	५५
द्वित्रास्थापन—	१९	७०	३२
द्विद्वारा नलिका	१५	२५	१६३
द्वे द्वादशाङ्गुले	"	१०	१५८
द्वे शलके	१३	१५	१४१
द्वे षट् सप्त—	१५	३५	१६५
द्व्यङ्गुलोष्ठां	१४	५	१४९
धमनीस्ये	१८	६	२७५
धान्याम्लबीज—	१०	३३	२५४
धान्याम्लमास्य—	१३	८	१२९
धान्यैः समसैः	१७	२	२४
धारयेत्	१२	३१	१३५
धावन्यौ	१०	१७	११७
धूपयेत्	१९	२६	२३०
धूपिताः	"	२९	२३१
धूमं पीत्वा	१०	२२	११२
धूमप्रयस्य	१८	२७	४७
धूमनेत्रार्पितां	११	११	१२४
धूमपोऽन्ते	२४	२०	१५३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
धूमवर्जेन	१८	४३	५८
धूमवस्त्यादि	२५	२५	१६३
धूमान्तैः	१८	७	४१
धूमोऽकाले	२१	५	११९
धौतैरकर्कशैः	२९	७२	२४३
ध्यानं	२०	७	१०६
ध्यामं	२८	१	२०४
नक्तान्ध्य—	२४	६	१४९
न गाढघन—	२६	५३	१८५
न चात्र यन्त्रणा	२०	३३	११५
न चैनं त्वरमाणः	२०	७७	२४४
न चोनाष्टादशे	२०	३१	११५
नताग्रं	२६	७	१७१
न तुदेत्	२९	४२	२३३
न तु वंक्षण—	"	५१	२३६
न तूनषोडश—	२७	६	१८९
न तूमयोऽपि	३०	४	२४७
न तोऽग्रे	२५	३२	१६४
न नस्यं	२०	३०	११५
न मांस्याके	२९	७३	२४३
न मूर्च्छति	"	१५	२४५
नयने ताम्ब्यति	२४	१	१४८
न योज्यः	२२	१७	१३२
न रात्रावपि	२३	२१	१४५
नवज्वरातिसारा—	१८	२	४०
नवधान्यं	२९	३९	२३३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
नवपीनस—	२०	१२	१०८
न वेगरोधी	१६	२६	१७
न शुद्धिः	२०	३१	११५
नष्टे स्नायु—	२८	१५	२०८
नस्यान्ते	२०	२२	११२
नस्याभ्यञ्जन	१६	१४	१०
न स्वेदयेत्	१७	२१	३३
नहि दोषः	१९	६०	८२
नाञ्जयेत्	२३	२२	१४६
नाडीरेवं	२५	१५	१५९
नाड्यामितापितां	२८	३६	२१७
नातितीक्ष्णः	३०	२४	२५२
नातिवेगं	१९	२६	७६
नातिशीतोष्ण —	२७	९	१८९
नातिस्निग्धं	१९	४२	८२
नात्यच्छसान्द्रता	"	४०	८१
नात्यच्छसान्द्रं	"	४३	८२
नात्युद्धृते	"	२३	७४
नात्युष्णशीतं	२७	५२	२०२
नानाविधानां	२५	१	१५५
नामानुगत—	२६	३	१६९
नमोऽन्तेषु	२९	५	२३२
नायन्त्रितां	२७	८	१८९
नालीपञ्च—	२५	१३	१५९
नालीयन्त्राणि	"	११	१५८
नासापुटं	२०	१८	११०

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
नासायां	३०	३७	२५४
नासारोगेषु	२७	१०	१८९
नासास्यशोषे तिमिरे	२२	२६	१३३
नासास्यशोषे वाक्—	२०	३	१०९
नासा हि	"	१	१०३
नाहे पञ्चाङ्गुलं	२५	१७	१६०
निःश्लेष्म—	१८	४०	५८
निद्रा नस्याञ्जन—	२१	७	१२०
निधाय युक्त्या	२९	२८	२३०
निमेषोन्मेष—	२२	३२	१३५
निरन्नप्रीह—	१९	८	६८
निरन्नमीषत्	१८	१३	४३
निरूहं शोधनं	१९	३५	७९
निरूहमात्रा	"	१८	७४
निरूहोऽन्वासनः	"	२	६५
निर्यातनोन्मथन—	२५	४१	१६७
निर्भुज्य	३०	२९	२५३
निर्याति	२८	७	२०५
निर्वापयेत्	३०	३२	२५४
निर्वाप्य पिष्ट्वा	"	१७	२४९
निर्वाप्यापनयेत्	"	२०	२५१
निर्विबन्धम्	१८	२५	४६
निर्विषाः	२६	३८	१८२
निर्हरेत्	१८	४८	६०
निवातं गृहं	१७	२८	३८
निवातशयनस्थस्य	३०	१७	११०

श्लो०	अ०	श्लो०	पुटम्
निवातस्थस्य	२३	२	१३७
निवाते तर्पणं	२४	३	१४८
निवाते निचर्याकृत्य	३०	११	२४८
निवातेऽन्तः	१७	१२	२९
निवाते सातपे	२२	१०	१२९
निवृत्तिकालः	१९	३०	७८
निशां सुप्तं	२०	२८	११४
निशाहः	१८	१३	४३
निशि स्वप्ने न	२३	१५	१४२
निश्यन्यथा	१६	१३	८
निश्येव पिते	"	"	७
निर्णाडनं	२३	२६	१४६
नीचात्युच्च-	१६	२७	१७
नेत्रं दशाङ्गुलं	१९	७९	९५
नेत्रे तर्पण-	२४	१९	१५२
नेत्रे स्तब्धे	२२	२५	१३३
नैकरूपा	२८	८	२०५
नैवाहरेत्	"	२१	२१२
न्यग्रोधादे-	१९	५७	८९
न्यग्रोधोदुम्बर-	२१	१६	१२४
पक्वजम्बवासितं	३०	३४	२५४
पक्वताल-	"	४६	२५८
पक्वलङ्गं	२९	९	२२४
पक्वलङ्गे-	२३	८	१३९
पक्वाशयगत	२८	३४	२१६
पक्वेऽल्पवेगता	२९	५	२२२

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
पक्षाद्विरेकः	१९		
पक्षेत् प्रदीप्तैः	२४	८३	२८
पच्यमाने	३०	१९	१५२
पच्यमानो विवर्णः	२९	१५	२४९
पञ्चमेऽथ	१९	३	२ २
पञ्च वा	"	३६	७९
पञ्चसु	२०	५५	८७
पटुतैकाक्त—	२६	२९	११५
पत्रमङ्गेन	१७	४३	१८३
पत्रमङ्गैः	"	६	२७
पद्मकर्णिकया	२५	८	२८
पद्मपत्रतनुः	३०	१५	१६०
पद्मेन्द्रगोप—	२७	२९	२५३
परितः सुतरां	३०	१	१८७
परिषेकः	२२	१८	२४९
पर्वनष्टं पृथक्	२८	२५	१३३
पाके क्षिपेत्	२०	१७	२०८
पाकेऽतिवृत्ते	२९	३८	११७
पाचयित्वा	२८	७	२२३
पाटयेत् त्र्यङ्गुलं	२८	४७	२१९
पाणिभ्यां मध्यमाने	२९	१८	२९६
पादशङ्खे	२४	२४	१७६
पादे तु	२७	१६	१९०
पादोष्ठत्वक्करैः	"	३०	१९४
पानपं पाययेत्	१७	२१	३३
पायावासन—	२९	१८	२२५
	२५	३४	१६५

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
पार्श्वे सव्ये	२९	२८	२३०
पाषाणगर्भ—	२७	२७	१९४
पिण्डो रसक्रिया	२३	१३	१४१
पित्तघ्रास्ते	१६	३	३
पित्तरक्तोत्थ—	२९	६५	२४१
पित्तस्य दर्शनं	१८	२२	४६
पित्तात् पीतासितं	२७	४०	१९८
पित्तावसानं	१८	३२	५४
पित्तासकोप—	१७	१६	३१
पित्तेन पद्मकायैः	"	४	२५
पित्ते षट्	२४	८	१४९
पित्ते स्वस्थे	१९	३९	८१
पित्ते स्वादुहिमौ	"	५८	८९
पिधाय छिद्र—	२१	१०	१२१
पिप्पली त्रिफला	१६	३४	१९
पिबन्तीरुन्नत—	२६	४१	१८२
पिबेच्च धूमं	२४	९	१५०
पिष्टैः	२१	१९	१२४
पीडनाक्षमता	२८	४	२०५
पीडितेऽनुगते	१९	७६	९३
पीतदुग्ध—	१८	२३	३३
पीते विषे	१९	९	६८
पीनसे	२७	११	१८९
पुंस्त्वोपघातः	२४	१३	१५१
पुटपाकं	१९	५५	८७
पुनस्ततोऽपि	३०	६६	१५४

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
पूर्णेऽब्दे	१९	१३	७०
पूर्ववत्	२६	४४	१८३
पृथुः कुठारी	"	१२	१७३
पृष्ठतो यन्त्र—	२७	२१	१९१
पृष्ठवंशं	१९	२५	७६
पेया च	१६	४१	२१
पेयां न	१८	४७	६०
पेया विलेपी	"	२९	४८
पेयन्तर्गते	२८	४	२०५
पेयस्थिसन्धि	"	१४	२०८
प्रकाशक्षमता	२४	११	१५१
प्रकुञ्चवृद्धिः	१९	१८	७४
प्रकुञ्चो मध्यमा	"	८०	९७
प्रक्षारणादि	२९	४४	२३४
प्रक्षाल्य	२७	"	१९९
प्रक्षिप्य मुष्कनिचये	३०	१२	२४८
प्रक्षिप्य बस्तौ	१९	४२	८९
प्रच्छाद्य मांसपेश्या	२९	७७	२४३
प्रच्छाद्यमौषधं	"	७१	"
प्रच्छानं	२६	५४	१८५
प्रच्छानेन	"	५३	"
प्रतिमर्शः	२०	२६	११४
प्रतिलोमं	२८	२१	२२१
प्रत्यादित्यं	३०	३०	२७३
प्रदेशिनीपरीणाहः।	२५	२०	१६१
प्रदेशिन्यकुली—	२०	९	१०७

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
प्रपीडयेत्	१८	२१	४५
प्रभूतमारुतः	"	३४	५६
प्रमाददग्धवत्	३०	४६	२५८
प्रलम्बिमांसं	२९	५३	२३६
प्रवर्तयन्	१८	२०	४४
प्रवातयान—	१६	२६	१७
प्रवाहिकायां	२७	१४	१९०
प्रवृत्तं हि मलं	१८	५५	६३
प्रवृत्तिः सविबन्धा	"	२४	४६
प्रशस्ता लेखने	२३	१२	१४१
प्रसक्तवमथुः	१८	४	४०
प्रसक्तवमथोः	"	७	४१
प्रसन्नवर्णेन्द्रिय—	२७	५३	२०२
प्रसारणाकुञ्चन—	२८	१५	२०८
प्रसृतं वर्धयेत्	१९	१९	७४
प्रहृष्टे मेहने	२७	२०	१९४
प्राक् पिबेत्	२१	१०	१२२
प्राक्छन्नकर्मणः	२९	१४	२२५
प्राक् स्नेह एकः	१९	६३	९०
प्राङ्मध्योत्तम—	१६	२१	१५
प्राङ्मुखं	१८	१८	४३
प्राज्यमांसरसाः	१६	४०	२१
प्रातः छेप्मणि	२०	१३	१०९
प्रातःसायं	२३	१६	१४३
प्रातर्नीगर	१९	३३	७८
प्रायश्चित्तं—	१७	१९	३३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम
प्रायो द्वित्राणि	२६	४	१९९
प्रायो निर्मुज्यते	२८	४५	२१९
फलेदेशे	२७	२४	१९२
बद्धस्तु	२९	६७	२४२
बद्ध्वा दुर्बल—	२८	३१	२१४
बद्ध्वा विद्ध्येत	२७	३२	१९४
बद्ध्वा सुखोप—	"	२८	"
बधीयाद् गाढ—	२९	६३	२४०
बधीयाच्छिथिल—	"	६२	"
बन्धनानि तु	"	५७	२३७
बलार्थं क्षीण—	३०	२३	२५२
बलिं चोपहरेत्	२९	६०	२३१
बहुपितो मृदुः	१८	३४	५६
बालमूलक—	२९	३५	२३३
बालवृद्धकृश—	१८	४	४०
बालवृद्धपिपासा—	१६	२०	१५
बालवृद्धादिषु	"	३९	२१
बालवृद्धाध्व—	१९	६८	९३
विन्दुद्वयोनाः	२०	१०	१०७
विल्वमात्रं	२४	१७	१५२
विसेनात्ते	२८	३६	२१७
बुद्धिप्रसादं	१८	६०	६४
बृहणं धन्वमांसोत्थ—	२०	५	१०५
बृहणं वातजे	"	३	१०४
बृहणो रस—	१६	१९	१४
ब्रह्मदक्षाधि—	१८	१६	४३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
भगन्दरार्बुद—	३०	४	२४७
भङ्गे च युञ्ज्यात्	२९	५९	२३७
भवन्त्यति—	१८	४२	५८
भवेच्च विषयाज्ञानं	३०	३७	२५४
भीमूर्च्छा—	२७	३५	१९६
भीरुगर्भिण्यृतुमती—	३०	६	२४७
भुक्तभक्तशिरः—	२०	२१	१०८
भुञ्जानो जाङ्गलैः	२९	३७	२३३
भुञ्जानो रक्त—	१८	२८	४७
भूयोऽप्युपस्कृत—	११	३७	५७
भूशयप्रसह—	२४	१४	१५२
भेदनार्थे	२६	९	१७२
भेषजक्षार—	३०	४०	२५६
भोजनं तु यथा—	२९	३४	२३३
भोजनैरुपनाहैः	११	४८	२३५
भोज्योऽन्नं मात्रया	१६	२४	१७
अष्टदग्धगुद—	१७	२४	३३
मण्डलाग्रं फले	२६	५	१७०
मत्स्यमद्यदधि—	२१	३	११९
मद्यं तीक्ष्णोष्ण—	२९	४१	२३३
मद्यपीतेऽवल—	२०	२७	११४
मधुपर्वादिशेषं च	१९	४१	८१
मधुरं लवणं	२७	१	१८७
मधुरैस्सघृतैः	२४	१७	१५२
मध्याह्ने किञ्चित्	१९	३६	७९
मध्येष्वेव	३०	२३	२५२

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
मध्येऽस्य त्र्यङ्गुलं	२५	१८	१६०
मध्मोर्ध्ववृत्त—	"	३७	१६६
मन्दबहिं	१८	४४	५९
मन्दहर्षाशु—	२३	९	१३९
मन्दाग्निं कूरकोष्ठं	"	५२	६२
मन्वाशिरःकर्ण—	२२	१२	१३१
मन्यास्तम्भे	२०	१५	१०९
मर्महीने	२७	१८	१९०
मर्शवन् गुणान्	२०	३२	११५
मर्शश्च प्रतिमर्शश्च	"	६	१०६
मर्शस्योत्कृष्ट—	"	१०	१०७
मर्शे च प्रतिमर्शे च	"	३५	११६
मषाङ्गम्लानि—	३०	४१	२५७
मसुरदलवक्त्रे	२५	३०	१६४
मसुरमुद्रतुवरी—	२९	३४	२३३
मसुराकार—	२५	६	१५७
महत्त्वे मुष्कयोः	१७	२६	३७
महान् क्षिरः सर्व—	१८	३०	५३
माक्षिकं लवणं	१९	४५	८३
मात्रावृत्तिः स्मृतः	"	६८	९१
मात्रा विचार्याः	३०	३०	२५३
मात्राशतं	"	२८	"
मात्रासहस्राणि	२२	३०	१३५
मात्रां त्रिपलिकां	१९	४४	८३
मात्रां विगणयेत्	२४	७	१४९
मांसच्छेदोऽतिरुक्	२९	४६	२३४

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
मांसदाहो मधु—	३०	४३	२५७
मांसधावनतुल्यं	१८	४१	५८
मांसप्रनष्टम्	२८	१३	२०८
मांसलम्बन—	३०	४८	२५९
मांसलानां	२६	२०	१७५
मांसला मेदुरा	१६	३७	२०
मांसले निक्षिपेत्	२७	३३	१९६
मालतीमल्लिका—	२४	२१	१५३
मुक्तसेहस्य	२२	३१	१३५
मुखनेत्रशिरो—	२७	३	१८७
मुखलेपन—	२२	२२	१३३
मुखालेपस्त्रिधा	"	१४	१३१
मुखेनैवोद्वमेत्	२१	११	१२२
मुखैर्मुखानि	२५	५	१५६
मुचुण्डीसूक्ष्म—	"	९	१५७
मुद्रं माषं कलायं	१९	१४	७१
मुद्रराहतया	२८	३२	२१६
मुद्राबद्धं चतुर्भिः	२५	२२	१६२
मुद्रिकानिर्गतमुखं	२६	१४	१७३
मुष्ककोत्तरमादाय	३०	१३	२४९
मुष्टिम्यां वस्त्र—	२७	२०	१९१
मुस्तस्थौणेय—	२१	१३	१२३
मूत्रकच्छ—	१९	८०	९६
मूत्रकृच्छावृद्ध—	१७	२६	३७
मूत्राघात्युदरी	१८	५	४०
मूर्च्छाच्छर्बुरुचि—	१६	७	५

श्लोका०	अ०	श्लो०	पटम
मूर्च्छायां शीत—	२०	२१	११२
मूर्धतैलं	२२	२३	१३३
मूलच्छिद्रप्रमाणेन	१९	१४	७२
मूलाग्रेऽङ्गुष्ठ—	२१	८	१२०
मूलेष्वाहरणार्थानि	२६	३२	१७९
मृगपक्षियकृन्मांसमुक्ता ---	२४	१५	१५२
मृगपक्षियकृन्मांसवसा	"	१६	"
मृत्कपालाञ्जन—	२७	४९	२०१
मृदिस्वा कर्णिनां	२८	३३	२१६
मृदुकोष्ठारूप—	१६	२१	१५
मृदुपट्टात्तकेश—	२७	२०	१९१
मृदुमांसं	२८	२	२०४
मृद्रेणुदारु —	"	४४	२१९
मेदोजान् लिखितान्	२९	४९	२३५
यथान्यदपि	"	४०	२३३
यच्छिनत्त्याममज्जानात्	"	१६	२२५
यतो गतां गतिं	"	२०	२२८
यन्त्रं विमुच्य	१७	१९	१९८
यन्त्रयेत् स्तन—	"	२६	१९४
यन्त्रे नालीत्रणा—	२५	२३	१६२
यन्त्रेष्वतः	"	४२	१६८
यथा कुसुमादि	१९	८४	९९
यथाणुरग्निः	१८	३०	५३
यथामार्गं	२८	२७	२१४
यथायथं	१९	२०	७४
यथायोगप्रमाणानि	२५	२९	१६३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
यथा वा स्नेहपक्तिः	१९	३४	७९
यथा विकार—	१८	१५	४३
यथास्वं च	२८	१०	२०७
यथास्वं प्रतिरोगं	१६	३४	१९
यथास्वं यौगिकैः	२०	४	१०४
यथोक्तहेत्वभावात्	१६	१६	११
यदि च स्थिर—	३०	३३	२५४
यमकं मण्डलाख्यं	२९	६१	१३८
यवमाषमयीं	२४	४	१४८
यवार्धमस्थनां	२७	३३	१९६
यष्टीमधुः सुवर्णः	२१	१७	१२४
यात्यग्निर्मन्दतां	१८	४६	५९
यात्माशु स्वादुतां	३०	३९	१५५
यान्यहानि पिबेत्	१६	२७	१७
यावत् पतत्यसौ	२०	९	१०७
यावत् पर्येति	२२	३२	१३५
यावत् पिच्छिच्छ—	३०	२४	३४९
यावद्दिनानि	२४	२१	१५३
युक्त्यावचारयेत्	१६	१४	१०
युञ्ज्यात् तत्	२२	१३	१६१
युञ्ज्यान्नाकाशम्—	३६	४९	१८५
युञ्ज्यात् स्थूल—	२५	३६	१६६
ये नास्थाप्याः	१९	७	६७
ये सन्ति तेषां	११	८५	१००
योगतो वृद्धि—	२६	१४	१७१
योगानिमान्	१६	३९	२१

श्लोका०	अ०	को०	पुटम्
योज्यः शीघ्रं	१९		
योज्यः साक्षात्	३०	२९	७७
योज्यस्तीक्ष्णः		३	२४७
योज्यो न रक्त —	११	२२	२५२
योनिविभ्रंश—	२१	२	११९
योनित्रणक्षेपं	१९	७८	९५
योनिशुक्लाशया	२५	२२	१६२
यो यत्र सुनिविष्टः	१८	९	४२
यौगिकं सम्यगालोच्य	२९	६१	२३८
रक्तपाकमिति	१८	३८	५७
रक्तपित्तान्ध्य—	२९	१०	२२४
रक्ताः श्वेताः	२१	४	११९
रक्ते त्वतिष्ठति	२६	३६	१८१
रक्षन् रक्तमदात्	२७	४८	२००
रसमेदैककत्वाभ्यां	२६	४४	१८३
रसायनमिव	१६	१५	१०
रागरुन्दाह—	१८	१७	४३
रागो रक्ताश्च	२८	१२	२०८
रात्रौ बद्धं	२९	७	२२३
रक्तोदकण्डू —	१७	५	२७
रजः स्यान्मार्दवं	२३	१	१४७
रजोऽतिवृद्धिः	२२	३२	१३५
रज्यते शुद्ध—	२९	१२	२२५
रक्षकेश—	२८	१०	२०७
रक्षपूर्वं तथा	१६	६	१०
रक्तवह्निक —	१७	१४	३०
	१८	५३	६२.

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
रूक्षाः केवल—	१९	७	१७
रूक्षाः सक्षौद्र—	१९	५९	८९
रूक्षे तु स्तब्धता	२०	२४	११३
रूढोऽप्यजीर्ण—	२०	७८	२४४
रोपणं तिक्त—	२३	११	१४०
रोपणश्च त्रयः	२२	१	१२७
रूक्ष्मीं गुहां	२९	३१	२३२
रूगयेत् घृत—	२६	४१	१८२
रूवणं तद्वदग्लं च	१९	४३	८२
रूगालदिकोऽथ	२६	४६	१८४
रूक्षनाशं तथा	"	१३	१७३
रूम्पेत् साज्यामृतैः	३०	५१	२६०
रूक्षनं रोपणं	२३	१०	१४०
रूक्षनस्नेहन—	२४	२०	१५३
रूक्षने छेदने—	२६	५	१७०
रूक्षप्रमियक्तु—	२७	४८	२०१
रूक्षहितं प्रभवः	२७	२	१८७
रूक्षर्जुतिर्यक्	१८	१	२०३
रूक्षर्जुधारं	२६	१८	१७४
रूक्षां छत्रां	२९	३१	२३२
रूदनं चापस्मिन्नं	२२	२२	१३३
रूदन्त्यन्ये तु	२३	१७	१४४
रूध्रान्त्रजिह्वा—	२५	४०	१६७
रूमितं क्षामता	१८	२६	४६
रूमेत् पुनः पुनः	"	२३	"
रूमेत् स्निग्धाम्बु—	१८	२२	४५

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
वयोबलशरीराणि	१९	१२	७०
वरं तदसकृत	१८	५०	६१
वराङ्गकौन्ती	२१	१४	१२३
वर्गोऽयं नव-	२९	४०	२३३
वर्तिरङ्गुष्ठक-	२१	२०	१२४
वर्त्यग्रे पिहितं	१९	१५	७२
वर्मप्राप्ताञ्जनात्	२३	२९	१४७
वर्मरोगादृते	३०	८	२४७
वर्ध्माश्मरीरजो-	१९	३	६६
वर्लीभिराचितः	२९	८	३२३
वस्ति त्रिरात्रं	१९	८२	९८
वस्ति प्रकल्पयेत्	"	३८	८०
वस्तिनेत्रसम-	२१	७	१२०
वस्तियन्त्राकृती	२५	२४	१६२
वस्तिकोऽनिले	१९	५७	८८
वस्तीननेन विधिना	"	७६	९४
वस्तौ रोगेषु	"	७८	९२
वस्त्यभावेऽङ्गपादं	"	१७	७३
वातघ्नौषध-	"	५६	८८
वातपित्तद्वाराः	३०	३८	१५४
वातपित्तानुरे	२४	१	१४८
वातभग्नवला-	१९	६५	९२
वाताच्छयावारुणं	२७	४०	१९८
वातातपाध्व-	१६	९	६
वातादिधाम वा	२६	५५	१८६
वातानुलेप्यं	१६	३०	१८

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
वाताभिभूते	२०	१५	१०९
वार्तास्यन्द	१६	५	७
वातासमूर्ध्व-	१८	१०	४२
वातोल्बणेषु	१९	१	६५
वामयेच्चासुखं	२८	४०	२१८
वाग्याश्च कुष्ठ-	१८	१०	४२
वायुनिर्वाभिणः	२९	५२	२३६
वार्युष्णमच्छे	१६	२९	१६
वारङ्गकर्ण-	२५	१४	१५२
वारङ्गस्य	"	"	"
वालेशरैश्च	२९	४१	२३३
वाससाच्छादितं	१७	१०	२८
विकल्प्य कल्पयेत्	२५	४	१५६
विकारवृद्धिं	२३	६	१३८
विकारा ये निरुद्धस्य	१९	५१	८६
विचूर्णयेद् व्रण-	२७	४९	१०१
विट्पित्तकफ-	१८	४०	५८
विट्श्लेष्मपित्तादि-	१९	८६	१००
विदधात तदा	"	७८	९४
विदधात् फल-	"	४९	८४
विद्यान्मर्मगतं	१८	९	२०५
विद्यात् स्वस्तिक-	२५	६	१५७
विद्रधिस्तिमिरं	१८	९	४१
विद्रघौ पार्श्वशूले	२७	१३	१९०
विधिस्तस्य	२२	२६	१३४
विध्येदालम्ब-	२७	२९	१९४

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
विध्येद्वस्तसिरां	२७	२४	१९४
विन्यस्तपाशसुस्पृतः	२६	३४	१७९
विरिक्तवच्च	१९	५०	८५
विरिच्यते भेदनीयैः	१८	४९	६०
विरूक्षणे लङ्घनवत्	१६	३५	१९
विरेकदुर्वलं	२३	१७	१४४
विरेकसाध्याः	१८	८	४२
विरेचनं शिरःशूल-	२०	२	१०४
विवर्जयेद्दिवा-	२२	१४	१३२
विवर्तते साधु	२५	४२	१६८
विवृद्धो दहति	२९	१३	२२५
विशेषात् त्वग्गते	२८	३	२०५
विशेषादत्र	३०	३८	२५४
विषक्षाराग्निसदग्ने	२२	७	१२९
विषक्षाराग्न्यतीसार-	१७	१७	३२
विषापित्तानुत्	२६	३७	१८१
विषाणत्रेणु-	२८	४५	२१९
विषाभिघात-	१८	५६	६३
विसर्पविद्रधि-	२७	३	१८७
विस्तारे व्यङ्ग्यं	२६	१७	१७४
विस्त्रावणानि	"	३१	१७९
वृत्तं गोपुच्छ-	१९	७१	९२
वृत्तं पृथु	२८	१८	२०९
वृत्ता गूढाः	२६	२०	१७५
वृद्धबालबलकृशा	१६	५	४
वृद्धबालबलक्रीव-	१८	१४	४३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
वृद्धिपत्रं क्षुरा-	२६	६	१७०
वेतसं व्यधने	"	९	१७२
वेदनार्तमिति	१२	२९	७७
वेष्टयित्वा मृदा	२४	१८	१५२
वैशद्यं जनयति	२२	७	१२९
व्यधने कर्ण-	२६	२४	१७६
व्यम्लं तु पाटितं	२९	४८	२३५
व्यम्लीभवेत्	२६	४९	१८५
व्याधिदोषर्तु-	२३	२७	१४६
व्याधिव्याधित-	१७	१२	२९
व्याधीन् जयेत्	१६	२२	१५
व्यायामनित्यान्	१९	३४	७९
न्यूहनेऽहि-	२५	३१	१६४
व्रणं विशोधयेत्	२९	४७	२३४
व्रणः संजायते	"	१	२२१
व्रणे न दद्यात्	"	४५	२३४
व्रणो निश्शेषितौष्ठः	"	५६	२३७
व्रीहिवक्त्रं	२६	११	१७२
व्रीहिवक्त्रा	"	२१	१७५
शङ्खनिर्हृत्य वा	१८	५५	६२
शङ्खः पट्	२५	३०	१६४
शतधौतज्य-	१६	४७	१८४
शतानि सप्त	२४	८	१४९
शनैरुच्छिद्य	२०	२०	१४
शमनं नास्ति-	"	४	१०४
शमनं योजयेत्	२०	६	१०५

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
शमनः क्षुद्रतः	१६	१९	१४
शमने सलकी—	२१	१६	१२४
शमाख्यं तादृगाच्छिद्रं	२५	१९	१६०
शरपुङ्खमुखं	११	३३	१६५
शरावसम्पुट—	२१	२१	१२५
शलाकाख्यानि	२५	२८	१६३
शलाकाजाम्बवोष्ठानां	११	३६	१६६
शलाकापिहेतास्यः	२६	३४	१७९
शल्यं न निर्घात्यं	२८	२०	२११
शल्यप्रदेशयन्त्राणां	११	४८	२२०
शल्यानि न विशीर्यन्ते	११	४४	२१९
शल्ये मांसावगाढे	११	४६	११
शस्त्राणि रोम—	२६	१	१६९
शस्त्राणां स्वर—	११	३०	१७८
शस्त्रेण वा	२८	२५	२१३
शस्त्रेऽवचारिते	२९	२४	२३०
शास्त्रागताः	१९	८५	९९
शास्त्रावदन—	२९	६२	२४०
शित्तरां सुख—	३०	२४	२५२
शिशुवारण—	१७	७	२८
शिरसः श्लेष्म—	२०	३४	११६
शिरस्यभिहते	२१	४	११९
शिरीषवासा	१७	८	२८
शिरोक्षिकूट—	२९	५०	२१५
शिरोनेत्रविकारेषु	२७	९	१८९

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुट्टम्
शिरोऽभ्यञ्जन—	२०	२८	११४
शीघ्रं नयेत्	२८	१६	२०८
शीतशूलक्षये	१७	१५	३१
शीतसात्त्या	२३	१८	१४४
शीते मध्यन्दिने	२०	१४	१०९
शीते वसन्ते च तथा	२९	६४	२४०
शीते वसन्ते च दिवा	१९	०१	७४
शीतोपचार—	२७	४७	२००
शीतोष्णं तूल—	२९	५८	२३७
शीतोष्णास्निग्ध—	२७	४	१८८
शीर्यमाणाः सरुग्दाहाः	२९	७४	२४३
शुक्लं मधं	२२	४	१२८
शुक्तीः क्षीरवर्कं	३०	१६	२४९
शुक्लेन वा सुखोष्णेन	२८	४२	२१८
शुक्त्या प्रलम्बया	२३	३	१३७
शुक्रमेदामये	२७	१४	१९०
शुके व्यवायजान्	२९	३३	२३२
शुचिसूक्ष्मदृढाः	”	२९	६३१
शुद्धाकास्त्रिज—	२२	२७	१३४
शुद्धानां दत्त—	२०	१२	१०८
शून्यायुः कृता—	१९	५	६६
शूलं नर्तेऽनिल्यत्	२९	६	२२३
शेषाङ्गपरिरक्षायां	२५	२	१५५
शेषो वसा तु	१६	१०	६
शोधनस्तिक—	२२	३	१२८
शोफगण्ड—	२०	२	१०४

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
शोफो भवति	२८	३	२०५
शोफोऽरूपोऽरूपः	२९	२	२२२
शौर्यमाशुक्रिया	"	११	२१८
श्रीवेष्टकं	२१	१४	१२३
श्लक्ष्णं शकृत्	३०	१७	२४९
श्लघातिगाढ—	२९	४६	२३४
श्लिष्टवर्त्मनि	३०	४३	२५७
श्लेष्मकाले गते	१८	३३	५१
श्वपचाविव	२९	१४	२२५
श्वयथुग्रस्त—	२८	३२	२१६
श्वासकास—	१७	२५	३७
श्वासह्लास—	१८	३	४०
श्वो बाम्यं	"	१२	१३
षट्पञ्चवस्त्यन्तरितः	१९	६४	९०
षट्कुलिद्विमुखया	२०	८	१०६
षट्कुलोऽन्यो	२५	"	१५७
षड्विंशतिस्सुकर्मारैः	२६	१	१६९
संरम्भाखचि—	२९	४	१२२
संशोधनास—	१८	४५	५९
संस्पृष्टलिङ्गं	२७	४१	१९८
संस्नेहं शोधयेत्	१३	३८	२०
सङ्घदेवाहरेत्	२९	१८	२२६
सङ्कोच्य दक्षिणं	१९	२४	७४
सङ्घर्षो बलवान्	२८	७	२०५
सङ्घातरुधिरं	२९	५६	२३७
सन्दंशाभ्यां त्वगादिस्थ—	२८	२४	२१३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटप्
सतोदकण्डू—	२६	५६	१८६
सद्यः सद्योत्रणान्	२९	४९	२३५
सद्यो निरूढ—	१९	८३	९८
सन्धिपीडा-	१७	१६	३१
सन्धुक्षितामि	१८	५३	६२
सन्ध्यस्थवस्थिते	२९	"	२३६
सपूतिमांसं	"	४७	१३४
स पेयोऽर्शोऽग्नि—	३०	३	२४७
सप्तपर्णकरञ्जार्क—	२९	७६	२४३
सप्तमे सप्त—	१९	११	६९
सप्तैते स्नेहनाः—	१६	४२	२१
सवाष्पैश्च यदा	३०	१९	२५१
समं मेहनमुष्के	२९	६३	२४०
समस्थाने श्लथः	"	६५	२४१
समाप्यते स्थान—	३०	५३	२६०
समाहितमुखाग्राणि	२६	३	१६९
समो मृदुररुक्	२९	७०	२४२
संपृक्तात्	२६	४२	१८३
सम्मुखो यन्त्रयित्वा	२९	१७	२१६
सम्यक् प्रवृत्ते	२७	३७	१९८
सम्यक् साध्याः	"	५	१८८
सम्यक् स्निग्धः	१६	२९	१८
सम्यक् स्निग्धे	९०	२३	११३
सम्यक्शुल्यं स्वयं	२७	३८	१९८
सम्यग्धीनातियोगाश्च	१९	५३	८७
सम्यग्दग्धे	३०	५१	१६०

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
सम्यग् विद्वा	२७	३४	१९६
सम्यग्योगेऽतियोगे	१८	२५	४६
सम्यग्योगेन	"	२७	४७
सम्यग्विरक्तिमेन	"	४२	५८
सम्यङ्निरुद्धलिङ्गं	१९	६२	९०
स योज्यो नीलिका-	२६	२३	१७६
सर्पास्त्रं प्राण-	"	८	१७१
सर्पिर्मज्जा	१६	२	२
सर्वकर्मस्वयं	"	२८	१७
सर्वतोऽनुसरन्	३०	२६	२५३
सर्वत्र चाष्टमं	१९	४०	८१
सर्वथापनयेत्	२५	१९	१६०
सर्वद्रवाणां केषाणां	१९	४५	८३
सर्वशस्त्रानु-	३०	९	२४६
सर्वान् स्नेह-	१८	५७	६३
सवात्मना नेत्र-	२४	२	१५४
सर्वेषामक्षि-	२३	१	१३७
सलोघ्रमघुकैः	२९	५५	२३७
सल्लकीकुङ्कुमं	२१	१५	१२३
सवाते स्नेहनः	२४	१३	१५१
सविषा वर्जयेत्	२६	३७	१८१
सशब्दमतिविद्धा	२७	३५	१९६
सशल्यास्थापित-	१८	११	४२
सशेषमप्यतः	२७	४६	२००
सम्प्रेतदाह-	३०	४८	२५९
सहसा सूत्र	२८	३८	२१७

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
स हि मूरितं	२०	८	१०६
सागारधूम-	२७	३७	१९८
सानुलोमानिल-	१९	५४	८७
सान्त्वयित्वा ततः	२९	"	२३७
सान्वासनानि	१९	६३	९०
सामान्येन सशल्यं	२८	१७	२०९
सायंप्रायस्तयोः	२९	६६	२४१
सार्द्रान् समूल-	३०	१०	२४८
सावशेषं च	१९	२६	७७
सा सार्धद्व्यङ्गुला	२६	२२	१७५
सिंहीमूलं	२२	१९	१३२
सिद्धार्थक-	१९	७२	९२
सिरादिदाहः	३०	४४	२५७
शिरादिनाशः	"	४९	२५९
सिरामुखं च त्वरितं	२७	५०	२०१
सिरास्नावविलम्बं	२८	२६	२१३
सीदन्तीः सलिल	२६	३९	१८२
सीव्येच्चलास्थि	२९	५२	२१६
सीव्येन दूरे	"	५४	२३७
सुखान्वितं पुष्टि-	२७	५३	२०२
सुखाहार्यं यतः	२८	२०	२११
सुखोष्णमभवा	२२	५	१२८
सुखोष्णोदक-	"	१०	१२९
सुदग्धं घृतमध्वक्तं तत्	३०	३१	२५४
सुदग्धं घृतमध्वक्तं स्निग्ध-	"	४५	२५७
सुधेवोत्तम-	१८	१७	४३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
सुनद्धं वक्त्र-	२८	२९	२१४
सुरमादि प्रयुञ्जीत	२९	७५	२४३
सुरूपाणि सुधाराणि	२६	२	१६९
सुविरिक्तेऽक्षि-	२०	२५	११३
सुशीतलेप-	२९	२	२२१
सुषिरस्थं तु	२८	२४	२१३
सुसंयतस्य	"	३०	२१४
सूक्ष्मशल्योद्धृति-	२६	१८	१७४
सूक्ष्माक्षित्रण-	२८	३९	२१७
सूक्ष्मां शलाकां	१९	७५	९३
सूची त्रिभागसुषिरा	२६	२६	१७६
सूत्रबद्धं गल-	"	१५	१७३
सैन्धवं दाडिमं	२९	३६	२३३
सोऽरूपेनापि	"	७८	२४४
स्कन्धत्वात्	२६	५१	१८५
स्तम्भत्वक्-	१७	२०	३३
स्तम्भनीयक्षत	"	२२	"
स्तम्भितः स्यात्	"	२०	३३
स्त्यानं विष्यन्दयति	२९	४	२२२
स्त्यानेऽस्ते वेदना	३०	५०	२५९
स्त्रीणां तु स्मृति-	२९	३३	२३२
स्त्रीणामार्तवकाले	१९	७७	९४
स्त्रीन्नेहानित्य	१६	२०	१५
स्थाप्योऽयं मध्यमः	३०	"	२५१
स्थिराणामल्प-	२९	७०	२४३
स्नायुगे दुर्हरं	२८	५	२०५

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
स्नायुसन्ध्यस्थि-	२६	५२	१८५
स्नायुसूत्रकचच्छेदे	"	१७	१७४
स्निग्धद्रवोष्ण	"	३५	२०
स्निग्धवृद्धाद्विज-	२९	४२	२३४
स्निग्धास्त्रिजोत्तमाङ्गस्य	२०	१६	११०
स्निग्धां रूक्षां	२९	३५	२३४
स्निग्धेऽतिकण्डूः	२०	२४	११३
स्निग्धो मध्यः	२१	२	११९
स्निग्धोष्णलवणैः	१८	३५	५७
स्निग्धोष्णवीर्यैः	१७	४	२७
स्नेहं रेचननस्य-	२०	२१	११२
स्नेहः करोति	१६	३२	१९
स्नेहः फलानां	२१	१५	१२३
स्नेहविलम्बाः	१७	२९	३८
स्नेहदग्धे	३०	५२	२६०
स्नेहनं पयसा	२४	१५	१५२
स्नेहपीता तनु-	"	१२	१५१
स्नेहपीते प्रयुक्तेषु	२७	८	१८९
स्नेहवाग्निः	१७	९	२८
स्नेहवर्षि निरूहं	१९	३५	९१
स्नेहशोधन-	"	६७	"
स्नेहस्य कल्पः	१६	१६	११
स्नेहस्नान्यामि-	"	१५	१०
स्नेहस्वेदावनभ्यस्य	१८	५९	६४
स्नेहस्वेदैः	"	५९	"
स्नेहस्वेदौ प्रयुज्जीत	"	५८	६३

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
सेहस्वेदौषधोत्क्लेश-	१८		
सेहान् यथास्वं	१६	४५	५९
सेहैः संशमन—	२२	४४	२२
सेहोचिताश्च	१६	२	१२७
सेहोद्वेगः	११	३७	२०
सेहोपस्कृत—	२७	३०	१८
सेषा न तु	१६	४५	१९९
स्पृष्टे प्रयस्य	२९	३	४
स्फुटतीव सनिस्तोदः	२९	६	२२२
स्यन्दमन्थान्वितः	२४	३	१
स्याच्छनैर्मृदितः	१७	२	१४८
स्याद् द्वादशाङ्गुलो	२५	१५	३१
स्यान्नवाङ्गुल—	२६	२७	१६३
स्नावयेन्मूर्च्छति	२७	३३	१७९
सुताल्पपित्त—	१८	३९	१८८
सुतासृजः	२६	४४	६०
सुते रक्ते	२७	५६	१८६
स्रोतोगतानां	२५	४३	१९९
स्रोतोजशङ्क—	२४	११	१५८
स्वस्वमुक्तानि	२५	१६	१५२
स्वकर्मगुण—	२८	३९	१६७
स्वनामानुगता—	२९	४	२०५
स्वप्नेन रात्रौ	१३	५९	२३८
स्वयमेव निवृत्ते	१९	१८	१४४
स्वरभेदानिल—	१७	४९	८५
स्वर्जिकाकनक—	३०	२५	३७
		२१	१५१

श्लोका०	अ०	श्लो०	पुटम्
स्वस्थवृत्ते तु	२०	१४	१०९
स्वस्थे च द्वयन्तरं	२४	१०	१५१
स्वाङ्गुष्ठेन समं	१९	१२	७०
स्वेदं यथायथं	१७	२७	३७
स्वेदनं गुरु	"	१८	३२
स्वेदनं स्तम्भनं	"	१९	"
स्वेदयन्ति दश	"	१९	३८
स्वेदस्तापो—	"	९	२३
स्वेदातियोगात्	"	१७	३१
स्वेदो हित—	"	२७	३८
स्वेद्यसंशोध्य-	१६	४	४
स्वोन्मानार्ध-	२६	४	१६९
हनुसन्धौ समस्ते	२७	१२	१८९
हरेच्छृङ्गादिभिः क्षेपं	२७	४६	२००
हरेच्छृङ्गादिभिः सुप्तं	२६	५४	१८५
हरेणुमात्रं	२३	१४	१४१
हरेद् बह्वंश्वलान्	१७	५१	६१
हर्षं क्रोधं भयं	२९	५९	२४४
हस्तेन यन्त्रं	३०	२८	२५३
हासस्य दन्त-	२१	६	१२०
हीनवेगः कणा-	१८	२३	४६
हृत्कक्ष्यशुद्धिः	१८	३८	५७
हृदये संस्थितं	२०	२६	२१४
हृत्प्रासतन्द्रा-	२२	१२	१३१
हृष्टे मेदे	१९	५४	९३
हस्तने जीर्ण एवास्मि	१६	१०	१३
ह्रस्वमध्योत्तमा	१६	१८	१२
ह्रस्वया कोह	१९	६७	९१

APPENDIX II.

स्मृतवाक्याद्यनुक्रमणी ।

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
अंसस्थाम्		ह्रस्वाकारः	१९०
अकृतं कृतयूषं च....			५०
अक्तस्त्वैलेन		ह्रस्वाकारः	१३४
अग्निकल्मिष्यां ढक्			१४४
अग्नेर्दक्			३८
अग्रच्छिद्रप्रमाणं च ...			७१
अग्रविषमां नासिकाम्...		अरुणदत्तः	१९३
अङ्गपादं चर्म		पाठ्यकारः	७३
अङ्गुलान्यथ चत्वारि		क्षारपाणिः	९७
अङ्गुलासन्ने कृतं न दोषम्....		ह्रस्वाकारः	१३८
अजीर्णी तु सर्वैरेव....			४१
अज्ञातकोष्ठे हि गहुः...			१३
अज्ञानं तीक्ष्णं योजयेत्....		ह्रस्वाकारः	१४८
अज्ञानायोग्या नस्यायोग्याः....		"	१५३
अतिक्रान्तेषु वस्त्यादिषु...		पाठ्यकारः	१५५
अतिदीर्घमत्यल्पग्राहि...	सुश्रुतम्	सुश्रुतः	१६८
अतिशब्दोऽत्राध्याहार्यः...		हाटकः	२३५
अतिष्ठीते काले...		असद्गुरवः	१४५
अतिस्निग्धाशिनो....	संग्रहः		७५
अतिस्नेहात् कलेदः....	"		२३५
अतोऽस्मात्कारणात्....		हाटकः	१४३
अत्युष्णतीष्णम् अत्युष्णैः....		ह्रस्वाकारः	१३८

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
अत्युष्णोऽतिशीतो....	संग्रहः		२५२
अत्र चातिशब्दोऽर्थवशात्....		अरुणदत्तः	२३५
अत्र मतभेदे सारभूतं...		हृद्याकारः	१४५
अत्र रक्तपित्तादौ....		हाटकः	१२०
अत्र संख्याग्रहणं....		पाठ्यकारः	२०४
अत्र हि निजागन्तुभेदेन...		इन्दुः	१५५
अथ धूमविधिर्नस्य...		हृद्याकारः	११८
अथ निवाते सातपे...		(हाटकः)	१३०
अथ पञ्चकर्मसु...		हृद्याकारः	९८
अथ मारुतं पित्तश्लेष्म...	आगमः		१०१
अथ वातार्दितं भूयः...			९८
अथ सुषोपविष्टस्य...	संग्रहः		१४७
अथापाशितस्यासीनस्य...		(अरुणदत्तः)	९५
अथास्य सुखाम्बुना...			५१
अथैनं सायाहे अपरे वा...	आगमः		५०, ५१
अदेशे या सिरा विद्धा...		भालुकिः	१९७
अधिकरणे शेते:			१८
अधिगततन्त्रः सस्त्रशिक्षां...	सुश्रुतम्	सुश्रुतः	१८०
अध्युषितो रात्रिं यतः...		अरुणदत्तः	१७९
अनजनेनाभ्युषितान्...	वैदेही संहिता (स्कन्दरक्षिता)		१४१
अनन्तरं स्वस्थस्य शोधना...		हाटकः	१
अनन्तरातीतेऽध्याये....		अरुणदत्तः	१८७
अनुत्तुण्डानि शल्यानि...		भोजः	२१२
अनुत्तुण्डितमदृश्यमान....		हृद्याकारः	२११
अनुत्सेकमदन्यं च....			२२७
अनुलोमं....		पाठ्यकारः	"

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
अनुवासनस्य कवलस्य....		हृद्याकारः	९१
अनुशस्त्राणां प्रथमौ....		"	२४६
अनेनाङ्गसंवाहने कृते...		पाठ्यकारः	१६९
अन्योन्यापेक्षिता यस्मात्...		"	"
अन्वासनानर्हस्तु...		इन्दुः	७५
अपत्यमार्ग इति		हृद्याकारः	९६
अपि चाध्मानगुरुता....			४२
अभुक्तदत्तश्च तथा		खरनादः	६४
अमुक्ते रिक्तकोष्ठे च...	संग्रहः	"	"
अभ्युन्नतम्		हाटकः	२०५
अम्ललवणमधुरप्रगाढैः....			२७
अयस्कान्तादीन्यनुयन्त्राणि...		इन्दुः	१६७
अयुष्माश्च मृगाः शस्ताः...			८८
अयुजो भोजयेद्विप्रान्....	स्मृतिः	"	"
अर्धाङ्गुलपरीणाहेत्यर्थः		सारकृत्	१७७
अर्धाङ्गुलपरीणाहाम्	भालुकीयम्	"	"
अर्धाङ्गुलप्रवेशच्छिद्रा		हाटकः	"
अर्श आदिभ्योऽच्			४१
अर्शोभ्यो जलजाशस्त्र...			१७६
अर्शोयन्त्रं त्रिविधं...	संग्रहः		१६१
अर्हे कृत्यतृचश्च			४४
अरुर्कर्मखी नाम....		भोजः	१८१
अवान्तायाश्चिरं तिष्ठेत्...	भालुकीयम्		१८४
अविशेष्याभिधानात्....		हृद्याकारः	११३
अवेः कः			२३८
अशुष्कमेवापनयेत्...		हृद्याकारः	१३२

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
अष्टौ भागाः शर्करायाः असकृत्पीतं तदौषधं...		विभ्रामित्रः	२५०
असह्यवेदना		हृद्याकारः	६१
अस्त्री कुशं...		पाठ्यकारः	२०६
अस्थिशल्यमन्यद् वा....		अमरसिंहः	२१५
अस्र आस्रश्च पुल्लिङ्गो...		सुश्रुतम्	२१८
अस्विन्नं स्वेदयेद्धीरः...		यादवः	३२
अस्वेदवेपथुः स्वेदराहित्यं...			३४
अहोरात्रमहः कृत्स्न...		हाटकः	२२९
आकारानन्त्यात्प्रयोजना....		(चरकः)	१२, १३
आगन्तुं शमयेद्दोषं....			१५६
आढ्यो रोगी भिषग्वश्यो...			३०
आतुरमुपक्रम्यता वैद्येन...			२२६
आपूयदर्शनात्सकृदेव....		सुश्रुतम्	२२६
आभेषजदर्शनात्...		सारकृत्	२२७
आमच्छेदे सिराच्छेदे	संग्रहः		११२
आमसन्नोऽनलो नालं....			२३०
आरा दैर्घ्याच्चतुरङ्गुला			४१
आरोहपरिणाहाभ्यां...	रतिरहस्यम्	इन्दुः	१७७
आर्तवकाले ऋतुजनितस्य....			९५
आवर्तितं पिण्डीकृत्य...		हृद्याकारः	९४
आवेगः		इन्दुः	१६९
आशु सकलदोषनिर्हरण...	न्यासः	हाटकः	२०६
आश्चर्यातनं हि सर्वाक्षि....			११८
आसन्ने दद्याद्भुक्ता...			१३७
आ सर्वनाम्नः		हाटकः	१६५
			१०७

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
आहरणहेतू आहरणमार्गौ...	संग्रहः	वामदेवः	२११
आहतोपकरणं संभृतोपकरणं....		हाटकः	२२७
इति तन्त्रस्य हृदयं...			२६१
इति दोषाणां किञ्चिदुद्वेके...		हाटकः	९९
इतीदं व्रणमाश्रित्य...			२४५
इत्येवमभिमन्त्र्योदङ्मुखः...			४५
इदानीं प्रतिमर्शस्य सर्वदा....		हृद्याकारः	११५
इदानीं साधनप्रयोगः....		"	१५२
इन्दुवक्रायां वक्रादन्यस्मिन्....		इन्दुः	१६६
इषियुधीन्धि...			१२६
ईषस्तिग्धं वा पेयया...		पाठ्यकारः	"
ईषस्तिग्धमिति । यद्यसम्भ्यक्...		हृद्याकारः	४४
उक्तमामाद् विशुद्धस्य....	परतन्त्रम्		८६
उत्किलष्टोत्किलष्टदोषेषु....		पाठ्यकारः	११७
उत्तमाङ्गाद् दोषनिर्हरण...		हाटकः	११८
उत्तमाविषये मध्यां....		सारमुष्टिः	१३
उत्तरे विस्तरेणोक्तं व्रण...		हाटकः	२४५
उत्सङ्गः		पाठ्यकारः	२२९
उद्बृत्तौष्ठत्वादियुक्तोऽपि...		"	२४२
उन्नते शोफे ऋज्वर्णं...		"	१७१
उपकरणानि सिराव्यधप्रोक्तानि		पाठ्यकारः	२२७
उपमानानि सामान्यवचनैः			२५३
उपरि क्षिप्रमर्मण इति....	आगमः		१९१
उभयोः पार्श्वयोरुच्छिद्ध्य....		हृद्याकारः	१११
उष्णं वारि पिबेदन्ने....			४८
उष्णमश्नीयात्....			२०२

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
उष्णोदकोपचारी....			१३५
ऊडुतः			९८
ऊर्ध्वं तिर्यग्धस्ताश्च...		भोजः	२३८
ऊर्ध्वजत्रूपादानं...		हाटकः	१०४
ऊर्ध्वराजीचिता या तु....		भोजः	१८१
ऊर्ध्वाद् ग्रहणमुत्पादनं			१७८
ऊषसुषि...			२१३
ऊषा रुजा		अरुणदत्तः	२५९
ऊष्मा स्वेदश्चाष्टविधः....			३५
ऋजूपविष्ट इत्यादिना...			१२२
एकं तथा त्रीन् कफजे विकारे...	आगमः		८८
एकं बहुव्रीहिवत्			१२२,
			१७०
एकान्तरं द्यन्तरं वा...		भोजः	११०
एकोत्तरं यन्त्रशतं			१५६
एकोऽपकर्षत्यनिलं स्वमार्गात्	आगमः		८९
एतान् सर्वान् विषाद्यार्तान्....			६३
एभिर्देशकालतो देशकालाः...		हाटकः	२८
एवं संस्कृतानि पञ्चकादीन्येव...		"	२६
एषण्याः शस्त्रता यन्त्रता...			१७१
एषां शुक्त्यादीनां लवणान्तानां...		हाटकः	२५१
ओदनश्च विलेपी च...		मुनिः (चरकः)	११, १२
औषधं शमनौषधं		हृद्याकारः	६१
औषधाच्छतगुणं दिव्यं जलं		पाठ्यकारः	११७
कण्टकादिभिः क्षते कण्ठे ...			२१७
कण्ठशल्यदर्शनार्थं नाली...	संग्रहः		१५९

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
कण्ठादिस्त्रोतःसु कर्मकरणार्थं			१५९
कफजेषु तु खलु रोगेषु...		सुश्रुतः	२२४
कफजेष्विति व्यवहारोऽधिक...		हृद्याकारः	"
कफवातहरस्त्रेहेन		"	१२५
कबलगण्डूषयोः सञ्चारासञ्चार...		हाटकः	१३०
कबलादिप्रसङ्गादाश्च्योतन...		पाठ्यकारः	१३७
कया युक्त्या नेत्रप्रयुक्त....		हाटकः	१३९
कर्णवन्तं शरशल्यं...		"	२१६
कर्णवन्ति तु शल्यानि...	सुश्रुतम्		२२०
कर्णशोधनं सुवृष्टस्वमश्चत्थ...	संग्रहः		१६५
कर्णिका तु कार्यैव सर्वथा...			१६१
कर्मणां वमनादीनां....	आगमः		५७
कर्मप्रसम्माहः शौर्यादिकं...		इन्दुः	२२९
कल्काद्यैरित्या...		हृद्याकारः	१०७
कल्को द्रवपिष्टः...		"	१३१
कवोष्णान्बुकबलं...			१२७
कषायपृष्ठा रक्तपृष्ठाः		पाठ्यकारः	१८२
काकोर्यादिः स वातघ्नः...	चन्द्रटम्		२६
"		धन्वन्तरिः	"
कालपुष्पं श्वेतपुष्पं...	विश्वामित्रायम्		२४९
कालभेदाददोषः । संशोधना...		हाटकः	६०
कालमुद्दिश्य स्नेहौचित्यमाह...		पाठ्यकारः	६
कालमुष्ककग्रहणान्मुष्कक...		हृद्याकारः	२४९
काकाध्वनोः....			४४
काकाभिधानान्मुष्ककबहुत्वं...		हाटकः	२४९
कासघ्नं तु चूर्णं गुलिकां वा....	संग्रहः		१२६

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
किञ्चिच्छेषं दुष्टं रक्तं ...		अरुणदत्तः	२००
कुठार्या वेधप्रकारे ...			१९३
कुशावदनमाटावदनं च		पाठ्यकारः	१७२
कृच्छ्रोन्मीले पुराणाज्यं ...		द्विधाकारः	१५०
कृत्रो हेतु ...			२०, १०१
कृतानुवासन एवास्थाप्यः ...		हाटकः	७५
कृतेऽपि वमने श्लेष्मणि ...			५२
कृत्वोर्ध्वप्रयोगे कालेऽधिकरणे			१२३
कृसरस्तिलमिश्रा विलेपी		हाटकः	२१
केशवे लब्धलक्षत्वं ...			२५६
कोथो मृतजलौकसां शरीरं		हाटकः	१८४
कोशाकारं कीटस्येवाकुलीः ...		"	२३९
कोशाद्वज्र			२३८
कोष्ठस्य क्रूरता मन्दा ...			५६
क्रमात्क्रफः पित्तप्रधानिलश्च ...	आगमः		४६
क्षारप्रकरणे सर्वशस्त्रानुशस्त्राणां ...		सारकृत्	२५६
क्षारविषौषधप्रणिधानाय ...	संग्रहः		१६७
क्षाराग्निकर्मार्थे जाम्बवोष्ठानि ...	"		१६६
क्षारोदकचतुर्भागं ...	विश्वामित्रायम्		२५१
खल्ली तीव्ररुजान्विता			३७
गर्भिण्याश्च नस्येन ...			१०८
गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे			१२३
गाददहदाः			१७५
गुग्गुल्वतसिगोदन्त ...			२२५
गुग्गुल्ववादिभिरेव चाशयं धूपयेत्	संग्रहः		२३०

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
गुणान् क्षरति रोगेषु	विध्यामित्रीयम्		२४३
गूढसक्थिशिरास्त्रावः....			२२३
गूढाः पाशे ...		सारकृत	१७४
गृध्रसीविश्वभ्योराकुञ्चित....	तन्त्रान्तरम्		१०५
गोमूत्रकल्कितः पिष्टो....		हाटकः	२४४
गोष्फणं गोष्फणाकारं....		भोजः	२३९
ग्रेष्मः प्रायो मरुत्पित्ते...		हाटकः	२५
ह्यापोः...			१२,५२
चर्मपट्टैर्बद्धं दिवाकृतं....		अरुणदत्तः	२७
चोषोऽसह्यमानसंरम्भेण....		पाठ्यकारः	२०५
छत्रातिच्छत्रिके विद्यात्....	सुश्रुतम्		२३२
छत्रा शतपुष्पा....		पाठ्यकारः	"
हृद्यं भेद्यं लेख्यं वेध्यं....	सुश्रुतम्		२२७
जत्रूर्ध्वसम्भवे व्याधौ....		हृद्याकारः	१०३
जलौकसां प्रयोगे सविषाणां....		पाठ्यकारः	१८०
जलौकाः स्फटिकः काचो...		भोजः	१७८
जातमात्रमुपादाय ...		निभिः	११६
जिह्वाप्रदष्टाग्रस्य ...		हाटकः	१९४
तच्च शस्त्रमापूयदर्शनात्....		अरुणदत्तः	२२७
ततः क्वाभाद् दश भागाः....		हाटकः	११७
ततः समं स्थापयित्वा....	सुश्रुतम्		९५
तत इति आस्थापनेन शोवने....		हृद्याकारः	८८
ततो गुरुप्रावरणो....	संग्रह.		१६
ततोऽग्निबलं क्षुधां चावेक्ष्य....			४८
ततोऽपराहे सुविरिक्तदेह...		सुश्रुतः	५२

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
तत्क्रिया उक्ता यन्त्रक्रियाः	संग्रहः	पाठ्यकारः	१६७
तत्तु लेखनं रोपणं....			१४०
तत्र गर्भिण्या वमनात् गर्भं....		अरुणदत्तः	११
तत्र छेदनीयमुखमनुत्तुण्डितांश्च....		भालुकिः	२१२
तत्र धूमौषधं पिष्ट्वा....			१२५
तत्र वेध्यसिरं पुरुषं त्यादित्य....			१९२
तत्र शब्दभादुर्भावो....		सुश्रुतम्	२५८
तत्र साध्येष्वप्युपद्रुत....		भोजः	२४८
तत्रान्यस्थानसंस्थेषु			३०
तत्राग्लादिरसः पञ्चभिः....			१४०
तथा कृते सति तीव्रव्यथः....	संग्रहः	हाटकः	२१४
तथान्यः संदंशः षडङ्गुलो....			१५८
तथेत्यसोभयत्रान्वयः....		हृद्याकारः	७७
तदा शरीरमनवस्थितासृक्....		पण्डितः	२०२
तदित्यनेन गाढाश्रयः....		अरुणदत्तः	२४१
		हृद्याकारः	१७७
तदूर्ध्वतः द्वारसोर्ध्वतः....		पाठ्यकारः	१५८
तद्वच्च मुचुटी सूक्ष्मदन्त....		अरुणदत्तः	१९३
तद्वच्च मोक्षयेद्यथैव....			१४९
तयोर्ध्वदण्डया विध्येत्....			२५५
तर्पणं पुटपाकं च....	सुश्रुतम् आगमः		१२३
तस्मिन् निपतिते व्याधौ....			६९
तस्य धूमस्य पेयाः स्युः...			१६
तस्य पूरणे ङट्			२३८
तस्य विकारः			
तस्येदम्			

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
तापाख्यं स्वेदनं कुर्यात्...			२९
तावत्प्रणिदधेच्छस्त्रं....			
तिर्यक्प्रणीते तु न याति धारा...	आगमः	भोजः	२२७
तिर्यगूर्ध्वमधश्चेति...			७७
तिरुक्कल्काज्यमधुभिर्वातादिषु....		हृद्याकारः	२०४
तिरुक्कल्कादिभिर्दोषानुरूप....		अरुणदत्तः	२२१
ति विंशतेर्द्विंशति		हाटकः	"
तिस्रः सूच्यः । अत्रासु सूचीषु...			१७०
तीक्ष्णत्वं मूत्रपील्वभि...	तन्त्रन्तरम्	अस्मद्गुरवः	७५
तीक्ष्णमृदुकल्पनया द्विविधं...			८५
तीक्ष्णाञ्जनप्रयोगेण...			१४०
तुरवधारणे । अतिसारादीनां....		हृद्याकारः	१४८
तुल्यमुत्पलपत्रेण...		"	४२
तुल्यन्दोऽवधारणे...		भोजः	१७१
तृतीयके ज्वरे असयोर्मध्ये...		इन्दुः	१३
तृतीये दिवसे....		अरुणदत्तः	१९०
ते कालादिबलं लब्ध्वा...		सारकृत्	२४१
ते च सर्पिरादयः स्नेहा यथापूर्व...			३०
तेन द्वारेण तन्त्रस्यं प्राप्य...		हाटकः	३
तेनायमर्थः भक्तस्यान्ते...		हृद्याकारः	१०३
तेषां शल्यानामाहरणोपायौ...		अरुणदत्तः	१५
तेषामदृश्यानां शल्यानां...		पाठ्यकारः	२१०
तेषामित्यादिना वक्रजुमेद...		हाटकः	"
ते सर्पिरादयः स्नेहा यथापूर्व...			"
तैरेव मुद्रादिभिः...		हृद्याकारः	४
		हाटकः	२१६

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
तैलं प्रावृषीत्यादि । तैलं प्रावृषि....		अरुणदत्तः	९
तैलं प्रावृषीत्यादिना शोधनार्हम्...		अस्मद्गुरवः	७
तैलं प्रावृषीत्यादि । स्वस्थविषय...		हृद्याकारः	"
त्रपुजतुनोः पुक्			२१७
त्रयः कोशाः पर्वद्वय...		हृद्याकारः	१२१
त्रिकोशं त्रिविधकोशाकारं...		अरुणदत्तः	"
त्रिधाञ्जनं...		सारकृत्	१४०
त्रिविधा वस्तयः कर्म...		हृद्याकारः	९१
त्रिवृत्यनेन सर्पिस्तैलवसानां ...		हाटकः	८८
त्रिषु यामेष्वतीतेषु यदि...			७८
त्रीणि दोषप्रमाणानि...			५४
त्रीन् पञ्च सप्त वा वारान्...			१३१
त्र्यङ्गुलं तु त्रणं कुर्यात्...		भोजः	१२८
त्र्यङ्गुलसन्निविष्टकर्णिकं ...		सुश्रुतः	७२
त्र्यम्नामा...	सग्रहः		१७५
त्र्युपाभ्यामुपसंख्यानम्			७९
त्वगादिनष्टे लक्षणमुक्तं...		हाटकः	२०८
त्वग् वल्को वल्कलं ...	निघण्टुः		७३
त्वग्निकारेषु मांसं तु...		भोजः	२५८
त्वङ्मांससिरास्नावा ...		हाटकः	२६०
त्सरुर्मुष्टिग्रहणदेशः		सारकृत्	१७४
दक्षिणं सक्वि दक्षिणं पादं...		वृद्धवैद्याः	७६
दत्त्वादौ सैन्धवस्याक्षं ...		धन्वन्तरार्याः	८३
दन्तहर्षादिषु वातिकेषु ...		हृद्याकारः	१२८
दानवानां हिंसनार्थं....			२०३

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
दिनेऽप्यत्युष्णे...		अरुणदत्तः	१४५
दीर्घवक्त्रा उत्पलधारा...		हृद्याकारः	१७१
दुर्विद्धा तैलचूर्ण...			१९७
दुष्टान्बुनि मत्स्यादीनां...		हाटकः	१८१
दुष्टान्बुक्त्यादिना सविषाणां...		सारकृत	१८०
दुष्टे रक्ते हि तच्छस्यं...		हृद्याकारः	२०३
दूराद् विनिर्गतः पर्व...	आगमः		१२१
दृष्टिप्रसादनाय मालत्यादि....		हृद्याकारः	१५३
दृष्टिश्च नेष्टीत...		पाठ्यकारः	१५४
देशकालादीन् निरूप्य शक्त्या...		"	१०
देहप्रसुप्तिर्गुरुता...	संग्रहः		२०७
दोषापेक्षया स्वेदमाह		हाटकः	३०
द्वावेवं तु शल्यानयनमार्गौ...		भालुकिः	२११
द्विकर्णस्य तु वारङ्गस्य...	सङ्ग्रहः		१६०
द्विगुणं योजयेदाद्रं....			२५०
द्वितीया श्रिता....			३०
द्वितीयेऽहनि तु ग्रीष्मे...		भोजः	२४१
द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्			१२३
द्वे पले प्रसृतः			७४
द्वे सविधनी द्वौ बाह्वौ च शाखा...		हाटकः	१००
द्वष्टनः....			१६३
धन्वर्मासोत्थरसासृग्भ्यां...		हृद्याकारः	१०५
धान्याम्लबीजेन मधुघृताभ्यां....		अरुणदत्तः	२५५
धान्यैर्षुद्धादिभिः समस्तैः....		हृद्याकारः	२५
धूमं पीत्वित्युक्तत्वात्		पाठ्यकारः	११८

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
धूमे कासहरे नेत्रं...	संग्रहः	हृषाकारः	१२१
धूमनेत्रगताक्षश्च स्यात्....			१२२
न कदाचित्प्रयोगोऽस्ति...			१२४
न चक्षुर्हृदयादीनि...			३१
न च नस्ये दीयमाने...			११२
न च व्रणस्योपरि बन्ध...		पाठ्यकारः	२४३
न द्रव्यव्यतिरिक्तं...		वैदान्तिकाः	११४
न नस्यमित्यादिना प्रतिमर्शस्य....		पाठ्यकारः	११५
न प्रावृष्येव तिलजं...			८
नयनं ताम्यत्वादि...		हाटकः	१४९
नयने ग्लान्यादि दश...	आगमः	हृषाकारः	११
न रात्रौ प्रणयेत्स्नेहं....			७५
नरो विरिक्स्तु निरूहदानं...			९९
नर्ते रुजा वातमृते च पित्तं...		धन्वन्तरीयाः	२२३
न सर्पिः केवलं पित्ते...			३
नस्तः कर्म वसन्ते तु...		निमिः	१०५
नस् नासिकाया यत्तम्...			१०३
नस्यं दद्यात्तु सप्ताहं...		निमिः	११०
नस्यात् संशुद्धशिरसो....			११३
नात्र यथासंख्यं पार्श्वकक्ष्या...		अस्मद्गुरवः	१९०
नालीबन्त्राणि सुषिराणि...	संग्रहः	हृषाकारः	१५९
नालीव्रणस्य प्रक्षाटनाभ्यञ्जन...			१६२
नासापुटौ तथाकुल्या...		निमिः	१११
निजागन्तुविकारहारी सिरा...		हृषाकारः	१०२
निमेषोन्मेषणं पुसां...			१३६

वाक्यानि	ग्रन्थनामः	कर्तृनाम	पार्थम्
निराशयं निर्गतपूयस्थानं....		हाटकः	२२०.
निरूहपादाशसमेन ...	आगमः		७५
निर्दिष्टा न भवति यत्र भागसंख्या ... सुश्रुतम्			२५०
निर्भुज्यते कुटिलीभवति		हाटकः	२१९
निवातस्थस्य स्वभ्यक्त ...	संग्रहः		१३४
निवाते आतपसहिते...		हाटकः	१३०
निविष्टकर्णिकं मध्ये...			९७
निशि रात्रौ अञ्जनं न प्रयोज्यं...		हाटकः	१४२
निशि स्वप्ने न च म्लाने....		हृद्याकारः	"
निशि स्वप्ने न मध्याह्ने...		सारकृत्	१४३
निश्यन्यथा विहितप्रकारादन्य...		हृद्याकारः	८, ९
नीलिका नेत्ररोगविशेषः...		हाटकः	१०४
नृपाणां सुकुमाराणां ...	तन्त्रान्तरम्		१८०
नेत्रे विनष्टे विविधं...		हृद्याकारः	१५४
नैवारोहिदित्यादिना ...		"	२१२
पक्वल्लिङ्गेऽरूपशोफादिभिः...		इन्दुः	११९
पक्वल्लिङ्गेऽरूपशोफादिभिः...		हृद्याकारः	१३९
पक्वशोफे अस्त्रकर्म मुख्यत्वेन....		पाठ्यकारः	२२१
पञ्चकर्मणां व्यापद्वहुत्वात्		हृद्याकारः	४४
पञ्चकर्मसु शोथत्वात्....		"	१०२
पञ्चमुखायास्त्रिमुखायाश्च...		इन्दुः	१६०
पदरुजविशसृष्टो घञ्			१२१
पद्मकादिगणेन यः कृतः....		पाठ्यकारः	२६
पद्मकादिभिर्मन्त्रित...		हाटकः	२०१
पद्मादिबहुपदार्थवर्णनं...		हृद्याकारः	१८८
पद्मोत्पलादिभिः सक्तु...			३१

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्व
परिषिच्याद्विरुष्णाभिः ...	सुश्रुतम्		१४
पर्यन्ते सूक्ष्मपिटकावन्तः		हृद्याकारः	२४४
पाटलीचिरीवेत्वादि...			६२
पाण्डुर्मेही रक्तपित्ता तृडार्तः ...	समानतन्त्रम्		३४
पात्रे तु कुर्यात् सौवर्णे...			१४२
पादेत्वित्वादिना पादसिरा...		अरुणदत्तः	१९५
पादोनास्तु चतस्रः ...		मौहूर्तिकाः	१२
पाययेतातियोगे तु...	संग्रहः		२५५
पार्श्वे कक्षस्तनयोरन्तरस्थां ...	सुश्रुतम्		१९०
पाषाणगर्भहस्तस्य पुरुषस्य...		अस्मद्गुरवः	१९६
पाषाणादग्निसन्तप्तात् ...		हृद्याकारः	१४५
पिचुवर्त्या पिधायाग्र ...			८४
पिण्डे तीक्ष्णे कलायमात्रं ...		हाटकः	१४२
पित्तं वहिः...			२०२
पित्ते तदधिकानुज्ञानार्थ...		हाटकः अरुणदत्तश्च	८१
पित्तेत्यादिना त्रिविधानां		हृद्याकारः	५४
विहितोष्णीषाः...			१६५
पीडयन्नरुजो गाढः...			२४०
पीतदुग्धादीनां यावज्जरणकालं...			३४
पीतसमनन्तरं घृतपरिषेकः...		इन्दुः	१८५
पीतस्नेहस्य वाजीर्णे...		धन्वन्तरीयाः	१७
पुष्पनेत्रं नराणां तु....			९७
पुष्पनेत्रं स्त्रीणां चतुरङ्गुलं...		हिरण्याक्षः	९७
पुष्पनेत्रप्रमाणं तु...		भालुकिः	११
पूर्वकालैक .		मुनिः	९६, ९७
पूर्वाह्ने वमनं पेयं ...	आगमः		७५
			५५

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
पूर्वेऽध्याये दोषाः शुद्धिभिः....		हाटकः	४०
पृथु विशालं द्यश्रामित्यर्थः		"	२०९
पोरदुपधात्			४४
प्रतिलोमं यद्यतः प्रविष्टं...		इन्दुः	२११
प्रतिषिद्धे नर स्वेदः...			३४
प्रत्यङ्मुखो भवेद् वैद्यः...		भोजः	२२७
प्रथममिति वचनात्पुनरन्यत्...		पाठ्यकारः	१८३
प्रबन्धेऽपगते यामे...			५६
प्रमाणपरिमाणाभ्यां...			१९३
प्रमाददग्धलक्षणं पुनश्चतुर्विधं...	संग्रहः		२५९
प्रमार्जने क्षारक्लेदादेः...		अरुणदत्तः	१६५
प्राक् च मध्यं च उत्तरं च...	आगमः	हाटकः	१५
प्राक्छीर्षिकं शुक्लपट्टोत्तरीयं...			७६
प्राग्भक्तं भक्तस्य प्राक्...		हृद्याकारः	१५
प्राङ्मध्येत्यादिना सभक्तस्य...		पाठ्यकारः	१५
प्राङ्मुखमासीनमातुरं...		हृद्याकारः	४४, ४५
प्राज्यमांसरसाः प्रभूताज्य....		हाटकः	२१
प्राप्तिश्च विट्पित्तकफानिलानां....	आगमः		५४
वध्नीयादित्यादिना दोषस्थान...		हृद्याकारः	२४०
बलवत्यातुरे व्याधौ च...	आगमः		२००
बलिनो बहुदोषस्य...			४२
बहुरिति ह्रस्वा मात्रा नोत्तमा....		हृद्याकारः	१३
बहुव्रीहौ संख्येये ङच्			५५
बहुव्रीहौ सवध्यक्ष्णोः...			१३०
बालादिषु पूर्वं बृंहणस्नेह...		इन्दुः	२१
बाहुभर्धोदरोरःसु...		भोजः	२१९
बाहुभ्यां वृक्षशाखादिकं....		हाटकः	१९५
बृहतीद्वयांशुमतीद्वये	संग्रहः		११७

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
भक्तस्यादावधोदेहजान्....	संग्रहः सुश्रुतम्	हाटकः	१५
भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं...			१०
भजो णिवः			२०२
भावाभावस्तमः		तार्किकाः	१५४
भीरुकृशबालसुकुमारान्...			४५
भुक्तवन्तमातुरमुपवेश्य...			२२९
भूमनिन्दाप्रशंसासु...			४७
भूम्यामेकपादे सुस्थिते		हाटकः	१९५
मण्डप्रधानां सुस्विन्नतण्डुलां...			५२
मण्डलं वेष्टनाकारं...		भोजः	२३९
मत्स्यतालवन्मीनमुखवत्...	पालकाप्यम्	हाटकः	१५८
मध्यान्मः			१२०
मन्दार्मि कूरकोष्ठं च....		अरुणदत्तः	६२
मन्दार्मि पुरुषं शोधनप्रसङ्गे...		इन्दुः	"
महायामविषयेऽपि प्रथमं		द्वयाकारः	१३
मांसगते शल्ये चोषः स्यात्...		हाटकः	२०५
मांसस्य पचियुद्धजोः			२४४
मारुतेऽभ्यधिके सर्पिः...			१६
मारुते लवणं सर्पिः...			"
मुखे खुरचतुष्के च			२१५
मूत्रितोष्णारितत्वं वेगित्वं		हाटकः	१९७
मूलं हस्तग्रहणस्थानम्		"	१५७
मूलमिति वृन्तभागं...		पाठ्यकारः	"
मूले हस्तग्रासे देशे		द्वयाकारः	"
मेहनाद् द्विगुणं ज्ञेयं...		भोजः	९५
मोक्षकालाययात्पूकः		"	२४१
यः पाण्डुरोगी सेवेत...			३४

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
यतः पूर्वोक्तेषु कालेषु...	सर्वाङ्गसुन्दरा	अरुणदत्तः	१४३
यतो दृष्टिर्यदि नष्टा स्यात्...		"	१५४
यत्किञ्चिदावाधकरं...			२०३
यत्तदेतेभ्यः परिमाणे मतुप्			१०७
यत्स्नेहनमञ्जनं कथितं...			१४०
यन्त्राणां शस्त्राभिक्षा यतः...		पाठ्यकारः	१६९
यथा कण्ठगते शस्त्रे...			२०६
यथा पटो रागं गृह्णाति जलं...		हाटकः	९९
यथा पटो रागं गृह्णाति न...		अरुणदत्तः	"
यथायोगैर्द्व्यपरिणाहानि			१६४
यथायोगप्रमाणानीति...	संग्रहः	पाठ्यकारः	"
यथाहौषधविपक्वं घृतम्		हाटकः	१४९
यथा वातघ्नैर्द्रव्यैः साध्यते...		आगमः	८६
यथाशेषं प्रवेशयाथ....		खरनादम्	९४
यथासत्त्वं तु (स?शै)त्योष्णे			१०
यथा सादृश्ये			३, १५६
यथा सुमनसां सूत्रं...		आगमः	२६१
यथास्वं च धूमयन्त्राणां...			१२५
यथास्वं भेषजेन वातादिहरौषधेन		हृद्याकारः	२३१
यथैव भेषजविषयमतिक्रान्ते...		हाटकः	२४६
यथैव हि श्लेणे पाटनादीनि...	आगमः	अरुणदत्तः	"
यथोक्तानां सिराणामदर्शने...		हाटकः	१९१
यदा श्वासे स्वेद उपयुज्यते तदा...		हृद्याकारः	३७
यदाहारगुणैः पानं...			२०२
यवनीमरिचाजाजी...			५१
यवमिश्रमाषमयी...		हाटकः	१४९

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
यवार्धमस्थानामुपरि ...	सूदशास्त्रम्	हाटकः	१९६
यश्च स्यादकृतो यूषो ...			५०
यस्तु वृंहणः स रसमद्याद्यैः...			१५
यस्मादुष्णतरः क्षारः....			२५६
यस्मादेषु कालेषु...	विश्वामित्रियम्	अरुणदत्तः	१४२
यस्याङ्गिते सति ...			१४७
याः क्रियाः प्रतिषेद्धव्याः....			२४८
यानीह कर्मण्युक्तानि...			१०२
युक्त्या यथायोग्यं देश....	आगमः	आगमः	१०
ये नैव शक्याः क्षारेण ...			२५७
ये पूर्व कोष्ठगा धातुगा वा			१९
योगतः आकृत्या			१७२
योगतो मानतः		पाठ्यकारः	१
योगयोग्यैः स्नेहैः.....			१०५
योजयेन्न तु नावनं			१५३
यो नरो दौर्बल्यादियुक्तः...			६१
यो हि सञ्चल्येत्सुप्तं...		तन्त्रान्तरीयाः	८१
रक्तपा तु जलकायां...			१८३
रक्तपित्तविकारेषु पित्त...			११०
रक्तपित्तावकारेषु स्वेदनं			२६
रक्तावसेचनसाध्येप्वामयेषु...		हाटकः	१८७
रक्तावसेचनोपायेषु क्षिरा ...			१
रक्तेऽपनीतेऽत्युष्णमन्न...			२०२
रस इत्यविशेषोक्तौ ...			१४
रुचकं बल्यं तस्याश्च ...		इन्दुः	१५८
रुचत इति कर्मकर्तरि			२०७

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
रुक्षत इति रुद्	पाठ्यम्		२०७
रुक्षस्य कार्यं स्वेदेन ...			
रुक्षातिदीप्ताग्नयः....		दृष्टाकारः	३३
रुक्षे प्रतिरुक्षे विरेचनस्येन ...			६७
रोपणदृष्टिप्रसादनयोरन्तर्भूतत्वात् ...		हृद्याकारः	११३
रौक्ष्यात्तत्रातिलः कुट्टो...		हाटकः	१४०
लघु पेयादिकम्...		भोजः	२५६
लाक्षा सर्जरसश्चैव...			७८
लाघवं मार्दवं चाङ्गे...		हृद्याकारः	१२४
लाजसक्तून् पिबेत्पूर्व...			३१
लालास्रावसुप्तप्रलाप	संग्रहः तन्त्रान्तरम्		६०
लेखनमञ्जनं ताम्ररजत....			१०९
वक्त्रादिभेदभिन्नानां शल्यानां ...		अरुणदत्तः	१४२
वक्त्रादिभेदेन शल्यानां...			२०४
वक्त्रादिभेदेन शल्यानां...		हाटकः	"
वक्त्रादिभिः सुरसादिभिश्च...		"	३९
वमनं कफशान्त्यर्थ ...		"	२७
वमनविरेचनयोरन्याधिष्ठान ...		पाठ्यकारः	६५
वमनस्वाजीर्णे विधानात्...		हाटकः	८६
वमने कृते पक्षमातिक्रम्य...		हृद्याकारः	४२
वमने च विरेके च ...	तन्त्रान्तरम्	"	९९
वमोर्विरेचनं मुख्यं...			१९९
वयोबलदेहसत्त्वसात्म्यादि ..			५४
वयोबलाग्निक्रियतः ...		हाटकः	९३
वर्षान्तरेषु अनुक्तेषु ...			७४
वसां योजयेदिति शेषः		हृद्याकारः	७०
		"	१५०

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
वसेस्तिप्			१३३
वस्ति स्तौति		हृद्याकारः	१००
वस्तिनेत्रं मृदुश्लक्ष्णं...	खरनादम्	भट्टारहरिचन्द्रः	७०, ७२
वस्तेः पुरस्तात् प्रस्तावात् ...		हृद्याकारः	६५
वस्तेरभावे प्लवनीगलो वा....	आगमः		७३
वस्तौ रोगेषु नारीणां...			९२
वस्त्रादिच्छादितनेत्राय...		पाठ्यकारः	१११
वह्निस्थानगते दोषे ...	सुश्रुतम्		७५
वातधाम्न्यधःकाये शृङ्गेण ...		हाटकः	१८६
वातरक्ताबाचूषणाय		हृद्याकारः	१५९
वातकेम्पमोद्गवांस्तत्र ...	संग्रहः		२३१
वातस्य दोषान्तरसंसृष्टस्य ...		हाटकः	८७
वातहरद्रव्यैः पिष्टैः सस्त्रैः...		हृद्याकारः	२७
वाते तैलादयः स्नेहा यथायथं....		"	१२८
वापीपरुलजातानां...	भालुकीयम्		१८४
वामबाहौ तु मोक्तव्या...			१९६
वामाश्रयोऽग्निर्ग्रहणी गुदश्च ...	आगमः		७६
वारङ्गं ग्रहणस्थानं		हाटकः	१६०
वा विकल्पोपमानयोः			६५
विड्वातवेगो यदि वार्धदत्ते....	आगमः		७७
निपाटितमेषपादकृत्तिः...		इन्दुः	७३
विवन्धं तु विजानीयात्...		भोजः	२३९
विरचनं कफहरं...			१०६
विरचनचूर्णस्तु प्रथमनाख्यः....	संग्रहः	वाहटः	१०७
विशुद्धौ मण्डपेयादिः...			८६
विषाद्यार्तान् पुनः रूक्षगुणैरेव...		हृद्याकारः	६३

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
विहितप्रतिषेद्धेषु प्रवर्तन			४१
वृत्तं गोपुच्छाकारादि ...		सारकृत	९६
वृत्तदण्डसमुद्भूतैः ...			१७६
वृद्धिपत्रं क्षुराकारं	संग्रहः		१७१
वृद्धिपत्रमण्डलाग्र	संग्रहः		१७३
वेगोदावर्तनाद्योनिं			२४७
वेष्टापामार्गं ...			१२४
व्यायामनित्यान् दीप्ताग्नीन् ...			८७
व्यूहनं विपरीतस्थानां—		इन्दुः	१६४
व्यूहनं विवर्तनम्		हाटकः	१६८
व्रणे प्रसन्ने प्रान्तेषु ...	संग्रहः		२२०
व्रणे श्वयथुरायासात्			२३२
व्रीहिवक्त्रं प्रयोज्यं च ...			१९३
शनेर्विरेचनं कार्यं ...		सारमुष्टिः	५७
शनैश्चोच्छिद्येत् ...	संग्रहः		१११
शब्दवल्लसिकान्वितमित्यनेन ...			२५८
शमिस्तु चतुरङ्गुलः	तन्त्रान्तरम्		१६१
शम्यारूपं यन्त्रं चतुरङ्गुलं ...		अस्मद्गुरवः	११
शयने नात्युच्छिद्ये ईषदुन्नत ...	संग्रहः		७६
शयानस्य प्रमाणेन ...	चरकम्		२४
शरीरसन्धीनाविश्य ...			२०७
शरीरारोहणाद् दोषनिर्हरणाद्	संग्रहः		६६
शरीरावयवाद्यन्			१८९
शरीरे प्रविष्टस्य शल्यस्य ...		हृद्याकारः	२१०
शल आशुगमने ...	सुश्रुतम्		२०३
शल्यं न निर्धात्यमित्यादिना ...		सारकृत	२११

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
शक्यनिर्घातिनी तु पञ्चकणिका ...			१६०
शल्ये तु संवाधगने...		भोजः	२१५
शल्यं त्रीहिमुखं कार्य...		"	१७३
शल्यकर्मण्यातुरस्य वैद्यस्य च...			२२९
शस्त्राणि तु षड्विंशतिर्भवन्ति...	संग्रहः		१७०
शस्त्रानुशस्त्राणां क्षारः ...		धन्वन्तरीयाः	२४८
शाखा रक्तादयः । कोष्ठमुदरं...		हृद्याकारः	१००
शिखरी घनत्वेन शिखराकारः....		हाटकः	२५२
शिखरी शिखरयुक्तः		पाट्यकारः	"
शीतसात्म्या दृग्गन्धेयी ...			१४६
शीतनेवावचारयेत्		इन्दुः	२६०
शीतोद्भवं दोषचयं वसन्ते...			८१
शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैः ...	आगमः		१०२
शुक्लार्मादिकं विलिख्य...		हृद्याकारः	१४०
शुद्धयोर्वमनादिभिः ...		"	१४९
शुद्धो वमनविरेचनाभ्यां....		"	१३४
शुद्ध्या वमनविरेचनरूपया		अरुणदत्तः	२००
शुष्कश्चेदाद्रियत्वापनयेत्		हृद्याकारः	१३२
शूकस्य नालम्		"	२४९
शोकावस्था अनेकावस्थां ...		अरुणदत्तः	२४४
श्यावानि रक्तानि च मण्डलानि ...		इन्दुः	३२
श्लेष्मकाले दिनप्रथम...		हाटकः	५६
श्लेष्मोत्तरश्लेष्मयते ह्यदुःखम्			४५
पटुपला तु भवेज्ज्येष्ठा			९२
षट्कुलं प्रवेशयेत्		अरुणदत्तः	९५
षड्भागे मण्डलं शुक्ति....	भालुकीयम्		१७०

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
षड्विधं प्रतिरसभेदादञ्चनम् संख्याग्रहणं परमतनिरासार्थम् संख्ययाव्यय...		पाठ्यकारः	१४० २४ ५५, ७९
संशोभनादीनां चायथा— संस्कारस्यानुवर्तनात् येन द्रव्येण...		हाटकः	६० २
संस्कारो नामातिशयगुणाधानं...		हृद्याकारः	॥
संहतं प्रसुप्तं वातदूषितं...		हाटकः	१८६
सङ्करः प्रस्तरौ नाली...	चरकम्		२३
स चावपीडस्तीक्ष्णैः कृतः....		हाटकः	१०६
सत्त्ववान् सहते सर्वं...			२२६
सदोष अन्तरुत्सङ्गं कृत्वा ...		हाटकः	२४४
सन्निपातेऽपि त्रयो वस्तयः...		हृद्याकारः	८९
सप्तमी...			१९३
सप्ताङ्गुलं प्रमाणेन...	भालुकीयम्		१७२
”		भोजः	॥
समस्तग्रहणं गन्धैरेव युज्ये ...		हाटकः	२५
सम्यक्स्थित्ये मूषानि	संग्रहः		११३
सम्यगुत्थितां सिरां स्पर्शमात्रात्...		हाटकः	१९३
सम्यग्दग्धे गुणांश्चापि ...		भोजः	२५८
सम्यग्योगेन वमितो ...			४७
सम्यग्विद्धे सति धारां...		अरुणदत्तः	१९७
सर्पवक्त्रं वक्रमर्धाङ्गुलं...	संग्रहः		१७१
सर्पिस्तैलवसामज्ज ...	भागमः		२२
सर्पिश्शरदि पातव्यं...			८
सर्वं परिणाहे पञ्चाङ्गुलं...		इन्दुः	१६१
सर्वं सर्वस्य च स्नेहं...			८

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
सर्वकर्मस्वयं प्रायो...			१३५
सर्वत्र वाते पित्ते श्लेष्मणि...		हाटकः	८१
सर्वत्र सर्वस्नेहप्राप्तौ...		हृद्याकारः	६
सर्वत्रोर्ध्वाङ्गव्याधौ			१९०
सर्वथैव रात्रावनुवासनं न		धन्वन्तर्यायाः	७५
सर्वदा दुर्दिने नस्यस्य निषेधे		हृद्याकारः	१०८
सर्वशल्यानां तु शरीरगतानां ...	सुश्रुतम्		२०४, [२१०
सर्वात्मना सर्वप्रयत्नेन	पञ्चिका		१५४
सर्वेषां प्रायशोऽयमेव पाठः		असदगुरवः	१४३
सशेषं दुष्टरुधिरं ...	सुश्रुतम्		२००
सखेहं मधुरप्रायं...	तन्त्रान्तरम्		२३४
सखौ प्रशंसायाम्			१८४
सहयुक्तेऽप्रधाने			२५
सहसोन्मेषनिमेषणं ...		हाटकः	१४७
सात्मीभूतो हि कुरुते....	संग्रहः		१८
साम्लैः सखेहलवणैः ...			४९
सिराव्यथाश्चिकित्सार्धः.....			१०२
मुष्पतिना मात्रार्थे			१९२
सुवर्णादिधातुमणि ...			६९
सूचीभिरिव तु घटे दृश्यत इव...	सुश्रुतम्		२२२
सूच्यस्तिस्रो वृत्ताः	संग्रहः		१७५
सेकेऽङ्गने तर्पणे च ...			१५४
सोऽचि लोपे चेत्पादपूरणम्			२१२
स्तम्भं विधत्तेऽतिमृदुहिमम्			८२
स्त्रीस्तन्यक्षीराज्यपिष्टैः	संग्रहः		१५२

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्थम्
स्त्रीस्तन्यादिपिष्टैः		हाटकः	१५२
स्थानेषु सर्वेषु हृदयादिषु		हृद्याकारादयः	१६८
स्थूलानामणूनां दीर्घाणां च...			१६६
श्लेहः प्राक् भोजनात्कुर्यात्			१५
श्लेहः प्राक् भोजनात्पीतः...	पालकाप्यम्		१६
श्लेहनेन सह चतुर्विधम्	संग्रहः		१४०
श्लेहनेन स्वेदनेन औषधेन च....		हृद्याकारः	५९
श्लेहश्चतुर्विधो यस्तु ...		भोजः	१०५
श्लेहात् प्रस्कन्दनं जन्तुः....	आगमः		५५
श्लेहानां प्रयोगकालमुक्त्वा ...		पाठ्यकारः	१०
स्नेहैरिति सामान्यवचनात् ...			१०५
श्लेहोपसेवी अमुरूपस्नेहसेवी...		हृद्याकारः	२३
स्यात्कर्णिकैकाग्रचतुर्थभागे...	आगमः		७३
स्रोतसि वाय्वादौ शल्यवति....		हृद्याकारः	२०६
स्रोतांसि रसवहा नाड्यः		पाठ्यकारः	॥
स्रोतोभ्यः शल्यहारिणी			१७१
सकर्मणां गुणहानिः ...		वामदेवः	२०६
स्वप्नेन तर्पिता तृप्ता		हृद्याकारः	१४४
स्वप्रमाणादर्धचतुर्थ...		इन्दुः	१७०
स्वबुद्ध्या च विकल्प्य विविधानि...	संग्रहः		१७८
स्वस्थवृत्तपक्षे आतुरग्रहणं...		इन्दुः	४५
स्वस्थस्य श्लेहने मात्रा ...	समानतन्त्रम्		१३
श्लेदसाध्ये गदे पुंसि ...			३५
हन्वोर्बलं स्वरबलं	आगमः		१२८
हस्तः प्रधानं यन्त्राणां ...			१७८
हीनमध्योत्तमे दोषे ...			५४

वाक्यानि	ग्रन्थनाम	कर्तृनाम	पार्श्वम्
हृत्तदोषप्रमाणेन...	सुश्रुतम्		५१
हृत्कण्ठेन्द्रियसंशुद्धिः	संग्रहः		१२०,
			१२६
हृदयमभिप्रवर्तमाने शल्ये...	सुश्रुतम्		२१४
हृदयमिति ग्रामशल्यादिके...		वामदेवः	,,
++ अ सर्वशो...		भोजः	२१२

APPENDIX III.

AN ALPHABETICAL INDEX OF AUTHORS AND WORKS REFERRED TO IN THE COMMENTARY

(Sūtrasthāna Adhyāyas 16—30)

अभिधानकोशः	174.
अरुणदत्तः	9, 15, 27, 41, 62, 79, 81, 95, 99, 117, 121, 127, 142, 143, 145, 154, 165, 187, 188, 190, 193, 195, 197, 200, 204, 206, 227, 231, 235, 241, 244, 246, 255, 259.
अस्मद्गुरुवः	7, 143, 145, 173, 175, 190, 196, 231.
आगमः	22, 46, 50, 54, 55, 57, 73, 75, 76, 77, 86, 88, 89, 99, 101, 102, 120, 123, 128, 200, 261.
इन्दुः	13, 21, 32, 34, 45, 62, 73, 75, 139, 155, 158, 160, 161, 164, 166, 167, 169, 170, 177, 211, 260.
क्षारपाणिः	97.
क्षारनादम्	68, 70, 72, 94.
चन्द्रटम्	26.
चरकम्	11, 13, 23, 96, 97, 101.
मन्वन्तरिः	26.
1779	

धन्वन्तरीयाः

see सुश्रुतम्

निमिः

105, 109, 111, 115.

न्यासः

113.

पञ्चिका

154.

पण्डितः

202.

पाठ्यकारः

6, 10, 15, 24, 26, 28, 30,
 44, 65, 74, 92, 114, 115,
 117, 118, 137, 138, 154,
 155, 157, 164, 167, 169,
 172, 173, 177, 180, 182,
 183, 203, 204, 205, 206,
 207, 210, 221, 225, 227,
 228, 229, 232, 238, 243,
 252.

पालकाप्यम्

16.

भट्टारहरिश्चन्द्र

see खरनादम्

भालुकिः

95, 170, 172, 177, 184,
 197, 211, 212.

भोजः

93, 105, 110, 171, 172,
 173, 178, 181, 212, 215.
 227, 228, 238, 239, 241,
 248, 256, 258.

मुनिः

see चरक

यादवः

32.

रतिरहस्यम्

95.

वामदवः

206, 211, 214.

वाहटः

107 see also सङ्ग्रह.

विश्वामित्रियम्

246, 249, 250, 251, 256.

वेतरणः

110.

वैदेहीसंहिता स्कन्दरक्षिता

143.

सङ्ग्रहः

16, 18, 26, 45, 66, 68, 71,
75, 76, 107, 108, 109,
111, 112, 113, 117, 124,
126, 134, 140, 147, 152,
158, 159, 160, 161, 162,
164, 165, 166, 167, 170,
171, 173, 175, 178, 207,
220, 230, 231, 235, 252,
255, 259.

सर्वाङ्गमुन्दरा

see also अरण्यदत्त.

सारकृत

96, 105, 140, 143, 174, 175,
177, 180, 211, 227, 241,
256.

सारमुष्टिः

13, 57.

सिद्धः

248.

सुश्रुतम्

14, 26, 51, 52, 72, 75, 83, 95,
111, 168, 180, 185, 190,
200, 203, 210, 214, 218,
220, 222, 223, 224, 226,
227, 229, 232, 248, 250,
255, 258.

सुदशास्त्रम्

50.

हरिवन्धः (भट्टारहरिवन्धः)

see खरनाद.

हाटकः

2, 3, 6, 15, 21, 25, 26, 27,
28, 38, 40, 56, 60, 61,
75, 81, 86, 87, 88, 93,
99, 100, 104, 106, 117,
118, 120, 130, 139, 140,
142, 143, 147, 149, 152,
157, 158, 165, 168, 171,
177, 181, 184, 186, 187,
191, 193, 194, 195, 197,
201, 202, 204, 205, 206,
208, 209, 210, 216, 219,
227, 229, 231, 234, 235,
239, 242, 244, 245, 249,
251, 252, 260.

हिरण्यवाक्यः

97.

हृद्याकारः

2, 4, 5, 6, 7, 8, 9,
 10, 13, 15, 21, 23,
 25, 27, 33, 37, 38,
 42, 44, 45, 49, 54,
 59, 61, 63, 65, 70,
 77, 78, 88, 89, 91,
 94, 96, 98, 99, 100,
 102, 103, 105, 107, 110,
 111, 113, 115, 118, 121,
 122, 125, 128, 131, 132,
 134, 138, 139, 140, 142,
 144, 145, 148, 149, 150,
 152, 153, 154, 157, 159,
 168, 171, 188, 190, 203,
 204, 206, 210, 211, 212,
 224, 231, 240, 241, 244,
 246, 249.

APPENDIX IV

Index of Sanskrit terms and their Malayalam equivalents given in the commentary Part I and II.

Terms and Equivalents	Part	Page
ഈശ്വരത്വമുദായം അതിവലിയുണ്ടായും ഉപരിവലിയുണ്ടായും	I	254
ജനം താനിക്കാ	"	251
ജ്ഞാനം ജ്ഞാനം	"	240
ജ്ഞാനം അറിവ്	"	446
ജ്ഞാനം അറിവ്	"	447
ജ്ഞാനം അറിവ്	"	240
ജ്ഞാനം അറിവ്	"	389
ജ്ഞാനം അറിവ് [പ്രാപ്തി, പ്രാപ്തി] അറിവ്	"	229
ജ്ഞാനം അറിവ്	"	221
ജ്ഞാനം അറിവ്	II	250
ജ്ഞാനം അറിവ്	I	444
ജ്ഞാനം അറിവ്	II	232
ജ്ഞാനം അറിവ്	"	"
ജ്ഞാനം അറിവ്	I	437
ജ്ഞാനം അറിവ്	"	227
ജ്ഞാനം അറിവ്	II	239
ജ്ഞാനം അറിവ്	"	138
ജ്ഞാനം അറിവ്	I	137
ജ്ഞാനം അറിവ്	"	444
ജ്ഞാനം അറിവ്	II	208
ജ്ഞാനം അറിവ്	I	240
ജ്ഞാനം അറിവ്	"	255, 437
ജ്ഞാനം അറിവ്	"	225
ജ്ഞാനം അറിവ്	"	245
ജ്ഞാനം അറിവ്	"	167
ജ്ഞാനം അറിവ്	I	442
ജ്ഞാനം അറിവ്	"	225

Terms and Equivalents	Part	Page
അർക്കഃ ശിവൻ	I	78,443
അർജുനൻ നാമമനുജ്	"	446
അർക്കം ഉത്തമം 1	"	443
അവഗുപ്താ കാർമ്മാർക്കിക	"	225
അഗ്നിമേദഃ കർമ്മവഞ്ചി	"	442
അഗ്നിഃ കർമ്മ	"	213
അവകർണ്ണം വെണ്മനുജ്	"	441
അഗ്നിതരഃ കർമ്മവഞ്ചി 2	"	213
അഗ്നിൻ വെണ്മ	"	440
അഗ്നിതരം വെണ്മ	"	194
അഗ്നിഃ പാമ്പ്	"	213
അവകർണ്ണം ഉറപ്പു	II	168
അഗ്നിതരഃ മിഥുനം 3	"	207
അഗ്നിതരം കർമ്മ	I	197
അഗ്നിതരഃ പാമ്പിരിക്ക	II	222
അഗ്നിതരം കർമ്മ	I	200,437
അഗ്നിതരഃ വെണ്മവെണ്മ	II	207
അഗ്നിതരം കർമ്മ	I	251
അഗ്നിതരം കർമ്മ	"	242
അഗ്നിതരം കർമ്മ	I	240
അഗ്നിതരം കർമ്മ	"	440
അഗ്നിതരം കർമ്മ	II	164
അഗ്നിതരം കർമ്മ	I	244
അഗ്നിതരം കർമ്മ	"	235
അഗ്നിതരം കർമ്മ	"	253
അഗ്നിതരം കർമ്മ	"	236
അഗ്നിതരം കർമ്മ	"	
അഗ്നിതരം കർമ്മ	"	231
അഗ്നിതരം കർമ്മ	II	169
അഗ്നിതരം കർമ്മ	"	229

1. വെണ്മ MS. No. 609. 2. പാമ്പിരിക്ക MS. No. 609.
വെണ്മവെണ്മ വെണ്മ (വെണ്മവെണ്മ) 3. മട്ടമട്ട MS. No. 609.

Terms and Equivalents	Part	Page
മാസുരി ചെങ്കുട്ടം	I	235
മാസ്കോ: പോക്കു	II	249
മാഹരണം പരിക്ക	"	168
മു: കണ്	I	255
മുദ്രം മാടൻ	"	262
മുക്ത: മുക്തൻ	"	442
മുന്ദയം കടകുപ്പായനി	"	440
മുന്ദു: ഇക്കണ്	II	249
മുന്ദാ: വാഴപ്പഴം	I	213
മുജ്വാലം വലയൻ	"	195
മുന്ദാരികാ വാഴപ്പഴം	II	27
മുന്ദാ: തീർപ്പാൻ	I	214
മുന്ദം നിഴലേക്കു	II	221
മുന്ദം ചെങ്കുട്ടനിൽ	I	229
മുന്ദായം മേൽനോക്കിക്കിടക്ക	II	178
മുന്ദം പാളക്കുട്ടം 1	"	239
മുന്ദം: പാളക്കുട്ടം 2	"	229
മുന്ദാ: ആവാൻ	I	443
മുന്ദം കുമ്പിൻപുത്തൻ	"	195
മുന്ദ: തീർത്ത	"	215
മുന്ദു: തീർത്ത: തീർത്ത: ഉത്തരിനിൽ	II	242
മുന്ദം ഉയർത്തുക	"	168
മുന്ദം തിരിച്ചുകൊണ്ടിടുക	"	168
മുന്ദം കടക	"	178
മുന്ദം: തേറ്റപ്പട്ട	I	211
മുന്ദം: വെള്ള	"	226
മുന്ദം: വെള്ള	"	228
മുന്ദം: വെള്ള	"	214
മുന്ദം: ഉയർത്ത	"	439
മുന്ദം: രാമൻ	"	213
മുന്ദം: കേൾ	"	

Terms and Equivalents	Part	Page
കുമാണമു മരവാഴ	I	240
കുറു മയിർപ്പട്ട	II	179
കുഴക: ഉവർ	I	441
കുഴാ അഴൽച്ച	II	222
കുഴു: കരടി	I	213
കുരുക്കണമു ചോവ്വിടുക	II	168
കുരി: ചെറുവിടുകോരം1	I	439
കുരു: മരമറൻ	,	212
കുഴമകമു ഇടവകം	,	255
എകപാടലമു ഒരപ്പുവൻ	,	195
എ: കേഴമാൻ	,	212
എണ്ണമു അറവണക്ക	,	255
എലകുനമു തകര	,	231
എലാ ഏലത്തരി	,	252, 435
എലാമ്യമു ചിറേറയവും പേരേയവും	,	437
എയ്യമു അറാജ	II	178
എറാഖതമു പെരനാറകം	I	245
ഓദനമു ചോർ	,	203
ഓദിദമു ഉവരപ്പ	,	248
കകുമമു തീർമ്മയ്	,	78
കകു തിന	II	174
കകമു മയിർ	I	196
കകുറാ നാൽക്കര	,	445
കടമി: ചെൺകുനി	,	262
കടുകാ കടുകുരോഹിണി	,	444
കട്കലമു കുമിഴ്	,	439
കട്കു: പെരുമരം	,	444
കടിക്കമു തയിഴാമ	,	225
കടുകുറാ നാൽക്കര	,	438
കടുകുലമു തേറാങ്ങരം	,	439
കടര: പരവാ2	,	441
കടു: ചുള	,	211

1. ചെറിയകാട്ടിമതിര. MS. No. 609

2. ചെട്ടു നൂറ്റാണ്ടായി MS. No. 609, (ചെങ്കുണ്ടിപ്പാലി ഭവനി.)

Terms and Equivalents	Pat	Page
കപാലം ഓട്		
കപിജൽ: കപിതാരിച്ചുളള	II	27
കപിത്യം വിളാവ്	I	212
കപീതനം കല്ലാൽ	"	241
കപോത: മാടപ്രാവ്	"	446
കവലികാ പുറത്തുകഴി	I	213
കമ്പിളകം കമ്പിപ്പാല	II	231
കരജം ഉണ്ണ്	I	436
കരജ: പുണ്ണ്	"	78
കരജയുഗം പുണ്ണ് ആവാലം	"	435
കരമർദ്ദം ക്ലാവ്	"	440
കരീരം അഗസ്തി	"	244
കരീഷ: വളപ്പെട്ടാടി	"	225
കർകടക: ഞണ്ണ്	II	27
കർകശ്വ: പെരുത്തുടരി	I	215
കർകശം പെരുമ്പീരം	"	245
കർകാ: കർകരി	"	225
കർകാ: പാവീൽ	"	248
കർകാ കൊഴുത്തുക	"	225
കർകരി പൊന്നാ	II	244
കർകരം കർക	"	174
കർകരം കർകാരിച്ചെന്നെണ്ണ്	I	211
കർകര: കർകാരിച്ചാലി	"	192
കർകരം വലിയവള	"	"
കർകാരി ഉവിയ	"	230
കർകരം കർകാരിച്ചെന്നെണ്ണ്	"	444
കർകരം കർകാരിച്ചെന്നെണ്ണ്	"	441
കർകരം കർകാരിച്ചെന്നെണ്ണ്	"	229
കർകരം കർകാരിച്ചെന്നെണ്ണ്	II	138
കർകാരി കർകാരി	I	440
കർകാരി കർകാരി	"	224
കർകാരി കർകാരി	"	200

Terms and Equivalents	Part	Page
കാച: കപ്പി	II	178
കാണകപോത: കരുട്ടപ്പുറം	I	215
കാമർവ: കടമൻകാരി	,,	214
കാമുകമു കരുതാത്തി	,,	443
കാരണ്ഡ: കാരണം	,,	214
കാർവേല: കൈയ്യവ	,,	225
കർപ്പാസമു പന്തത്തി	II	238
കാലമാല: കലിംകണ്ടുക	I	443
കാലശാകമു കരുവപ്പു, കാട്ടുപറമ്പ	,,	232
കാലിങ്ങ: കുമ്പി	,,	228
കാശമു കോരുക	,,	225, 442
കാശ്മയമു കുമിഴ്	,,	254
കാശ്മയമു ,,	,,	240
കാശ്മദ: കോന്നാവിരം	,,	233
കാഷ്ഠദൃയമു കാശീനം രണ്ടു	,,	441
കിഞ്ചമു കള്ളക്കട	II	25
കുക്കുക: കവണ്ണിറുതി	I	210
കുങ്കുടാണ്ടമു കോരിപ്പുറം	,,	195
കുടവമു കടകപ്പുറം	,,	435
കുടറിനി: തിടകളക്കോന്ന	,,	446
കുടിയറമു കിരിക്ക	,,	230
കുടനമു കത്തുക	II	174
കുറേമു കണ്ടുക	I	235
കുരുമ്പകമു കരുത്തുവ	,,	230
കുരിശിതാജമു കടമ്പ	,,	442
കുന്തലി കാട്ടുവീരക്കുളം	,,	225
കുവേല കപ്പി	,,	,,
കുമുദകന്ദ: കുമ്പസർക്കുളം	,,	229
കുമ്മ: തിടകളക്കോന്ന	,,	436
കുമ്മി പന്ത	II	28

Terms and Equivalents	Part	Page
കുംഭിക: ചീക്കണ്ണി മുതൽ	I	214
കുന്ദ: കുറുപ്പാൻ	"	212
കുര: നെറ	"	214
കുരവാതു: പാലിൽ	"	212
കുരവിന്ദമു കുറുപ്പാൻ	"	195
കുരുടകു വേലിപ്പുറത്തി	"	230, 442
കുറു: കുറുപ്പാൻ	"	212
കുലമു അടയ്ക്കു പാണിയൻ	"	413
കുലിങ്ക: കുറുപ്പാൻ	"	214
കുശാഭയമു കുറുപ്പാൻ	"	442
കുഴു കുറുപ്പാൻ	"	436
കുർ: കുറുപ്പാൻ	"	214
കുലകു കുറുപ്പാൻ	"	225
കുസാപമു കുറുപ്പാൻ	"	228
കുതവേദനമു കുറുപ്പാൻ	"	436
കുമിപ്പ: കുറുപ്പാൻ	"	435
കുണ്ണമു കുറുപ്പാൻ	"	248
കുണ്ണകുന്ദ: കുറുപ്പാൻ	"	237
കുണ്ണവീദി: കുറുപ്പാൻ	"	195
കുസ: കുറുപ്പാൻ	"	267
കേവുകു കുറുപ്പാൻ	"	225
കേലമു കുറുപ്പാൻ	"	229
കേകില: കുറുപ്പാൻ	"	213
കോദവമു കുറുപ്പാൻ	"	196
കോലാസ്ഥിമു കുറുപ്പാൻ	II	166
കോവയ്യ: കുറുപ്പാൻ	I	435
കോശാതപമു കുറുപ്പാൻ	"	225
കോശ്യമു കുറുപ്പാൻ	II	175
കൌസുമമു കുറുപ്പാൻ	I	233
കകര: കുറുപ്പാൻ	"	212
കമുകു കുറുപ്പാൻ	"	446

Terms and Equivalents	Part	Page
കൗട: കൗടം	I	214
കൗടാദനം കൗടാദനം	"	229
കുരവകം പരികം	II	250
കൗമം നൽകുക	"	179
കുടാ കുട്ടിക്കുട്ടി	"	239
കുട: വരവ്	I	214
കുടീരം കുടീരം	"	78, 440
കുടൂരം കുടീരം	"	446
കുട: കുട	"	213
കുടുക: കുടുക	"	443
കുടൂരം കുടൂരം	"	240
കുടൂരം വരവ്	"	444
കുട: കുടുക	II	228
കുടവനം കുടവനം	I	195
കുട: കുടുക	"	263
കുടന്തി കുടന്തി	II	28
കുടവ: കുടവ	I	214
കുടാ കുടാകുടാ	"	436
കുടുകുടം കുടുകുടം	"	230
കുടവർകുടാ കുടവർകുടാ	"	213
കുടവം കുടവം	"	442
കുടാ കുടവർകുടാ	"	"
" കുടവ	"	437
കുടാ കുടവർകുടാ	II	232
കുടവനം കുടവനം	I	226
" കുടവ	"	236
കുടവനക: കുടവനക	"	"
കുടവ: കുടവ	"	214
കുടവനക: കുടവനക	"	442
കുടവന: കുടവന	"	12
കുടവനക: കുടവനക	"	254
കുടവനക: കുടവനക	"	225

Terms and Equivalents	Part	Page
गोधा ഉടമ്പ്	I	213
गोनर्द: കോശമന്യരൻ	"	"
गोपसुता നന്നാരി	"	438
गोष्कण: കോവിണക്കോട്ട്	II	239
गौ: പാശ	I	213
ग्रहम् പിരി	II	169
गर्ग: കവകയക്ക	"	138
गुणप्रिया അതിവിടയം	I	444
घोष्टा കൊട്ടം	"	440
बकोर: ചെമ്പോത്തു	"	212
बकाह: കകുമാക:	"	214
बटक:1 കരിയൽ	"	213
बष्ठा നരവണ്യ	"	446
बुष्कोणम् നാശകേണിചിരിക	II	209
चन्द्रिका തിരുമീൻ	I	215
चमर: വെൺചരരിക്കൻ	"	214
चर्मसाढा ചൊരിയരുതു,? ചെക്കരുതു	"	147
चविका കട്ടുമുളകു	"	253
चारुष्क: നോൽകോമ്പൻ	"	212
चारैरी പട്ടിയരൻ	"	221
चालनम् ഇളക്കുക	II	168
चाप: കുളുക്കാക്ക	I	214
चित्रक: കോട്ടുചവി	"	244
चित्रा ആപണക്കു	"	435
चिरिविल्वार्कुर: ആപിള്ളയന്ന	"	232
चिर्मंटम् വചിയുപള്ളരി	"	223
चिलिचिम: ചെമ്മീൻ	"	215
चिह्नी പെരുമ്മീൻ	"	230
चीनम् ചിററയിനി	"	135
," കിളിയട	I	239
चीनाकम् ചട്ടച്ചു	I	228

Terms and Equivalents	Part	Page
വൃദ്ധു: നീർച്ചിം	I	227
വോചം ഉപയോഗം	"	416
വോരകം കളം	"	"
ഋണ നിവൃത്ത	II	232
ഋണകർണ്ണം കളം	I	441
ഋണനം മറിയം	II	176
ഋണമുഖം കളം	I	195
ഋണീരം കളം	"	235
ഋണു കളം	"	242
ഋണുക: കളം	"	214
ഋണാഭ്യം കളം	"	441
ഋണം ഉൾപ്പെടെ	"	446
ഋണാഭ: കളം	II	175
ഋണവോഴം കളം	"	156, 166
ഋണ നാമി	"	213
ഋണജീവക: 1 കളം	I	231
ഋണന്തകം കളം	"	227
ഋണന്തി 2 കളം	"	441
ഋണക: കളം	"	442
ഋണിണി കളം	"	426
ഋണിനം കളം	"	239
ഋണുകം കളം	"	54
ഋണം കളം	"	146
ഋണുലിയ: കളം	"	229
ഋണീയാ: കളം	"	113
ഋണ: കളം	"	111
ഋണീരം കളം	"	154
ഋണനം കളം	"	389
ഋണവൂട: കളം	"	213
ഋണം കളം	"	240

1. കളം MS. No. 609. കളം (ഭ. നി.)

2. കളം കളം (ഭ. നി.)

Terms and Equivalents	Part	Page
താലപത്രി പന്തരിശ്	II	251
തീർത്ഥം കേരളം	I	228
തിർത്ഥം: കേരളത്തിൽ	"	212
തിനിധം കേരളം	"	440
തമിഴ്: പരിമിതം	"	215
തലപത്രികാ നെടുമുടി	"	228
തലവകുപ്പ് കേരളം	"	436
തോഴ്ച: ഇക്ക	"	447
തുമ്പം ചുവ	"	228
തൂണുകൾ കേരളം	"	446
തൃപ്പ: രാമ	II	27
തൂണുകൾ: കേരളം (കേരളം)	I	192
തൂണുകൾ: പത്തു	II	238
തോട: കേരളം	I	389
തൃപ്പം കേരളം	"	228, 435
തൃപ്പാദി കേരളം	"	438
തൃപ്പാദി കേരളം	II	209
തൃപ്പാദി കേരളം	I	436
തൃപ്പ: ഇക്ക	"	252
തൃപ്പ: കേരളം	II	21
തൃപ്പാദി കേരളം	I	245
തൃപ്പ: കേരളം	"	255
തൃപ്പാദി കേരളം	"	435, 441
തൃപ്പാദി കേരളം	"	213
തൃപ്പാദി കേരളം	II	239
തൃപ്പാദി കേരളം	"	225
തൃപ്പാദി കേരളം	I	437
തൃപ്പാദി കേരളം	II	208
തൃപ്പാദി കേരളം	I	192
തൃപ്പാദി കേരളം	II	179
തൃപ്പാദി കേരളം	I	195
തൃപ്പാദി കേരളം	"	437

1. കേരളം MS. No. 609.

2. തൃപ്പാദി കേരളം MS. No. 609.

Terms and Equivalents	Part	Page
ദൃഷ്ടികാ പീഠ	II	140
ദേവദാർ മേവതാരം	I	436
ദേവദാരി പൈതരപീഠം	"	435
ദേവധൂപ: ചെമ്പലിതം	"	446
ദേവാഭ്യസ്ത മേവതാരം	"	438
ദ്രവന്തി1 യ ? എചിതാരം	"	446
ദ്രാക്ഷാ മന്തിരിങ്ങാപ്പുഴ	"	239
ദിക്വരജം പുത്തൂർ അമ്പലം	"	441
ദ്വിജ: പള്ളി	II	177
ദ്വിവൃത്യയീ വഴുതിനകരം	I	441
ദ്വീപി പുളളിപ്പുഴ	"	213
ധന്വനം ഉത്തർ	II	153
ധമനീ പൈതരത്തറ	"	206
ധവം തെരു	I	411
ധാനകാ കേരളം	"	440
ധാന്യാസ്തവീജം കാടീലരി	II	254
ധൂമികാ2 പുകയുണിക്കരിക (കാട്ടുപ്പിറമ്പ്)	I	214
ഘാതം ഉറക്കിക്കിടക്ക	II	169
ഘോഷം നാർകുകപ്പൽ	I	446
നക്ഷത്രം: പുത്തൂർ	II	249
നക: ചുറ്റം	I	215
നതം തരം	"	437, 441
നന്ദി നന്ദ്രകുളം	"	225
നന്ദിമുഖം താരം (കാട്ടുപ്പിറമ്പി)	"	197
നന്ദിമുഖം: ഇടത്ത	"	443
നമസ്കരി പരമേശ്വര	"	"
നരം വേരം	"	442
നാഗരം പുക	"	253
നാമാഭ്യസ്ത നാഗപ്പുഴ	"	446
നാമനം താഴ്ത്തുക	II	168
നാലികാ ചെറുവേള	I	230
നാലികേരം തേങ്ങ	"	240
നാലി കഴു	II	28

1. എചിതാരം, കടലാവണക്കിരിക്കുക MS. No. 609.
2. പുകയുണിക്കരിക MS. No. 609.

Terms and Equivalents	Part	Page
നാലികുലായം അരിയെട്ടം	I	225
നികോചകം പാർഥവ്യം	"	240
നിബ്ബന്ധം	"	435
നിർധാതനം കോട്ടിക്കീഴിൽ	II	168
നിർവാപനം ആറുക	"	254
നീലിനി വട്ടപ്പുറം	I	436
നീലാർ: വർണ്ണം	"	196
നൈവധം മേ. ശേഷം	"	194
ന്യായോദ്ധം പൊൻ	"	78,445
ന്യായം: കുട്ടമാൻ	"	214
പകുമാഗ്രം പഴം	"	242
പക്ഷാജി പെട്ടെന്ന്	II	215
പക്ഷാജി: കൊന്ന	I	438
പട്രം പടവലം	"	224
പതനം: കിളിക്കൊള്ളി (കിളിക്കൊള്ളത്തി)	"	192
പത്രം പച്ചില	"	252,446
" പച്ചിലപ്പട്ട്	II	179
പത്രം: 1 ഒരിത്തുവൽ	"	27
പദ്യം താമര	I	438
പദ്യം പതിമുക	"	439
പദ്യം ആരംഭിൻ	"	215
പനസം വരികയ്ക്ക	"	240
പരിപേലവം കരിമുത്തം	"	442
പര്യടനം ചിറ്റിത്ത	"	240
പലാജി: ഇരട്ടെള്ളി	"	236
പശുഗന്ധം ആട്ടന്തറിവേള	"	444
പാസു പൊടിചെമ്പൻ	"	194
പാസുതം പൊടിയപ്പ്	"	248
പാക: പഴപ്പ്	II	167
പാടനം വാൻകളക	"	170
പാടൽ: പാതിരിപ്പുവർണ്ണം	I	195
പാടൽ പാതിരി	"	254
പാദ്യം കീറുക	II	179

Terms and Equivalents	Part	Page
പാഠാ പാട	I	224
പാഠീന: കൈമീൻ(പരമമീൻ)	"	214
പാനകം വയ പുക്കുടി	"	207
പാവാതം പുറപ്പുറത്തി	"	195
പാരിമദം മുരിക്ക്	II	249
പാർയ: നീർമരയ്	I	442
പാർവ്വം വിലാവ	II	211
പാലകയാ ചെമ്പിര	I	226
പിണ്ഡാല: പിണ്ഡാലി (മുഴച്ചേൽ)	"	234
പിപ്പലം അരയാൽ	"	445
പിപ്പലി തിപ്പലി	"	253
പിപ്പലിമൂലം കാട്ടുതിപ്പലിചേർ	"	"
പിയാലം മുരളി	"	246
പീടനം അമുക്ക	II	168
പീതതൈലം പെരുന്നി	I	443
പീലു ഉക	"	243
പുനർവം ചാറണ	"	255
പുന്മാഗം പുന	"	445
പൂരണം തിറയ്ക്ക	II	168
പൃഥു പരന്നിടം പെട്ടിരിക്ക	"	209
പൃഥ്വികാ അരണക്ക	I	437
പേയാ1 കഞ്ഞി	"	203
പേശി മാംസരപ്പൊരുത്ത	II	205
പ്രകീർത്തി പുക്കു	I	443
പ്രാചീന	"	440
പ്രജ്ഞനം കൊള്ളുക	II	174
പ്രതിപാദനം നീരോക	"	131
പ്രയക്തൃഷി കടലാടി	I	443
പ്രസാദ: വലിഞ്ഞുചേർക്കുമവ	"	213
പ്രിയങ്കു: ഞാഴ	"	437
പ്രിയാലം മുരൾ	"	446
പ്രഭ: താവ	"	214

1. കായകുഞ്ചി MS. No. 609.

2. വാചിസതേയശാസ്ത്രം MS. No. 609.

Terms and Equivalents	Part	Page
പ്രോതം ഉന്നിമി		
പനിഷമം മണിക്കണ്ഡം	II	
പരം പല	I	199
പരിനീ താഴെ	II	235
പര്യ പലയം	I	170
പക്ഷാതകം പല	"	446
പാലം പകു	I	240
പക: പകരം	II	243
പകര: പകരത്തിൽ	I	24
പദം പല	"	214
പദാസ്ഥി അസ്ഥി	"	213
പന്ധനം പകു	"	240
പശു: കീരി	I	242
പല കറങ്ങാട്ടി	I	168
പലാഭ്യം കറങ്ങാട്ടിയും പലകറങ്ങാട്ടിയും	"	214
പസ്താബ്ദി മറകടരി ? മറകടരി	"	255
പലപലവം പ(പ?)നർമ്മ	"	437
പലപലവസ: പനർമ്മ	"	447
പാണി പകു	"	441
പാഹ് ബീജം പഴുതിനക	"	447
പാലമാലപലം പഴുതിനക	"	440, 442
പിമ്പി പകു	"	437
പിമ്പി പകു	"	242
പിമ്പി പകു	"	435
പിമ്പി പകു	"	435
പിമ്പി പകു	"	254
പിമ്പി പകു	"	229
പിമ്പി പകു	"	215
പിമ്പി പകു	"	215
പിമ്പി പകു	"	225
പിമ്പി പകു	"	254
പിമ്പി പകു	II	232
പിമ്പി പകു	"	168
പിമ്പി പകു	I	441
പിമ്പി പകു	"	437
പിമ്പി പകു	"	442
പിമ്പി പകു	"	443

Terms and Equivalents	Part	Page
भासः ¹ കതള്	I	214
भूतकेशी പേരയിരി	"	443
भूनिम्बः ചുഞ്ച (നീലവേപ്പ്)	"	440
भूर्जम् ² പൊരിമരം	"	"
भूस्तृणम् പുതഞ്ഞം	"	443
भृङ्गाः കുട്ടന്തച്ചുണ്ടൻ	"	213
भेकः പൊക്കുത്ത വള	"	"
भेदनम् പിളർ	II	170
भ्राष्ट്രम् ഇടയഴുപ്പ്	I	211
भकरः മകരമീൻ	"	215
भकुष्ठकम् മക്കുട്ടികുന്ദം	"	265
भण्डकम् കഞ്ഞിത്തെളി	"	203
भण्डकपर्णी പൽക്കര? (മണിം)	"	225
भदनम् മലങ്കര	"	435
भदनीयहेतुः തന്തിരി	"	415
भधुकम् ഇരട്ടിമധുരം	"	435
भधुरसम् പുനർമുറിഞ്ഞ	"	440
भधुलवः മുതംഗി (പുനർമുറിഞ്ഞ)	"	439
भधुहा വണ്ടുകൊല്ലി	"	214
भधूकजम् ഇലിപ്പപ്പം	"	24
भरिचम् മുളിപ്പ	"	444
भल्युः നീർകുക്ക	"	214
भसरम् ചങ്ങമ്പയർ	"	197
भहान् പെരുമ്പൊലി	"	192
भहामृगाः വലിയമൃഗങ്ങൾ	"	214
भहानीहिः പെരുനെൽ	"	195
भहिषः പൊത്തു	"	214
भालुङ्गम् മാതളനാരകം	"	243
भधूकः सारः ഇരിപ്പാക്കത്ത	"	437
भार्गुहिः വഴിയടയ്ക്ക	II	168
भाजार्ः പുച്ച	"	214
भाषा പെരുമ്പെണ്ണി	"	230

1. കതള No. 609 കതള(കുട്ടുമധുരം ചിറകുവെട്ടുത്തകുട്ടവൻ)(ഭൂ.തി.)

2. പെരുനെൽ No. 609. കർമ്മരം (ഭൂ.തി.)

Terms and Equivalents	Part	Page
മന്ദീമാഷക: കുളിർചെമ്പ്	I	229
മാഷസൂപ്പ: ഉഴുന്നപതിപ്പ്	"	208
മിസി അതാവരി	"	436
മുകുലകം പൂവം	"	240
മുദ്രം ചെറുപയറ്റ്	"	197
മുദ്ഗരം മുത്തു	II	167
മുഷകം ചെരിഞ്ഞി	I	444
മുളി: പിടി	II	174
മൂതാലി ചോതിക്കെട്ട്	"	239
മൂവ് ചെറുക്കുരുമ്പ്	I	437
മൂലകം മുളച്ചെരിഞ്ഞി	"	233
മൂഷിക: എലി	"	214
മൃഗഭിഷിമം ഓട	"	245
മൃഗസാർവ്വ: മറന്നാമാൽ	"	212
മൃണാലം താമരവളയം	"	229
മൃദുർവ്വം നേരത്താൽ	II	179
മേഘശ്ശി അട്ടിപ്പൊട്ടിപ്പാല	I	441
മോചം വാഴപ്പഴം, ഇലവിൻപശ	"	240, 442
യമകം ഇരട്ടിക്കെട്ട്	II	239
യവകം യവച്ചെന്തെ	I	194
യവശാകം ചീര	"	231
യഥി ഇരട്ടിമധുരം	"	439
യദ്യയാഹ: ,,	"	444
യോജനവർദ്ധി ചൊവ്വച്ചിക്കൊടി	"	445
രക്തം ചെറുചെലി	"	192
രക്തയുക്തം ചൊവ്വച്ചിക്കൊടി	II	124
രക്തവർമ്മക: ചെങ്ങുചെലി	I	212
രജനിക: ചെറുതെങ്ങു	"	447
രജു: കയർ	II	167
രബ്ബം കട? (വാഴ)	I	442
രസാലം നാരപ്പ	"	207

Terms and Equivalents	Part	Page
रागः ചവപ്പ്	II	208
राक्षसम् കുറ്റിത്തമ്പു	I	224
राजमाषः പെരുമ്പയ്യ	"	198
राजादनम् പരമേശ്വരൻ പരമ	"	240, 344
रास्ना അരഞ്ഞ	"	436, 445
रक् नोव	"	389
" "	II	208
रजाकरम् ചേക്കര (കാഞ്ഞാട്ടി)	I	441
रुः ഉഴൽമാൻ	"	214
रुबाहुः വാവിൽ	"	212
रोहितः ചെമ്പുരിക്കയെങ്ക, ചെങ്കവരിമാൻ	"	214
रौमकम् മൈതപ്പ്	"	248
रक्षणा സിന്ധുതാളി	"	231
लट्वा കുട്ടമപ്പൻ	"	213
लट्वाकम् കുറുക്കമ്പലം	"	230
लम्पा പെച്ചു	"	435
लवणम् ഉപ്പ്	"	247
लघुनः ഉള്ളി	"	236
लसिका പല്ലുതരിശ	II	258
लजाः മലർ	I	208
लाबाक्षम् ഉളിമുക്കു	"	195
लावः ചവൽ	"	212
लिङ्गवम् അയിനി	"	245
लेखनम् ചിരള	II	174
लोणाका ഉപ്പുകുറി	I	230
लोघ्रम् പരമേശ്വരൻ	"	442
लोघ्रशकः വെറുവാലി ചുവി	"	192
लोपाकः നരിവിരട്ടി	"	214
लोष्टम् മരടാഴ്	II	27
वशकरिः മുളംകമ്പ്	I	232
वक्त्रकटकम् കഴിവാറ	II	215
वक्त्रणम् കഴലമ്പാനം	"	211

Terms and Equivalents	Part	Page
വടവുൾ: വഞ്ചി	I	446
വത്സകം കടകുപ്പം	"	444
വദനം വാർപ്പ്	II	167
വനതിക്തകം ചുണ്ട	I	225
വന്യം കഴിമുത്തം	"	438
വരകം 1 കടംകരവ	"	195
വരണം നീർമാതളം	"	232, 441
വരാഹ: പന്നി	"	214
വർഗ്ഗം തിരിഞ്ഞുനോക്ക	"	359
വർതക: കട	"	212
വർതി: അകത്തിരി	II	230
വർതികാ കടയലിയാൻ	I	212
വർഷം നെട്ടിയയും ചാരടയും	"	232
വലാകാ വെള്ളിപക്കി	"	214
വലകം മരത്തോൽ	II	238
വാതാമം കളവാവ്	I	240
വാനര: കുരങ്ങ്	"	213
വാനാദ: നാനരളി (കയിൽ)	"	214
വാപ്യം കൈരവചെന്തെൻ	"	194
വാധസ: കാക്ക	"	214
വാർഗ: വണ്ണത്തിപ്പള്ളി	"	213
വാറണ്: ആന	"	214
വാർതകം തക്കാരിവഴുതിന	"	225
വാർതക: കൂതികപ്പക്കി	"	212
വാർതര: കുറുപ്പള്ളി	"	"
വാൾ: മയിർ	II	167
വാശാ ആടച്ചോടകം	I	437, 225
വാസ്തുകം പമ്പുചീര	"	224
വകേഷികാ തക്കി	II	231
വിജൃംഭികാ മുരിവിടക	"	222
വിതാനം 2 മേക്കുപ്പി	"	239
വിദാരി മുതക്കൻ	I	227

Terms and Equivalents	Part	Page
വിദുലം 1 കന്നം(ത്തിൽ ? ണി)	I	435
വിബ്ധം മയിലടി വിട്ടുകൊടു	II	239
വിലാ ചെറുപനിപ്പ	I	446
വിലം വിളർച്ച	"	247
വിലസ്സം വിഴാലരി	"	443
വിലേറ്റി കൂടാക്കണി	"	203
വിലേഷയാ: പൊത്തിൽ നിടക്കുമ്പ	"	213
വിലവം കൂടും	"	241
വിശല്യാ മേന്മത്തന്നി	"	443
വിശാലാ 2മെത്ത	"	435
വിപസുറ്റി: പുറംകൈനാരി	"	443
വിപാണികാ അട്ടുകൊട്ടുപ്പായ	"	441
വിഷ്കിരാ: കൊത്തിച്ചിരിക്കുന്നമവ	"	212
വിസർപ്പിണ: അരുണവ	II	244
വീരാ കറകൊളി	I	255
വൃക: ചെന്നാ	"	214
വൃക്ഷാദനീ 3ക ? ഓളി	"	442
വൃക്ഷാലം മരപ്പുളി	"	242
വൃത്തം വട്ട്	II	209
വൃദ്ധി: 4ചെരുവിടകോരം	I	439
വൃന്തം തണ്ടു്	II	179
വൃഷികാലി തേക്ക	I	438
വൃദ്ധീവം ചാണ	"	"
വൃഷകണ്ഠി ചിരിച്ചുവി	"	443
വേദ: പിരസ്	"	225

1. കന്നംണി, MS. No. 609, വഞ്ചി നരഹര ഭാ. നി.
2. കാട്ടുപള്ളരി MS. No. 609, ചെറിയകാട്ടുപള്ളരി വലിയ കാട്ടുപള്ളരി, ആനപ്പിള്ളിൽ അനുസരിതെ വലിയരൾ ഉച്ചിരഭാ. നി.
3. ഒളി MS. No. 609 ചിരിച്ചു, അതിൽ പ്രകാശിക്കുന്ന ഭാ. മ. തമ്പുരാൻ. വലി. ഉത്തരിക്കണ്ണി, ഭാ. ഭാ. ഭാ. നി.
4. ചിരിച്ചു, നി. MS. NS. 609.

Terms and Equivalents	Part	Page
വേദം വിശദി	I	437
വേദാന്തര: വിഭാഗം	"	442
വേദനം ചുറ്റിക്കൊണ്ട്	"	389
വേദം? ദാവേ: അല്ലെങ്കിൽ	"	210
വേദനം കണ്ടുക	II	172
വേദ: അഭിജ്ഞാനം	"	164
വേദ: പുതിയ	I	214
വേദഗ്രന്ഥം പുതിയവെ	"	446
വേദവിധി: കൊണ്ട്	"	447
വേദവർത്തനം തിരിയ്ക്കുക	"	
വേദം: കൃത്യമായ	II	168
വേദനം അഭിജ്ഞാനം	I	389
വേദം ചുറ്റിക്കൊണ്ട്, തിരിയ്ക്കുക	II	164
വേദാനന്ദം പുറംപാത്രം	I	437
വേദാനന്ദം: കിളിക്കാരി (കിളിമാരി)	II	207
വേദാനന്ദം അഭിജ്ഞാനം	I	182
വേദം: ചുറ്റിക്കൊണ്ട്	"	225
വേദാനന്ദം: അ.വ.	"	215
വേദാനന്ദം: അ.വ.	II	250
വേദാനന്ദം: അ.വ.	I	436
വേദാനന്ദം: അ.വ.	"	232
വേദാനന്ദം: അ.വ.	"	15
വേദാനന്ദം: അ.വ.	"	243
വേദാനന്ദം: അ.വ.	"	212
വേദാനന്ദം: അ.വ.	"	215
വേദാനന്ദം: അ.വ.	"	436
വേദാനന്ദം: അ.വ.	"	255
വേദാനന്ദം: അ.വ.	"	212
വേദാനന്ദം: അ.വ.	II	166
വേദാനന്ദം: അ.വ.	I	212
വേദാനന്ദം: അ.വ.	"	214
വേദാനന്ദം: അ.വ.	II	180

Terms and Equivalents	Part	Page
ബാകം		
ഇലക്കറി	I	441, 439
ശാഖാ താർ	"	223.
ബാണം ഏതെങ്കിലും, മരണകാൽ	II	167
പണത്തുകയ്ക്കു കാണ്	I	262
ശാഖരകരോധം വെളി		
ശാരദ: രാത്രി	"	225
ശാരപദ: പീതശ്ചൈവ	"	442
ശാരാമുഖ: വിശേഷം	"	195
ശാരികാ കടകിൽ (പഞ്ചവർണ്ണക്കിട്ടി)	"	213
ശാരികാ നന്നാരി	"	192
ശാജ്ഞാ കർമ്മം	"	213
ശാൽകം നീർ പമ്പ്	"	439
ശിഷ്യാ ഇഷ്ടം	"	229
ശിശുമാര: മതം	"	441
ശിഖാര: കടലാർ	"	215
ശിഖരി തലക്കുന്തിരിക്ക	"	447
ശിഖി മതിൽ	II	252
ശിശു മരിച്ച	I	212
ശിശു മരിച്ച	"	235
ശിശു 12 കാശപ്പട്ടി	"	197
ശിശുജനു കടൽ	"	441
ശിതപാകി പല്ലം	"	437
ശുക: കിട്ടി	"	213
ശുനി: ചിട്ടി	"	215
" 2 പരിതി	II	250
ശുനിനട: നാക്ക	I	446
ശുക്ലാടകം വർഷം	"	229
ശൈവം നീജം മരണം	"	437
ശൈവം നീജം നെന്തിയതി	"	"
ശ്യാമാ നെന്തിയതി	"	446
ശ്യാമാകം ചെമ്മ	"	196
ശ്യാമ: പെണ്	"	214

1, ശിഖിധന്യം കൊച്ചിയിൽ വെട്ടിയത്. MS. No. 609
 2, പെരിങ്ങി. പെരിങ്ങി No. MS. No. 609, നാലാം,
 മെട്ടിപ്പി, നെന്തി, മെട്ടി, മെട്ടി.

Terms and Equivalents	Part	Page
ശ്രീവാടക: തിരുവട്ടപ്പയൻ	I	446
ശ്രുതി നിയമാക	"	224
ശ്വാവിത ഏയൻ (മേളൻപൻ)	"	213
ശ്വേതവാഹ: നീർമയത്	"	440
ശ്വേതാധുഗമം വയമ്പും മെണ്ഡയമ്പും	"	443
ശ്ലേഷാതകം നവര	"	240
ശബ്ദമന്ത്രിയം വയമ്പ്	II	260
ശബ്ദിക: നവര	I	194
ശർമ്മ: കർമ്മങ്ങൾ	II	138
ശബ്ദഗുഹനം നവരകിയടയ്ക്ക	"	168
ശബ്ദോക്ത: കൃഷ്ണനോക	I	389
ശബ്ദം തട്ടിയപ്രകാരത്തിൽ	"	"
ശബ്ദർപ്പ: കർമ്മങ്ങൾ	II	206
ശബ്ദം കർമ്മം	I	224
ശബ്ദനീയം ചണ്ഡ	"	"
ശബ്ദമു ഞ്ഞൻ	"	245
ശബ്ദനം തർക്കം	"	389
ശബ്ദഫലം ഞ്ഞൻ	"	445
ശബ്ദമു ഏഴിലമ്പാല	"	440
ശബ്ദം കർമ്മങ്ങൾ	"	224
ശബ്ദം വർണ്ണങ്ങൾ	"	445
ശബ്ദസമ: തിരുനീരിൽ	II	242
ശബ്ദം ചർമ്മം	I	442
ശബ്ദം ചർമ്മം	"	435
ശബ്ദം ചർമ്മം	II	222
ശബ്ദം: തിരുനീരിൽ	I	442
ശബ്ദം കർമ്മം	"	418
ശബ്ദം ചർമ്മം	"	248
ശബ്ദം മരണമുഖം	"	214
ശബ്ദം: പഞ്ചമം	"	233
ശബ്ദം ചർമ്മം	"	441
ശബ്ദം: പഞ്ചം	"	236
ശബ്ദം ചർമ്മം (മുഖം)	"	

Terms and Equivalents	Part	Pag
ചിങ്കതാ മണൽ	II	27
സിന്ദുവാരകം തോന്നാച്ചി	I	262
സീവനീ തുട	II	248
ബീവ്യം ഇന്നക	"	178
സുഗന്ധിക: നരംചാലി	I	192
സുതീക്ഷണം നല്ലതക്കക്ക	II	169
സുധാമര്മശങ്കര: കൊഴിച്ചിൽ	"	250
സുനിവണ്ണ: നീരാറൽ	I	224
സുമുഖം അനിച്ചം	"	235
സുരസ: തിർത്തുവ	"	"
സുരാല അതി പിടയ	"	437
സുരാഹ്മ ദേവതമരം	"	446
സുവർവ്വല ചെമ്പുതെരിഞ്ഞിൽ	"	231
സുവർണ്ണകു പൊന്നുരണ്ടാൽ	II	114
സുഖവീ പല്ലാനി	I	440
സൂര്യം പന്നിക്കട്ടൻ	"	195
സൂത്രം പാപ്പ	II	174
സൂര്യം അലക്കുചെയ്യൽ	I	201
സൂര്യ: ചേന്ത	"	237
സുമര: കരിക്കവരിമാൻ	"	214
സൈന്ധവം ഇത്തുപ്പ്	"	247
സൈര്യക: കുരിക്കുറിഞ്ഞി	"	440
സൈര്യകയുഗമം ചെങ്കുറിഞ്ഞിയും കുരിക്കുറിഞ്ഞിയും	"	441
സോമവൽകം ദോമത്തോൽ	"	446
സോവർവ്വൽകം തുവർച്ചയെപ്പ്	"	247
സോവീര്യം ചിററിയനി	"	240
സോധീര്യം പൊതുപെട്ടക	I	389
സ്തംഭ: മീനപോലെയതിരക്ക	II	206
സ്തവികാ ഉറിക്കെട്ട്	"	239

1. അനിച്ചി MS. No. 609. കരഞ്ഞകാട്ടുതുളസി കാട്ടുചെട
 തുളസി പെറ്റുത്തചെടതുളസി അ. നി.

2. ദോമത്തോലി M S. No. 609. കുരിക്കാരവുക്കും കായലപ്പുവ
 (ശബ്ദത്തോലി)

Terms and Equivalents	Part	Page
स्थिरे द्वे कोटिष्वप्यം	I	238
स्थौणिसम् ഇണിയാകം	"	446
സ്നായു ചെറുഞ്ഞരമ്പ്	II	306
സ്നാവ: പിണഞ്ഞരമ്പ്	"	"
സുക് കള്ളി	I	436
സുഹി കള്ളി	II	249
സ്പൃഷ്ടാ ചേറുകപ്പൽ	I	446
സോട: കുലഞ്ഞുനോക	"	389
സാഖ്യം കൊത്തുക	II	172
സോതസി കുഴൽ	"	206
സ്വസ്തിക: പാവൻമരപ്പ്	"	238
സ്വാപം തിമിത്തരക്ക	I	389
हंस: അരയന്നം	"	214
हरिण: പുളിമരൻ	"	212
हरिद्राक्ष्यम् മഞ്ഞളും മുമ്പെങ്കളും	"	444
हरीतकी കടകം	"	250
हर्षणम् കുരുകിടക്ക	"	389
हारीत: നെല്ല്	"	213
हायനम् വിളിച്ചുവന്നത്	"	194
हिङ्गु കറയം	"	444
हल्लास: നെഞ്ഞുകുടിക്ക	II	306
हेमदुग्धा കുംകുട്ടം മലമ്പുരിമ	I	436
हैमवती ചെമ്പുളിക്കൊട്ട	"	445

UNIVERSITY OF CHICAGO

23 512 432

PK 2971
.T8
no.155
1950

Trivandrum
Sanskrit series

PK 2971 Trivandrum
.T8 Sanskrit series
no.155
1950

THE UNIVERSITY OF CHICAGO LIBRARY

1. *Mālatīmādhava*. (Dance) of Bhavabhūti with the commentary of Rāṇasarasvatī.
2. *Bhojanakutūhala* (Dietetics) of Raghunātha, Part I.
3. *Jaiminiyasūtrārthasaṅgraha* (Mīmāṃsā) of Rṣi-putra Parameśvara, Part I.
4. *Seṣasamuccaya Vimarśinī*. (Tantra)
5. *Sarasvatīkaṇṭhābharṇa* (Grammar) of Bhoja with the commentary *Hṛdayahāriṇī*, Part V.
6. *Tantrasamuccaya* (Tantra) of Nārāyaṇa Nampūtiri with two commentaries, Part II.
7. *Prakriyāsarvasva* (Grammar) of Nārāyaṇa Bhaṭṭa, Part IV.
8. *Mīmāṃsāsloka-vārtika* (Mīmāṃsā) of Kumārila Bhaṭṭa, with the commentary of Sucarita-miśra, Part IV.
9. *Nītitattvāvirbhāva* of Cidānanda Paṇḍita.
10. *Aitareyabrāhmaṇa* with the *Vṛtti Sukhapradā* of Śaḍguruśiṣya, Part II.